IDEËN

OVER DE

STAATKUNDE,

ONDERLINGE

VERKEERING

EN DEN

HANDEL

VAN DE

voornaamste Volken der Oudheid.

IDEËN

OVER DE

STAATKUNDE,

ONDERLINGE

VERKEERING

EN DEN

HANDEL

VAN DE

voornaamste Volken der Oudheid.

VIERDE DEEL.

VOLKEN VAN AFRIKA.

CARTHAGERS. AETHIOPERS.

DOOR

A. H. L. HEEREN,

RIDDER DER GUELF. ORD., HOFR. EN PROF. DER GESCHIED. TE GÖTTINGEN, ENZ. ENZ.

Naar de vierde zeer verbeterde uitgaaf, met platte gronden en kaarten, vertaald en met eenige aanmerkingen en platen voorzien,

DOOR

Mr. G. DORN SEIFFEN.

TE *ROTTERDAM*, BIJ

A. F. H. SMIT.

1826.

VOORREDE.

Zoo onze eeuw aan ontdekkingen in alle werelddeelen zeer rijk is, en de naſpeuringen van geleerde reizigers ons zeer vele belangrijke ophelderingen over de voorwerpen der oude wereld daardoor verſchaft hebben, zoo kan men die uitbreiding onzer kennis van landen en volken niet minder op Afrika toepasſen.

De Hofraad Heeren had bij de vorige uitgaaf van dit deel van zijne *Ideën over de Staatkunde, de verkeering en den handel der oude Volken* reeds van de ontdekkingen, zoo verre die toen ophelderingen over Carthago, Aethiopië en den Staat van Meroë bevatteden, gebruik gemaakt, maar deed ten opzigt van Meroë toen nog eenen ſtap verder; hij maakte uit dat gene, wat reeds ontdekt, ook het beſluit op tot dat gene, wat nog niet ontdekt

was; en zie! de laatste reizigers hebben zijne stellingen tot volkomene waarheid gebragt; maar gaven door de veelheid hunner ontdekkingen den Hooggeleerden Schrijver tevens gelegenheid, om dit zijn werk gedeeltelijk geheel omtewerken, om al het nieuwe te kunnen bevatten.

Onder deze ondernemende reizigers bediende hij zich bij Carthago van de reis van den Italiaan *Della Cella*, over Ammonium en deszelfs omstreken van de reis van den graaf *Minutoli*, terwijl hij de berigten van *Denham* en zijne reisgenooten alleenlijk uit de *Nouvelles Annales des Voyages* kon gebruiken. Maar over Aethiopië zijn gedurende de laatste jaren de belangrijkste ontdekkingen voor de oudheidkennis gedaan. *Burkhardt*, *Belzoni*, beide te vroeg voor de geleerdheid verloren! *Gau* en *Cailliaud* hebben zich door hunne stoute en onvermoeide naspeuringen bij de Oudheidminnaars eenen onsterfelijken roem verworven. Burkhardt beschreef naauwkeurig de zeden en gewoonten der Aethiopische volken; Belzoni is door zijne opgravingen, vooral van de koninklijke begraafplaats van Ipsambul, met de grootste kolossale beelden, die men tot hiertoe kent, van 65 voeten hoogte, beroemd geworden; en

Gau

Gau en Caillaud drongen nog verder in Afrika door, en ontdekten daar de overblijfsels van het koningrijk van Meroë, ja zelfs de oude hoofdtempel der godspraak van Ammon trad wederom te voorschijn, en zij beide bragten reeds, ieder afzonderlijk, al deze overblijfsels van vroegere grootheid in pitoreske gezigten onder het oog van Europa, terwijl men de beschrijvingen der reizen zelve nog met verlangen te gemoet ziet.

Offchoon nu hunne reisbeschrijvingen nog niet tot opheldering dezer menigte keurige platen in het licht verschenen waren bij de uitgaaf van dit vierde deel, zoo stelden de platen den geleerden en scherpzienden Heeren toch in staat, om, door zijn schrander oordeel geleid, hieruit die resultaten te trekken, die de ontdekkers zelve misschien niet zouden opgemerkt hebben; maar die Caillaud in eenen brief aan den Schrijver volkomen toestemt, dat uit de nog overige gedenkstukken van Meroë duidelijk bleek, dat de kunsten en beschaving in Aethiopië haren oorsprong gehad en in Aegypte ontwikkeld en tot volkomenheid gebragt zijn; en dat dus het binnenste van Afrika de wieg geweest is van de kunsten en wetenschappen van Aegypte.

De Hooggeleerde Schrijver kon alzoo de platte gronden van het oude Ammonium (Siwah) en van twee groote tempels van Meroë geven; maar ook de kaart van Afrika, die bij dit deel gevoegd is, kon hierdoor aanmerkelijke verbeteringen ondergaan, hetwelk den Schrijver heeft doen besluiten, om eene geheel nieuwe kaart te doen vervaardigen, die tot opheldering van voorkomende plaatsen en wegen in dit en het volgende deel onmisbaar is. Dezelve stelt Afrika voor, zoo als dit werelddeel was vóór de regering der Ptolemaeussen; de nieuwere namen zijn in haken ingesloten, terwijl van de oude de zoodanige slechts zijn opgeteekend, die voor de geschiedenis belangrijk zijn. De kostbaarheid van deze kaart en platte gronden hield mij terug, om meer dan ééne plaat bij dit deel te voegen; evenwel kwam mij de afbeelding van de godspraak van Ammon met het heilige schip te belangrijk voor, dan dat ik den uitgever niet zoude hebben trachten over te halen, om ten minste deze plaat bij het werk te voegen. Men ziet hier het *orakelschip van Ammon* in twee voorstellingen. In de eerste is het afgebeeld zoo als het in het heilige van den tempel staat; het heeft aan iedere zijde den ramskop, het

het zinnebeeld van Ammon, met den flang Ureus, het zinnebeeld der goddelijkheid, en boven hetzelve ziet men verfcheidene heilige gereedfchappen. In het midden van het fchip ziet men het heiligdom met eene gordijn omgeven, waarin het beeld der godheid verborgen was, en er liggen aanbidders op hunne knieën, die om eene godfpraak fchijnen te fmeeken. In de tweede voorftelling wordt het heilige fchip in eenen omdragt door de priesters gedragen, om de godfpraak raadteplegen; de Piromis of opperpriester, die de godfpraak mededeelde, gaat vooraf. Waarom Ammon in een fchip vereerd werd, heeft de Hofraad op zeer waarfchijnlijke gronden verklaard.

Reeds vóór eenige maanden zoude dit deel in het licht verfchenen zijn, zoo ik de kaart en de platte gronden niet eerst onlangs ontvangen had. Het vijfde deel, waarmede Afrika wordt afgehandeld, zal fpoedig volgen, daar ik reeds door den Hooggeleerden Schrijver in het bezit ben gefteld van de afteekening van den *loop van den Nijl*, die bij Aegypte behoort.

Voorts twijfel ik niet, of de Lezers zullen, even als bij de vorige deelen, zich ook weder-

derom verwonderen over de wijze, waarop hier zoo vele wetenswaardige onderwerpen zijn in het helderste licht gesteld.

Utrecht,
1 Aug. 1826.

IN-

INHOUD

DES

VIERDEN DEELS.

AE-

AL-

ALGEMEENE

VOORLOOPIGE AANMERKINGEN.

Van de vroegste tijden tot op onze dagen toe, was en bleef *Afrika* het werelddeel, dat boven al de overige de menschelijke weetgierigheid gaande maakte, en echter nooit geheel en al uit deszelfs geheimvolle donkerheid kon te voorschijn gebragt worden. De groote zwarigheden, die de naspeuring der binnenlanden door hunne gesteldheid aan derzelver ontdekkers in den weg lag, hebben alle pogingen daartoe tot nu toe slechts in eenen zekeren graad uitvoerbaar gemaakt, terwijl juist deze verborgenheid, in verband met het aantal der aan het land eigene voortbrengselen, een bestendige spoorslag bleef voor den geest tot naspeuring, en nieuwe ondernemingen voortbragt, wanneer de oude of geheel of ten deele waren mislukt.

De Natuur scheen Afrika tot hare geheime werkplaats te hebben bestemd, waar eigene soorten van menschen zich vormen, waar de rassen der groote dieren, de bewoners der woestijnen, zich onthouden, en eene groeijende schepping uitspruiten zoude, welker eerste aanblik het eenen ieder kenbaar maakt, dat zij tot eene vreemde wereldstreek behoort.

Doch des niet te min trad toch een groot gedeelte van Afrika reeds vroeg uit deszelfs donkerheid te voorſchijn; en, zoo als door de vergelijking der nieuwſte ontdekkingen met de vroegſte geleerd wordt, een veel uitgeſtrekter gedeelte, dan men anders gewoonlijk plagt te gelooven. Reeds in aloude tijden werd Afrika, volgens eene getuigenis, op eene zeldzame wijze bevestigd, omgevaren (*); en hoewel deze omvaring op de verdere naſpeuring der zuidelijke helft geenen invloed had, zoo liepen er evenwel verſcheidene gunſtige oorzaken zamen, welke die der noordelijke helft bevorderden. Reeds ſedert zeer vroege tijden was de noordkust van Afrika de woonplaats van beſchaafde en handeldrijvende volken, hetzij dat dezelve inboorlingen waren, gelijk de Aegyptenaren, of uitlanders, zoo als de Carthagers en Cyrenaeërs. De uitgebreide verkeering en de menigvuldige verbindtenisſen, waarin die volken (zoo als het vervolg dezer onderzoekingen leeren zal) met de binnenlanden van dit werelddeel ſtonden, bragten van daar een aantal berigten naar de landen aan de kust gelegen, en het was op deze wijze mogelijk, dat *Herodotus*, gedurende zijn verblijf in Aegypte, hetwelk de verzamelplaats der kooplieden uit alle oorden was, zijne verwonderingwaardige berigten over deze landen kon inwinnen, die de jongſte ontdekkingen niet ſlechts bevestigen, maar die dikwijls deze nog te boven gaan, en hunne bevestiging eerst door nog nadere naſpeuringen kunnen verkrijgen. Doch de veranderingen, waaraan Noord-

(*) Herod. *IV*. 42.

Noord-Afrika vervolgens was onderworpen, moesten nog meer daartoe bijdragen, om de kennis van hetzelve uittebreiden. De regering der Ptolemaeusfen in Aegypte was daaraan op meer dan ééne wijze bevorderlijk. Terwijl de koophandel van dit land eenen veel grooteren omvang kreeg, werd de kring van aardrijkskundige kennis daardoor ook noodzakelijk uitgebreid. De behoefte, om krijgsolifanten te bezitten, welke zij flechts uit het binnenfte gedeelte van Afrika konden bekomen, noodzaakte hen, om meer naauwkeurige nafpeuringen in hetzelve te laten doen; en deze nadere kennis en verbindtenisfen baanden zelve den weg tot de veroveringen, welke zich, onder de regering van den derden Ptolemaeus, Euergetes I, tot in het binnenfte van Aethiopië fchijnen uitgeftrekt te hebben (*). Het kan ons dus niet bevreemden, wanneer wij in de ftukken, die ons alleen uit de werken der Alexandrijnfche Aardrijkskundigen, vooräl uit de fchriften van *Agatharchides*, toevallig zijn bewaard gebleven, eene zoo naauwkeurige befchrijving aantreffen, zelfs van de afgelegene ftreken, die in onzen leeftijd door *Bruce* eerst weder bekend werden. Ook de val van Carthago, hoe veel deze Staat ook voor de ontdekking van Afrika had gedaan, beperkte de kennis daarvan niet, maar breidde dezelve veel eerder uit. Als Romeinfche provincie werd Noord-Afrika volgens Romeinfche wetten beftuurd, en benevens de oorlogen, waardoor de Romeinen in het

(*) Vooräl ingevolge der berigten, die door het opfchrift van het beroemde gedenkteeken van *Adule* tot ons gekomen zijn.

het land der Garamanten, zoo als ook tot aan de grenzen van Aethiopië voorwaarts drongen, droeg ook nog eene andere omſtandigheid tot de verdere naſpeuring van Afrika bij. Voor de groote dierengevechten, welke, inzonderheid onder de regering der Keizers, in even dezelfde mate meer de geliefkoosde uitſpanning van het Romeinſche volk werden, als de Staat dieper zonk, moesten de woestijnen van Afrika het gedierte leveren. Al wie zich uit de geſchiedſchrijvers herinnert, tot welk eene ongeloofelijke hoogte deze uitſpanningen werden voortgezet (*), en hoe verre men, ten einde de menigte van leeuwen, olifanten en andere dieren te vinden, noodzakelijk in de binnenlanden van Afrika moest doordringen, zal geene zwarigheid maken toeteſtemmen, dat men deze gebruiken als een hulpmiddel ter uitbreiding der kennis van deze landen kan aanmerken, ofſchoon het zich tevens niet naauwkeurig laat bepalen, hoeveel eigenlijk daardoor is gewonnen geworden.

Langs dezen weg verkreeg de Oudheid reeds hare kennis van Afrika, dewelke naderhand in de middeneeuwen door de veroveringen der *Arabieren*, en hun-

(*) Men vergelijke, bij voorbeeld, de lijst der wilde dieren van den keizer Philippus, welke bij de *ludi Saeculares*, 1000 jaren na de ſtichting van Rome, tot de groote optogten en gevechten zouden gebruikt worden. Men vindt onder andere daarbij niet minder dan 10 giraffen (Camelopardali), *Script. Hist. Aug. II. pag.* 58. *ed. Bipont.* Er is geen grond om te gelooven, dat deze ſoort van dieren zich destijds verder naar het noorden heeft uitgebreid; en men beſpeurt dus daaruit, dat de jagten der Romeinen zich tot in het binnenſte van Afrika hebben moeten uitſtrekken.

hunne vestiging in het noordelijke gedeelte van hetzelve, alwaar onder hun bestuur al die oorden, welke tegenwoordig bij voorkeur de zetel der Barbaarsheid zijn, als Fez, Marokko en andere, de zetel van de wetenschappen en letterkunde waren, nog werden uitgebreid. Uit deze bron, en uit de ontdekkingen der Europeanen in de laatste helft der vijftiende en in het begin der zestiende eeuw, vloeiden tot op de laatste tijden toe onze berigten over Afrika voort, gelijk zelfs de namen, die men op onze vroegere landkaarten vindt. De geheel veranderde rigting, welke het plan van volkplantingen bij de Europeanen nam, toen deze zich de beide Indiën ten doelwit kozen, was ongetwijfeld de hoofdoorzaak der veronachtzaming van dit werelddeel, hetwelk voor niets verder scheen nuttig te zijn, dan om slaven te leveren voor afgelegene bezittingen, tot dat in onzen tijd, door eenen zamenloop van gelukkige omstandigheden, de geest tot nasporing weder ontwaakte, en in een twintigtal jaren de geheimvolle donkerheid, die Afrika bedekte, meer werd opgeklaard, dan zulks voorheen in even zoo vele eeuwen geschied was.

De *Physike gesteldheid* van dit werelddeel in zijn geheel is intusschen bij alle oudere en latere onderzoekingen nog niet zoo verre opgehelderd, dat het reeds mogelijk zij, om, even als van Azië, eene het geheel omvattende verdeeling in dit opzigt vaststellen. Hoe weinig kennen wij, zelfs na de reizen, die bij herhaling van de kaap de Goede Hoop af gedaan zijn, de zuidelijke helft, waar nog niemand tot over den keerkring van den Steenbok

in de binnenlanden is doorgedrongen, en onze gansche wetenschap binnen eene hoogst onvolkomene kennis van de kusten beperkt is (*)? Aldus zou ook thans, even zoowel als in oude tijden, dit overzigt slechts de noordelijke helft moeten omvatten, ofschoon ook het onderwerp dezer nasporingen, welke slechts die tijden betreft, waarin dit alleen bekend was, zulks bij uitsluiting niet vorderde.

Deze *noordelijke helft* wordt verdeeld in *drie landstreken*, die Herodotus reeds zeer juist van elkanderen onderscheidt. Hij verdeelt zijn Libye in het *bewoonde* en aan de Middellandsche zee gelegene, het *dierenrijke* en het *woeste* Libye (†). Deze verdeeling, die op de natuurlijke gesteldheid gegrond is, beantwoordt aan de nieuwere benamingen van *Barbarijen*, *Biledulgerid* en *Sahara*; echter zijn de vruchtbare en bewoonde landstreken aan gene zijde der woestijn, die men gewoonlijk onder den naam van *Nigritië* of *Sudan* te verstaan pleegt, hier niet mede onder begrepen. Intusschen bleven dezelve, zoo

(*) Doch ook hier begint het thans helder te worden; in zoo verre de berigten, die uit de papieren van den overledenen *Bowdich*, die uit mededeelingen der Portugezen over de binnenlanden tusschen Congo en Mozambique getrokken zijn, echt zijn; ingevolge van deze vormen deze landen eene hooge vlakte, zonder hooge bergen, met rivieren, die in verscheidene rigtingen stroomen, en het groote binnenlandsche meer *Maravi*, dat zich ten noorden tot Mozambique uitstrekken, en misschien eene keten van meeren, zoo als die van Noord-Amerika, vormen zal. *Nouvelles Annales de Voyages* 1824.

(†) Herod, *II*, cap. 32. en *IV*. 181.

zoo als de voortgang des onderzoeks nader zal aantoonen, aan Herodotus niet geheel onbekend. Wat hij nogtans daarvan kende, brengt hij tot *Aethiopië*, den algemeenen naam voor het binnenfte gedeelte van Afrika, in zoo verre hetzelve door zwarte of donkerkleurige menfchen werd bewoond.

Het *eerfte* gedeelte bevat alzoo Mauritanië, Numidië, het eigenlijke gebied van Carthago, (hetwelk bij de Romeinen in eenen meer beperkten zin Afrika genoemd werd) Cyrenaica en Marmarica, of het noordelijke gedeelte der tegenwoordige rijken van Marokko, Algiers, Tunis, Tripoli en Barka, die gezamenlijk onder de benaming van *Barbarijen* verftaan worden. Dezelve verdienen met regt den naam van het *bewoonde* Afrika, die hun door Herodotus bij voorkeur wordt gegeven, wegens de vruchtbaarheid, die dezelve voor het grootfte gedeelte eigen is. Alleen aan de kusten van Tripoli en in de oostelijke helft van Barka vindt men zelfs aan de zee uitgeftrekte zandige ftreken; doch ook deze werden in vroegere eeuwen door nomadifche volken bewoond.

Boven deze landftreek loopt onder den 30° der B., dwars door Afrika, eene bergketen, die in de westelijke ftreken onder den naam van het *Atlas-gebergte* bekend is. Dezelve is flechts voor een gedeelte bekend; maar de nieuwfte ontdekkingen toonen nogtans genoegzaam aan, dat deze keten zich over de ganfche breedte des werelddeels, van den oever des Oceaans tot aan de grenzen van Aegypte, uitftrekt. In het westen, waar zij gewoonlijk den naam van het Atlas-gebergte draagt,

 fchijnt

ſchijnt zij het hoogſte en tevens het breedſte te zijn, terwijl zij de zuidelijke provinciën van Marokko en Algiers vervult. In Tripoli, waar zij onder de benaming van het *Harudsch* gebergte bekend is, wordt zij ſmaller en tevens onvruchtbarer, waarna zij vervolgens als eene keten van naakte rotſen langs de noordelijke grenzen der woestijn tot aan Aegypte voortloopt (*). Zij is, inzonderheid in het westelijke gedeelte, hetwelk rijk aan water is, de eigenlijke verblijfplaats der wilde dieren, en draagt daar na, met volle regt, den bijnaam, die haar door Herodotus wordt gegeven. De Arabieren noemen haar in dezelfde ſtreken het Dadelland (†), wegens de groote overvloed van deze voor Afrika hoogst nuttige vrucht.

De geheele landſtreek bevat dus in zich de zuidelijke zijde van den Atlas, benevens de daar aangren-

(*) Men zie HORNEMANN *dagboek zijner reis door Afrika*, *pag.* 58. der Hoogduitſche uitgave. Hij is de eerſte reiziger, voor zoo veel mij bekend is, die ons over de oostelijke helft dezer bergketen oplosſingen heeft medegedeeld, welke aantoonen, dat zij wezenlijk haren loop dwars door Afrika neemt. Zijne berigten zijn deels door de reis van DELLA CELLA naar Cyrenaica, deels door die van den generaal v. MINUTOLI bevestigd en uitgebreid. Ofſchoon deze keten volgens DELLA CELLA, *viaggio da Tripoli alle frontiere occidentali dell' Egitto fatto nel* 1817., *p.* 162., oostelijk van de Groote-Syrtis eenigzins afgebroken wordt, zoo is dit toch niet aanmerkelijk, en de ſoort van gebergte, eene ſoort van kalkſteen, blijft ook voorts dezelfde.

(†) Belad al Gerid wordt gewoonlijk als Biledulgerid uitgeſproken.

grenzende oorden, tot aan het begin der groote woestijn, tusſchen de 30°—26° N. B. De Griekſche en Romeinſche aardrijkskundigen van lateren tijd noemen haar *Gaetulia*, en zelfs bij hunne dichters is zij reeds als het vaderland der verſcheurende dieren bekend. Hedendaagsch maakt deze ganſche ſtreek het zuidelijke gedeelte der boven genoemde koningrijken uit; echter wegens de zwakheid van hunnen ellendigen regeringsvorm ontſtaan daar gedeeltelijk of geheel onafhankelijke Staten, zoo als te Fezzan (*), dat voormaals tot het rijk van Tripoli behoorde, Segelmesſa en andere. De bewoners dezer oorden zijn en waren nogtans van oude tijden af de grootſte kooplieden en reizigers der wereld. Zij zijn het voornamelijk, die de groote karavanen vormen, die nu eens dwars door de woestijnen in de goudlanden van het binnenſte van Afrika dringen, dan eens naar Aegypte, Arabië en Perzië trekken.

Hun land, hetwelk ſlechts in eenige ſtreken vruchtbaar is, alwaar men voorraad van water vindt, verliest zich eindelijk langzamerhand in eene onvruchtbare woestijn, die door Herodotus het *zandige gewest* wordt genoemd (†), en bij de Arabieren onder den algemeenen naam van de woestijn van *Sahara* (‡) bekend is. Dezelve gaat, zoo

(*) *Phazania regio.* bij *Ptol.*

(†) Herod. *IV.* 181. noemt het ὀφρύη ψάμμης, een zandig gebergte. Hij voegt daar uitdrukkelijk bij, dat hetzelve van Theben in Aegypte tot aan de Zuilen van Hercules toe loopt. (‡) Ook *Zara* genaamd. D.

A 5

zoo als Herodotus zeer juist aanmerkt, dwars door Afrika, van Aegypte tot aan de westkust, en loopt onder dezelfde graden der breedte, door de landen van Azië, Arabië, de zuidelijke Provinciën van Perzië tot diep in het noordelijke Indië door (*). Intusſchen is het eene indedaad gewone, doch verkeerde, wijze van voorſtelling, om zich deze woestijn als eene beſtendig onvruchtbare zand-zee te verbeelden. Zij bevat veel meer niet ſlechts eenige vruchtbare plekken, maar zelfs geheele landſchappen, welke ſteppen vormen, waarop de Nomaden met hunne kudden rondtrekken (†). Deze zandwoestijn heeft nogtans niet overäl dezelfde breedte; zij bezit hare meeste uitgeſtrektheid in de westelijke helft van Noord-Afrika, tusſchen het tegenwoordige keizerrijk van Marokko en de Nigerlanden. Het ſmalſte en het meeste met vruchtbare ſtreken voorzien, is zij tusſchen de tegenwoordige Staten van Tripoli en Kashna; doch naar den kant van Aegypte wordt zij wederom veel breeder. Zij is overäl geducht genoeg, om eenen enkelen reiziger den doortogt te beletten, en op die plaatſen, waar zij de meeste uitgeſtrektheid heeft, kunnen talrijke karavanen haar niet zonder het grootſte gevaar doortrekken. De westelijke woestijn, *Zuenziga*, de vreesſelijkſte van allen, de

(*) Door Kerman (*Carmania*) en Mekran (*Gedrofia*) tot naar Multan in Noord-Indië.

(†) Men zie *Golberry Fragmens d'un voyage en Afrique*, *Vol. I. cap. 6.* Over de natuurkundige beſchouwing van den grond voorāl MINUTOLI, *reis naar den Tempel van Ammon*. bl. 199. enz.

de woestijnen van *Berdoa*, *Bilma* en *Barka*, benevens andere, zijn gedeelten van dezelve, en verliezen zich eindelijk in de zandwoestijn in Opper-Aegypte en Nubië.

Aan gene zijde dezer zandige woestijnen beginnen wederom meer gelukkige oorden. Eene bergketen, welke hier onder 12° N. B. waarſchijnlijk dwars door Afrika loopt, doch die naauwlijks nu eerst uit de diepe donkerheid, waarin dezelve is gehuld, begint voor te treden, en op onze nieuwſte landkaarten onder den naam van het *Kong-gebergte* ſtaat aangeteekend, verandert, terwijl zij de moeder van onderſcheidene grootere en kleinere rivieren wordt, de geheele geſteldheid van den grond. De rivieren, welke uit haar ontſtaan, overſtroomen, door de hevigheid der Tropiſche regens (*), welke in de nabijheid van den Evenaar het aanhoudendſte zijn, opgezwollen, even als de Nijl, de nabijgelegene landen, en mesten hunne gronden, en in plaats van zandige velden aanſchouwt men dan eens uitgeſtrekte vlakten met bosſchen bedekt, dan weder heuvelen, welke dikwijls ter diepte van weinige ellen de rijkſte goud-aderen bevatten. Wij kennen, wel is waar, van de volgende onafmetelijke landen naauwelijks eenige ſtreken; doch, volgens het weinige wat ons bekend is, ſchijnt het zuidelijke Afrika in het algemeen veel vruchtbarer, en om die reden ook

(*) Al de rivieren van Afrika binnen de keerkringen hebben geregeld wederkomende overſtroomingen, die door zware regens ontſtaan, als de zon daar boven ſtaat. *Tuckeys* Aardrijksk. voor Zeev. en Kooph. 3d. *p.* 4. D.

ook ſterker bewoond te zijn, dan de noordelijke helft (*).

Deze eerſte begrippen van de phyſike geſteldheid van Afrika zijn voor ons doelwit van de grootſte aangelegenheid, vermits deze aan den ganſchen inlandſchen handel van dit wereddeel ten grondſlag ſtrekken, en verſcheidene der volgende naſpeuringen zonder haar onverſtaanbaar zouden blijven. Voorbedachtelijk onthoud ik mij hier van iedere uitwijding in het breede, ten einde het geheugen van den Lezer niet met namen te bezwaren, die het algemeene overzigt konden verduisteren.

Eéne der merkwaardigſte verſchijningen in deze geheele helft van Afrika is ongetwijfeld de zeldzaamheid der groote rivieren, die zich nogtans uit den loop der voornaamſte bergketen ophehlert. De noordelijke keten loopt zoo nabij den oever van de Middellandſche zee langs, dat de daaruit ontſpringende rivieren ſlechts tot de bergſtroomen behooren, welke na eenen korten loop zich reeds in de zee ontlasten. De verdere landen, die zich tusſchen deze en de zuidelijke keten bevinden, hebben, noch ten noorden, noch ten zuiden geene helling, die genoegzaam was, om die ſtroomen deze rigting te kunnen doen nemen, maar wel eene helling naar het westen of oosten, én deze zelfs, zoo als het ſchijnt, ſlechts in de nabijheid van het

(*) Er is tot hiertoe nog niets bekend van uitgeſtrekte zandwoestijnen, welke het zuidelijke Afrika in zich bevat, en zoowel de menigvuldige als zeer aanmerkelijke rivieren van hetzelve maken het ook onwaarſchijnlijk, dat men aldaar dergelijke vindt.

het gebergte. Bij dusdanige omstandigheden moesten deze oorden waterloos blijven, vermits geen ſtroom zich eenen weg door dezelve kon banen. In Aegypte verdwijnen eerst, met het ophouden of de veranderde rigting der bergketen, deze hinderpalen, en de *Nijl* is de eenige hoofd-rivier, welke in de noordelijke helft van Afrika zijnen loop van het zuiden naar het noorden voortzet; doch zelfs na de ontdekkingen der laatſte tijden, ſedert dat een vermaard reiziger zich kon beroemen tot aan deszelfs oorſprong te zijn doorgedrongen, blijft het nogtans eene onbeſliste zaak, of de Nijl tot aan zijne eerſte bronader ontdekt is, en zijnen loop in dezelfde rigting van het zuiden naar het noorden heeft. Wij weten, dat deze ſtroom, door de vereeniging met meerdere rivieren, in het binnenſte van Aethiopië, gevormd wordt; doch men ſchijnt niet hierover eens te zijn, welke van deze de eigenlijke Nijl is. Die rivier, welke door Bruce daarvoor gehouden wordt, ontſpringt tusſchen 10°—11° N.B., en heet *Abayi;* doch de meer westelijke arm, die bij hem den naam van den *Witten ſtroom* draagt (*Bahar el Abjad*, de *Astapus* der Ouden), komt veel dieper uit de binnenlanden van Afrika voort, en ſchijnt, naar de menigte van water, welke hij met zich voert, eerder daarop aanſpraak te mogen maken, om als de hoofd-ſtroom te worden aangemerkt. De rigting van zijnen loop is tot hiertoe nog onzeker en niet ontdekt; zelfs de nieuwſte ontdekker, *Caillaud*, die zijne vereeniging met den Nijl zag, kon denzelven toch niet ſtroom opwaarts volgen, en juist daarom is de duistere vraag nog *niet* opgelost, in hoe verre de Nijl van het zuiden

of

of van het westen af komt. Eene overlevering, die van de oudste tijden tot op onze dagen in Afrika zelve voortduurt, spreekt van eenen arm des Nijls, die in de *laatste* rigting stroomt. Men vindt denzelven zeer duidelijk en juist reeds bij den Vader der Geschiedenis. „De Nijl," zegt Herodotus, „komt uit Libye, terwijl hij hetzelve in „het midden doorsnijdt, en zoo als het mij waar„schijnlijk is (terwijl ik van het bekende tot het „onbekende besluit), loopt hij in eene evenwijdi„dige lijn met den Donau (*)." De Arabische aardrijkskundigen noemen deze rivier den Nijl der Negers; doch laten dezelve in eene omgekeerde rigting van het oosten naar het westen stroomen, terwijl zij haar vervolgens met den Aegyptischen Nijl eenen gemeenschappelijken oorsprong uit hetzelfde meer toestaan (†). Echter naar de verzekering der laatste ontdekkers van Afrika, is de opgave van Herodotus ook nog heden het algemeen heerschende gevoelen in het binnenste van dit werelddeel (‡). Waarschijnlijk zal ook dit vraagstuk niet lang meer onbeslist blijven, in een tijdperk, dat met eenen ijver, gelijk het tegenwoordige, iedere duisterheid zoekt optehelderen, welke nog op de ver afgelegene deelen van onze aarde rust; en wij kunnen reeds met zekerheid zeggen, sedert een Engelsch reiziger langs de westelijke zijde des Nijls tot aan Darfur is doorgedrongen (§) zon-

(*) Herod. *II.* 33.

(†) Gelijk Edrisi en Abulfeda. Men zie Hartmann *Geogr. Africae Edrisiana*, *pag.* 23.

(‡) Hornemann *pag.* 138. 141.

(§) H. Browne, wiens eigenlijke doel was, om den Witten

zonder ééne rivier te ontmoeten, dat eerst boven dit land zulk een westelijke arm kan gezocht worden, ingevalle hij overigens aanwezig is.

Ondertusschen staat deze vraag in een zeer naauw verband met eene andere, over welke wij in de laatste tijden nadere opehelderingen hebben bekomen, namelijk over den loop der rivier, die men gewoonlijk onder den naam van den *Niger* verstaat. Door de latere aardrijkskundigen werd dezelve dikwijls met den Senegal verward, die, van het oosten naar het westen stroomende, onder 16° N. B. zich in den Oceaan ontlast en tot de hoofd-rivieren van Afrika behoort. Bij de oude aardrijkskundigen daarentegen draagt de Senegal, die bij Ptolemaeus en andere door den *Daradus* wordt aangeduid, nooit den naam van Niger. Veelmeer beteekent deze, zoowel bij Plinius als bij Ptolemaeus, eene rivier der binnenlanden van Afrika, die bij dezen niet van het oosten naar het westen, maar van het westen naar het oosten stroomt (*). Doch zeer natuurlijk bragt men nu het hier boven aangehaalde verslag van eenen uit het westen van Afrika voortkomenden arm des Nijls daarmede in verband, en op deze wijze werd de Niger met den Nijl verward, en bij Plinius uitdrukkelijk voor dezelfde rivier als de Astapus of Witte rivier verklaard (†). De nieuwere aardrijkskunde bevestigt dit gevoelen van eene rivier, die in het binnenste van

ten stroom tot aan deszelfs oorsprong naterspeuren, doch welke in Darfur werd gevangen gehouden.

(*) Zie PTOL. *Africa. Tab. IV.* De voornaamste plaats is bij PLINIUS *Hist. Nat. V. cap.* 8. (†) PLIN. *V.* 10.

van Afrika van het westen naar het oosten vloeit, welke reeds aan Herodotus bekend was (*), en warop *hij* mede reeds het *vermoeden* grondde, dat deze rivier de Nijl was (†), door de nafpeuring van den *Joliba*, die door *Mungo Park* werd ontdekt; doch zij kan nog geene bevestiging aantoonen voor dit vermoeden, dat deze Joliba met den Nijl in verband ftaat; maar wel gewigtige tegenbedenkingen, die hetzelve onwaarfchijnlijk maken, terwijl niet alleen de lengte van den loop, dien men aan den Joliba moet toekennen, daar deze Afrika in deszelfs grootfte breedte bijna geheel doorfnijden zoude, maar ook de keten der bergen, zoo verre dezelve aan ons bekend is, en de daarvan afhangende rigting der afhelling zulks fchijnen te wederfpreken (‡). De nieuwfte ontdekkingen der Engelfchen, van welke wij evenwel eerst voorloopige berigten hebben (§), fchijnen het buiten twijfel te ftellen, dat de Joliba zich in het groote meer Tzaad in het rijk van Borun ontlast. Of er evenwel

(*) Herod. *II.* 32. Zie beneden de afdeeling over den landhandel der Carthagers. (†) Herod. *II.* 33.

(‡) De gronden daartegen zijn reeds uit elkanderen gezet door *Rennel*, in de bijvoegfels tot Hornemanns *reizen*, *p.* 191.

(§) De berigten van de Heeren *Denham*, *Clapperton* en *Oudeny* zijn in de *quarterly Review Dec.* 1823., en daaruit in de *N. Allg. Geogr. Ephemeriden* B. XIII. St. 2. medegedeeld. De onwaarfchijnlijke veronderftelling, dat de Joliba westelijk loopt, en in de rivier Congo zijne uitwatering heeft, die zelfs tot eene mislukte ontdekkings reis naar deze rivier aanleiding gaf, vervalt dus van zelve daardoor.

wel eene uitſtrooming van denzelven aan de oostzijde van dit meer plaats heeft, of dat ſoms de overſtroomingen gedurende den regentijd eene verbindtenis met de Witte rivier daarſtellen, is nog onbekend.

Het gebrek aan bevaarbare rivieren, in verband beſchouwd met deze uitgeſtrekte zandwoestijnen, moesten aan de verkeering der Afrikaanſche volken en even daarom aan hunne vorderingen in de beſchaving, groote en bijna onoverwinnelijke hinderpalen in den weg ſtellen. De bewoners der binnenlanden van dit wereldgedeelte leefden van oudsher meestäl afgezonderd van de overige. Door hunne zandwoestijnen beveiligd, werden zij naauwlijks door vreedzame karavanen bij derzelver doortogt, nooit door legers van vreemde veroveraars, bereikt. Groote en ſpoedige, zedelijke, of ſtaatkundige omwentelingen ſchijnen hier even zoo zeldzaam te zijn geweest, als geweldige Phyſike veranderingen. Desniettegenſtaande had de Natuur toch op eene merkwaardige wijze daarvoor gezorgd, dat zij niet geheel vreemd aan elkanderen blijven konden, terwijl zij niet ſlechts de vruchtbare binnenlanden, maar zelfs de vervaarlijke zandwoestijnen met ſchatten toerustte, die of de hebzucht der menſchen gaande maakten, of wel tot hunne eerſte noodwendigheden behoorden. De rijkdom aan *goud*, die het binnenſte van Afrika in zich bevat, was reeds in vroegere dagen bij de noordelijke volken beroemd; maar misſchien droeg nog meer tot de wederzijdſche verkeering een geſchenk bij, waarmede de Natuur deze woestijn bedeelde. In deszelfs binnenſte werden door haar de

groote *zoutmagazijnen*, dan eens in meeren, dan weder in heuvelen, aangelegd, welke dit onontbeerlijke mineraal, waaraan de landen aan den Niger een volslagen gebrek lijden, den verafgelegenste natiën aanbieden, en deze dwingen, om de gevaarlijke reizen door deze zandgewesten in talrijke gezelschappen te ondernemen. Doch hierbij voegde zich, helaas! ook reeds in deze zeer vroege tijden, *de slavenhandel*, die, zoo verre als de geschiedenis reikt, daar bestendig onder de inboorlingen werd gedreven, en meer andere, offschoon minder aangelegene takken van koophandel. Aldus bestond er reeds voor duizende jaren, zoo als nog op heden, eene verkeering van volken in het binnenste van Afrika, welke voor deszelfs bewoners de hoofdbron hunner beschaving, en voor de overige gedeelten der wereld die hunner kennis van dit werelddeel werd. De berigten deswege, die uit aloude tijden zijn bewaard gebleven, zijn spaarzaam en gebrekkig; doch voor den onderzoeker der geschiedenis behouden deze juist hierdoor eene nog grootere aanlokkelijkheid; en het onderzoek, hetwelk hieronder verder daaromtrent zal worden aangevangen (*), mag welligt des te meer tevens op de opmerkzaamheid en toegevenheid van den Lezer rekenen.

Doch offschoon Afrika inwendig weinige veranderingen onderging, zoo waren deszelfs kusten, de noordelijke in het bijzonder, zoo veel te meer aan vreem-

(*) Zie de Afdeeling van den landhandel der Carthagers, waar men de verdere uiteenzetting en de bewijzen vindt van hetgene, wat hier gezegd wordt.

vreemde aankomelingen blootgesteld. Hier werd de Staat van *Carthago*, één der voornaamste en merkwaardigste van de oude wereld, gevormd. Hier ontstond de Staat van *Cyrene*, die de mededinger van Carthago had kunnen worden, indien hij meer inwendige rust had genoten. Ook het eenige inlandsche volk, dat zich aan de *Nijl-oevers* tot eenen aanmerkelijken graad van burgerlijke beschaving had verheven, trekt hier onze aandacht tot zich; en in een twijfelachtig verschiet, in den dikften nevel der Oudheid gehuld, schemeren, naauwlijks nog zigtbaar, aan den rand van dit werelddeel, de *Aethiopers*.

In de handen van deze volken was de handel van het binnenste gedeelte van Afrika, en buiten hen heeft zich, voor zoo veel ons bekend is, geen andere uitgebreide Staat in hetzelve gevormd; want het latere Numidische rijk behoort niet hier toe. Doch hoewel ik mijn onderzoek op hen beperk, zoo zal het mij nogtans aan geene gelegenheid ontbreken, om tevens datgene optemerken, wat ik over de andere bewoners van dit werelddeel te zeggen heb. Cyrene werd niet groot genoeg en liet te weinig narigt van zich overig, om voor eene afzonderlijke afdeeling stof genoeg te kunnen aanbieden; de daarvan overgeblevene berigten zullen in dat deel van dit werk, waarin over de Grieken en hunne volkplantingen in het algemeen zal gesproken worden, eene meer geschikte plaats vinden.

CARTHAGERS.

Nec tantum Carthago habuisset opum sexcentos fere annos, sine consiliis et disciplina.

CICERO, *de Republ.* II. 48.

CARTHAGO heeft het treurig lot ondergaan, om eerst door zijnen val in de geschiedenis der wereld te schitteren, en de instandhouding van zijnen roem alleen aan buitenlandsche geschiedschrijvers te moeten overlaten. Deszelfs inlandsche schrijvers zijn voorlang verloren gegaan (*), en ook van de bui-

(*) SALLUST. *Bell. Iug. cap.* 17 *Qui mortales initio Africam habuerint, uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est — — dicam.* De hier gemelde *libri Punici* zijn blijkbaar historische boeken in de Carthaagsche taal geschreven, zoo als de bijvoeging, *interpretatum nobis est*, bewijst. Het daar achter gevoegde: *qui regis Hiempsalis dicebantur*, beteekent den bezitter, en niet den schrijver. „Men verhaalde mij, dat dezelve den koning Hiempsal toebehoorden." Sallustius namelijk zag deze boeken hoogstwaarschijnlijk niet in Rome, maar gedurende zijn landvoogdijschap in Afrika, waar hij zijne berigten wegens den oorlog met Jugurtha verzamelde. Hiempsal II. was destijds koning van Numidië. Dat het den Carthagers aan geene literatuur ontbrak, is reeds uit hunne schriften *over den akkerbouw* bekend, die men in Rome liet overzetten.

buitenlandsche heeft eigenlijk niet een eenige de geschiedenis van Carthago geschreven. Romeinen en Grieken teekenden daarvan alleen datgene op, wat voor hun vaderland eenigermate belangrijk was, en zouden dezen Staat misschien met stilzwijgen zijn voorbijgegaan, wanneer dezelve geene oorlogen met Rome en Syracusen had gevoerd. Zeer naauwkeurig zijn daarom onze berigten over deze, inzonderheid over de oorlogen met Rome; doch zij worden des te schraler, naarmate men verder boven deze tijden opklimt. Nogtans is dit laatste tijdperk geenzins dat, waarna men Carthago eigenlijk mag beoordeelen. Van dien tijd af aan, waarin de strijd met Rome eenen aanvang nam, hield Carthago op dat te zijn, wat het geweest was. Het geheele volgende tijdperk, hoe gunstig de oorlogskans den Carthagers ook somwijlen scheen aan te lagchen, was echter alleen een kampstrijd voor zelfsbehoud, waaraan alle andere ontwerpen, ja zelfs de geheele voormalige staatkunde, moesten opgeöfferd worden. De heldenstam van de Barca's kon het wankelende staatsgebouw eenen tijdlang ondersteunen; doch eenmaal tot in deszelfs grondvesten geschokt, bekwam het nooit zijnen vorigen glans, noch zijne sterkte, terug.

Herodotus is de eenige voorname geschiedschrijver, die uit het tijdperk, waarin deze Staat bloeide — korten tijd vóór, en gedurende het Perzische rijk — is bewaard gebleven en hier verdient aangehaald te worden. Uit den geheelen aanleg van zijn werk had men mogen verwachten, dat hij, even als aan de overige Staten en volken, die hij kende, zoo ook aan Carthago eene episode daarin

zou hebben toegewijd, waartoe zich de gelegenheid meer dan eenmaal aanbood (*). Waarom hij sulks niet deed, of het toevallig, of voorbedachtelijk is, of vermits hij zelf niet te Carthago geweest was, of wel uit andere oorzaken? — is moeijelijk te bepalen. Hoeveel had hij ons niet kunnen mededeelen; hij, die geene gelegenheid liet voorbij gaan, om berigten van de Carthagers in te winnen! Doch aldus zijn ook vele zijner narigten, zoo als het vervolg zal aantoonen, middelijker wijze voor dit onderzoek hoogst nuttig. — *Polybius* aanſchouwde Carthago nog in deszelfs ondergang, en is, als geſchiedſchrijver, naauwkeurig en onpartijdig, offchoon hij een vriend der Romeinen, ja zelfs een vertrouweling van den jongen Scipio was. Hij laat ons dikwijls diepe blikken op den inwendigen toeſtand van Carthago werpen, en eenige echte oorkonden, die hij voor ons heeft behouden, geven, nevens de *zee-reis van Hanno* (†), ons eenige, hoewel ſlechts geringe, ſchadeloosſtelling voor de inlandſche ſchrijvers, die verloren zijn geraakt. *Diodorus van Sicilië* (‡) is voor-

(*) Zoo als, bij voorbeeld, *VII. c.* 165.

(†) Deze, zoo wel als gene, vindt men verzameld en overgezet aan het einde van dit deel.

(‡) *Diodorus* had zijne narigten over Carthago uit twee Griekſche ſchrijvers, *Ephorus* en *Timaeus*, genomen. De ongeloofwaardigheid van den eerſten ſtraalt altijd door in de overdrevene opgaven van het getal der Carthaagſche krijgsmagt en vloten; die bij *Timaeus*, die, waar zijne hartstogten niet mede werkten, met oordeel ſchreef, ſteeds op de helft, of een derde gedeelte, verminderd zijn. Zie bij voorbeeld, Diod. *I. pag.* 584. en op andere plaatſen.

voornamelijk deswege onschatbaar, wijl hij het naaste tijdperk, dat den oorlogen met Rome voorafging, namelijk dat der oorlogen met Syracusen, omvat, en verscheidene narigten van zeer veel belang voor ons heeft bewaard. Bij *Livius* daarentegen kan men naar niets verder dan naar krijgsbedrijven onderzoek doen; hij heeft zich geene moeite gegeven, om het inwendige bestuur van Carthago naauwkeurig na te sporen, en daarenboven kleedt hij het daarvan door hem ontworpene beeld in een Romeinsch gewaad. In dit opzigt is *Appianus* zaakrijker in zijn werk over de Punische oorlogen, hoe verre hij ook in de kunst, om zijne stof te behandelen, bij Livius achterstaat. Onder de menigte der andere moet nog, hoe gebrekkig en onvolkomen hij overigens ook zijn mag, *Iustinus* genoemd worden (*), de eenige, wien wij een voortgaande overzigt der vroegere lotgevallen van dezen Staat en zijnen eersten wasdom mogen dank weten, waaromtrent bij de overige een volkomen stilzwijgen heerscht.

Eene geschiedenis van Carthago te schrijven is geenzins ons doel, en deszelfs laatste tijdperk is niet dat, wat ons eigenlijk mag bezig houden. Wij willen ons standpunt in dat gelukkig tijdperk plaat-

(*) De berigten van *Iustinus*, of liever van *Trogus Pompeius*, uit wien hij slechts uittreksels gaf, omtrent Carthago, zijn meest uit *Theopompus*, doch ten deele misschien ook wel uit *Timaeus*, bijeengezameld; zoo als Prof. Heeren in deszelfs Verhandelingen *de fontibus et auctoritate Iustini* heeft aangetoond. Zie *Commentat. Soc. Scient. Gotting. Vol. XV. pag.* 225. *etc.*

plaatsen, toen deze Staat nog in zijnen vollen bloei en in het onverhinderde gebruik van zijne krachten was. In wat gedaante verschijnt hij destijds? op welke grondzuilen rust eigenlijk zijne inwendige regering, en hoe werden deze aan het wankelen gebragt? Hoedanig was de omvang en de toestand van deszelfs inwendig gebied? Hoedanig de betrekking met zijne provinciën en volkplantingen? Hoedanig met de onafhankelijke bewoners van het binnenste van Afrika? Hoe verre was hier deszelfs verkeering uitgebreid, en welken omvang had zijne scheepvaart? Op wat wijze waren zijne legers en vloten ingerigt? Welke waren de grondregels zijner staatkunde, en hoe verre werden dezelve opgevolgd? Dus in een woord: *wat was Carthago, en wat wilde het wezen?* Geene dezer vragen schijnt mij tot nu toe op eene voldoende wijze beantwoord te zijn, offschoon ook Carthago in iedere wereld-geschiedenis zijne plaats inneemt (*).

EER-

(*) Het beste, wat tot hiertoe over Carthago geschreven is, zijn wij aan Spaansche schrijvers verschuldigd. Ik ga de overige voorbij, om maar alleen het zeer schatbare werk van CAMPOMANES te noemen: *Antiguedad maritima de la republica de Cartago.* Het eerste deel bevat eene geschiedenis van de uitbreiding der Carthaagsche scheepvaart en zeemagt, en is, om deze reden, reeds van hooge waarde, wijl het een zoo bepaald onderwerp nâspeurt. De inhoud van het tweede deel is de *Periplus van Hanno*, met eene te wijdloopige verklaring, waarin het meeste op woordgronding gebouwd is.

HENDRICH, *de Republica Carthaginiensium*, is eene bloote verzameling uit verschillende schrijvers, gedeelte-

---

EERSTE AFDEELING.

VORMING EN TOESTAND VAN HET CARTHAAGSCHE GEBIED IN AFRIKA.

Carthago was ééne der menigvuldige volkplantingen, welke Tyrus, zoo als andere Phoeniciſche Staten aan de noordkust van Afrika ſtichtteden (*).
Even

telijk met avontuurlijke veronderſtellingen opgevuld. Sedert de eerſte verſchijning der tegenwoordige naſpeuringen, heeft men er in de meeste ſchriften, die onder ons ſedert dien tijd over de oude geſchiedenis in het licht zijn gekomen, gebruik van gemaakt: ik wenschte hierbij te kunnen voegen, ook uitgebreid. Met genoegen maak ik evenwel van het leerrijke werk van Prof. Kluge te Breslau gewag: *Aristoteles de politia Carthaginienſium* 1824, op hetwelk ik nog in het vervolg te rug kom.

(*) Carthago was, naar de gewone tijdrekening, in het jaar 878. vóór de geb. van Chr. gebouwd, en werd verwoest in het jaar 146. vóór Chr. Het ſtond alzoo bijna 732 jaren. Men verdeelt deszelfs geſchiedenis het best in drie tijdperken. Het eerſte gaat van zijnen oorſprong tot aan het begin des oorlogs met Syracuſen, van 877 tot 480. Het bevat het tijdperk van het ontſtaan en den wasdom des Staats, deszelfs uitbreiding in Afrika, in Sardinië en andere kleinere eilanden der Middellandſche zee. Het was te gelijk het tijdperk der oorlogen wegens den koophandel met de Masſiliërs en de Etruscers. Het tweede loopt van 480 tot 265. vóór Chr., van het begin van deszelfs oorlogen met Syracuſen tot

Even gelijk zij niet de eenige was, was zij ook niet de eerste; *Utica* was voorzeker ouder (*), en van andere is het waarschijnlijk. Deze gansche kust, van de Kleine-Syrtis af, westelijk gerekend, was het land der Phoenicische volkplantingen, zoo als bij het onderzoek over hen getoond is, dat zij ook nog, buiten de Zuilen van Hercules, de oevers van den grooten Oceaan, met hunne volkplantingen, uit meer dan ééne reden bezetteden. Deels was het de vruchtbaarheid der landstreek, deels de handel met de inlandsche nomadische volken, welke hen daar henen lokte; doch buiten dien schijnt ook eene hoofdoorzaak — dezelfde, die hen naar Sicilië dreef — deze geweest te zijn, om de gemeenschap met het zuidelijke Spanje, dat door zijne rijke mijnwerken hun Peru en Mexico was, open te houden, en hunne heerschappij aldaar te bevestigen.

De meeste dezer volkplantingen waren wegens den koophandel aangelegd en schijnen oorspronkelijk tamelijk klein geweest te zijn, vermits zij, volgens hare eerste bestemming, meer stapel- dan wel eigenlijke handel-plaatsen moesten zijn. Intusschen

aan het begin van die met Rome. Het bevat de tijden van deszelfs grootste magt en uitbreiding. Het derde, van 265 tot 146 vóór Chr. omvat de geschiedenis van deszelfs kampstrijd met Rome, de tijden van deszelfs zinkende magt en ondergang. Men zie het werk des Schrijvers: *Handboek der geschiedenis der oude Staten.* Zutph. 1820. Tweede uitgaaf bl. 85. enz.

(*) De bewijsplaatsen vindt men in Bochart *Canaan*, *pag.* 473. enz.

schen trokken vele weldra nut uit hare gelukkige ligging, werden onafhankelijk en trokken zelve den handel tot zich, die zij eigenlijk den moeder-staat zouden verzekeren. Bij de oude volken, bij welke, de Romeinen uitgezonderd, de band, welke de volkplanting aan den moeder-staat verbond, in het algemeen veel losser was, was zulks eene gewone verschijning; zoo als ook de nieuwere geschiedenis de stelling steeds meer schijnt te bevestigen, dat handeldrijvende volkplantingen de onzekerste onder alle bezittingen zijn, wanneer zij zich verheffen.

Intusschen vond men buiten deze nog eene andere soort van volkplantingen in de oude wereld, die bij de Grieken de talrijkste, en den Phoeniciers niet onbekend was. Het waren die gene, welke haar bestaan aan burgerlijken twist en tweedragt te danken hadden. De misnoegde partij verliet het land, of werd verdreven, en zocht zich eene woonplaats onder de vreemden. De Grieken begaven zich bij dusdanige omstandigheden gewoonlijk naar Klein-Azië of Beneden-Italië, de Phoeniciers naar Afrika (*).

Volgens alle berigten behoorde Carthago tot deze laatste soort, en deze omstandigheid verdient hier te worden opgemerkt, dewijl daardoor de betrekking tot deszelfs moeder-staat bepaald wordt. Het was van het begin af een onafhankelijke Staat; zonder ooit op opperheerschappij of onderwerping aanspraak te maken, namen Tyrus en Cartha-

(*) Volkomen zeker weten wij, b. v., dat de stad Groot-Leptis in het land der Syrten door zulk eene omstandigheid door Sidon gesticht werd, *Sall. bell. Iugurth c.* 78.

thago jegens elkanderen slechts de pligten van wederzijdsche toegenegenheid in acht, die volgens Phoenicische en Grieksche begrippen de moederstaat en de volkplanting elkanderen verschuldigd waren. Tyrus weigerde standvastiglijk, om zijne vloot te geven, toen Cambyses Carthago met dezelve wilde aangrijpen (*), en Carthago vereerde steeds door gezanten en geschenken den Tyrischen Stamgod, en verstrekte voor de familiën en schatten der Tyriërs ter toevlugt, toen deze door Alexander werden belegerd (†).

De geschiedenis heeft ons de oorzaken niet bewaard, waardoor Carthago zich het eerste zoo zeer boven de andere Phoenicische volkplantingen verhief. Ongetwijfeld was een zamenloop van meer gunstige omstandigheden slechts in staat, om zulks te bewerken; voorzeker droeg echter ook de gunstige ligging der stad, waardoor zij zich even zoo zeer over groot gemak voor de scheepvaart, als zekerheid tegen vreemde aanvallen verblijden kon, zeer veel daartoe bij. Carthago was in het binnenste van eenen ruimen zeeboezem gebouwd, dewelke door de voorgebergten Bon ten oosten (‡) en Zebib ten westen (§), thans de golf van Tunis genoemd, gevormd wordt. In het diepste van dezen zeeboezem vindt men een schiereiland, hetwelk alleen door eene land-engte, omtrent eene halve mijl breed, met het vaste land was vereenigd. Op dit schiereiland was Carthago aangelegd,

(*) Herod. *II.* 17. 19. (†) Diod. *II. p.* 190.
(‡) Het oude *Promontorium Hermacum*.
(§) Het oude *Promontorium Apollinis*.

legd, ten naastenbij in het midden tusschen Utica en Tunes, die men beide nog van de muren der stad kon aanschouwen, daar het eerste slechts anderhalve, het laatste maar ééne mijl verre verwijderd was. Eene zeer smalle landtong, die naar het westen toe in zee liep, vormde de dubbele haven, voor de koopvaardij- en oorlog-schepen, en scheidde tevens het meer achter hen van de zee af. De zeekant was alleen door eenen eenvoudigen muur versterkt; doch op de landengte was daarentegen de citadel *Byrsa* gebouwd, en een drievoudige muur, van dertig ellen hoog en dertig voeten breed, beschermde hetzelve voor iederen uitwendigen aanval (*).

Als

(*) Het plaatselijke van het oude Carthago verdiende een meer naauwkeurig onderzoek, hetwelk hier echter niet op zijne plaats zijn zou. De hoofdplaats is bij *Appian. VIII.* 95-96. cf. *Polyb. I. p.* 181. enz.; de afbeelding bij *Campomanes* I. f. fin. is meestendeels naar verbeelding gemaakt. De berigten van Shaw, *Reizen door Barb. en het Oost.*, I. D. bl. 131. enz. Ned. vert., over de groote verandering der kusten, moeten daarbij ten grondslag gelegd worden; ongetwijfeld is ook de daarbij gevoegde kaart der ligging de beste; doch de ligging der haven is daarop niet opgegeven, en juist daarin ligt de duisterheid. Uit Appianus schijnt het intusschen zeker, dat de landtong, welke slechts eene halve stadie in de breedte had, de eene zijde van de haven vormde; waaruit het opgehelderd wordt, om welke reden de Carthagers, toen Scipio hunne haven blokkeerde, zoo gemakkelijk eenen nieuwen uitgang konden graven. Eene andere duisternis betreft het gedeelte der stad, dat *Magalia* of *Megara* heette. Volgens *Appian. VIII.* 117. schijnt het eene soort van voorstad te zijn geweest, die met tuinen was aangevuld, en het zuidelijke gedeelte der landengte besloeg.

Het

Als bijzondere ſtad, aan de kust van een groot en volkrijk werelddeel gebouwd, nam Carthago van het begin af die natuurlijke ſtaatkunde in acht, welke deszelfs oorſpronkelijke zwakheid het moest voorſchrijven. Het zocht eene goede verſtandhouding met de inlandſche volken, die in zijne nabuurſchap woonden, te onderhouden. De Tyriſche kolonisten kwamen niet als veroveraars, maar zij kochten den grond hunner ſtad en derzelver gebied voor eene jaarlijkſche grondpacht of ſchatting, waarvan in hunne vroegere geſchiedenis meermalen melding gemaakt wordt, en die, zoo als Iustinus, hoewel zeer onwaarſchijnlijk, berigt, tot op de tijden van Darius Hystaspis zoude voortgeduurd hebben (*).

Intusſchen verliet men deze ſtaatkunde, zoodra men dezelve niet meer noodig vond, namelijk, zoodra men zich ſterk genoeg waande. Oorlogen met de inlanders waren daarvan een natuurlijk gevolg (†), waarin de Carthagers wel de overhand behielden, maar ook daarvoor onderdanen bekwamen, die bereid waren, om het opgelegde juk iederen oogenblik weder afteſchudden. Wij moeten deze volken een weinig meer van nabij leeren kennen. Er vloeijen uit dit onderzoek zeer gewigtige reſultaten voort over den geheelen inwendigen toeſtand en de

Het is nogtans bezwaarlijk, om zich uit de beſchrijving van Appianus een klaar begrip van het geheel te vormen. Op de bekendmaking van de laatſte onderzoekingen, die door den te vroeg geſtorvenen graaf *Camillo Borgia* gedaan zijn, hoopt men tot hiertoe nog te vergeefs.

(*) Iustin. *XIX*. 2. (†) Iustin. *l. l.*

de ware magt van den Carthaagschen Staat. Herodotus, Scylax en Polybius zullen onze leermeesters zijn.

Zoo dikwijls als Polybius van de Afrikaansche volken spreekt, die in de legers der Carthagers vochten, onderscheidt hij altijd op het zorgvuldigste de Carthaagsche onderdanen en de vrije volken, die als bezoldigden dienden. De eerste worden bij hem Libyers (Λίβυες) genoemd, de laatste, voor zoo verre zij Afrikanen zijn, Numidiërs of Nomaden (*). Deze laatste naam is buiten twijfel alleen van hunne leefwijze ontleend, en alzoo geen eigenlijke volksnaam; de verschillende volken, of stammen, die daaronder verstaan worden, worden mede door hem onder hunne eigendommelijke benamingen opgeteld. De Libyers daarentegen onderscheidt hij nergens naauwkeurig, het is altijd de algemeene benaming der Afrikaansche inwoners van het gebied van Carthago. Ten tijde van Polybius waren waarschijnlijk de voormalige stam-afdeelingen en het onderscheid dezer volken verloren geraakt, daar zij, zoo als wij weldra zullen zien, onder de Carthaagsche heerschappij niet slechts hunne leefwijze hadden moeten veranderen, maar zich ook gedeeltelijk met de Carthagers vermengd hadden.

Een algemeen kenmerk onderscheidt deze Libyers van de overige bewoners van het noordelijke Afrika. Zij hebben vaste woonplaatsen en komen doorgaans voor als volken, die den landbouw uit-

(†) Eene voorname plaats daarover vindt men *Vol. I. pag.* 161. 167. 168. *Ed. Schweigh.*

uitoefenen; daar integendeel alle overige aan den oostkant, zoo wel als ten westen, van het Carthaagſche gebied, ook in het bloeijendſte tijdperk van dezen Staat, Nomaden waren. De ſchatting, die zij Carthago betaalden, werd grootendeels in koorn betaald (*), en bijgevolg was het voornamelijk hunne vlijt, die deze republikeinen in ſtaat ſtelde, om de talrijke legers te voeden, waarmede zij hunne uitlandſche veroveringen maakten en behielden.

Wilde Carthago zich een gebied in Afrika vormen, zoo moest het over volken heerſchen, die vaste woonplaatſen hadden. Eene heerſchappij over Nomaden alleen is bijna zoo goed, als in het geheel geene, of kan ten minſte niet wel de duurzame grondlegging voor eenen Staat worden. Het was alzoo eene zeer natuurlijke ſtaatkunde, die de Carthagers in acht namen, dat zij de nomadiſche volken, voor zoo verre zij die onder hunne heerſchappij konden behouden, zochten te beſchaven. Wien het echter eenigermate bekend is, hoe zwaar het is, om Nomaden daar henen te brengen, dat zij hunne leefwijze veranderen, die zal zich de menigvuldige oorlogen der Carthagers met de oude inwoners, den onuitblusbaren haat, welken deze aan hunne gebieders toedroegen, reeds uit deze omſtandigheden zeer ligt kunnen verklaren; wanneer er ook geene nieuwe onderdrukkingen van de zijde hunner nieuwe opperheeren waren bij gekomen.

Toen *Herodotus* ſchreef, namelijk in het bloeijend-

(*) Polyb. *Vol. I. pag.* 177.

jendste tijdperk van hunnen Staat, bestond er nog geen inlandsch volk in Noord-Afrika buiten de grenzen van het gebied van Carthago, dat den landbouw beoefend had. Alle inlandsche stammen, van Aegypte af tot aan de Kleine-Syrtis toe, en het ter dier tijd daarmede in verband staande *meer Triton* (*), waren volgens de uitdrukkelijke getuigenis dezes schrijvers nomadische volken (†). Wij zullen wel-

(*) Men kent in de oude aardrijkskunde een *meer*, een *eiland* en eene *rivier* Triton, welke met dit meer in verband zou staan. Zie *Cellar. Geogr. ant. II. pag.* 860. De ligging van het meer wordt niet altijd gelijk bepaald, en men kan uit dien hoofde twijfelen, of de naam altijd hetzelve meer beteekent. Gewoonlijk plaatst men het naast de Kleine-Syrtis; andere zouden hetzelve, volgens *Plin.* (V. 4.), tusschen de beide Syrtis hebben geplaatst, en *Solinus* (cap. 27.) zelfs nevens de Groote-Syrtis bij de *Arae Philaenorum*. Doch Solinus heeft Plinius kwalijk begrepen, en de uitdrukking *tusschen de beide Syrtis* is ten minste zoo onbepaald, dat dezelve het gewone gevoelen niet tegenspreekt. Het onzekere in deze opgaven is misschien hierin voor een gedeelte gelegen, dat de dichters der Argonauten hunne helden in deze oorden lieten komen, en het plaatselijke volgens hunne verbeelding behandelden, waarvan vervolgens veel in de aardrijkskundige werken kwam. Uit Herod. *IV. pag.* 179. blijkt klaar, dat hij het meer Triton voor hetzelfde als, of in verband staande met, de Kleine-Syrtis hield, en dit gevoelen werd mede (zoo als *Rennel* reeds in zijne *Geogr. of Herod. pag.* 662. zeer schrander opgemerkt) door Scylax, *pag.* 49. *ed Hudf.* bevestigd, welke het Tritons eiland in de Syrtis plaatst, en daarentegen

(†) Herod. *IV.* 186.

weldra beneden gelegenheid vinden, om dezelve te leeren kennen. De Vader der Geschiedenis heeft ons van hen eene zoo naauwkeurige aanteekening

en

gen van geen meer Triton spreekt. De plaats bij Scylax is intusschen zeker gebrekkig, en in plaats van de woorden: *ἐν ταύτῃ τῇ Σύρτιδι ἐνέστηκεν ἡ νῆσος*, Τρίτωνος *καλουμένη, καὶ ποταμὸς* Τρίτων, moet er staan: *ἡ νῆσος* Τρίτωνος, *καὶ λίμνη, καὶ π.* Τρ. of, zoo men liever wil: *ἡ νῆσος* Τρίτωνος *καλουμένη, καὶ λίμνη* Τρίτωνος, *καὶ π.* Τρ.? Dit blijkt klaar uit het volgende: *ἡ δὲ λίμνη αὕτη* enz. *Λίμνη* namelijk kan niet de Syrtis zelve zijn, vermits er staat, dat zij slechts eene naauwe opening heeft (*στόμα μικρὸν*); maar het is het tegenwoordige meer, dat volgens SHAW I. D. bl. 120. Ned. Vert. Schikkah el Low-deah genoemd wordt. Doch nog ten tijde van Scylax stond dit meer met de Syrtis in verband, hoewel slechts door eenen smallen ingang, in welks midden zich een eiland bevond, hetwelk, zoo als hij er bijvoegt, slechts bij ebbe van het meer boven water was, maar bij vloed onder water stond. De zandbank is dus sedert dien tijd hooger geworden, en op deze wijze is het meer van den zeeboezem afgescheiden. De zwarigheid blijft nogtans altijd voortduren, waar of de rivier Triton moet gezocht worden. Wil men met *Shaw*, I. D. bl. 183., de kleine rivier *El Hammah* daar onder verstaan, zoo komt zulks toch niet met de opgave van Herodotus overeen, welke de rivier eene *groote* rivier noemt (cap. 178.) Maar het verhaal van Herodotus (cap. 179.) heeft ongetwijfeld deszelfs oorsprong uit eenen dichter van de Argonauten. Zou aldus de Triton-rivier, zoo al niet haar aanzijn, toch hare *grootte* niet aan de verbeelding van zulk eenen dichter verschuldigd zijn? — De bepaling van het meer Triton is belangrijk voor de aardrijkskunde van het Carthaagsche gebied, vermits hetzelve gewoonlijk als deszelfs zuidelijke grens wordt aangemerkt.

en zulke bepaalde berigten achtergelaten, dat aan de geloofwaardigheid van deze zijne getuigenis geheel niet kan getwijfeld worden. „ Doch terstond aan de andere zijde van de rivier Triton," gaat hij voort (*), dat is, aan de westzijde, „ beginnen de volken, die den landbouw beoefenen." Hij noemt ons drie dezer stammen, van welke de eerste die der *Maxyes* is (†). In het weinige, dat Herodotus van hen verhaalt, erkent men duidelijk een volk, dat nog niet lang tot deszelfs nieuwe leefwijze was overgegaan. Zij waren een tak der Ausenses, van welke het overige gedeelte, gelijk hij te voren had aangemerkt, nog zijn zwervend leven behouden had. „ De Maxyes daarentegen zijn akkerlieden en reeds gewoon, om in huizen te wonen." Zij hadden hunne oude zeden echter nog behouden. „ Zij scheren, zegt hij, de linkerzijde van het hoofd, en laten het haar aan de regterzijde groeijen; doch hunne ligchamen schilderen zij rood met menie." Beide nog nomadische gewoonten! Het schilderen der ligchamen wordt bij andere Nomaden uitdrukkelijk door hem aangehaald (‡); en het scheren van het hoofdhaar was een kenteeken van den stam, naarmate het op onderscheidene wijze en aan verschillende zijden van het hoofd ge-

(*) Herod. *IV.* 191.

(†) Μάξυες. Waarschijnlijk zijn deze dezelfde, die door *Eustath.*, bij *Dion. Perieg.* v. 195, Μάζικοι, en door Iust. *XVIII. c. 6.* *Maxitani* genoemd worden, wier koning Hiarbas zou geweest zijn, die de koningin Dido ten huwelijk begeerde.

(‡) Herod. *l. l.*

geſchiedde. Bij de naburige nomadiſche ſtammen merkt Herodotus elke reis uitdrukkelijk aan, hoe zij hun haar ſchoren; en het overblijfſel dezer gewoonte ſchijnt nog bij hunne nakomelingen, de hedendaagſche Tuariks, in ſtand gebleven te zijn (*). Het naaste aan deze grenzen de *Zaueces* „ wier vrouwen de ſtrijdwagens in den oorlog plegen te beſtieren (†).” Het was dus een volk, bij wien de paardenteelt bekend was, en dat door de hier aangehaalde gewoonte misſchien aanleiding tot de vertelling der Amazonen in deze ſtreken gegeven heeft. Het gebruik van ſtrijdwagens, die de Carthagers in hunne vroegere tijden hadden, hebben zij waarſchijnlijk van hen overgenomen, zoo als ik op eene andere plaats zal aantoonen.

Deze beide ſtammen noemt en beſchrijft Herodotus alleen, en haalt terſtond daarop de Carthagers als waarborgen zijner berigten aan. Deze zijn duidelijk de uiterſte ſtammen van het Carthaagſche gebied naar het zuiden toe; ook beſchrijft Herodotus hun land, als vol van wouden, die met wilde dieren, als zeer groote ſlangen, leeuwen, panthers, olifanten, beeren en andere zijn opgevuld (‡). De akker-

(*) HORNEM., *p.* 151. (†) *Ζαύηκες*. HEROD. *IV.* 193.
(‡) HEROD. *IV.* 191. De bevestiging dezer berigten van Herodotus zie men in TULLY, *narration of a reſidence in Tripoli* 1820. De bosſchen op den weg van Tunis naar Tripoli zijn zoo vol van groote roofdieren, dat hij, zelfs door talrijke karavanen, niet zonder groot gevaar kan afgelegd worden. Met de duisternis begint ook het gehuil der Jakhalzen, en het vreesfelijk gehuil der leeuwen, die zelfs door wachtvuren naauwlijks kunnen afgeweerd worden, om hunnen roof te vervolgen.

kerbouw was dus, gelijk men ziet, onder hen nog in zijne kindsheid, hoewel het nogtans geen bewijs noodig heeft, dat de bebouwing van het land steeds toenam, hoe nader men bij Carthago kwam.

Een derde, veel grooter en werkwaardiger, stam is, behalve aan Herodotus, ook aan Polybius en andere bekend. Het is de stam der *Gyzantes*, of *Byzantes* (*), welke zich wederom in meerdere takken deelde. „ Er is veel meer honig van bijen in hun land, maar nog veel meer honig wordt door kunst gemaakt. Overigens beschilderen deze allen zich, en eten apen, die in groot aantal op hunne bergen worden gevonden (†)." — Over de menigte honig van bijen in deze streken hebben wij naauwkeurige berigten door *della Cella* gekregen. De kloven der bergen zijn vol van wilde bijenzwermen, welker honig niet slechts tot eigen voedsel dient, maar ook nog thans eenen aanzienlijken tak van handel uitmaakt (‡). De kunsthonig, waarvan Herodotus spreekt, is diegene, die uit het sap der palmboomen bereid wordt, en welker vervaardiging door *Shaw* wordt beschreven (§). Juist in deze stre-

(*) De laatste naam wordt hun gegeven door STEPH. *de urbibus in* Βύζαντες, waar men ook in de aanmerkingen de getuigenissen der overige schrijvers, die van hen spreken, vindt aangeteekend.

(†) HEROD. *IV.* 194.

(‡) DELLA CELLA *Viaggio p.* 154.

(§) „ Men hakt, zegt SHAW, I. D. bl. 221., Ned. Vert. de kroon van de sterkste palmboomen en holt die uit als eene kom; het opklimmende sap, zich hierin ontlastende, is zoeter dan honig en siroop; doch verkrijgt door gisting eene dronkenmakende kracht en levert, overgehaald, eenen aan-

streken is nog tegenwoordig het gebruik van dezelve het meeste in zwang. De bergen zijn takken van den Atlas, die ook op onze nieuwe kaarten staan aangeteekend; maar nog geene eigene namen dragen. Het aantal apen was aldaar zoo groot, dat, volgens Diodorus (*), drie plaatsen daardoor den naam van Apen-steden (*Pithecoussae*) droegen, in welke de apen met de inwoners in hunne huizen leefden.

Herodotus plaatst zijne Gyzantes westelijk van de Zaueces, en dus naar de Numidische grenzen toe. Een bewijs, dat hij slechts van de uiterste, en minst beschaafde stammen dezes volks narigt bekwam. Uit andere schrijvers blijkt, dat dit volk zich niet alleen veel verder uitgebreid heeft, maar ook juist het schoonste en vruchtbaarste gedeelte van het Carthaagsche gebied bezet had, hetwelk ook van hetzelve den bijnaam van *Byzacium* droeg (†). Het was in de streek van de Kleine-Syrtis gelegen, waar deze aan de Middellandsche zee grensde, en had, volgens de opgaaf van Polybius, eenen omtrek van 2000 stadiën = 50 Geogr. mijlen (‡). Ik zal van deze landstreek, welke het koornmagazijn van Carthago was, nog meermalen moeten spreken.

De namen der overige Libysche stammen in het gebied van Carthago vind ik niet aangeteekend; echter is daaraan ook niet veel verloren: Een aantal

aangenamen geestrijken drank, *Araky* genaamd." *Herodotus* zegt, I. 193., dat de Babyloniërs van den palmboom brood, wijn en honig maakten. D.

(*) DIOD. *II. pag.* 449. (†) Men zie STEPH. *l. l.*

(‡) POLYB. *III. pag.* 384.

tal bewijzen toont ons echter onwederſprekelijk, dat dezelve niet alleen nog voortduurden, maar ook buitengemeen talrijk waren. Zij maakten altijd een gedeelte der Carthaagſche legerbenden uit; in de ongelukkige oorlogen tegen de bezoldigden, of eigenlijk in den burgerkrijg, die Carthago terſtond, na het eindigen van den eerſten oorlog met Rome, voeren moest, kwamen er van dezelve op eenmaal meer dan 70,000 man in de wapenen (*); en niet minder groote getalen komen bij andere gelegenheden voor.

Naar het ſchijnt hielden deze ſtammen zich het zuiverſte en het meest onvermengd in het zuidelijke en westelijke gedeelte van het Carthaagſche gebied. Zij verſtonden niet eens de Carthaagſche taal, en ſchijnen ook onder elkanderen verſchillende talen geſproken te hebben (†). Aan de oostzijde daarentegen, langs de kusten, van de hoofdſtad tot aan Byzacium, en ook in deze provincie zelve, hadden zij zich meer met de Carthagers vermengd, en daaruit was een volk voortgeſproten, hetwelk in hunne geſchiedenis onder den naam van *Libyphoenices* voorkomt. Hetzelve wordt dikwijls van de eigenlijke Libyers uitdrukkelijk onderſcheiden (‡), offchoon niet altijd. Het rijkſte en

(*) Polyb. *I. pag.* 181. (†) Polyb. *I. pag.* 168.

(‡) Polyb. *I. pag.* 458. Eene andere voorname plaats vindt men bij Diod. *II. p.* 447. Hij onderſcheidt uitdrukkelijk vier ſoorten van inwoners in het Carthaagſche gebied in Afrika. De Phoenicers, of bewoners van Carthago zelve, de Libyphoenices, waaronder hij (niet geheel juist) de bewoners der aan de kusten gelegene ſteden

en vruchtbaarste gedeelte des lands werd daardoor bezet.

Om deze volken in afhankelijkheid te houden, bediende Carthago zich van hetzelfde middel, dat Rome omtrent de Italiaansche volken gebruikte; het legde volkplantingen van zijne burgers in hun gebied aan. Hierdoor werd het dubbele doelwit bereikt, de heerschappij over het land te bevestigen, en de nadere verbinding en vermenging met de inboorlingen te bevorderen, waaruit dus de Libyphoenices ontstonden. Bezwaarlijk heeft een Staat in de oude wereld het stelsel, om volkplantingen aan te leggen, beter verstaan, en in eenen wijderen omvang uitgeoefend, dan Carthago. Deszelfs uitlandsche kolonie-steden zullen wij in het vervolg eene bijzondere afdeeling wijden, hier spreken wij alleen over die, welke binnen het gebied waren gelegen.

De uitlandsche volkplantingen van Carthago waren doorgaans voor den koophandel bestemd; zulks wordt reeds door hare ligging aangetoond, alle, zonder uitzondering, lagen aan de zee. De volkplantingen in het binnenste van hun gebied waren, voor het grootste gedeelte, landwaarts in gelegen, en hare bestemming was de landbouw. Zelfs die aan de kusten waren met betrekking tot den koophandel zoo zeer beperkt, dat deze bezwaarlijk haar eenig middel van bestaan konde zijn. Doch de uitvoer der Carthagers bestond gedeeltelijk in voortbrengsels uit hun eigen land, en op deze wij-

den verstaat, de Libyers, of de oude inlandsche volken, en de Nomaden.

wijze verbonden zich koophandel en landbouw. Het aanleggen dezer volkplantingen beschouwde de Carthaagsche staatkunde als het zekerste middel, om de gunst des volks te behouden, terwijl zij den al te grooten aanwas van het gemeen in de hoofdstad voorkwam, en de behoeftige burgers door de uitdeeling van landerijen in meer gelukkige omstandigheden verplaatste. „ Op deze wijze," zegt *Aristoteles* (*), „ houdt zich de Staat van Carthago „ in de liefde des volks staande. Onophoudelijk „ zendt deze in de omliggende oorden volkplantingen uit zijne burgers, en maakt die tot gelukkige menschen. Dat is," voegt hij er bij, „ een bewijs van eene zachte en verstandige regering, die behoeftigen onderschraagt, terwijl „ men hen aan den landbouw gewent."

Voorwaar eene gezonde en juiste staatkunde! Maar zij veronderstelde ook een volk, hetwelk nog onbedorven genoeg was, om smaak in den landbouw te vinden; en in het laatste tijdperk van Carthago hooren wij niet meer over het aanleggen van dergelijke volkplantingen spreken (†). Ook in Ro-

(*) Arist. *Oper II. p.* 252. *Polit. II.* 11. en *VI.* 5. *p.* 317. Ik kan deze laatste plaats niet, zoo als *Kluge* wil, *p.* 192. van enkelen uit het volk verstaan, die, om zich te verrijken, overheids-ambten in de naburige plaatsen bekleedden; want Aristoteles spreekt daarvan, hoe in het algemeen de behoeftigheid van den grooten hoop konde weggenomen worden: *δεῖ τὸν ἀληθινῶς δημοτικὸν ὁρᾷν, ὅπως τὸ Πλῆθος μὴ λίαν ἄπορον ᾖ*; waartoe handel en landbouw dient.

(†) Niets, zegt Cicero *de Republ. II.* 4. heeft Carthago meer verzwakt, dan dat deszelfs burgers uit begeerte tot

den

Rome, waar men dit middel aanwendde, bleef hetzelve niet langer uitvoerbaar, dan tot op de tijden der Gracchi; de militaire volkplantingen van latere dagen, onder Sulla en andere, waren van eenen gansch anderen aard, en voldeden zoo weinig aan het oogmerk van hare stichters, dat zij veeleer de zoo even gemaakte aanmerking staven (*).

Het geheele gebied van Carthago schijnt met dusdanige plaatsen opgevuld te zijn geweest; echter vond men de meeste aan de ooszijde, van de golf en het grondgebied der stad af tot aan de Kleine-Syrtis benedenwaarts, in de verblijfplaatsen der Libyphoenices en de Byzantes, of in het landschap Emporia.

Dat deze steden in eene gestrenge afhankelijkheid door Carthago werden gehouden, heeft wel geene herinnering noodig; de schatting, die zij betaalden, was eene voorname bron voor de Carthaagsche schatkist; op hare kosten werden grootendeels de oorlogen gevoerd, die Carthago vergrooteden (†). Onder den naam van *steden* (*αἱ πόλεις*) werden zij, in verband met de overige volkplantingen aan de noordkust van Afrika, altijd als een voorname steun der Carthaagsche magt aangehaald; doch ook onder den naam van omliggende plaatsen (*αἱ περιοικίδες*) somtijds daarvan onderscheiden. Overigens schijnen zij meer vlekken dan steden geweest te zijn (‡). Ves-

den handel en scheepvaart den akkerbouw en de wapenen veronachtzaamden.

(*) Sallust *B. Catil. c.* 11. 16.

(†) Polyb. *I.* 177.

(‡) Hoe groot haar aantal moet geweest zijn, ontwaar

Vestingen hadden de Carthagers slechts langs den oever. Ongetwijfeld was het de ijverzucht der hoofdstad, die haar de vestingwerken weigerde; doch daarvoor waren zij ook de zekere buit van iederen veroveraar, die eenen inval in het gebied van Carthago waagde.

Van deze Carthaagsche volkplantingen moet men zorgvuldig de *oorspronkelijk Phoenische volkplantingen* onderscheiden, die door Tyrus en andere Phoenicische Staten, gedeeltelijk reeds vóór Carthago in het gebied, dat naderhand tot deze stad behoorde, gesticht waren. Niet van alle kan men met naauwkeurigheid en zekerheid haren oorsprong opgeven; van *Utica* en *Leptis* is die bekend (*), en volgens de berigten van Sallustius (†) waren de meeste groote steden aan de kusten van het Carthaagsche gebied, *Adrumetum*, *Hippo* en *Klein-Leptis*, van eenen echt Phoenischen oorsprong.

Deze Phoenicische volkplantingen waren of reeds oorspronkelijk vrije steden, of waren zulks weldra geworden; iedere vormde met het gebied harer stad een klein gemeenebest. Toen Carthago in magt aanwon, geraakten zij, wel is waar, in eene soort van afhankelijkheid, doch bezwaarlijk werden zij ooit zoo onbeperkt door de Carthagers beheerscht, als de hierboven opgenoemde volkplantingen. Zij waren, naar het schijnt, meer bondgenooten dan on-

waart men onder andere daaruit, dat Agathocles binnen korten tijd tweehonderd van dezelve kon veroveren. Diod. *II. pag.* 418. Eene rij namen noemt Scylax, *p.* 48.

(*) Steph. *de Urb.* Ἰτύκη.

(†) Sallust. *B. Iug. c.* 19.

onderdanen, gelijk in het moederland zelfs Tyrus niet als onbegrensde beheerscheres aller overige steden te voorschijn treedt. Ten minste is zulks zeker van de voornaamste onder haar, van *Utica*; volgens de eenparige getuigenis der Oudheid, de eerste stad na Carthago, zoo als het ook, na den ondergang van hetzelve, de hoofdstad in de Romeinsche provincie Afrika bleef.

Ik grond deze meening vooreerst daarop, dat Utica in twee echte Carthaagsche oorkonden, en wel uit zeer verschillende tijden, nevens Carthago als een bijzondere Staat uitdrukkelijk genoemd wordt. De eerste is het handel-verdrag, hetwelk Carthago in het jaar 348 vóór Chr. met Rome sloot. Hier staat dadelijk bij het begin (*): „ onder deze voorwaarden zal er vrede zijn tusschen „ de Romeinen en hunne bondgenooten, en het „ volk van Carthago, die van Utica, de Tyriërs, „ en deze hunne bondgenooten." Utica wordt hier aldus niet slechts nevens Carthago geplaatst, maar zijne bondgenooten worden zelfs mede vermeld. Het schijnt dus voor zich het regt gehad te hebben, om verbonden aan te gaan, en toch is deze acte uit het bloeijendste tijdperk van den Carthaagschen Staat.

Tyrus, dat nevens Utica vermeld wordt, kan onmogelijk het Phoenicische Tyrus zijn. Deszelfs ligging maakt het reeds hoogst onwaarschijnlijk, dat het met Rome een verdrag zou hebben gesloten; ook stond het destijds onder de heerschappij der Perzen; doch de hoofdzaak is, dat in het gan-

(*) Polyb. *I. pag.* 437. enz.

ganſche verdrag volſtrekt niets voorkomt, hetwelk op deze ſtad betrekking hebben, of gewigtig voor haar zijn konde. Ik zou gelooven, dat in plaats van Tyrus, een andere naam, bij voorbeeld *Tunes* of *Tysdrus*, moest gelezen worden, als niet Polybius zelf het op Tyrus toepaste, en welligt ééne der groote ſteden van het Carthaagſche gebied destijds werkelijk zoo heette (*). Het was bij de Phoeniciërs niets ongewoons, dat volkplantingen naar hare moederſtad werden genoemd. Men herinnere zich aan Nieuw-Carthago in Spanje, en Tyrus in den zeeboezem van Perzië.

De tweede oorkonde, waarop ik mij beroep, is uit het laatſte tijdperk van Carthago, uit den tweeden Puniſchen oorlog (†). Zij is het verdrag, dat Hannibal met Philippus van Macedonië ſloot. Even als in het vorige is *Utica* hier wederom naast Carthago geplaatst, zoo dikwerf het eerſte genoemd wordt. Het verbond met den Macedoniſchen koning werd met Carthago en *Utica* geſloten. Doch was Utica in deze *beide* tijdperken ſlechts een verbonden Staat, zoo heeft het wel geen bewijs noodig, dat hetzelve in vroegere tijden zijne regten nog veel meer zal verdedigd worden.

Wat ik hier van Utica heb bewézen, is van de overige Phoeniciſche ſteden in het gebied van Carthago-

(*) Vele der *groote* Carthaagſche ſteden zijn tot op hare namen toe in vergetelheid geraakt. Wat is ons buiten de namen nog bekend van de groote ſtad *Toeas*, *Meſchela*, *Hecatompylos*, welke Diodorus opnoemt? Diod. *II. pag.* 449.

(†) Polyb. *II. pag.* 589. enz.

thago meer dan waarschijnlijk. Zoo wel bij de geschiedschrijvers (*), als in de zoo even vermelde oorkonden, worden de *verbondene steden*, die gelijke wetten als Carthago hebben, van de onderdanen onderscheiden, en welke kunnen deze anders zijn, dan deze steden? Zij waren oorspronkelijk, als Phoenicische steden, zoo vrij en onafhankelijk, als Carthago zelve. Het lag dus in den aard dezer betrekkingen, dat zij niet als onderdanen, maar als bondgenooten, konden behandeld worden. Zekerlijk weet men uit zoovele voorbeelden in de geschiedenis, hoe bij de overmagt van den heerschenden Staat ook uit bondgenooten onderdanen worden; en als wij zien, dat Utica alleen uitdrukkelijk als eene onafhankelijke stad vermeld wordt, moeten wij reeds daaruit besluiten, dat de andere niet op eenen volkomen gelijken trap met deze stonden; maar toch ook zeker niet op eenen zoo lagen trap, als de plaatsen in het binnenland. Dit leeren reeds de woorden van het verdrag, en dit bevestigt ook de geschiedenis. Zij verschijnen doorgaans als de getrouwe aanhangers van Carthago. Zij blijven zulks gewoonlijk, wanneer de Carthaagsche onderdanen in opstand geraken; zij zijn van vestingwerken voorzien, worden belegerd, en staan belegeringen door (†). Dit alles levert zekere bewijzen op, dat zij wel met Carthago in zulk eene naauwe verbindtenis stonden, om eenerlei vrienden en vij-

(*) Bij voorb. Diod. *II. pag.* 413.

(†) De bewijzen daarvan kan men in alle oorlogen vinden, die de Carthagers in hun eigen gebied gevoerd hebben.

vijanden met hetzelve te hebben, doch dat zij in geenen deele aan eene despotike heerschappij waren onderworpen.

Het bleef eene algemeene grondstelling der staatkunde van Carthago, om den aanbouw hunner landen, zoo verre het eenigzins mogelijk was, te bevorderen, en de aan hetzelve onderworpene inlandsche volken daartoe te gewennen. Intusschen was er in deszelfs gebied een aanmerkelijk deel, dat wegens deszelfs physike gesteldheid eenen zoodanigen aanbouw of in het geheel niet, of wel slechts op zeer weinige plaatsen toeliet, zoo als het *Regio Syrtica*, of de noordelijke oever van Afrika tusschen de Groote- en Kleine-Syrtis, het tegenwoordige rijk van *Tripoli*. Eene smalle streek lands, die omtrent 100 geogr. mijlen in de lengte bevat. In plaats dat het voorheen beschrevene gebied van Carthago, door de *Bagrada* en andere kleine rivieren bevochtigd, een vruchtdaar land was, bevat dit regio Syrtica slechts eene zandige vlakte (*), die zich hier van het binnenste van Afrika tot aan de zee uitstrekt, en slechts op een paar plaatsen door kleine rivieren wordt bevochtigd (†).

Waar

(*) Deze in het oog loopende verscheidenheid van den grond, die aanstonds bij het meer Triton eenen aanvang neemt, merkt Herodotus reeds zoo juist als naauwkeurig aan *IV*. 191. „Tot aan de rivier Triton is de grond effen en zandig; doch van daar naar het westen wordt dezelve zoer bergachtig en boschrijk."

(†) Eene naauwkeurige beschrijving van die kust en dat land zijn wij verschuldigd aan DELLA CELLA, *viaggio p.* 22. enz. Van Tripoli tot Lebeda, het oude Leptis, is de

vrucht-

Waar men eenen zoodanigen grond vond, was ook eene Carthaagsche of Phoenicische volkplanting aangelegd, zoo als *Groot-Leptis*, *Oea*, en eenige weinige andere. Over het geheel was de grond nogtans voor den landbouw ongeschikt, zoo als zulks nog heden ten dage is (*), en uit die reden bleven de inheemsche stammen, zelfs in de bloeijendste tijdvakken van Carthago, Nomaden. Wij kennen dezelve zeer naauwkeurig uit Herodotus, en het zal voor het vervolg belangrijk zijn, ons eene meer naauwkeurige en aanschouwlijke kennis van dezelve te verschaffen (†). Om het meer Triton woonden nog de *Ausenses* (‡) en *Machlyes*. Dezē schoren zich het achterhoofd kaal, zoo als gene het voorste gedeelte des hoofds, ten einde hunnen stam aanteduiden (§). Van de Ausenses was reeds een tak, de boven genoemde Maxyes, tot den landbouw overgegaan. — Aan deze grensden de *Lotophagi*, of Lotos-eters, en achter hen woonden de *Gin-*

vruchtbare streek langs de kusten naauwlijks eene halve mijl breed; dan volgen in de nabijheid van de rivier Cinyps groene velden, die evenwel weldra wederom in zandige streken overgaan, die den zeeboezem van Sidra, of de Groote-Syrtis, omringen. DELLA CELLA *viaggio*, *p.* 60. enz., en TULLY *residence in Tripoli*, *p.* 213.

(*) DAPPER, *Beschrijving van Afrika*, bl. 295.

(†) Met de berigten van Herodotus moeten die van *Scylax pag.* 48. enz. vergeleken worden, die het beste daarmede overeenstemmen, zonder er van ontleend te zijn. Deze beschrijving der kusten alleen bewijst den hoogen ouderdom van dit geschrift.

(‡) Zij heten bij HEROD. *IV. c.* 180. Αὐσεῖς. D.

(§) HEROD. *IV.* 180.

Gindanes. De naam der eerste, die, reeds in de grijze Oudheid verre over den aardbodem uitgebreid, door de gezangen van Homerus beroemd werden, en van welke de Grieksche dichters vervolgens zoo veel wonderlijks verhaalden, is of de naam van éénen of van meerdere stammen, die zich voornamelijk met de vrucht van den lotusboom voedden, dewijl koorn in deze streken geheel niet kan gebouwd worden. De Ouden hebben ons van dezen boom (dien men niet met de Aegyptische lotus-plant verwarren moet) zulke naauwkeurige beschrijvingen nagelaten, dat het onmogelijk is denzelven niet te kennen (*). Hij is de *Rhamnus lotus* van LINNAEUS, en nog tegenwoordig dient zijne vrucht, niet alleen in deze streken, maar tot in het binnenste van Afrika, tot een gewoon voedsel, zoo als ook nog tegenwoordig, gelijk in ouden tijd, eene soort van wijn, of mede, daaruit bereid wordt, die echter slechts weinige dagen kan duren (†). De verblijfplaats der Lotophagen laat zich volgens Herodotus zeer naauwkeurig opgeven; zij moeten regt in het midden der

(*) POLYB. *III. pag.* 384. en STRABO, *pag.* 1191.

(†) DAPPER, *pag.* 296. De marktplaats is te Tripoli, waarheen de vrucht des booms, die even als een boon is, vooräl van het eiland *Gerba*, het oude *Meninx*, in groote menigte gebragt wordt. TULLY, *résidence in Tripoli p.* 11., waar de vrucht ook naauwkeurig beschreven wordt. Men zie ook *Shaw*, I. D. bl. 222., waar deze plant en vrucht beschreven wordt, en in de lijst der planten N. 13., waar dezelve met de vrucht uitgeteekend is. D.

der kusten van Tripoli, omtrent bij het eiland Meninx, dat mede door hen bezet was, tot aan het oude *Leptis magna* gewoond hebben. Verder naar het westen ſtrekten zij zich zeker niet uit, gelijk het vervolg ons weldra zal toonen. Er is veel aan deze bepaling gelegen, dezelve zal bij eene andere gelegenheid van zeer veel aanbelang zijn.

Op hen, naar het oosten toe, volgen de *Macae* (*). Deze ſchoren hun haar rondom kaal af, en lieten ſlechts boven op hunne hoofden een klein bosje ſtaan. Door hun land vloeide de *Cinyps* (*Zenifes*, *Magro*) (†). Eene zekere bepaling, zoo wel voor het hunne, als voor dat der Lotophagen. Volgens Scylax intusſchen bragten zij ſlechts den wintertijd met hunne ſchaapskudden in de nabijheid van de zee door; in den zomer, wanneer de droogte begon, begaven zij zich met dezelve naar de binnendeelen in het gebergte terug.

Eindelijk het uiterſte volk naar het oosten toe, zijn de *Naſamones*; want die op deze volgen zijn reeds buiten het regio Syrtica, in het gebied van Cyrene en Barca (‡). Zij waren een zeer uitgebreide ſtam en leefden voornamelijk van de ſcha-

(*) Herod. *IV.* 175. 176.

(†) Dapper, *pag.* 295. (Volgens andere heet deze rivier thans *Wadi Quaham*. D.) De daarnevens aangelegde ſtad van dien naam was reeds volgens Scylax *l. l.* in zijne dagen woest.

(‡) Nemelijk de *Anſchiſae* en *Kabales*, rondom de Groote-Syrtis; de *Asbystae*, boven Cyrene; de *Gilligammae* en de *Adyrmachidae*, de grens-naburen van de Aegyptenaren. Zij waren alle Nomaden. Herod. *IV.* 168-171.

schapenteelt. Jaarlijks ging eene karavane uit hen naar *Augila*, wegens den handel in dadels, die één der voornaamste levensmiddelen in Afrika zijn. Tusschen hen en de Macae had ook nog een stam, de *Psylli*, gewoond, welke op eenen strooptogt in het binnenste van Libye onder het zand bedolven waren. „ De zuidewind," zegt *Herodotus* (*), „ had hunne bronnen uitgedroogd, en dus namen zij het besluit, om naar het zuiden te trekken; toen zij echter in het zand kwamen, werden zij door den zuidewind onder het zand begraven." Hoe naauwkeurig dit berigt met het plaatselijke overeenkomt, leeren ons wederom de nieuwste ontdekkingen. „ De zuidewind, zegt *Della Cella* (†), drijft hier het zand uit de groote woestijn als wolken heen, die geheele karavanen begraven." Deze zijn de volken in het oostelijke gedeelte van het Carthaagsche gebied, van de Kleine-Syrtis tot aan de grenzen van Cyrene. Zouden zij geheel van de aarde verdwenen zijn? Het schijnt niet. Zij schijnen slechts door de stammen van Arabische Bedouinen in de bergen terug gedrongen te zijn, en zijn door afkomst en zeden van deze verschillende, ofschoon zij door huwelijken zich met hen vermengen (‡). Hier leven zij nog van hunnen lotus en honig; hunne vrouwen versieren nog hunne voeten met ringen en worden aan de vreemdelingen aangeboden (§), en hun vel, dat zij met menie verwden

(*) Herod. *IV.* 173. (†) Della Cella *viaggio p.* 93. Hun togt ging waarschijnlijk naar Phazania, in het land der Garamantes. (‡) Della Cella *p.* 154.

(§) Della Cella *p.* 109. cf. Herod. *IV.* 168.

den, is nog thans met eene zoo dikke korst bedekt, dat men hunne ware kleur niet ontdekken kan. Zij waren, volgens de uitdrukkelijke getuigenis van Herodotus, allen Nomaden, en de geſteldheid van hun land dwong hen, om zulks te blijven. De betrekking, waarin zij met Carthago ſtonden, vind ik, wel is waar, nergens uitdrukkelijk bepaald; maar er is geen twijfel, of zij waren onderdanen van Carthago: want hun land wordt doorgaans als een gedeelte van het Carthaagſche gebied beſchouwd. Hoe groot de ſchatting zal geweest zijn, welke zij aan de Republiek moesten betalen, is ons onbekend; doch al ware dezelve ook voor dezen rijken handeldrijvenden Staat van weinig belang geweest, zoo moest nogtans het bezit van dit land en de heerſchappij over deze volken voor Carthago hoogst gewigtig geweest zijn.

Vooreerst dienden zij tot bolwerken tegen den Staat van Cyrene. Carthago had den groei dezer Griekſche volkplanting met afgunſtige oogen aanſchouwd en menigvuldige oorlogen met haar gevoerd. Men konde niet weten, of niet eenmaal uit haar een tweede Carthago kon voortkomen? Onder zulke omſtandigheden was het niet onverſchillig, wie of in het bezit der woestijn was, die de wederzijdſche Staten van elkanderen ſcheidde, en aan wien de ſtammen toegehoorzaamden, die in dezelve rondzworven.

Maar nog veel belangrijker waren juist *deze* volken voor Carthago uit eene *andere* oorzaak. Zij waren het namelijk, die de karavanen vormden, welke midden door de woestijnen van Libye tot aan de oevers van den Niger, en oostelijk tot naar

naar Opper-Aegypte en Aethiopië gingen. Het was dus door hen, dat Carthago met de binnendeelen van Afrika gemeenschap had; en op de vereeniging met hen rustte een voornaam gedeelte van deszelfs handel. Ik behoud het mij voor, in ééne der eerstkomende afdeelingen daarvan de nadere bewijzen te geven: De geschiedenis laat ons in deze geheimen van de staatkunde der Carthagers in den koophandel, wel is waar, slechts eenige blikken werpen; maar gelukkig toont zij ons toch zoo veel, dat wij wegens de hoofdzaak geenen twijfel meer kunnen voeden.

Nog moet ik van zekere steden melding maken, die onder den naam van *Metagonitische*, somwijlen als Carthaagsche, steden in Afrika voorkomen (*). De geschiedschrijvers hebben ons wel hare ligging niet naauwkeurig bepaald, doch zij moeten ongetwijfeld aan de kusten van Numidië, ten westen van het eigenlijke gebied van Carthago, gezocht worden. Aldaar kent men een *Voorgebergte Metagonium* (†), eene *landstreek* van denzelfden naam, en zelfs een *volk*, dat *Metagonii* genoemd wordt (‡). Plinius houdt uit dien hoofde zelfs den naam *Metagonitis* van gelijke beteekenis, als Numidië (§). — Ik versta dus onder die steden al de volkplantingen, die de Carthagers aan de westzijde van hun gebied, langs de kusten van Nu-

(*) Polyb. *I. p.* 458.

(†) Tegenwoordig *Cabo di Ferro*, of *k. Ferrato*, niet verre van *Bona* in de provinçie Constantine gelegen.

(‡) Zie Cellarii *Geogr. Ant. Vol. II. pag.* 929. 936.

(§) Plin. *V.* 2.

Numidië en Mauritanië, hebben aangelegd, en die als ware het eene voorloopende keten, van hunne grenzen af tot aan de Zuilen van Hercules, schijnen te hebben uitgemaakt. Hoe zeer het ook twijfelachtig blijven moet, of alle deze steden wezenlijk onder dien naam moeten verstaan worden, zoo is ons toch bij geluk eene getuigenis overgebleven, welke aan de waarheid der zaak geenen twijfel meer overig laat. Wij vinden bij Scylax eene aanteekening van de steden en havens, welke langs de kusten en op de tegenover liggende kleine eilanden, tot aan de Zuilen van Hercules, werden gevonden. Na dezelve te hebben opgeteld (*), voegt hij er uitdrukkelijk bij: „ Al de steden en „ handelplaatsen, van de Hesperiden (de Groote „ Syrtis) tot aan de Zuilen van Hercules, behoo„ ren gezamenlijk aan de Carthagers." Het is dus zeker, dat eene keten van Carthaagsche steden zich tot daarhenen uitstrekte. Deze plaatsen waren gewigtig voor Carthago, ten deele wegens den handel met de inlandsche Nomadische volken in deze streken, en anderdeels, om den weg naar Spanje over land, zoo wel voor hunne kooplieden, als voor hunne legerbenden, open te houden. Hannibal liet dezelve zorgvuldig bezetten, alvorens hij naar Italië opbrak. Overigens schijnen zij elke in het bijzon-

(*) Scylax, *pag.* 51. ed. Hudf. Het is jammer, dat derzelver namen grootendeels zoo verbasterd zijn. Na de verbeteringen van Vossius heten zij: *Colhps*, *Pithecussae*, *Tipasa*, *Canuccis*, *Iol*, *Chalca*, *Siga*, *Mes*, *Arris*; behalve de kleine eilanden *Acium*, *Psamathus* en andere, welker ligging zich niet laat bepalen.

zonder van geen groot aanbelang geweest te zijn; want geene derzelve is ergens door vermaard geworden.

Na al wat tot hiertoe is gezegd geworden, zal eene anderzins zeer moeijelijke vraag ligter kunnen beantwoord worden: Welke waren de grenzen van het Carthaagsche gebied in Afrika? — Het spreekt van zelve, dat hier van de bloeijendste tijdvakken van dezen Staat wordt gesproken. Naar het zuiden en het oosten zijn dezelve vast bepaald; doch het is moeijelijk die naar het westen optegeven. Tegen het zuiden had de Natuur zelve de grenslinie getrokken. Het gebied van Carthago strekte zich hier zoo verre uit, als het vruchtbare land, dat is te zeggen, tot aan het meer Triton, hetwelk ook uitdrukkelijk als de grens wordt genoemd (*). Reeds aan deze zijde van hetzelve beginnen de woeste streken. Tot aan het meer Triton vond men echter nog steden, welke naderhand in de oorlogen met Rome verwoest werden (†).

Nog naauwkeuriger waren hunne grenzen naar het oosten bepaald. Hier liepen dezelve tegen eenen anderen Staat aan, namelijk Cyrene; en hier was het dus, dat men noodzakelijk vaste grensscheidingen moest hebben; en langdurige twisten en oorlogen hadden eindelijk een verdrag voorgebragt, waarbij het voordeel aan de zijde der Carthagers was, terwijl het hen van het bezit des lands, tusschen de Syrten gelegen, verzekerde. Volgens eene overlevering zouden deszelfs gezanten, de gebroeders Philaeni, dit voordeel, met opoffering van

(*) STRAB. *pag.* 1189. (†) STRAB. *l. l.*

van hun leven, hebben verworven (*); en zekerlijk was deze opoffering niet te groot, wanneer men zich, uit datgene, wat boven gezegd is, herinnert, hoe belangrijk deze, op zich zelve woeste, oorden voor Carthago waren. De laatste plaats in het Carthaagsche gebied was *Turris Euprantus*, aan den oostelijken oever der Groote-Syrtis, uit welke men eenen sterken smokkelhandel met Cyrene dreef (†). In de nabijheid van deze plaats lagen de grenssteenen, die, ter eere van de zoo even genoemde broeders, *Arae Philaenorum* genoemd werden. Het waren niets meer dan scheidpalen, die echter ten tijde van Strabo niet meer gevonden werden (‡). In de opgave dezer grenzen stemmen al de schrijvers overeen (§).

Doch veel moeijelijker is de bepaling ten westen. Hier zworven in de binnenlanden alleen Nomadische stammen rond, en reeds uit dien hoofde kan men aan geene naauwkeurige of vaste grensscheiding denken, die noch noodig, noch mogelijk was. De geloofwaardigste schrijvers laten het gebied van Carthago zich tot aan de Gaditaansche zee-eng-

(*) Sall. *Bell. Iug. c.* 79. *Valer. Max. V.* 6. 4. Volgens Sallustius was de daarover gevoerde krijg een bloedige oorlog ter zee en te land, en had plaats in de bloeijendste tijdvakken der beide Staten. (†) Strab. *pag.* 1193.

(‡) Strab. *l. l.* *Scylax* kent die reeds; maar in het enkelvoudige getal, *οἱ τοῦ Φιλαίνου βωμοί. pag.* 47. Zoo ook Polyb. *l. pag.* 469. Het verhaal bij *Sallustius* is klaarblijkelijk een volksverhaal, hetwelk van genoegzamen grond ontbloot is.

(§) Polyb. *l. pag.* 469. en behalve hem Scylax op de hier boven aangehaalde plaats.

engte uitstrekken (*). Het is echter bekend, dat zulks slechts in eenen zeer oneigenlijken zin kan opgevat worden. Zij hadden steden, havens en kasteelen, langs de kusten en op de tegenover liggende kleine eilanden aangelegd, om redenen, die ik reeds boven heb vermeld. Ongetwijfeld is zulks met bewilliging der Nomadische stammen geschied, die zich in deze streken ophielden, en hierdoor kwamen de Carthagers van tijd tot tijd aan de heerschappij over de kusten, die voor hen het belangrijkste, en daarentegen voor de inlandsche stammen het minste van aanbelang waren. Inzonderheid schijnt Carthago zich van deze te hebben willen verzekeren, tijdens deszelfs ontwerp, om Spanje te veroveren. De gemeenschap met deze provincie was alsdan te land gedekt, wanneer die ook door ongelukken op zee mogt gestremd worden.

Nergens echter vinden wij eenig spoor, ook slechts van aangematigde opperheerschappij over het binnenste van Numidië en Mauritanië. „De Carthagers, zegt *Strabo* (†), beheerschen Libye, „zoo verre hetzelve niet door Nomaden alleen „bewoond werd." Ieder weet, dat, ook in de oorlogen met Rome, de inlandsche vorsten van het naburige Numidië als geheel onafhankelijk te voorschijn treden. Hoe zoude Carthago ook deze heerschappij hebben kunnen handhaven? De Carthagers stonden met deze vorsten zekerlijk in verbindtenissen, die zij voornamelijk door huwelijken met aanzienelijke Carthaagsche meisjes zochten aante-

(*) Polyb. *l. l.*
(†) Strab. *pag.* 1189.

teknoopen, of te versterken (*); misschien zijn ook eenige derzelve cijnsbaar geweest; doch deze uitzonderingen kunnen voor geenen regel gelden.

De waarschijnlijkste westelijke grensbepaling van het *eigenlijke* gebied van Carthago, in zoo verre het zich dieper landwaarts in uitstrekte, vond men dus in het algemeen daar, waar die volken, die den landbouw uitoefenden, ophielden, en de Nomaden begonnen. Offchoon ook hier geene geheel naauwkeurig bepaalde grenslinie bestond, zoo kan men zich toch niet zeer vergissen, indien men de middaglijn onder 26° O. L. daarvoor houdt. Aan gene zijde van dezelve lag *Hippo Regius*, de verblijfplaats der koningen van Numidië, die nooit aan Carthago behoorde; eene vaste bepaling moest hier door den aard der dingen onmogelijk gemaakt worden.

Het vruchtbare gebied der Republiek, en dat, het welk door volken bezet was, die den landbouw uitoefenden, liep, volgens deze bepaling, ten naastenbij van de *Schoone kaap* in eene regte lijn tot aan den westelijken hoek van het meer Triton benedenwaarts, in eene lengte van bijna 45 geogr. mijlen (†). Deszelfs breedte bedroeg op de meeste plaatsen zesendertig mijlen. De noorde-

(*) Zoo bragt Hamilcar Barcas den nomadischen vorst Narvan op zijne zijde, door hem zijne dochter toetezeggen. POLYB. *I. p.* 193. Het bekende voorbeeld van Sophonisbe is niet het eenige.

(†) STRAB. *pag.* 1189. geeft 2500 stadiën op (62 geogr. mijlen); doch merkt daarbij uitdrukkelijk op, dat de opgaven onderscheiden zijn.

delijke helft wordt gewoonlijk *Zeugitana* genoemd, een naam, welks oorsprong onzeker is. Dezelve bevat, buiten de hoofdstad, de voornaamste zee-steden, *Hippo Zarytus*, *Utica*, *Tunes*, *Clupea*, en andere. De binnenlanden waren alöm met Carthaagsche volkplantingen en inheemsche stammen bezet, die zich met Phoenicers hadden vermengd. *Vacca*, *Bulla*, *Sicca* en *Zama* zijn de bekendste steden dier volkplantingen. De grond was doorgaans vruchtbaar, inzonderheid langs de oevers van de Bragada. — Het zuidelijke gedeelte wordt *Byzacium* genoemd. Het kreeg dezen naam van de Byzanten, den hoofdstam, die van ouds het daarin zijnen zetel gehad, doch zich ook allengskens met de Carthaagsche kolonisten vermengd had. De kusten waren insgelijks met eene rij van welvarende zee-steden bedekt; de voornaamste derzelve waren *Adrumetum*, *Klein-Leptis*, *Tysdrus* en *Tacape*.

In eenen wijderen zin des woords werd onder Byzacium nog een landschap mede begrepen, dat echter nog meermalen daarvan wordt afgescheiden, en wegens deszelfs groot aanbelang voor Carthago, hier nog in het bijzonder dient vermeld te worden. Het is namelijk de landstreek rondom de Kleine-Syrtis en het meer Triton, die gewoonlijk onder den naam van *Emporia* voorkomt (*). Alle schrijvers stemmen overeen in den lof, welken zij haar wegens hare ongemeene vrucht-

(*) De landstreek *Emporia* wordt bij POLYB. *I. p.* 436. uitdrukkelijk van *Byzacium* of *Bysfatis* onderscheiden. Overigens zijn de schrijvers daarin niet altijd zeer naauwkeurig.

vruchtbaarheid geven. „ Deze ſtreek, zegt Scy-
„ lax (*), welke door Libyers wordt bewoond, is
„ de heerlijkſte en vruchtbaarſte, heeft overvloed
„ van groot en ſchoon vee, en de inwoners zijn de
„ rijkſte en ſchoonſte." Zij droeg haren naam naar de talrijke hier bloeijende ſteden (†), die, zoo als de benaming zegt, te gelijk koopſteden waren. Uit alle plaatſen, waar Polybius melding van dezelve maakt, leert men ook de groote waarde op prijs ſtellen, die de Carthagers daaraan hechteden. Deze was voornamelijk daarin gelegen, dat hier de groote magazijnen waren aangelegd, uit welke zij hunne legerbenden, inzonderheid in de hoofdſtad, verzorgden (‡). Waarſchijnlijk maakte hare ligging haar echter ook tot de hoofdſteden van den handel met de binnenlanden van Afrika, en dit konde de aanleiding tot hare benaming geven.

Buiten deze aangebouwde landen, de woonplaatſen van landbouwende volken, bezat Carthago het *regio Syrtica*, of den zee-oever tusſchen de beide Syrtes, van Tacape tot aan de gedenkzuilen der Philaenen; eene uitgeſtrektheid van bijna honderd mijlen, welker inwoners echter nomaden bleven; dewijl de zandige geſteldheid van hunnen grond geenen landbouw toeliet. Groot-Leptis, een volkplanting van Sidon, door burgerlijke onlusten ontſtaan

(*) Scylax, *pag.* 49.

(†) Bij Strabo, *pag.* 1191., wordt bij voorkeur één ἐμπορεῖον als gewigtig genoemd. Zoo mede bij Appian. *Punic. c.* 72. heet de landſtreek ἡ περὶ τὰ ἐμπόριον γῆ.

(‡) Dit is klaarblijkelijk uit Polyb. *I. pag.* 204. Men vergelijke *I. pag.* 436. en *IV. pag.* 547.

ſtaan (*), en Oea, zijn de eenige aanzienlijke ſteden, die in deze ganſche ſtreek worden gevonden. De oorzaken, waarom dit land nogtans voor Carthago zoo belangrijk was, zijn reeds te voren opgegeven.

Uit al hetgene, wat tot hiertoe gezegd is, geloof ik voor den Carthaagſchen Staat de volgende gewigtige gevolgtrekkingen te mogen maken.

Eerſtelijk: Het Carthaagſche gebied in Afrika was nooit een inwendig zoo verbonden geheel, dat alle deszelfs deelen in eene gelijke en volkomene afhankelijkheid van de hoofdſtad hebben geſtaan. De rij oud-Phoeniciſche volkplantingen langs de kusten was — ten minſte voor een gedeelte — ſlechts een aantal *verbondene* Staten, waarvan Carthago wel de voornaamſte, doch geenzins de onbepaalde gebieder was. Als eigenlijke *onderdanen* werden alleen *landbouw* drijvende volken behandeld, die door de Carthagers zelve tot deze leefwijze waren gebragt. Doch de ſtammen der nomaden, tusſchen de beide Syrtes, waren aan Carthago ook in zoo verre onderworpen, dat zij daaraan cijnsbaar waren.

Ten tweede: De door alle geſchiedſchrijvers zoo dikwijls opgemerkte inwendige zwakheid van Carthago, die men anders gewoonlijk op deszelfs krijgs-inrigtingen en huurbenden pleegt te ſchuiven, laat zich veel natuurlijker uit even dezelfde oorzaak verklaren. De ſtaatkunde der Carthagers was niet toereikende, om hunne onderdanen tevens tot hunne vrienden te maken. De in-

(*) SALL. *Bell. Iug. c.* 78.

ingewortelde haat dier voormalige nomaden duurde voort, en werd nog door de onderdrukkingen hunner beheerfchers gevoed. De aannadering van elken vijand werd door hen als een teeken tot oproer befchouwd; en op deze wijze konden Agathocles en na hem Regulus het wagen, om met 15,000 man eene landing in Afrika te doen, zonder het verwijt van onbezonnenheid te verdienen, het welk hun anderzins gewis had moeten ten deel vallen.

TWEEDE AFDEELING.

BUITENLANDSCHE BEZITTINGEN DER CARTHAGERS.

I. PROVINCIËN.

Carthago erfde van zijne moederftad den geest tot koophandel, maar dien om veroveringen te maken konde het niet van haar erven. Dezen bragt eerst zijne ligging voort, en de gelukkige uitkomst voedde dien.

Deze verfchijning kan voor niemand bevreemdend zijn, die met den geest van magtige gemeenebesten bekend is. Overäl zijn alle groote republieken van oude en nieuwere tijden, welker aardrijkskundige ligging dit niet geheel onmogelijk maakte, veroverende Staten geworden. Athenen en Sparta, Rome en Carthago, Venetië en Genua, leveren ons daarvan de bewijzen op. De nieuwfte en grootfte Republiek van Europa begon en eindigde met vero-

overingen, en Noord-Amerika zal tot hetzelfde doel geraken, wanneer hetzelve gebrek aan ruimte ondervindt, om zijn gebied op eene vreedzame wijze uit te breiden, waardoor het tot nu toe nog in grootte toenam.

De Staten van het eigenlijke Phoenicië waren republieken, offchoon dezelve zoogenoemde koningen hadden; doch zij behoorden tot die, welker ligging hen dwong alle veroverings-plannen of geheel optegeven, of die toch binnen zeer naauwe grenzen te beperken. Hun klein gebied was door magtige Rijken omgeven, tegen welke zij hunne eigene onafhankelijkheid niet eens altijd verdedigen konden.

Geheel anders was de ligging van Carthago. Aan den rand van een groot werelddeel gebouwd, welks krijgszuchtige Nomaden aan hetzelve voor goud talrijke heeren aanboden, en tevens door landen als ware het zonder beheerfchers omringd, *kon* het veroveringen maken, en vond het weldra met zijn belang overeenkomftig, om zulks werkelijk te doen. Aldus toont ons hier de gefchiedenis voor de eerfte maal eenen vrijen en handeldrijvenden Staat, die zijne grootheid op buitenlandfche bezittingen door geweld verkregen, grondvestte.

Bij de veroveringen van zulk eenen handeldrijvenden Staat moesten noodzakelijk zekere inzigten komen, die zijne ftaatkunde daarbij bepaalden; en denzelven naar andere grondbeginfelen deden handelen, dan die der Perzifche en Babylonifche landbeftormers, die het ééne volk na het andere onder het juk bragten en uitplunderden, uit geen ander grondbeginfel, dan vermits er nog een ander be-

bestond, dat te ondergebragt en uitgeplunderd kon worden. Men wil hiermede geenzins gezegd hebben, dat de vergrootingen bij de Carthagers, van het begin tot aan het einde, naar een vast bepaald stelsel waren voortgezet, maar alleen, dat door de ondervinding daarbij zekere *grondstellingen* gevormd werden, waaraan men zoo veel mogelijk getrouw bleef, en die men niet zonder noodzakelijkheid verliet. Dit lag reeds in den geest van den aristocratischen regeringsvorm, waar zulke grondstellingen zoo ligt in de regerende familiën erfelijk plegen te worden, en de geschiedenis toont ons hiervan zulke duidelijke sporen, dat dezelve ons daaromtrent geenen twijfel overig laat.

De omvang en de gesteldheid van hun gebied op het vaste land toonen reeds duidelijk genoeg aan, dat met hunne vergrooting ook tevens eene vrijwillige beperking verbonden was, welke uit de grondstelling voortsproot, om niet meer in bezit te nemen, dan men zoude kunnen behouden. Zou wel ergens ooit een magtige Staat meer uitgebreide en meer aanlokkelijke uitzigten tot zijne vergrooting gehad en zich nogtans zoo vrijwillig beperkt hebben? Achter zich had Carthago het onmeetbare Afrika, waarin nog geen andere Staat zich gevormd had, en dat als ware het slechts op eenen gebieder scheen te wachten. Desniettegenstaande was en bleef deszelfs eigenlijke gebied hier maar van eenen kleinen omvang. Het westelijke Europa bevond zich in eenen gelijken toestand. Maar zelfs het rijke, hun zoo naauwkeurig bekende, Spanje konde den Carthagers, offschoon zij ook eenige bezittingen daar hadden, toch niet eerder

tot

tot eene eigenlijke verovering aanzetten, dan toen het hun in tijd van nood, bij den laatsten kampstrijd met Rome, eene schadeloosstelling voor Sicilië moest geven; toen hunne staatkunde reeds uit derzelver evenwigt gebragt was.

Doch voornamelijk toonen hunne buitenlandsche bezittingen aan, dat men bij hen eenen stelregel volgde, die even zoo eenvoudig als natuurlijk was. Een zeevarend en handeldrijvend volk moet namelijk van zelve de aanmerking maken, dat het geene meer zekere en betere bezittingen kan hebben, dan *eilanden*. Dat uitgestrekte vaste landen, die, in tijd van nood, zich zelven kunnen voeden, en, ten minste voor eenen zekeren tijd, hunne havens kunnen laten blokkeren, zich door geene vloten laten behouden, hebben wij in onze dagen, in het voorbeeld van Noord-Amerika, geleerd. De Carthaagsche staatkunde moet zulks reeds vroeg hebben ondervonden, en bepaalde daarom, zelfs in de bloeijendste tijdperken der republiek, hare buitenlandsche bezittingen bijna *alleen tot eilanden* (*). Deze konden door hunne eskaders, zoowel als door hunne ontwerpen, omvat worden; hier was geen lastige zamenbotsing te duchten, of, ingeval zulks gebeur-

(*) De Republiek der Vereenigde Nederlanden heeft in latere tijden eene gelijke staatkunde bij hare Oostindische bezittingen in acht genomen, en door dit voorbeeld de waarheid dier aanmerking bevestigd. Met hoeveel mindere inspanning, en toch oneindig grootere voordeelen, heeft Holland zich in de Indiën gevestigd, dan Frankrijk en Engeland, welker magt in de Oostindië eindelijk onder de grootheid van hunne eigene veroveringen dreigt te bezwijken!

beurde, toch ligter afteweren; hier kon de werkzaamheid van den koopman onopgemerkt voortgezet worden; hier was bijna aan geen verlies te denken, in een tijdperk, waarin men nog geene groote zeemagten tot mededingsters had.

Deze waren de eens aangenomene stelregels, die de Carthagers bij hunne veroveringen standvastig volgden; en de westelijke helft der Middellandsche zee, met groote en kleine eilanden bezet, opende hun een veld, dat voor hunne ligging juist geschikt scheen te zijn. De geschiedenis heeft ons over de eerste aanleiding tot deze veroveringen weinige berigten bewaard. Misschien verschaften de enkele volkplantingen, die de Carthagers of het eerste hier stichteden, of liever van hunne stamvaders erfden, de gelegenheid, om zich met de inheemsche volken in oneenigheden in te wikkelen, en het veroverings-stelsel vloeide uit het koloniën-stelsel voort. Dit schijnt evenwel, zoo verre onze narigten toereikende zijn, bezwaarlijk het geval op Sicilië geweest te zijn. Dat de Carthagers eigene volkplantingen naar dit eiland zouden gebragt hebben, weten wij niet. Zij treden veeleer dadelijk op als veroveraars, en de geschiedenis heeft ons niet geheel hiervan in onzekerheid gelaten, *wanneer* en *door wien* deze ontwerpen het eerste gemaakt zijn. Zulks had in denzelfden tijd plaats, toen de Perzen, onder Cyrus en zijne eerste opvolgers, als veroveraars in Azië optraden, namelijk in de laatste helft der zesde en in de eerste der vijfde eeuw, vóór het begin onzer tijdrekening (*).

De

(*) Dus tusschen 550—450 vóór Chr. De bewijzen van

De Carthagers hadden destijds de stichting van hunne heerschappij aan een eenig huis te danken, dat van *Mago*, dat hun een gelijk getal helden, als in latere tijden dat van *Barcas*, verschafte. *Mago* zelf, de stichter, werd de schepper van hunne krijgskunst en buitenlandsche heerschappij (*). Zijne twee zonen volgden hem na elkanderen op, *Hasdrubal* en *Hamilcar*, die *Sardinië* tot het schouwtooneel hunner overwinningen maakten. Hasdrubal sneuvelde hier, nadat hij elfmaal veldheer was geweest, openlijk betreurd door zijne vaderstad, en zijn broeder, wien hij vóór zijnen dood het bevel overgaf, onderging een gelijk lot in *Sicilië*, waar hij, na het verliezen van den slag tegen Gelon van Syracusen, zich zelven zal omgebragt hebben (†). Ieder hunner liet echter wederom drie zonen na. Die van Hamilcar waren *Himilcon*, die zijnen vader

van al het volgende geeft Justinus ons, *XIX.* 1. De tijdsbepaling blijkt hier uit het verhaal, dat Darius vóór zijne uitrusting tegen de Grieken aan Hamilcar om hulp gevraagd heeft; alzoo in het jaar 490. Doch zijn broeder en zijn vader hadden vóór hem het bevel gevoerd, gelijk zijne zonen na hem: Men kan zich dus over het geheel in de opgave niet vergissen. Pogingen tot veroveringen waren er intusschen reeds vóór Mago op Sicilië en Sardinië door Malcus of Malchus gedaan, die nogtans op Sardinië ongelukkig eindigden, en den veldheer in ballingschap deden gaan. Just. *XVIII.* 7. Zij moeten dus tusschen 600 en 650 plaats hebben, en waren de eerste, waarvan de geschiedenis melding maakt.

(*) Justin. *l. l. Mago, primus omnium, ordinata disciplina militari, imperium Poenorum condidit.*

(†) In het jaar 480. Herod. *VII.* 167.

der in het bevel over Sicilië opvolgde, *Hanno*, welligt dezelfde, aan wien wij den Periplus verschuldigd zijn, en *Giscon*. Die van Hasdrubal zijn *Hannibal*, *Hasdrubal* en *Sappho*. Alle stonden aan de spits der legers van de Republiek (*) en breidden niet slechts uitwendig, maar ook inwendig, hun gebied uit door het beoorlogen der Mauritaners en Numiders. Ook wil men, dat zij het geweest zijn, die de Libyers dwongen schatting aan Carthago te betalen; maar deze berigten zijn ook alles, wat ons van deze veroveringen bekend is. Het volgende naauwkeuriger overzigt van hunne provinciën zal de bewijzen voor de tot hiertoe gedane aanmerkingen bevatten.

I. SARDINIË.

De eerste en gewigtigste provincie van Carthago was *Sardinië*. Het was het grootste van al de eilanden, die zij geheel in bezit hadden. De gezamenlijke bewoners van het eiland, tot op een paar kleine stammen na, die zich in de meest ontoegankelijke gebergten verscholen, werden door hen onder het juk gebragt, en zij werden de stichters van de stad *Caralis* (*Cagliari*), nog de tegenwoordige hoofdstad (†), en *Sulci*, beide aan den zuid-

(*) *Per hos res Carthaginiensium ea tempestate gerebantur.* IUSTIN. *XIX.* 2.

(†) PAUS. *X. pag.* 838. Ed. Kuhn. Waar voor Κάρναλις Κάραλις, en voor Σύλλοι Σύλκοι schijnt te moeten gelezen worden. Gelijk ook bij STRABO *L. V. p.* 343. voor Σούλχοι, Σούλκοι of Σύλκοι. cf. *Cell. Geogr. Ant.* P. I. *p.* 772. D.

zuidkant van het eiland. Als hunne *eerste* en *belangrijkste* provincie komt het bij iedere gelegenheid voor bijna in alle echte staatsstukken, die ons nog van Carthago zijn overgebleven. Uitdrukkelijk wordt het hier terstond naast deszelfs eigen gebied in Afrika genoemd, waarmede het ook op gelijken voet werd behandeld. De bewijzen daarvan leveren de eerste verbindtenissen met Rome op. In de eerste derzelve wordt den Romeinen wel nog zoo, als in Libye, dat is, in het Carthaagsche gebied in Afrika, het drijven van handel in Sardinië vergund, nogtans onder sterke beperkingen. In de tweede werd hun alle scheepvaart, zoowel naar Libye, als Sardinië uitdrukkelijk verboden (*).

Het is zonderling, dat dit groote eiland, hetwelk ten minste 35 Geogr. mijlen in de lengte, en nergens onder de 15 mijlen in de breedte houdt, in de oude zoo wel als in de latere tijden, bijna het onbekendste land van Europa is gebleven. Eerst in onze dagen hebben wij eene betere beschrijving daarvan verkregen (†); Otaheite en Oweihy waren ons anders veel naauwkeuriger bekend, dan Sardinië; doch ook bij de Ouden zijn de berigten van hetzelve niet minder schraal.

De hooge waarde, die de Carthagers aan deze bezitting hechteden en noodzakelijk hechten moesten, verklaart zich het eerste reeds uit de aardrijkskundige ligging van het eiland. Voor een volk, welke

(*) Polyb. *Vol. I. pag.* 435. 439.

(†) *Azuni, histoire géographique, politique et naturelle de la Sardaigne, Tom. I. II.* 1802.

welks bestaan van het behouden der heerschappij van de westelijke Middellandsche zee afhing, en dat Sicilië nooit volkomen in bezit had, moest Sardinië hoofd-provincie zijn. Ongetwijfeld was het te gelijk het magazijn van hunnen handel voor het westelijke Europa, waarmede zij in bestendige verbindtenis stonden. Waar hadden zij eene meer geschikte en betere plaats hiertoe kunnen vinden?

Niet minder belangrijk was Sardinië nogtans voor hen, om zijnes zelfs wil. Het was het tweede koornmagazijn na hun gebied in Afrika, en als zoodanig treedt het bij iedere gelegenheid in hunne geschiedenis te voorschijn (*). Van de inheemsche stammen, die dit eiland bewoonden, waren zelfs de onbeschaafdste en wildste in het midden der gebergten niet geheel zonder landbouw. De bergachtigste streken van dit eiland zijn daartoe wel weinig geschikt, maar zoo veel te meer de vruchtbare dalen en vlakten, welke die van Sicilië niets toegeven (†). Hoe belangrijk nu deze koornvelden voor Carthago zijn moesten, zal niemand ontkennen, wien het bewust is, hoe talrijk hunne legers waren, en hoe weinig de landbouw echter destijds in het westelijke Europa en Afrika werd beoefend (‡).

Bui-

(*) Diod. Sic. I, *pag.* 274. Polyb. I. *pag.* 205.

(†) Strab. *pag.* 344. enz.

(‡) Men kan Sardinië als een bewijs bijbrengen, hoedanig de Carthagers hunne provinciën plagten te behandelen. Toen de Romeinen het den Carthagers ontnamen, was het in den bloeijendsten toestand. Polyb. I, *pag.* 196. Zij schijnen evenwel niet de eerste te zijn ge-

Buiten deze had Sardinië vermoedelijk nog eene andere oorzaak, die aan hetzelve dit hooge gewigt in de oogen der Carthagers gaf. Hoewel het namelijk niet ten volle kan bewezen worden, is het toch zeer waarschijnlijk, dat zij aldaar *bergwerken* bezaten, welker voordeel zoowel in edelgesteenten, als in edele metalen bestond. Dat dusdanige landen, welke beide of één van dezelve voortbragten, bij voorkeur altijd de opmerkzaamheid, zoowel der Phoenicers als Carthagers, tot zich trokken, is genoegzaam bekend. Goud zoekt men tegenwoordig daar

geweest, die den landbouw daar henen gebragt hebben; doch voorzeker hebben zij denzelven onder de oude inwoners zeer sterk uitgebreid. De verschillende stammen van deze heeft Strabo naauwkeurig opgegeven. Een gedeelte derzelve bewoonde de holen in de meest ontoegankelijke gebergten; en deze waren het, die de Carthagers nooit geheel tot onderwerping konden brengen. STRAB. *pag.* 344. Zie DIOD. *I. pag.* 342. Echter in het algemeen was Sardinië reeds van oude tijden door verschillende volken bezet, die zich daar hadden gevestigd, die het naauwkeurigste door Pausanias worden opgeteld. Men zie PAUS. *X. pag.* 838. Een zonderling berigt, dat alle deze aanmerkingen regelregt tegenspreekt, vindt men in het boek, aan Aristoteles toegeschreven, *de Mirabilibus*, *cap.* 105. „ De Carthagers, wordt daar gezegd, hadden in Sardinië alle vruchtboomen uitgeroeid, en den inwoners op levensstraf den akkerbouw verboden." Van waar dit verhaal gekomen zij, weet ik niet. Betrof het verbod ook slechts de onbedwingbare bewoners der holen, om deze uit te hongeren? Doch dat zulks zonder grond zij, is aan den laatsten uitgever, *Beckman*, niet onopgemerkt gebleven, en hier zal het wel niet noodig zijn, om het op nieuw te wederleggen.

daar te vergeefs; maar des te meer is Sardinië van zilver voorzien (*). Onder de edelgesteenten moet hier de Sardonyx (†) het eerste worden genoemd; men vindt denzelven niet zeldzaam op het eiland (‡), offchoon het tevens onzeker is, of hij den naam naar hetzelve, dan wel, volgens Plinius (§), naar de stad Sardes in Lydië droeg. Hoe hoog deze soort van steen bij de Ouden geschat werd, en hoe belangrijk de handel daarin was, is bekend uit het menigvuldige gebruik, dat de graveerders van denzelven maakten. De reden, waarom het mij waarschijnlijk voorkomt, dat de Carthagers schatten van deze soort uit dit eiland haalden, ligt in de bezorgdheid, waarmede zij alle vreemdelingen daarvan zochten verwijderd te houden. Zulks toonen reeds de hier boven aangehaalde verdragen met Rome. Doch Strabo meldt zelfs (*), dat er de dood op stond, wanneer vreemdelingen naar Sardinië of naar de Zuilen van Hercules voeren, dewijl men hen verdronk. De Zuilen van Hercules beteekenen hier het zuidwestelijke Spanje, waar hunne rijkste bergwerken waren; zou alzoo deze gestrengheid ten opzigt van Sardinië niet denzelfden grond gehad hebben?

Car-

(*) Azuni, II. pag. 341. Waar de bijzondere zilvermijnen zijn opgeteld. Of men niet nog sporen van oude mijnwerken daar zou vinden?

(†) Of Onyx van Sardinië. D.

(‡) Azuni, II. pag. 351.

(§) Plinius H. N. XXXVII. 7. Dat de Carthagers in het algemeen eenen gewigtigen handel in edelgesteenten dreven, zal de Schrijver op eene andere plaats bewijzen.

(*) Strab. pag. 1154.

Carthago legde eene bezetting in Sardinië, die grootendeels uit gehuurde soldaten bestond (*). Het burgerlijke en militaire bestier schijnt hier, even als in deszelfs overige provinciën, niet in éénen persoon vereenigd, maar van elkanderen gescheiden geweest te zijn (†); eene inrigting, die, indien zij werkelijk plaats vond, den Carthagers eenen wezenlijken voorrang boven de Romeinen, met opzigt tot het bestier hunner provinciën, geeft.

Het innemen van Sardinië heeft aan Carthago verscheidene oorlogen gekost, zoo als reeds boven is aangemerkt. Vóór hen, zegt men, hadden de Etruscers het bezeten. Dat zij nogtans met *deze* daarover geoorloogd hebben, vind ik nergens eenige sporen van. In hun eerste verbond met Rome, hetwelk in het jaar 509 vóór Chr., en alzoo ten tijde van Darius Hystaspis, werd gesloten, verschijnt het reeds geheel als eene Carthaagsche provincie. Intusschen uit het hier boven aangehaalde berigt uit Iustinus, doch waaruit men slechts de tijdrekening in het algemeen kan bepalen, waren zij nog in dit zelfde tijdperk met deszelfs verovering bezig. Maar de oogenschijnlijke tegenstrijdigheid wordt ligtelijk opgeheven, wanneer men bedenkt, dat de menigvuldige oorlogen door de menigvuldige oproeren veroorzaakt werden. Het bleef hunne provincie tot in het jaar 237 vóór Chr., kort na het einde van den eersten oorlog met Rome.

2. COR-

(*) Polyb. *I. pag.* 195.

(†) Polyb. *I. pag.* 195. waar de *βοήθαρχος*, of stadhouder in vredestijd (eigenlijk bevelhebber der hulptroepen D.), van den *στρατηγός* (bevelhebber der armee D.), wordt onderscheiden.

2. CORSICA.

De naam van Corsica komt uiterst zeldzaam in de Carthaagsche geschiedenis voor, en men kan met regt twijfelen, of zij het toenmaals geheel hebben bezeten. Het was reeds van oudsher door Etruscers bezet en schijnt, ten minste gedeeltelijk, in hunne handen gebleven te zijn. Echter bij eene gelegenheid, dat hunne ijverzucht werd gaande gemaakt, gaven de Carthagers een bewijs, dat het hun ten minste niet onverschillig was, wie dit eiland in bezit had. Grieken wilden zich daar nederzetten; Phocaeërs, die hun vaderland hadden verlaten, om zich niet onder het Perzische juk te buigen, landden met hunne vloot op Corsica, en legden daar eene volkplanting, *Alalia*, aan. Carthago meende zulks niet te kunnen gedogen; hetzelve ging een verbond aan met de Estruscers, en zij rusteden gemeenschappelijk eene vloot uit. Men kwam tot een treffen, waarin de Grieken wel de overhand behielden, maar zich echter te zwak gevoelden, om zich in Corsica staande te houden. Zij verlieten het eiland en stevenden naar Italië (*).

Wat kort hierna met Corsica voorviel, en of de Carthagers het aan zijn eigen lot en den Etruscers overlieten, dan wel, of zij aan de regering over hetzelve deel namen, wordt ons door de geschiedenis niet gemeld. Doch omtrent tachtig jaren later, in het jaar 450, verschijnt Corsica als aan de

Etru-

(*) Herod. *I.* 166. — Deze merkwaardige zeeslag, de eerste, die de geschiedenis kent, viel voor in het jaar 536 vóór Chr., ten tijde van Cyrus.

Etruscers onderworpen (*); intusschen moet het toch naderhand (onzeker wanneer) wederom onder de heerschappij van Carthago geraakt zijn; want in de oorlogen met Rome komt het voor als eene Carthaagsche provincie, die te gelijk met Sardinië, na het eindigen van den eersten oorlog, in Romeinsche handen viel. Echter is het niet waarschijnlijk, dat zij destijds geheel Corsica, of wel een groot gedeelte van hetzelve, zouden bezeten hebben, en in het algemeen berust de meening van het bestier, dat zij daar uitoefenden, op zeer zwakke gronden. Doch zeker is het, dat zij dit eiland niet veel hebben geacht, hetwelk ook alzins, wegens de ruwheid en onvruchtbaarheid van den grond en de woestheid der inwoners, voor hen niet zoo belangrijk, als Sardinië, kon zijn (†). De Carthaagsche staatkunde wist te wel hare rekening te maken, dan dat zij eene te groote waarde aan eene heerschappij zoude gehecht hebben, die haar meer gekost, dan opgebragt zou hebben. Daar was hun slechts hieraan gelegen, om geene mededingers te dulden, door welke hun koophandel en hunne scheepvaart op de Middellandsche zee zou hebben kunnen verhinderd worden.

3. SICILIË.

Ik heb het grootste dezer eilanden tot hiertoe be-

(*) Men zie Diod. *I. pag.* 471.

(†) Men zie Strabo, *pag.* 342. en Diod. *I. pag.* 340. Diodorus zegt hier ook, dat de Etruscers *eenigen tijd* meester der eilanden geweest zijn.

bespaard, wijl hetzelve nooit volkomen het eigendom van Carthago geworden is. Had Carthago dit doel bereikt, hetwelk het meer dan eens zoo nabij was, zoo ware waarschijnlijk zijne heerschappij voor eeuwen gegrond geweest, en Rome had dezelve niet doen daveren.

Één blik op de kaart en eenige kennis van de vruchtbaarheid en den inwendigen rijkdom van Sicilië moeten toereikende zijn, om de Carthaagsche staatkunde te regtvaardigen, die het bezit van dit eiland, met al die vastheid en volharding, die slechts in aristocratische regeringsvormen kan plaats vinden, door lange tijden heen tot haar eerste en bijna eenige oogmerk maakte. Het was overbodig te bewijzen, dat de heerschappij over de Middellandsche zee, dat de verzorging hunner krijgslegers, dat de handel in olie en wijn grootendeels van de uitvoering van dit plan afhing. Ook was het eiland niet te groot, om door hen te kunnen behouden worden.

Sicilië was het punt, waarin de belangen van Carthago en Griekenland zamen liepen. Deze beide volken hadden hier volkplantingen aangelegd, onder welke de eerste weldra door de laatste werden verdonkerd. Deze waren vrije Staten, die onder het genot hunner onafhankelijkheid, bij de ongemeene vruchtbaarheid van den grond en de onbelemmerde afzending van deszelfs voortbrengselen, weldra tot eenen hoogen graad van magt en rijkdom stegen; de Carthaagsche volkplantingen daarentegen waren met alle spaarzaamheid aangelegd en werden met al de ijverzucht bewaakt, die aan karige en argwanende kooplieden eigen is. Ook

zelfs

zelfs de voornaamste onder haar konden zich op verre na niet met Agrigentum, veel minder nog met Syracusen vergelijken.

Carthago had lang bezittingen op Sicilië gehad, eer het op de verovering van het geheele eiland dacht. De eigenlijke Phoenicers hadden hier reeds eenige volkplantingen gesticht, die bij de uitbreiding hunner magt in de handen der Carthagers vielen (*). Deze traden hier, zoo als bij zoo vele andere gelegenheden, in de voetstappen van hunnen moeder-staat, welks heerschappij en scheepvaart in het westelijke gedeelte der Middellandsche zee in gelijke mate afnam, als de hunne aanwies. Aanvankelijk strekten zich hunne volkplantingen langs de geheele kust van het eiland uit, terwijl zij de voorgebergten en daaromliggende eilanden bezetteden. Doch toen de Grieken zich al gestadig verder uitbreidden, werden zij daarentegen in dezelfde maat steeds meer en meer verdrongen, en moesten zich

(*) Thucyd. *Lib. VI. cap. 2.* De plaats van Thucydides, de voornaamste plaats voor de eerste grondvestiging der Carthaagsche heerschappij op Sicilië, is duister, dewijl de uitdrukking Φοίνικες zoowel van de eigenlijke Phoenicers, als van de Carthagers, kan verstaan worden. De geschiedschrijver heeft, zoo als ik geloof, beide daaronder begrepen. Hij telt de volken op, die zich op Sicilië nedergezet hadden, en daar Phoenicers en Carthagers tot eenen stam behoorden, houdt hij die slechts voor één. Het begin der plaats heeft dus betrekking op de Phoenicers, als de eerste volkplanters. Het einde daarentegen op de Carthagers, dewijl het heet: Zij hadden de steden bezet, die het naaste bij Carthago lagen.

zich ten laatste alleen tot het westelijke gedeelte van het eiland bepalen, alwaar *Motye*, *Panormus* en *Solois* langen tijd hunne hoofdplaatsen bleven, terwijl zij tevens in de naburige Siculers dikwerf bondgenooten vonden.

Carthago kwam aanvankelijk in het bezit dezer steden, onder voorwendsel van dezelve tegen de Grieken en de inwoners des lands te zullen verdedigen. Hierdoor schijnt hetzelve het eerste eenen vasten voet op het eiland gekregen te hebben, en was bij de toenemende magt van de Grieken gaarn te vrede, zich slechts te kunnen staande houden.

Maar de menigvuldige twisten met de inwoners van het eiland gaven weldra aanleiding tot oorlog, en deze tot veroverings-ontwerpen, die ook van het begin af, door de onophoudelijke oneenigheden der Grieksche steden op Sicilië onder elkanderen, terwijl eenige bij Carthago om bijstand verzochten, schijnen bevorderd te zijn. Volgens eenige berigten kwamen hierbij nog verbindtenissen met de Perzen, gedeeltelijk met Darius, toen deze de Grieken liet beoorlogen, en gedeeltelijk met Xerxes, toen die den togt tegen Griekenland ondernam (*). Ten minste was dit het tijdvak, waarin Hamilcar, de zoon van Hanno, de Carthaagsche wapenen, hoewel met een ongelukkig gevolg, op Sicilië zocht uittebreiden; doch op denzelfden dag, waarop de magt van Azië bij Salamis voor de Atheners en hunne bondgenooten bezweek, werd ook de vereenigde magt van Afrika door hunne westelijke landgenooten op Sicilië vernietigd, en Ha-

(*) Herod. *VII.* 165.

Hamilcar zelf viel als een slagtoffer zijner onderneming (*). Op deze wijze bleven de Grieken op het eiland eenen tijdlang in rust, terwijl de Carthagers zich slechts in hunne oude bezittingen aan de westzijde van het eiland staande hielden.

Eerst na de tweede verandering van den republikeinschen regeringsvorm van Syracusen in eenen koninklijken (in den jare 410 vóór Chr.) onder Dionysius den Eersten, vormden de Carthagers het ontwerp, om Sicilië voor zich alleen te veroveren, of werden veeleer daartoe genoodzaakt. De oneenigheden van een paar Grieksche steden, van welke de ééne, *Segesta*, hen te hulp riep, gaf daartoe wederom de eerste aanleiding. Maar de groote vorderingen, welke zij aanvankelijk maakten, breidden hunne ontwerpen uit; daar dezelve tevens ook aanleiding tot eene omwenteling in Syracusen gaven, welke aan Dionysius de alleenheerschappij bezorgde. Dionysius, even als zijne opvolgers, voornamelijk Agathocles, volgden, zoo dikwerf de omstandigheden zulks gedoogden, steeds hetzelfde plan op, om Sicilië en, ware het mogelijk, ook het Grieksche Beneden-Italië tot één koningrijk te maken. Werd dit ten uitvoer gebragt, zoo moest Carthago niet alleen het verlies zijner bezittingen op het eiland, maar welligt zijnen ondergang te gemoet zien. Het moest, zoo niet eenen rasschen, toch eenen langzamen, dood sterven! Daar afgerekend, dat het gebied over de Middellandsche zee verloren, dat het van Sardinië afgesne-

(*) In het jaar 480. vóór Chr. Zie beneden de geslachtlijst van *Mago*.

fneden, en deszelfs zeehandel vernietigd zoude geworden zijn. — Hoe zoude het zich tegen de vereenigde magt der Grieksche Staten op Sicilië en in Groot-Griekenland hebben kunnen staande houden? Aldus moest dit natuurlijk aanleiding geven tot bloedige oorlogen. Het was noch eene valsche, noch eene enkel eerzuchtige, staatkunde, als Carthago al zijne krachten in het werk stelde, om dat ontwerp tegen te werken.

De geschiedenis dezer oorlogen behoort hier niet. Dezelve duurden bijna onafgebroken tot aan het begin des oorlogs met Rome voort, omtrent anderhalve eeuw (410—264. vóór Chr.), zonder dat destijds de één zich in staat bevond, om den anderen te verdringen. Waarschijnlijk ontbrak het den Carthagers slechts aan eenen voornamen veldheer; om in bezit van het eiland te geraken; hadden zij destijds eenen Hannibal aan hunne spitse gehad, zoo zou de vreesachtige en hoogmoedige Dionysius even zoo min, als de gelukzoeker Agathocles, zich tegen dezen hebben kunnen staande houden. Syracusen had daarenboven deszelfs gevaarlijksten vijand in zich zelve. De inwoners dezer stad waren verre de woeligste in al de Grieksche Staten; deszelfs eigene veldheeren waagden het niet, zoo als Polybius voortreffelijk aanmerkt (*), om zich met hunne legers buiten de muren der stad te begeven, wijl zij konden verzekerd zijn, dat er gedurende hunne afwezendheid eene omwenteling plaats had. Bezwaarlijk kan, uit dien hoofde, de wereld-geschiedenis ook eenen anderen Staat aan-

too-

(*) Polyb. *l. pag.* 19.

toonen, die in een gelijk tijdperk zulke menigvuldige, rasfche en geweldige, veranderingen in zijnen regeringsvorm heeft ondervonden, en wiens geschiedenis men, met het grootste regt, een praktisch handboek van staatkunde zoude kunnen noemen.

Het zou eene vergeefsche moeite zijn, om den omvang van het Carthaagsche gebied gedurende deze oorlogen naauwkeurig te willen bepalen. Hetzelve was bestendig aan veranderingen onderworpen, vermits het van het geluk hunner wapenen afhing. Bij den vrede van het jaar 383 vóór Chr. werd de kleine rivier Halycus, aan de zuidzijde van het eiland, als grensscheiding bepaald, en men kan dezelve ook naderhand gewoonlijk als zoodanig aanmerken (*); zoodat alles, wat aan de westzijde van deze rivier was gelegen, omtrent het derde gedeelte van het eiland, aan Carthago onderworpen was; echter niet zonder menigvuldige afwisseling! Onder Agathocles scheen hun tot de verovering van het gansche eiland maar alleen de stad Syracusen te ontbreken; daarentegen zagen zij zich, op andere tijden, bijna alleen tot hunne oorspronkelijke bezittingen beperkt, welke zij daardoor eene groote vastheid trachtten te geven, doordien zij het voor hunne vloten en leger beter gelegene *Lilybaeum* tot hunne voornaamste plaats maakten, sedert dat *Motye* hun door Dionysius was ontrukt (†).

(*) Diod. *II. pag.* 503. *et ibi not.*
(†) Diod. *I. pag.* 498.

4. DE BALEARISCHE EN ANDERE KLEINE EILANDEN DER MIDDELLANDSCHE ZEE.

De overige kleine eilanden der Middellandsche zee, zoowel die langs de kusten van Afrika en Sicilië, als ook die midden in de zee gelegen waren, hadden de Carthagers allen veroverd. Het kostte hun weinig dezelve te behouden, en zij waren even zoo vele stapelplaatsen voor hunnen handel en wijkplaatsen voor hunne schepen, als deze van eene verre reis kwamen. Op bijna alle waren reeds vroegere Phoenicische volkplantingen gevestigd, en de geschiedenis heeft ons de tijdperken niet naauwkeurig bewaard, waarin de Carthagers op ieder van dezelve erfgenamen en opvolgers van hunne stamvaders werden. Het waren veroveringen, die zij waarschijnlijk zonder oorlogen maakten.

De *grootere* en *kleinere Balearische eilanden*, *Majorca* en *Minorca*, benevens het naburige *Ebusus* of *Tyica*, schijnen zeer vroeg door hen bezet te zijn. Diodorus bepaalt het tijdperk, waarin zij op het laatstgenoemde aanlandden, reeds 160 jaren na het stichten van Carthago (*); derzelver voortbrengselen bestonden in olie, wijn en fijne wol (†). Zij bouwden daar eene stad, *Eresus* genoemd, welke door de schoonheid van hare gebouwen en hare voortreffelijke haven uitmuntede; of zij echter eigenlijk gebieders over het geheele eiland waren,

(*) Diod. *I. pag.* 343.

(†) Zie G. Dorn Seiffen, *Aardbeschr. der Oude Volken*, I. D. bl. 52. enz.

ren, wordt in twijfel getrokken. De bewoners der Balearische eilanden waren Troglodyten en streden als slingeraars in de Carthaagsche legerbenden. Daarenboven leverden deze eilanden voortreffelijke muildieren op, en de Carthagers vonden bij derzelver bewoners een rijk vertier van hunne Afrikaansche slaven en inzonderheid van hunne slavinnen. Dat zij tevens voorname plaatsen voor den Spaanschen koophandel waren, wordt reeds door hunne ligging aangetoond.

Nader bij de Afrikaansche kust lagen de eilanden *Melita*, *Gaulos* en *Cercina* (*). De twee eerste dezer eilanden waren reeds vroeg door de Phoenicers bezet, zoo als gedenkstukken en munten, die nog voorhanden zijn, dit aantoonen, waarschijnlijk in denzelfden tijd, toen zij hunne volkplantingen op de kusten van het tegenoverliggende vaste land aanlegden (†). Naast dezelve had eene Ionische volkplanting, waarschijnlijk ook zeer vroeg, uit Chalcis zich gevestigd, zoo als insgelijks opschriften en munten dit bewijzen (‡). Wanneer zij on-

(*) Men zie CLUVER. *Sic. Ant. pag.* 425. enz. Dezelve worden tegenwoordig *Malta*, *Gozzo* en *Querkyness* genoemd.

(†) Men zie het voornaamste werk over Malta; dat sedert de derde uitgaaf van dit werk in Duitschland in het licht kwam, verscheen: *Malta antica illustrata, co' monumenti e coll' istoria dal Prelato*, ONORATO BRES. *Roma* 1816.

(‡) Behalve de munten, vooral eene *tessera hospitalis*, door het volk en den Senaat van Malta uitgegeven BRES. *p.* 91.

onder de heerschappij der Carthagers kwamen, kunnen wij niet met zekerheid bepalen; vermoedelijk op denzelfden tijd, zekerlijk niet later, toen zij hunne veroveringen op Sicilië en Sardinië maakten. Toen *Scylax* schreef, waren zij reeds door de Carthagers bezet (*). Malta was eene voorname stapelplaats van Carthaagsche manufacturen, inzonderheid van weverijen. Van hier werden de fijnste lijnwaden verzonden (†). Het eiland was uit dien hoofde met groote aanleggen en gebouwen bedekt, en de inwoners dankten aan hunnen kunstvlijt eenen hoogen graad van welgesteldheid en zelfs van rijkdom. *Gaulos* en *Cercina* dienden tot geschikte ligplaatsen voor de schepen; de haven van het laatstgenoemde was zelfs ruim genoeg, om oorlogschepen te bevatten. — Ik ga andere kleine eilanden, zoo als *Lipara* en die daarbij behooren, die reeds vóór het begin des oorlogs met Rome aan Carthago onderworpen waren (‡), en hetzelve door hunne voortbrengselen en havens zeer nuttig waren, met stilzwijgen voorbij. De uitdrukkelijke verzekering van Polybius (§), dat alle eilanden in de Middellandsche zee hun toebehoorden, maakt het overtollig, om de namen van alle kleinere in het bijzonder op te tellen.

De vragen over het inwendige bestier dezer provinciën en de betrekking, waarin de Carthagers met de inwoners stonden, kunnen, helaas! slechts zeer onvoldoende beantwoord worden. Als wij tot

(*) Scylax *p.* 50. (†) Diod. *I. pag.* 339.
(‡) Polyb. *I. pag.* 53.
(§) Polyb. *I. pag.* 22.

uit het voorbeeld van Sardinië tot de overige mogen besluiten, zoo had de Republiek daar gehuurde troepen, over welke nogtans Carthaagsche officieren het bevel voerden. Zoo was het ook op Malta (*). De Carthagers hebben echter *alle* niet tot eene volkomene afhankelijkheid kunnen brengen; vele trokken liever in hunne ontoegankelijke gebergten terug, weigerden zelfs alle invoering en bezit van zilver of goud, om de hebzucht hunner vijanden niet gaande te maken, en leefden in holen, waar de Carthagers hen niet konden genaken (†).

5. SPANJE.

In zoo verre de hier boven ontwikkelde grondbeginselen der Carthaagsche staatkunde over de beperking harer veroveringen nog nadere bewijzen noodig hebben, worden ons deze door geen land meerder opgeleverd, dan door *Spanje*. Carthago had eenen geruimen tijd, welligt eeuwen lang, bezittingen in Spanje gehad en in zeer naauwe verbindtenissen gestaan met de menigvuldige volken, die hetzelve bewoonden, zonder op de geheele verovering des lands en het onderbrengen van deszelfs bewoners aanspraak te maken. Het waagde dezen laatsten stap niet eerder, dan toen het bezit van hetzelve het laatste middel tot zijn eigen behoud

(*) Toen de Consul Sempronius 218 dit land innam, was de Carthaagsche bezetting, onder Hamilcar, den zoon van Gifcon, 2,000 man sterk Liv. *XXI.* 51.

(†) Ten voorbeeld daarvan zijn de bewoners der Balearische eilanden. Diod. *I. p.* 342.

houd en het eenige tegenwigt tegen de ontzaggelijke magt der Romeinen zag.

Het is bezwaarlijk, of veelmeer onmogelijk, het tijdstip naauwkeurig te bepalen, waarin de Carthagers het eerste eenen vasten voet in Spanje hebben gezet. Even als in Sicilië traden zij ook hier in de voetstappen der Phoenicers, hunne voorvaderen. Reeds sedert onheugelijke tijden hadden deze, zoo als in het onderzoek over hen zal getoond worden, dit zilverrijke land tot het doelwit hunner reizen gesteld en daar volkplantingen gesticht, welke wederom gedeeltelijk rijke en vermogende Staten werden. Wien zijn de namen van *Gades*, *Carteia* en *Tartessus* onbekend? Het zuidwestelijke Spanje, of het land der *Turdetani*, het tegenwoordige Andalusië, was het eigenlijke koloniën-land der Phoenicers; doch uit de geschiedenis hunner volkplantingen zijn naauwelijks zoo vele berigten overgebleven, dat wij slechts eenige algemeene denkbeelden over hare gesteldheid en betrekkingen, zoowel onder elkanderen als met Carthago, daaruit kunnen vormen. Gades was en bleef de voornaamste onder dezelve en schijnt zelfs eene soort van heerschappij over de andere te hebben gehad, of ten minste de hoofdstad dezer verbondene steden te zijn geweest, gelijk het tevens de zetel van den volks-god, den Tyrischen Hercules, was; aldus was hier eene gelijke betrekking, als die van Carthago met de naburige Phoenicische volkplantingen, en als die van Tyrus met die, welke in het moederland gelegen waren. De menigte aangelegde steden langs de kusten had ook hier eene vermenging met de oude inwoners ten gevolge

ge gehad; en zoo als in Afrika de Libyphoenices, was ook hier een vermengd volk, de *Bastuli*, ontstaan (*), die de bewoners der binnenlanden niet als hunne broeders wilden erkennen (†). Men bespeurt dus hieruit, dat de staat van Gades veel overeenkomst met dien van Carthago had, offchoon hij denzelven nooit gelijk in magt schijnt geweest te zijn. Het waren deze zuidwestelijke deelen van Spanje, waarin de Carthagers het eerste voet aan land hadden gezet. Dat zulks reeds in zeer vroege tijden is geschied, moest reeds door hunne vroege volkplantingen op de Balearische eilanden waarschijnlijk gemaakt worden, die zekerlijk slechts als tusschen-plaatsen voor de handelbetrekkingen met Spanje dienden. Doch de nadrukkelijke getuigenis van eenen schrijver van denzelfden tijd, uit het bloeijendste tijdperk hunner Republiek, *Scylax*, geeft ons de zekerheid daarvan. „ Van „ de Zuilen van Hercules af in Europa," zegt hij (‡), „ vindt men eene menigte Carthaagsche „ koopsteden." Ook hier moeten echter deze volkplantingen zeer vroeg, en reeds eenen geruimen tijd vóór het begin van de oorlogen met Rome, tot verdere uitbreiding en grootere bezittingen aanleiding hebben gegeven. De getuigenis van *Polybius* bewijst zulks ontegensprekelijk. De Carthagers waren volgens hem (§) reeds destijds niet slechts gebieders van de gezamenlijke eilanden der Mid-

(*) Zij worden hierom *Poeni* bijgenaamd. D.

(†) Zie Mannert, *Geographie der Gr. und Röm.* I. D. bl. 224.

(‡) Scylax, *pag.* 1.

(§) Polyb. *I. pag.* 22.

Middellandsche zee, maar tevens de bezitters van *vele* gedeelten van Spanje. Om naauwkeurig te willen bepalen, *hoeveel* hun toebehoorde, zou eene vergeefsche poging zijn; doch dat men deze hunne bezittingen in het zuidelijke en westelijke Spanje moet zoeken, leert de aard der zaken. Er bestaan nogtans gegronde redenen, om te twijfelen, dat hunne heerschappij zich diep in het land heeft uitgestrekt; want toen Hamilcar Barcas zijne veroveringen in Spanje begon, waren de Tartesiërs, wier woonplaatsen aan de oevers van het benedenste gedeelte der Guadalquivir waren, hun nog niet eens onderworpen, maar moesten eerst beoorloogd worden (*). Hoogstwaarschijnlijk dus was hunne heerschappij daar, tot op deze tijden toe, niet veel meer dan eene heerschappij over de kusten, even als ook die hunner stamvaders geweest was.

Doch ook op deze wijze trokken zij toch de grootste en gewigtigste voordeelen daaruit. De naauwe verbindtenis, waarin zij met de rijke koopstad Gades stonden, was reeds op meer dan ééne wijze voor hen voordeelig. Door de nabijheid der rijke mijnen moest de prijs van het zilver hier veel geringer zijn, dan in afgelegene landen, waar hetzelve niet gevonden werd. Daarbij kwam, dat de Carthagers hier door hunne eigene voortbrengselen zich den ingang in Spanje openden, zoodat zij, zoo al niet als veroveraars, ten minste als kooplieden, zich door het geheele land verspreidden, dat zij hunne beste gehuurde troepen uit hetzelve trokken, en dat de haven van Gades ook

(*) Diod. *II. pag.* 510.

ook te gelijk het standpunt voor hunne verafgelegene zeereizen, buiten de Zuilen van Hercules, aan de kusten van den grooten Oceáan was.

Intusschen waren ook reeds toen ongetwijfeld *de bergwerken* van dit land en de schatten, die zij opleverden, de eigenlijke magneet, die hen tot zich trok. Reeds vóór hen waren dezelve door hunne stamvaders, de Phoenicers, aangelegd en bewerkt; zij vonden aldus ook hier zich den weg reeds gebaand en zochten ook hoogstwaarschijnlijk reeds spoedig, nadat zij zich in Spanje hadden nedergezet, uit deze mijnen voordeel te trekken. Reeds gedurende hunne oorlogen met Sicilië en Libye waren het, volgens de uitdrukkelijke getuigenis van Diodorus (*), deze schatten, die hen in staat stelden, om de magtige legers te bezoldigen, met welke zij destijds te voorschijn traden. Doch daarom is het niet minder zeker en lag zelfs ook in den aard der zaak, dat eerst door de proef, om het geheele land te veroveren, die in den tijd van den oorlog met Rome werd ondernomen en ten uitvoer gebragt, ook de bewerking hunner mijnen daar deszelfs vollen omvang bekwam.

Aldus waren de betrekkingen der Carthagers in Spanje gedurende het gansche tijdperk, waarin hun Staat bloeide, meest vreedzame betrekkingen. Zij genoten alle voordeelen, welke dit rijke land hun kon aanbrengen, zonder eigene kosten en eigen gevaar, wijl zij gematigdheid genoeg bezaten, om eenen gerusten handel boven den luister der veroveringen te verkiezen. Deze zilvermijnen, zij mog-

(*) Diod. *I. pag.* 360.

mogten daarvan meesters zijn, of niet, werden toch voor *hen* bewerkt, vermits door de voordeelige aflevering hunner waren derzelver schatten hen moesten toevloeijen. De bewoners van Spanje waren hunne bondgenooten en vrienden, en versterkten vrijwillig hunne legers voor eene matige soldij. Carthago smaakte langen tijd de vruchten van deze staatkunde, terwijl deszelfs schatkisten als van zelve schenen opgevuld te worden, en zijne vreedzame koopvaardij-vloten ongestoord zich op de zeeën verspreidden. Eerst door den druk der tijdsomstandigheden gedwongen, veranderden zij dezelve; echter ontstond hieruit ook eene reeks van betrekkingen voor de Republiek, die, zoo als ik in het vervolg gelegenheid zal vinden om aantetoonen, hunnen ondergang voorbereidden.

Over den aard der *bestiering van de provinciën* krijgen wij slechts bij gelegenheid wenken, nergens uitvoerige berigten. Zooveel blijkt uit alles, dat zij slechts aan eenen enkelen persoon toevertrouwd was. Gewoonlijk heet deze veldheer (*στρατηγὸς*), offschoon deze naam geenzins slechts het militaire karakter aantoont, en beter door *stadhouder* uitgedrukt wordt (*). Zulk een *strategus* was eerst te Carthago zelve (†). Een ander was over het gebied van Carthago in Libye gesteld (‡). Van andere wordt wederom in Sicilië en Sardinië melding gemaakt (§). Het schijnt dus gewoonte geweest te zijn,

(*) POLYB. *I.* 179. Hier heten de Stadhouders doorgaans *στρατηγοί*.

(†) Ὁ τῆς πόλεως στρατηγός. Aldus Giscon POLYB. *I.* 163.

(‡) Aldus Hanno POLYB. *I.* 166. (§) POLYB. *I.* 172.

zijn, zoo als men dit ook in eenen Staat, die door veroveringen gevormd is, verwachten kan, dat de veldheer ook de bestiering der provincie had. Des niet te min vinden wij in provinciën, die volkomen onderworpen en in rust waren, ook van boëtharchen, in de plaats van strategen melding gemaakt (*). Doch deze naam bevat niet minder het militaire bevel in zich; en mag men dus twijfelen, of het onderscheid wel iets meer dan in den naam bestaan heeft. De magt der stadhouders in de provinciën moet evenwel zeer groot geweest zijn; want voornamelijk daarvan ontstonden de groote verdrukkingen, die de te ondergebragten zoo ligt tot opstand aanzetteden (†).

II. BUITENLANDSCHE VOLKPLANTINGEN.

Het tot hiertoe gedane onderzoek heeft ons reeds getoond, hoe zeer de veroveringen en volkplantingen der Carthagers aan elkanderen verbonden waren; gene kwamen gedeeltelijk uit deze voort. Maar hunne volkplantingen strekten zich nogtans veel verder dan hunne provinciën uit; ook daar, waar zij geene uitgestrekte veroveringen wilden maken; op de afgelegene kusten van het vaste land, maakten zij echter geene zwarigheid, om eenige volkplan-

(*) Aldus Bostarus in Sardinië POLYB. *I.* 195. Aldus Carthago in Afrika. APPIAN. *Pun.* 68.

(†) POLYB. *I.* 179. Die Stadhouders waren het meeste geacht geworden, die de meeste opbrengsten afgeperst hadden. Natuurlijk zal dit niet algemeen en van alle tijden te verstaan zijn.

plantingen te stichten, zoodra hun handel ter zee en hunne scheepvaart zulks vorderden.

Volkplantingen, in zoo verre men zekere stapelplaatsen voor den koophandel daaronder verstaat, worden voor ieder zeevarend en handeldrijvend volk onontbeerlijk, zoodra het denzelven drijft met zeer afgelegene, of ook weinige bewoonde en beschaafde landen; misschien zelfs naar zulke, welker bewoners nog Nomaden zijn. De koopman moet hier ten minste plaatsen hebben, waar hij zijne waren met zekerheid kan nederleggen, en de inboorling, waarheen hij de voortbrengselen van zijn land brengen en met zekerheid afleveren kan. Slechts dan eerst is het mogelijk, om eenen onafgebrokenen en regelmatigen voortgang in den handel te behouden; ook dan eerst kan de tusschentijd met nut worden aangewend, wanneer geene schepen daar zijn, om ladingen in voorraad, voor dezelve te kunnen zamenbrengen. Ik zwijg van eene menigte andere voordeelen, die ieder zelf ligtelijk inziet.

Carthago bevond zich in de beide gevallen, voornamelijk in het laatste. Het grootste gedeelte van deszelfs koophandel dreef het met volken, boven welke het in burgerlijke beschaving zeer verre verheven was. De inheemsche Afrikaansche stammen buiten deszelfs gebied waren allen Nomaden. De bewoners van Gallië, Spanje en Ligurië, waren niet verre boven dezen graad van beschaving. Het was dus geene enkele zucht tot vergrooting, het was de behoefte van den Staat, het was eindelijk eene gezonde staatkunde, die Carthago bewoog, om volkplantingen te stichten; zij waren geenzins

door-

doorgaans daartoe bestemd, om ten grondslag voor toekomstige veroveringen te dienen, offchoon zij ook, inzonderheid op de eilanden, daartoe de toevallige aanleiding geworden zijn.

Geen andere Staat in de oude wereld heeft het stelsel, om volkplantingen aan te leggen, in zulk eenen wijden omvang ten uitvoer gebragt, als Carthago, en voor geenen anderen bleven derzelver volkplantingen bij voortduring van zulk een aanbelang. De Staat zelf bestond als ware het daar van, of was toch zoo zeer daarop gegrond, dat zijn bestaan er bijna van afhing. Van de eene soort derzelver, de *inlandsche*, welke tot den landbouw en tot de langzame verandering en hervorming der inheemsche volken bestemd waren, is hier boven gesproken, het volgende heeft alleen betrekking tot de *buitenlandsche*.

De gewoonlijke, en waarschijnlijk algemeene, bestemming van deze nieuw aangelegde volkplantingen was, om den handel der moederstad in de landen, waarin zij gesticht werden, gemakkelijker te maken en te verzekeren. De ligging derzelve, daar zij gezamenlijk aan de kusten, of ook wel op eilandjes langs de kusten, waren aangelegd, leveren daarvan reeds een bewijs op. Doch, uit deze hare bestemming moesten zij ook van zelve aan zekere grondstellingen onderworpen zijn, die men zoowel bij haren eersten aanleg, als ook bij hare volgende behandeling, opvolgde.

Het aanleggen van hunne volkplantingen stond in een naauw verband met hunnen eerdienst. Dit had reeds in den oorsprong van hunne eigene stad zijnen grond. Zij zelve was immers eene volk-

plan-

planting, en had den eerdienst van haren volks-god Melkarth, of Heracles, zoo als de Grieken hem noemden, mede gebragt; den stad- en bescherm-god van Tyrus, en daarom ook wederom van Carthago. Zoo als hij zijnen tempel te Carthago had, kreeg hij ook wederom dien in de steden van derzelfs volkplantingen, en aldus kreeg hij den naam van den god der volkplantingen (*). De hier gevestigde eerdienst was de band, die de volkplantingen aan de moederstad verbond, zoo als dit zelfs bij Carthago, anders geheel onafhankelijk, omtrent Tyrus het geval was. Zeker echter was de grootere zekerheid van den handel niet minder het doel. Hoe konde deze in verre landen, zelfs misschien onder barbaarsche volken, beter gevoerd worden, dan onder de bescherming van een heiligdom?

Over den aard en de wijze van haren eersten aanleg en hare inrigting verspreidt ééne der hoogst-gewigtige oorkonden, die uit de Carthaagsche Oudheid nog is overgebleven, een helder licht. Deze is namelijk de reeds meermalen aangehaalde *Zeereis van Hanno*, die in het bloeijendste tijdperk der Republiek met eene geheele vloot werd uitgezonden, om eene reeks van volkplantingen aan de westelijke kusten van Afrika, langs den Atlantischen Oceaan, in de tegenwoordige rijken van Fez en Marokko, te vestigen, en tevens eene ontdek-

kings-

(*) Diod. *II. pag.* 415. *'Ηρακλῆς ὁ παρὰ τοῖς ἀποίκοις.* Eene hoofdplaats. — Dit sluit overigens niet den aanleg van andere heiligdommen uit.

kings-reis verder langs de kusten te doen (*). Na zijne terugkomst hing hij in den tempel van Kronos, éénen der voornaamste tempels van Carthago, als een gedenkteeken van deze onderneming, een *verhaal* op, hetwelk waarschijnlijk door eenen reizenden Griek in zijne taal is overgezet, en deze overzetting is het, die gelukkig is bewaard gebleven.

Uit dit verhaal blijkt ons, dat de Carthagers op de verafgelegene kusten, waar zij zich vestigen wilden, niet slechts eene enkele stad, maar op eenmaal eene reeks van plaatsen bouwden. Deze uitrustingen moesten dus zeer uitgebreid zijn. De vloot van Hanno, welke uit zestig schepen bestond, voerde niet minder dan 30,000 kolonisten, vrouwen en kinderen, mede. Hij verdeelde deze in zes steden, zoodat iedere stad vijfduizend inwoners bekwam. Nieuw Carthago, hetwelk in latere tijden aan de Spaansche kust werd gebouwd, was aanvankelijk reeds eene groote stad (†). Intusschen droegen in de beide gevallen daar wel bij-

(*) Men zie de overzetting van dezelve in de *Bijlagen*, waar tevens de bewijzen voor het volgende worden gegeven. Is deze *Hanno* de zoon van Hamilcar, die in 480 in Sicilië sneuvelde, (zie de *bijlage* over de geslachtrekening van de heerschende geslachten in Carthago) zoo zal men den togt van hem, zoo als van zijnen broeder Himilcon, naar de westkust van Iberië tot een gelijk doel, omtrent 450 kunnen stellen; hetwelk des te waarschijnlijker is, daar omtrent dezen tijd de Carthagers in geene buitenlandsche oorlogen, zoo verre wij weten, ingewikkeld waren.

(†) POLYB. *I. pag.* 249.

bijzondere oorzaken toe bij, dat deze volkplantingen zoo in het groot voortgezet werden. Nieuw Carthago moest de hoofdplaats der Republick in Spanje zijn, en de op de Afrikaansche kust aangelegde steden moesten zich tegen de Afrikaansche Nomaden, voor wier aanvallen zij toch ten laatste schijnen onder gedaan te hebben, kunnen verdedigen. Anders kon het bezwaarlijk in het plan der Carthagers liggen, om dadelijk in het begin uitgebreide volkplantingen te stichten. Het oogmerk vorderde dezelve niet, en hadden zij ook al de kosten daartoe niet ontzien, zoo zou hun toch het behouden van dezelve te zwaar gevallen zijn.

De kolonisten, die Hanno met zich voerde, bestonden, zoo als uitdrukkelijk gezegd wordt, uit Libyphoenices. Zij waren dus niet uit de burgers van Carthago, maar uit de bewoners van het land genomen. Geschiedde zulks, om dat er ook landbouw in hunne nieuwe woonplaatsen zou gedreven worden? De geschiedenis laat ons daaromtrent in de onzekerheid; zoo als het in het algemeen te voorbarig zou zijn, om van dat gene, hetwelk destijds gebeurde, tot een algemeen gebruik te willen besluiten. Het is veelmeer hoogstwaarschijnlijk, dat in andere gevallen de nieuwe volkplantingen ook uit Carthago zelve en de verbondene steden genomen werden.

Uit de bestemming dezer nieuw aangelegde steden sproot ook zeer natuurlijk de poging der moederstad voort, om dezelve in eene strenge *afhankelijkheid te houden;* en hierin onderscheidt Carthago zich op eene in het oog loopende wijze van de overige handeldrijvende Staten der oude wereld, die even zeer volk-

volkplantingen stichteden. Noch de oorspronkelijk Phoenicische, noch de Grieksche Staten, waren bekwaam, om eene voortdurende heerschappij over haar te behouden. Hunne volkplantingen waren, of werden, weldra onafhankelijk, verhieven zich dikwijls boven hare moedersteden en trokken niet zelden den handel aan zich, die zij voor deze eigenlijk onderhouden zouden. Voor deze vernederingen wist Carthago zich te verzekeren. De grootere hulpmiddelen, die zijne aardrijkskundige ligging en zijne land- en zee-magt verschaften, stelden het daartoe in staat. Door deszelfs ligging bevond het zich schier in het middenpunt zijner uitlandsche volkplantingen, en konde daarom altijd digt bij dezelve zijn. Door zijne zee- en land-magt behield het een overwigt, dat het gemakkelijk maakte, om door een streng opzigt deszelfs volkplantingen onder het juk te houden en de pogingen tot opstanden voor te komen. Geene enkele derzelve, die op Sicilië niet uitgezonderd, onder welke Panormus de grootste was (*), heeft daarom eenen aanmerkelijken trap van magt bereikt, laat staan dan, dat zij met Carthago zoude hebben kunnen wedijveren. Geene eenige derzelve heeft het ook slechts gewaagd, om den moederstaat het hoofd te bieden.

Hoe verre hunne volkplantingen in het algemeen zich hebben uitgestrekt, kan niet meer bepaaldelijk gezegd worden. Over de afgelegenste derzelve aan de kusten van den Oceaan hangt een duistere nevel, welken men vergeefs tracht optehelderen. Intusschen schijnen ook hier door tijdsomstandighe-

(*) Polyb. I. 97.

heden zekere ſtelregels ingeſteld te zijn, waarvan men niet zonder noodzakelijkheid afging. Hunne ſcheepvaart breidde zich zoowel langs de kusten van Europa als van Afrika, en veel verder uit, dan wij ſporen van hunne volkplantingen vinden; en ook hier ſchijnen zij, voor zoo verre wij nog oordeelen kunnen, eene zekere vrijwillige beperking ten regel genomen te hebben, die hun niet toeliet, om zich verder uittebreiden, dan zij zich ſterk genoeg gevoelden, om de heerſchappij der zee te handhaven, en hierdoor het ongeſtoorde bezit en den tusſchenhandel met de door hen aangelegde ſteden voor zich te behouden. Aldus wordt de verſchijning opgehelderd, dat zij bij al het mededingen van Grieken en Etruſcers met hen bijna nooit ééne hunner volkplantingen verloren hebben.

De oevers van de westelijke Middellandſche zee waren de voornaamſte plaatſen hunner volkplantingen, hoewel zij langs dezelve zeer ongelijk verdeeld waren. De kusten van Afrika, van de westelijke grenzen van hun eigenlijk gebied tot aan de Zuilen van Hercules, waren daarmede bezet, en bezwaarlijk zouden zij hier eenen mededinger geduld hebben. Geene andere natie waagde het daartoe ſlechts eene poging aan te wenden. De hier gelegene plaatſen komen, zoo als hier boven reeds is opgemerkt, onder den naam van *Metagonitiſche ſteden* voor: doch ſchijnen voor het grootſte gedeelte meer kasteelen (Φρούρια) dan ſteden geweest te zijn.

Hunne betrekkingen en volkplantingen aan de zuidelijke kusten van Spanje zijn reeds bevorens uit elkanderen gezet.

De oevers van Gallië bleven voor hen geſloten; zij

zij stieten hier tegen hunne erfvijanden, de Phocaeërs, die *Massilia* gebouwd hadden (*). De Massiliërs, die over een groot gedeelte der kusten heerschten, gedoogden hier even zoo weinig vreemde mededingers, als de Carthagers in Afrika. Ook bij herhaling met geweld aangewende pogingen vermogten niets; de Massiliërs wisten zich te land en te water staande te houden (†), en noodzaakten de Carthagers het denkbeeld, om zich daar te vestigen, optegeven. In het binnenland moeten zij echter reeds vroeg verbindtenissen gehad hebben, wijl zij een gedeelte hunner huurbenden uit hetzelve trokken (‡). In den tijd van de oorlogen met Rome, worden in het verbond van Hannibal met Philippus hunne bondgenooten in Celtica uitdrukkelijk gemeld.

Beter werden zij aan de Ligurische oevers ontvangen; zij hadden gewoonlijk gehuurde soldaten uit dit volk bij hunne legers, met welke hen bovendien de gemeenschappelijke haat tegen de Massiliërs verbond. Nogtans vinden wij daar geene hunner volkplantingen. De nabijheid der Massiliërs, die een gedeelte der Ligurische kust met hun-

(*) *Massilia* (Marseille) was, volgens Livius *V.* 34. en Iustinus *XLIII.* 3., onder de regering van Tarquinius Priscus gesticht, in het begin der 45 Olympiade; doch kreeg eenen sterken aanwas na den zeeslag met de Etruscers en Carthagers in het jaar 506., en was ten toppunt van zijne grootheid, toen Carthago verwoest werd, 146 vóór Chr. geb. D.

(†) Men zie Iustin. *XLIII.* 5. en vergel. Campomanes *Antiguedad* enz. *II. pag.* 23, 24.

(‡) Polyb. *I. p.* 39.

hunne aangelegde steden bezet hadden, was welligt voldoende, om hen daarvan verwijderd te houden.

Op geen land waren echter de oogen der Carthagers zoo zeer geslagen, als op het eigenlijke *Italië*. Ligging, vruchtbaarheid, rijkdom van inwoners, alles moest hen derwaarts lokken. Desniettegenstaande vindt men daar geen spoor van volkplantingen, die zij aangelegd hebben; het geheele land was langs deszelfs oevers met zeevarende en handeldrijvende volken bezet, Etruscers, Romeinen, of Latijnen, en Grieken, die alle hunne belangen te goed kenden, dan dat zij hen zouden hebben toegelaten. De Carthagers schijnen intusschen geene gelegenheid voorbij te hebben laten gaan, waarbij zij hoop konden hebben, om hun doel te zullen bereiken, en daar van daan stamt die menigte van verbindtenissen en traktaten af, waarmede hunne mededingers hun den toegang zochten aftesnijden. Die met Rome zijn gedeeltelijk bij Polybius bewaard gebleven en reeds meermalen aangehaald. Men heeft slechts noodig om die intezien, om optemerken, met welk eene angstige voorzigtigheid de Romeinen zich voorbedongen, dat hunne tegenstanders geene kasteelen in Latium aanleggen, en geene steden, die zij mogten hebben ingenomen, behouden moesten. Eene menigte dergelijke traktaten met de Etruscers worden door Aristoteles bijgebragt (*). Van de Grieken

(*) Aristot. *Polit. III.* 9. Op. *II. pag.* 261. „De Carthagers en Etruscers," zegt hij, „hebben onder elkanderen eene menigte traktaten over de wederzijdsche regten en verbonden."

ken in Onder-Italië heb ik niet noodig gewag te maken. Waar zouden ooit Carthagers zich met Grieken hebben kunnen verdragen?

Een even zoo ruim als vrij veld toonden hun de kusten van den grooten Oceaan, zoowel in Europa als in Afrika, daarentegen aan. Hier had men voor geene mededingers te vreezen; hier was niemand, die hun grenzen zoude hebben kunnen ſtellen. Volkplantingen in deze oorden konden wederom beginpunten van eenen nog veel uitgeſtrekteren handel worden, welks grenzen zij zelven niet eens konden berekenen. Eene onafmeetbare zee en eene nieuwe wereld openden zich hier voor hunne verreziende blikken en hunnen ondernemenden geest!

De Carthagers vatteden deze hoop op en hebben dezelve reeds vroegtijdig opgevolgd; doch zonder zich door dezelve te laten bedwelmen. Hoe uitnoodigend de uitzigten ook ſteeds waren, zoo ſchijnt het toch niet, dat hun ſtelſel, om volkplantingen aan te leggen, hier eenen grooteren omvang heeft bekomen, dan de evenredigheid hunner zeemagt hun toeliet, om zich in de heerſchappij te handhaven. Doch wij zijn hierin in het algemeen zoo onvoldoende onderrigt, dat het moeijelijk is, om hunne ondernemingen met zekerheid te beoordeelen.

Wat wij intusſchen met zekerheid weten is, dat hunne volkplantingen zich, zoowel aan de westkust van Spanje als van Afrika, uitſtrekten en in beide werelddeelen te gelijk werden aangelegd. Ter zelver tijd als Hanno naar de Afrikaanſche kusten gezonden werd, werd Himilcon, een ander bevel-

hebber, naar de westelijke kust van Europa gezonden, wiens berigt in oude tijden, zoo als dat van Hanno, voorhanden was (*). Dit is wel niet, zoo als dat van Hanno, bewaard gebleven, maar er zijn daaruit aanzienlijke uittreksels in het fragment van een gedicht tot ons gekomen, dat voor de kennis der kusten in het tijdperk der Phoenicers en Carthagers van groote waarde is. Het is de beschrijving der kusten van *Festus Avienus*, in welke Himilcon bij herhaling als bron bijgebragt wordt (†); doch nevens hem Grieksche aardbeschrijvers, die gelijktijdig waren, of bijna op denzelfden tijd leefden. Door dit gedicht wordt dat alles bevestigd, wat wij reeds in de Afdeeling van de Phoenicers over hunne volkplantingen, zoo als ook van den omvang en de beteekenisfen van den naam Tartesfus gezegd hebben (‡). Doch ook *dit* wordt duidelijk, dat de Carthagers hier hunne navolgers wierden, en wel in eenen grooten omvang. Zoowel *Avienus* als Scylax, die zeker van Himilcon gebruik maakte, komen daarin overeen, dat buiten de Zuilen van Hercules *vele* Carthaagsche kolonie-steden gesticht zijn geworden (§). Zelfs volgens de overeen-

(*) PLIN. *H. c.* 67.

(†) FEST. AVIEN. *Or. Mar.* 117. 412. etc. Zie de overzetting der plaatsen bij *bijlage VI.* (‡) II. D. bl. 43.

(§) SCYLAX, *pag.* 2. Ἀπὸ τῶν Ἡρακλείων στηλῶν τῶν ἐν Εὐρώπῃ ἐμπόρια πολλὰ Καρχηδονίων, καὶ πηλὸς καὶ πλημμυρίδες καὶ Πελάγη. *Rufus Festus Avienus* heeft reeds ἀπὸ door *ultra* overgezet, *Ora mar.* v. 375.

Ultra has columnas propter Europae latus,
Vicos et urbes incolae Carthaginis
Tenuere quondam.

eenkomst met de zee-reis van Hanno, die eene rij van volkplantingen aan de westkust van Afrika aanleggen moest, kunnen wij niet anders vermoeden, dan dat de last, die Himilcon kreeg, van eenen gelijken omvang moet geweest zijn. Als Scylax in het begin van zijne zee-reis zegt, dat van de Zuilen van Hercules aan de Europeſche kusten eene menigte van ſteden liggen, die volkplantingen van de Carthagers zijn, zoo is dit zeker van de ſtreken *buiten* de Zuilen te verſtaan, zoo als uit het bijgevoegde blijkt, dat daarna moerasſen en ondiepten volgden, zoo als men zich gewoonlijk deze zee voorſtelde, die voor onbevaarbaar gehouden werd; doch hetwelk niet op de Middellandſche zee zoude toetepasſen zijn. Doch lagen niet ook reeds Gades en het naburige land der Carthaagſche volkplantingen buiten de Zuilen? Hoe zoude het dan den Carthagers onbekend, of door hen onbezet, hebben kunnen blijven? Waar deze volkplantingen aangelegd werden, en hoe verre deze zich uitſtrekten, is ons, wel is waar, niet naauwkeurig bekend, doch met zekerheid kunnen wij toch zeggen, dat zij tot aan de rivier *Anas* (*Guadiana*) en tot het *Heilige Voorgebergte* (Kaap *Vincent*) zich uitſtrekten (*). Dat zij aan de noordkust van Spanje en Gallië, dat zij op de Britanni-

(*) Fest. Avienus, *V.* 205, 225. Tot aan de Anas ſtrekte zich volgens hem het landſchap Tarteſſus uit. De geheele kust is hier vol van Phoenicisch-Carthaagſche tempels en namen van plaatſen. Van de Anas tot aan het Heilige Voorgebergte woonden de Cyneten, die reeds bij Herod, *IV.* 49. het westelijkſte volk van Europa zijn.

nische eilanden volkplantingen aangelegd hebben, daarvoor hebben wij zekerlijk geene uitdrukkelijke bewijzen; doch dat zij deze kusten, voorál de Scilly-eilanden wegens den handel bezochten, zullen wij beneden in de Afdeeling over hunne scheepvaart en hunnen zeehandel buiten allen twijfel stellen.

De door Hanno aan de *westkust van Afrika* gebouwde steden gingen zekerlijk, zoo als men volgens de ligging van enkele mag bepalen, niet boven de grenzen van Fez en Marokko. De eerste derzelver, *Thymiaterium*, was slechts twee dagscheepvaarten van den uitgang der Straat, of het voorgebergte Spartel, gelegen (*) en wordt door Scylax nog bij naam gemeld (†).

Op het daarop volgende voorgebergte *Soloë*, kaap Blanco bij Azimur, werd voor Neptunus een heiligdom opgerigt (vermoedelijk tot dankzegging voor de gelukkige scheepvaart); dat Scylax als een groot outer beschrijft, dat op eene kunstige wijze met verheven beeldwerk was versierd, hetwelk deels menschelijke gedaanten, deels leeuwen en dolfijnen, verbeeldde. Anderhalve dagreis verder zuidwaarts, waarschijnlijk in de streek van Saffy, werden langs den oever der zee vijf steden gebouwd, die *Caricum Teichos*, *Gytta*, *Acra*, *Melitte* en *Arambe* werden genoemd. De zuidelijkste volkplanting werd eindelijk op een klein eiland *Cerne* gesticht, dat niet bij Mogador, maar waarschijnlijker in den zeeboezem van Santa Cruz moet gezocht worden (‡).

De

(*) De verdere verklaringen over het navolgende zie men in de *Bijlage* van den *Periplus* van Hanno.

(†) Scylax, *pag.* 52. 53.

(‡) Het schijnt, dat de meeste gevoelens der Geleerden

De naam, dien hetzelve droeg, (die echter bij de Grieken bijna aan ieder afgelegen zuidelijk eiland, zoo als die van *Thule* aan ieder afgelegen noordelijk, wordt gegeven), was door Hanno zelven daaraan geschonken. Het had slechts vijf stadiën (⅛ G. mijl) in den omtrek, lag in eene bogt digt aan de kust, waar het den Carthagers, deels wegens de zekerheid voor overvallingen van de inboorlingen, deels wijl hunne schepen de kusten zelve wegens de banken niet konden bereiken (*), eene geschikte stapelplaats voor hunnen handel verschafte.

De hier door Hanno gestichte volkplantingen schijnen alzins in deze streken de eerste geweest te zijn. In zijne berigten wordt geen spoor gevonden van volkplantingen, die vroeger reeds bestaan hebben; veelmeer wordt de kust doorgaans beschreven, als een voorwerp van nieuwe ontdekkingen, die door hem tot boven den Senegal; — want zijne ontdekkingen strekten zich veel verder uit, dan de aanleg

den *Cerne* meer zuidwaarts plaatsen, daar Hanno zelf berekent, dat het zoo verre van de Zuilen van Hercules verwijderd was, als Carthago van deze. MANNERT (*Geogr. d. Griech. und Röm.* I. D. bl. 47.) houdt het voorgebergte *Soloeis* voor kaap Bojador, en *Cerne* voor het *eiland* aan de kust van Afrika, dat men op de nieuwere *kaarten Arguin* heet en op 20° N. B. ligt. Van dit gevoelen zijn ook CELLARIUS (*Geogr. Ant. P. II. p.* 210.) en VOSSIUS (*Observat. ad Pomp. Mel. p.* 309. f. ad *L.* 3. *c.* 9. *l.* 88. *Ed. Gron.*), gelijk ook D'ANVILLE (*Geogr. ancienne Tom. III. p.* 118.) Zie ook zijne *kaart der Oude Wereld.* Voorts de aanmerkingen des *Schrijvers* beneden op het *berigt van Hanno.* D.

(*) SCYLAX, *pag.* 54.

leg der volkplantingen, — werden voortgezet. Het laatste lot van deze laatstgenoemde is duister; in de tijden der oorlogen met Rome bestonden zij niet meer, waarschijnlijk zijn zij een buit der Nomaden geworden.

Ingevalle echter, zoo als beneden zal aangetoond worden, de handel met deze streken en de scheepvaart naar dezelve toch ten minste eenen geruimen tijd levendig voortgezet werden, zoo is het niet bevreemdend, dat ook eenige der westelijke in de opene zee gelegene eilanden aan de Carthagers bekend werden. Er zijn daaromtrent zulke uitdrukkelijke getuigenissen overgebleven, dat men aan de zaak in derzelver geheel niet kan twijfelen, hoewel er eenige duisterheden in overig blijven. De Phoeniciers hadden reeds, zoo als Diodorus ons berigt (*), vele dagreizen ver in den Oceaan, ten westen van Libye, een eiland ontdekt, welker romaneske beschrijving bijna onwillekeurig ons aan eenige dier gelukkige eilanden der Zuidzee herinnert, welke in onze dagen zijn bekend geworden. Alles, wat Diodorus van deszelfs ligging op eenen aanmerkelijken afstand in den Oceaan, van deszelfs gesteldheid, den overvloed aan beken en rivieren, en van de voortbrengselen, inzonderheid der velerhande soorten van boomen, zegt, kan op geen ander eiland zoo zeer worden toegepast, als op *Madera* (†).

Door

(*) Diod. *I. pag.* 345.

(†) Niet op de *Kanarische* eilanden, waaraan men anders het eerst kon denken; ten minste wegens de menigte rivieren, zelfs bevaarbare rivieren, waarvan Diodorus spreekt. Deze eilanden hebben gebrek aan water; op

Door dezelve werd deszelfs ligging algemeen bekend gemaakt en lokte de destijds ter zee zoo vermogende Etrusćers uit, om hetzelve te bemagtigen. Maar de Carthagers, die ook hier, zoo als bij andere gelegenheden, in de voetstappen hunner stamvaders traden, lieten zulks niet toe, en bewaarden sedert dien tijd dit eiland met eene hun eigene ijverzucht. Ja, toen de volksverhuizingen uit Carthago derwaarts zelve al te menigvuldig begonnen te worden, verboden zij (volgens een ander berigt (*)), zulks niet alleen, maar roeiden zelfs de oude bewoners uit. Zij stelden eene des te hoogere waarde in dit eiland, vermits zij hetzelve, zoo als Diodorus hierbij voegt, als een toevlugts-oord in nood aanmerkten. Indien eens de dag aanbrak, dat het verhevene Carthago viel, zoo zou-

op Madera daarentegen telt men zeven rivieren, buiten eene menigte beken. Of de Kanarische eilanden ook aan de Carthagers bekend waren, kan men vragen. Eene plaats in de kusten-beschrijving van *Festus Avienus* ziet daar niet alleen op, maar ik geloof daarin ook een zekere spoor van Teneriffa en deszelfs vuurspuwenden berg te vinden. Buiten de Zuilen, zegt hij v. 164. ligt:

—— —— een eiland in de zee,
In kruiden rijk, en aan Saturnus toegewijd;
De werking der Natuur toont zich hier in die kracht,
Dat zoo men met een schip het nadert, straks de zee
Rondom dit eiland zeer onstuimig wordt beroerd:
Het schudt, en al de grond springt davrend op en kraakt;
Terwijl de zee daar naast zoo stil blijft, als een meer.

(*) Aristot. *de Mirab.* c. 85. ed. Beckm. Men vergelijke hier de verbeteringen van *Heyne.*

zoude dit eiland deszelfs inwoners opnemen, en een nieuw Carthago zich hier in het midden der zee verheffen! Ongelukkig volk! Zij hadden een voorgevoel van den val van hunnen Staat, welks gebrekkige grondzuilen hun bekend waren; doch dat zij onder deszelfs puinhoopen zouden begraven worden, dit sombere denkbeeld hield hunne beschermende Genius voor hen verborgen (*).

DERDE AFDEELING.

REGERINGSVORM VAN CARTHAGO.

Aristoteles, de grootste kenner van de regeringsvormen der Staten van zijnen tijd, merkt het als een voorregt van den regeringsvorm van Carthago aan, dat dezelve tot dien tijd toe geene gewigtige veranderingen, noch door burgerlijke onlusten, noch door eene aangematigde heerschappij van alleenheerschers, geleden had (†). Hij zelf vindt daarin met regt een bewijs van deszelfs doelmatige inrigting; en het onderzoek daarover zal reeds deswege opmerkzaamheid verdienen, wanneer de Staat, van welken hier gesproken wordt, ook niet van zoo menigen anderen kant hierop eene geregtigde aanspraak had. Zekerlijk, om datgene te le-

(*) POLYB. *II. p.* 598. Ἐναντίον δαίμονος Καρχηδονίων.

(†) ARISTOT. *II.* 11. Men zie de overzetting van het hoofdstuk in de *Bijlagen*.

leveren, wat de navorscher der geschiedenis hier zoude wenschen, eene geschiedkundige ontwikkeling van den regeringsvorm van Carthago, door alle tijdvakken der Republiek, wordt ons door het gebrek aan berigten niet veroorloofd. Slechts weinige zijn ons overgebleven, en ook zelfs deze weinige durft men nog niet zonder wantrouwen gebruiken. De buitenlandsche geschiedschrijvers werpen zelden eenen blik op het inwendige van deze Republiek, en wanneer zij zulks doen, zweeft hun gewoonlijk het beeld van den Romeinschen Staat voor oogen; zij vergelijken ongemerkt en verbeelden zich dikwerf gelijkvormigheid te vinden, wijl zij dezelve zoeken. De namen van Romeinsche magistraatspersonen worden op Carthaagsche overgedragen, en met den naam de zaak tevens, hoewel de aard der dingen leert, dat in eenen handeldrijvenden en in eenen krijgshaftigen Staat de betrekkingen der overigheidspersonen zeer onderscheiden moeten zijn. Het onderzoek wordt daardoor ten uiterste moeijelijk; zal het eenigermate doelmatig zijn, zoo moet men de stemmen niet tellen, maar wegen. Onder de geschiedschrijvers behoort zonder tegenspraak aan *Polybius* de eerste plaats. Hij kende den staatsvorm het beste, en is naauwkeurig, en blijft in zijne uitdrukkingen zich het meeste gelijk. Zijn gezag, waar wij dit kunnen bijbrengen, is uit dien hoofde in ons oog beslissende; de gevoelens van andere mogen daarmede overeenkomen, of niet; *Diodorus* en *Appianus* staan reeds beneden hem, maar nog meer *Livius* en *Iustinus*, wij nemen eerst deze tot onze gidsen, waar Polybius ons verlaat. Gelukkig evenwel

wel blijven de geſchiedſchrijvers hier niet de eenige bron. Nevens hem ſtaat *Ariſtoteles*, die in zijne werken over de ſtaatkunde eene bijzondere afdeeling aan de ſtaatsgeſteldheid van Carthago heeft toegewijd (*). Aan hem hebben wij de gewigtigſte en tevens zekerſte berigten te danken, en de volgende aanmerkingen zijn voor het grootſte gedeelte op zijne berigten gegrond.

De Carthaagſche Staat had met Rome, Athenen, Sparta en de overige vermaardſte gemeenebesten der oude wereld het algemeene karakter gemeen, dat eene éénige *ſtad* deszelfs hoofd was. Offchoon ook niet alle deelen van den Staat in eene evenredige betrekking tot deze ſtad ſtonden, zoo waren zij

(*) Aristot. *II.* 11. Hoeveel beter zouden wij onderrigt zijn geworden, ware zijn verloren werk *over den toeſtand der regeringsvormen der Staten* bewaard gebleven! In dit was ook die van Carthago opgehelderd. In zijne *Staatkunde*, die bewaard is gebleven, is dit zijn eigenlijk doel niet, maar ſlechts om te toonen, in hoe verre de regeringsvorm van Carthago overeenkwam met de vereischtens, die men, naar zijne meening, in eenen goeden regeringsvorm vinden moet. Men kan dus hier geenzins eene eigenlijke uiteenzetting van denzelven zoeken. — Eerst ſedert de vorige uitgaaf van dit werk is de verhandeling van *Theodorus Metochita* uit de veertiende ceuw; *περὶ* Καρχηδόνος *καὶ τῆς κατ' αὐτὴν πολιτείας* in deszelfs *miscellanea philoſophica* et *historica* „ *Graece. Lipſ.* 1821. bekend gemaakt, en door Prof. Kluge achter zijn: Aristoteles *de politia Carthaginienſium* afgedrukt en opgehelderd. Het is evenwel niet zoo zeer eene verklaring dan een karakterſchets van den Carthaagſchen regeringsvorm, meest uit bekende bronnen, evenwel toch niet geheel zonder nieuwigheden.

zij toch in eene meerdere of mindere mate aan dezelve onderworpen: en de burgerij van deze ſtad maakte het heerſchende ligchaam uit. Hoe uitgeſtrekt dus ook ooit het gebied dezer ſtad werd, zoo bleef haar regeringsvorm toch die van ééne ſtad en moet als zoodanig worden aangemerkt. Terwijl echter de kring van onderzoek zich tot de burgers van deze ſtad bepaalt, zoo wordt het van grooter aanbelang, om zich niet ſlechts van datgene, wat men eigenlijk ſtaatsregeling noemt, maar ook van hunne burgerlijke betrekkingen in het algemeen, de klasſen der inwoners, de bronnen van derzelver beſtaan enz., zoo veel mogelijk duidelijke begrippen te vormen. Dit zal ons in het algemeen den maatſtaf in handen geven, waarmede de burgerlijke beſchaafdheid van dit volk moet worden afgemeten.

Carthago was van het begin af eene koopſtad en had zich door den handel buitenkijf het meeste verrijkt en verheven. Maar nogtans is het een verkeerd denkbeeld, wanneer men de Carthagers *bloot* als kooplieden beſchouwt; en zelfs uit de tot hiertoe gegevene ophelderingen blijkt reeds grootendeels, welke waarde zij nevens den koophandel in de verbetering van hunnen grond ſtelden. De Natuur had hare ſchatten niet vergeefs aan hen verkwist. De aanleg van zoo vele inlandſche volkplantingen, welker beſtemming de landbouw was, geeft daarvan reeds een klaar bewijs; maar ook door hen zelven werd deze niet minder dan door hunne volkplantingen beoefend. Alle Berigten ſtemmen in de loftuitingen van den ſchoonen aanleg en de bebouwing der omſtreken van Carthago overeen.

een. „ De landstreek, waardoor Agathocles na „ zijne landing zijne troepen voerde,” zegt Diodorus (*), „ was met tuinen en uitgestrekte beplantingen bedekt, waardoor men allerwege kanalen had gegraven, die toereikende bewateringen verschaften; men ontwaarde daar eene aaneengeschakelde rij van landgoederen, die met „ prachtige gebouwen voorzien waren en den rijkdom van derzelver bezitters aanduidden. De woningen waren opgevuld met alles, wat slechts tot „ het genot behoort, daar de inwoners gedurende „ den langen vrede eenen grooten voorraad van vee „ en vruchten hadden bijeen verzameld. De grond „ was met wijnstokken, met olijfboomen en eene „ menigte andere vruchtboomen beplant. Op de „ eene zijde waren weiden met runderen en schapen, aan de andere zijde in hoogere gronden „ waren uitgestrekte stoeterijen. Overigens zag men „ hier niets dan welvarendheid, daar de voornaamste Carthagers hier hunne bezittingen hadden en „ in vertering met elkanderen wedijverden.” Een dergelijk tafereel hangt Polybius ons van deze streken op, toen de Romeinen vijftig jaren later onder Regulus daarin vielen (†). Eene menigte prachtige landhuizen werd destijds vernield, een onberekenbare buit aan vee gemaakt, en over de twintigduizend slaven weggevoerd. „ Echter in „ het algemeen,” zegt deze schrijver op eene andere plaats (‡), „ trokken de Carthagers hunne „ bijzondere inkomsten van hunne eigene landerijen;

(*) Diod. *II. pag.* 411. (†) Polyb. *I. pag.* 76.
(‡) Polyb. *I. pag.* 177.

„ rijen; maar 's lands inkomften kwamen uit hun„ ne provinciën voort:" Doch het is daarenboven eene bekende zaak, dat de landbouwkunde zelfs in gefchrift door hen behandeld was, dat de Romeinen niet vóór onwaardig hielden, om in hunne taal te laten overzetten (*).

Deze waarde, die men aan den landbouw hechte, fchijnt zelfs de achting voor den koophandel nog te hebben overtroffen. Zekerlijk was de ftand van koopman in de oude wereld niet de meest geachte, en waarfchijnlijk ook niet in Carthago. Het blijkt uit het bovengemelde klaar, dat de voorname fa-

(*) PLINIUS *Hist. Nat.* XVIII. 3. „ Toen de Romeinen, zegt hij, Carthago innamen, fchonken zij de aldaar aanwezige boekverzamelingen (er beftonden aldus! daar zoodanige) aan de inheemfche Vorften (namelijk hunne bondgenooten in Numidië;") waaruit dus mede blijkt, hoe de werken der Carthaagfche gefchiedfchrijvers (zie hier boven bladz. 20.) in de handen van koning Hiempfal gekomen waren. Slechts het werk van *Mago* (éénen der aldaar zijnde Koningen of Sufferen) over den landbouw in 28 boeken lieten zij door D. Silanus in de Romeinfche taal overzetten. De daaruit bij Plinius getrokkene fragmenten toonen aan, dat het over alle vakken van de landhuishoudkunde, den akkerbouw, de boomkweekerij, de veeteelt, enz. in het breede uitweidde. Men zie de vertaling van hetzelve in de *Bijlagen.* Men kan er dus niet aan twijfelen, (wanneer zelfs de hier boven vermelde boekverzamelingen dit niet bevestigden) dat er te Carthago eene letterkunde beftond, niet flechts eene dichterlijke, maar ook in ongebonden ftijl, die door de eerfte dier natie was aangekweekt. Een werk van dien omvang, als dat van Mago, kan noch het eerfte, noch het eenige zijn.

familiën in het bezit waren van zeer uitgeſtrekte landgoederen, en uit derzelver opbrengst hare inkomſten trokken; daarentegen vindt men in de geheele geſchiedenis van de Republiek niet het minſte ſpoor, dat zij koopmanſchap zouden gedreven hebben. Ariſtoteles berigt ons, wel is waar (*), dat het aan hunne magiſtraatsperſonen niet verboden was, om winstgevende zaken te verrigten, maar de uitdrukking is zoo onbepaald, dat daardoor ook de opbrengst van hunne landerijen en mijnen kan verſtaan worden, welke gedeeltelijk ook de bijzondere eigendom van eenige perſonen waren. Hoedanig men het ook zou willen verklaren, zoo blijkt het genoegzaam uit hunne geheele geſchiedenis, dat de koophandel niet de gewone werkzaamheid der Carthaagſche aanzienlijken was. Het ſchijnt bij hen veel meer de gewoonte geweest te zijn, om zich aan den krijgsdienst te wijden, zoo als het onderzoek over hun krijgswezen, in ééne der volgende afdeelingen, zal aantoonen, daar in tegendeel de ſtand als koopman van den militairen ſtand uitdrukkelijk werd onderſcheiden (†).

De regeringsvorm van Carthago was een werk van den tijd en de omſtandigheden. Van eene uitdrukkelijke wetgeving, waardoor de regten en betrekkingen der geconſtitueerde magten der Republiek bepaald waren, wordt nergens melding gemaakt. Waarſchijnlijk kwam de ſtaatsregeling dus van tijd tot tijd tot ſtand, inzonderheid door inwen-

(*) Aristot. *Op. II. pag.* 311. Ἔξεστι αὐτοῖς χρηματίζεσθαι. (†) Diod. *II. pag.* 450.

wendige onlusten, van welke men in het eerfte tijdperk van den Staat eenige donkere fporen vindt; en haar oorfprong was dus de bekrachtiging alleen, die dezelve deed gelden. Men geeft aan Carthago gewoonlijk bij deszelfs oorfprong eene monarchale regering, die vervolgens — men weet niet, wanneer, of hoe? — in eene republikeinfche veranderd moet zijn. Dat dit gefchied is, zegt alzins, hoewel flechts bij gelegenheid, Ariftoteles (*). Dit gevoelen is echter alleen gegrond op het onzekere verhaal van eene *koningin* Dido, onder welke men zich eene vorstin pleegt voor te ftellen, die eene onbepaalde magt bezat (†). Ongetwijfeld nam Carthago echter, volgens de gewoonte van alle volkplantingen der oude wereld, den regeringsvorm van zijnen moederftaat aan, die, zoo er daar ook zoogenoemde koningen beftonden, nogtans, zoo als in het onderzoek over de Phoenicers getoond is, geenzins despotiek was.

Hoe het echter ook zijn moge, hierin ftemmen toch alle berigten overeen, dat daar eene *ariftocratie* gevormd werd, die weldra al die vastigheid bekwam, welke aan deze foort van regeringsvormen eigen is.

Gedurende het bloeijendfte tijdperk der Republiek tot op de oorlogen met Rome duurde zij onwrikbaar voort, terwijl eenige pogingen, welke een paar-

(*) Aristoteles *Polit. V.* 12.

(†) Dat er buiten de mythe van Dido ook nog eene andere geweest is, in gevolge van welke *Zorus* en *Karchedon* de ftichters zouden geweest zijn, leeren wij uit Appian. *VIII.* 1.

paarmalen werden aangewend, om dezelve omver te werpen, in geen punt gewigtige gevolgen hadden (*). De buitenlandsche staatkunde van Carthago is nagenoeg de spiegel van zijnen inwendigen regeringsvorm. Zoo vast als gene gevestigd was, zoo gelijkvormig bleef zich ook deze. Die hardnekkige vervolging van dezelfde plannen verscheidene eeuwen lang, die vrijwillige beperking van zijne veroveringen, en die bezadigdheid ook midden in den voorspoed, — deze alle zijn kenmerkende trekken eener gematigde aristocratie, welke met eene democratische regering onbestaanbaar zijn. De heerschende plannen werden, als ware het, erfelijk in de heerschende familiën, en toen de staatkunde door de oorlogen met Rome veranderd werd, was eene terugwerking op de inwendige betrekking van den Staat een bijna onvermijdelijk gevolg daarvan; want het verband tusschen die beide was te naauw, dan dat er geen wederkeerige invloed zoude plaats gegrepen hebben. De alles vernielende vuist des tijds en het, door winzucht en overmatige rijkdommen meer bedorvene, nationale karakter droegen tot deze verandering van zaken bij; doch de zorgvuldige en tot in het geringe toe werkzame staatkunde zou misschien een middel gevonden hebben, om het wankelende staatsgebouw te onderschragen, wanneer, bij de inwendige schokken, niet nog andere van buiten waren gekomen.

Doch

(*) Aristot. en Polyb. *ll. ll.* De pogingen werden het eerste door eenen Raadsheer Hanno gedaan; vervolgens door Bomilcar, die beide mislukten. Iust. *l. l.*

Doch hoedanig was de *vorm* van deze ariſtocratie? Beſtond er in Carthago een *adelſtand?* en, zoo ja, welke regten en voorregten bezat dezelve? Vragen van groot aanbelang; doch die niet zonder zwarigheid kunnen beantwoord worden!

Dat in Carthago een erfelijke adel met erfelijke regten, in den volſten zin van het woord, in zoo verre men daaronder een aantal familiën verſtaat, die alleen door hare geboorte een uitſluitend regt op het ſtaatsbeſtier zouden gehad hebben, zoo als de Patriciërs in het oude Rome en de Nobili te Venetië, beſtaan heeft, is ten minſte niet te bewijzen. Maar tusſchen deze ſtrenge ariſtocratie en eene volkomene ſtaatkundige gelijkheid ſtaan nog onderſcheidene trappen in het midden, en hoewel het beſtaan van eenen eigenlijk erfelijken adel in Carthago niet kan bewezen worden, zoo valt het daarentegen zeer ligt te bewijzen, dat daar nog veel minder eene volkomene ſtaatkundige gelijkheid plaats vond. Bij het ontbreken eener geſchrevene ſtaatsregeling hadden ook hier de omſtandigheden en de betrekkingen van tijd en plaats alles gevormd. In eene rijke koopſtad waren zeer natuurlijk de rijkdommen een voorname maatſtaf van den invloed. Daar de magiſtraatsposten buitendien aan en voor zich ſlechts eer, maar geene inkomſten, gaven (*), en bovendien groote uitgaven aan dezelve verbonden waren, zoo lag het in den aard van zaken, dat ſlechts vermogende perſonen dezelve konden bekleeden, en uit dien hoofde de rijke familiën, offchoon zij ook geen erfregt daarop hadden, zich toch

(*) Arist. l. l.

toch door hare fchatten het regt op dezelve verfchaften, dat niet minder gold, zoo lang deze flechts duurden. Intusfchen beflisten daarom de rijkdommen niet alles. „ De magiftraatsperfonen der Car„ thagers werden gekozen," zegt Ariftoteles (*), „ naar hun vermogen, hun aanzien en hunne volks„ gezindheid." Het laatfte was noodzakelijk, wijl de keuze in Carthago van het volk afhing; het aanzien fproot uit de perfoonlijke voorregten van allerlei aard voort; de geboorte kon daartoe bijdragen, maar verleende het toch alleen door zich zelve niet; ook edele familiën, wanneer zij in behoeftige omftandigheden geraakten, verloren hetzelve. Nogtans in eenen Staat, die te gelijk een veroverende Staat was, kon niets zoo zeer het aanzien vermeerderen, dan krijgsroem; en zelfs uit de geringe overblijffelen der Carthaagfche gefchiedenis blijkt klaar, dat *eerst* toen, als het tijdperk van veroveringen eenen aanvang nam, ook groote en vermogende familiën zich verhieven, zoodat zij zelfs de ijverzucht van den Staat gaande maakten.

Het was dus niet zoo zeer een eigenlijk erfelijke adel, maar veelmeer een aantal van *familiën van aanzienlijken* (*optimates*), door welke de ariftocratie in

(*) Aristot. *Polit. V.* 7. *II. pag.* 280. Ὅπου οὖν ἡ πολιτεία βλέπει εἴς τε πλοῦτον, καὶ ἀρετὴν, καὶ δῆμον, οἷον ἐν Καρχηδόνι, αὕτη ἀριστοκρατική ἐστι. en *II.* 11. Οὐ μόνον ἀριστίνδην, ἀλλὰ καὶ πλουτίνδην, οἴονται δεῖν αἱρεῖν τοὺς ἄρχοντας. Het woord ἀριστίνδην beteekent bij Ariftoteles niet naar geboorte, maar naar perfoonlijke voorregten, van welken aard zij ook zijn mogen, en die derzelver bezitter de algemeene achting verwerven.

in Carthago werd gevormd (*). Hoe groot of klein het getal dezer familiën geweest zij, laat zich niet bepalen; doch dit is zeker, dat somwijlen eene eenige familie zich door lange tijden heen zoo verheven staande hield, dat uit haar midden bij voorkeur de veldheeren en hooge magistraatspersonen gekozen werden. Het huis van *Mago*, dat het eerste als veroveraar in Sicilië en Sardinië optrad, geeft daarvan het duidelijke bewijs. Uit de geslachtlijst van dit huis, zoo ver dezelve nog uit onderscheidene schrijvers kan bijeenvergaderd worden (†), blijkt het, dat hetzelve ten minste door vier geslachten heen, eene volle eeuw, en misschien nog langer, aan Carthago veldheeren gaf, en zelfs door herhaalde ongelukken van eenige uit dit geslacht niet van zijne posten kon ontzet worden.

Doch hoe groot ook de magt en de invloed dezer enkele geslachten was, zoo is het nogtans zeker, dat de regeringsvorm nooit zuiver aristocratisch was, maar dat er altijd een bijvoegsel van volksregering, echter eener zeer gematigde volksregering, overbleef. Polybius (‡) en Aristoteles ko-

(*) Zij hebben den naam van ἔνδοξοι Polyb. *I. pag.* 118. Ἐπιφανέστατοι Diod. *II.* 399. *Nobiles* bij Livius *XXII.* 58. en dergelijke.

(†) Zie de geslachtlijst van *Mago* beneden in de *bijlagen.*

(‡) Polyb. *II. pag.* 562. „ Ook de regeringsvorm van „ Carthago schijnt mij oorspronkelijk op eene voortreffe„ lijke wijze te zijn gemengd geweest; want er waren „ bij hen Koningen; en de Senaat (τό γερόντιον) had „ bij hen eene aristocratische magt. Het volk had even„ zeer

komen hierin overeen, dat zij den regeringsvorm van Carthago onder de gemengde rekenen, offchoon het algemeene karakter ariſtocratisch was. Een naauwkeurig onderzoek over de regten van het volk, over de geſteldheid en magt van den Senaat, over de magiſtraatsperſonen en den kring hunner werkzaamheden, alsmede over de inrigting der geregtshoven, zal ons een dieper inzigt in het inwendige van dezen Staat verſchaffen, zoo veel als zulks, bij gebrek van voorhandene berigten, mogelijk is.

Ariſtoteles en Polybius noemen beide den regeringsvorm van Sparta als zulk eenen, welke in menigerlei voorname punten de meeste gelijkheid met dien van Carthago had; en de laatſte vergelijkt denzelven nog bovendien met dien van Rome, zoo als hij in zijnen tijd was, toen hier de magt van den Senaat nog door geenen demagoog was verbroken (*). Hoe zeer men zich ook wachten moet, om deze vergelijkingen te verre in het bijzondere na te gaan, zoo kunnen dezelve toch in het algemeen tot eenen grondſlag van vele gewigtige naſpeuringen dienen; en aanſtonds bij de toepasſing, welke daarvan op de *magt des volks* in Carthago kan gemaakt worden, zal men zich overtuigd houden, dat deze zeer gematigd was.

De regten, die het volk bezat, werden, zoo als door vele voorbeelden geleerd wordt, in deszelfs ver-

„ zeer zi'ne regten; echter in het algemeen kwam de
„ regeringsvorm met de Romeinſche en Spartaanſche over-
„ een."

(*) Aristot. en Polyb. ll. ll.

vergaderingen uitgeoefend, van welker inwendige zamenſtelling wij echter niets weten, daar ons de verdeeling van het volk of de burgerij onbekend is. Ook den omvang van derzelver regten kunnen wij meestäl ſlechts met waarſchijnlijkheid opgeven. Zooveel ſchijnt zeker te zijn, dat alles, wat aan het volk zoude voorgedragen worden, reeds in den Senaat behandeld moest zijn; hoe zoude ook zonder dit de ariſtocratie zich hebben kunnen ſtaande houden? maar wat er al aan het volk moest voorgeſteld worden, kunnen wij niet naauwkeurig bepalen. De eerſte vraag is: Welk aandeel had het volk aan de verkiezing van overheidsperſonen? Het is zeker, dat verſcheidene van dezelve, vooräl de koningen en veldheeren, gekozen werden. In zoo verre wij evenwel volgens enkele voorbeelden beoordeelen kunnen, geſchiedde deze benoeming eerst door den Senaat; en werd dan eerst ter bevestiging aan het volk voorgedragen (*). Was aldus de keus ook niet alleen in de handen des volks, zoo behield het toch altijd een groot aandeel aan dezelve. Dit belangrijke regt hield de voorname ſa-

(*) Zoo als Hannibal tot veldheer benoemd werd. Polyb. *III.* 419. Zie de andere voorbeelden van benoeming door het volk (die evenwel het voorloopige benoemen van den Senaat niet uitſluiten. Polyb. *I.* 296.) Even als daartegen de benoeming door den Senaat, (Diod. *II.* 393.) ook de bevestiging van het volk niet uitſluit. De gewoonlijke uitdrukking bij *Polybius* is: *De Carthagers verkozen:* die met opzet ſchijnt gebruikt te zijn, dewijl die beide, den Senaat en het volk, in zich bevat.

familiën ſteeds in eene zekere afhankelijkheid van het volk, welks gunst zij niet konden ontberen. Doch in eenen zoo rijken Staat, als die van Carthago was, moesten deze keuzen ook onvermijdelijk omkoopingen ten gevolge hebben, welke ook in de dagen van Ariſtoteles reeds zoo in het gebruik waren, dat hij de eerſte posten uitdrukkelijk als koopbaar noemt. Een ander regt, van hetwelk wij volgens *Ariſtoteles* met zekerheid kunnen zeggen, dat het volk in zoo verre zijn aandeel aan de wetgevende magt had, was, dat, wanneer de Suffeten en de Senaat de zaak niet konden eens worden, zij hunne verſchillen voor het volk bragten, dat in dit geval *beſliste* (*). Wanneer echter zoodanige zaken tot het zelve gebragt werden, had het niet alleen het regt van toeſtemming of verwerping, maar insgelijks dat van beraadſlaging, terwijl het aan iederen burger vrijſtond, de gedane voorſtellen te beſtrijden (†). Ook vinden wij eenige voorbeelden, dat gewigtige ſtaatsbelangen, zoo als, bij voorbeeld, oorlogs-verklaringen en het maken van vrede, aan het volk zijn voorgedragen (‡), hoewel het nogtans niet ſchijnt, dat zulks noodzakelijk moest plaats hebben (§).

Het

(*) Aristot. *Polit. II.* 11. (†) Aristot. *l. l.*

(‡) Polyb. *III. pag.* 490. 493. En de voornaamſte plaats in de redevoering van Scipio 508., die geenen twijfel meer overig laat. Ook die bij Diod. *I. pag.* 679.

(§) Voorbeelden van het tegendeel vindt men bij Polyb. *I. pag.* 456. Diod. *II. pag.* 412. Evenwel zijn zij meer ſchijnbaar, dan wezenlijk, daar uit het bloote ſtilzwijgen van het volk niet volgt, dat het niet geſchied is. In het tijdvak van de oppermagt van den Senaat mag

Het eerſte ligchaam der Republiek, dat met de behandeling van al de werkzaamheden van den Staat belast was, was de *Senaat*, en het lijdt geenen twijfel, dat in de bloeijendſte tijden van den Staat, vóór het begin der oorlogen met Rome, in zijne handen eigenlijk de regering was. Over deszelfs inwendige inrigting heerscht een diep ſtilzwijgen bij de oude ſchrijvers, zelfs bij diegene, welke zoo dikwijls gewag van denzelven maken, zoodat men daaraan beſpeurt, hoe weinig opmerkzaamheid zij aan het onderzoek der regering van Carthago toewijdden. Was de Senaat alleenlijk eene vergadering van afgevaardigden uit de burgerij, die van tijd tot tijd werd vernieuwd? Of was het een voortdurend ligchaam? Kon ieder burger, om het even wie en hoe, eene plaats daarin bekomen? Eindelijk, wie koos de raadsheeren? Allen gewigtige vragen, die echter bij gebrek aan berigten ſlechts onvolkomen kunnen beantwoord worden.

Dat de Senaat der Republiek geene vergadering van afgevaardigden uit de burgerij, die voor eenen zekeren tijd aangeſteld en dan weder vernieuwd werd, maar een *voortdurend* ligchaam was, is aan geene twijfeling onderworpen. Hierdoor alleen kon dezelve die vastheid krijgen, welke de regering der Republiek hem verzekerde, en Polybius zoude denzelven anders even zoo weinig met den Romeinſchen, als Ariſtoteles met dien van Sparta, hebben kunnen vergelijken. Doch in hoeverre hij zichzelven aanſtelde?

In

mag het wel, zoo als bijna op denzelfden tijd te Rome, weinig meer, dan een bloote vorm geworden zijn.

In hoeverre, even als in Rome, zekere voorheen bekleede posten den ingang tot denzelven verschaften? In hoeverre hij door het volk werd gekozen? Hieromtrent is, helaas! niet het geringste berigt overgebleven. Even zoo weinig kan het getal van deszelfs leden bepaald worden. Intusschen worden wij door eenige sporen genoopt, om te gelooven, dat het een aanzienlijk aantal was, hetwelk misschien, zoo als in Rome, eenige honderden beliep. Wij vinden talrijke deputatiën, die uit deszelfs midden worden afgevaardigd (*); verscheidene van deszelfs leden zijn als zaakgelastigden afwezig bij de legers; en ook de in stand houding van zijne waardigheid en aanzien vereischte reeds een aanmerkelijk aantal leden.

De gewone benaming van den Senaat bij de Grieksche schrijvers is Raad der Ouden (Γερουσία), met welke zij ook den Romeinschen plegen te bestempelen. Met deze werd de naam van Raadsvergadering (Σύγκλητος) gewoonlijk als van gelijke beteekenis gebruikt (†), niet zelden ook die van *Synedrium* (‡). Maar wij weten uit de schrijvers, die bepaalder spreken, dat deze benamingen niet van gelijke beteekenis waren, en juist daardoor krijgen wij eene belangrijke opheldering over de inwendige inrigting van den Senaat van Carthago,

(*) Bij POLYB. *I. pag.* 215. eene deputatie van dertig leden, om Hamilcar en Hanno te verzoenen. Zoo ook bij LIVIUS *XXX.* 16.

(†) Zoo als, bij voorbeeld, bij DIOD. *I. pag.* 679. en meermalen.

(‡) POLYB. *I. pag.* 480.

go, die in eenen *kleinen* en *grooten* verdeeld werd, de kleine heet *Gerusia*, de groote *Synkletos*, die dan somtijds beide zamen onder den naam van *Synedrium* bevat worden. Vooreerst dus Polybius, die op twee plaatsen van zijn werk, Gerusia en Synkletos uitdrukkelijk van elkanderen onderscheidt. Met het leger van Mago in Italië werden er twee uit den Raad der Ouden en vijftien uit de Raadsvergadering gevangen genomen (*). Toen de Carthagers, overeenkomstig den wil der Romeinen, driehonderd jonge lieden als gijzelaars moesten stellen, moesten deze gedeeltelijk uit de zonen van den Raad der Ouden en gedeeltelijk uit die van de Raadsvergadering genomen worden (†). Zoo ook *Diodorus* op meer dan eene plaats (‡). Het is dus blijkbaar, dat hier een onderscheid moest plaats vinden. Uit het hier boven gemelde getal der gevangenen uit beide schijnt te blijken, dat de leden der Raadsvergadering talrijker waren, dan die van den Raad der Ouden. Wij kunnen dezen dus als eene kleinere vergadering, die of overeenkomstig haren naam uit de oudste, of toch zekerlijk uit de aanzienlijkste, leden bestond? Want in deze werden de gewigtigste zaken behandeld, zoo als eene menigte van voorbeelden bewijst. Eene plaats uit *Livius* (§) bevestigt dit volkomen.

„ Toen

(*) Polyb. *III. pag.* 228.

(†) Polyb. *IV. pag.* 671. Anders noemt Polybius den Senaat ook wel Σύγκλητος, zoo als, bij voorb., *III. p.* 490.

(‡) Diod. *ll. ll.*

(§) Livius *XXX.* 16. *Oratores ad pacem petendam mittunt triginta seniorum principes. Id erat sanctius apud illos consilium, maximaque ad ipsum Senatum regendum vis.*

„ Toen de Carthagers, na het gevangen nemen „ van Syphax, gezanten wegens den vrede afvaar-„ digden, kozen zij daartoe dertig der voornaamste „ uit hunne Oudsten. Deze waren," voegt de schrijver hierbij, „ bij hen *een kleine Raad*, die „ hoofdzakelijk door deszelfs aanzien de Raadsver-„ gadering bestierde." De betrekking, in welke de Gerusia tot de groote Raadsvergadering stond, blijkt daaruit duidelijk. Het waren niet twee geheel verschillende collegiën; want de leden van de Gerusia behooren ook tot de groote Raadsvergadering, en met regt hebben wij deze dus eene afdeeling uit dezelve genoemd. Dit bevestigt ook de gang der zaken, die uit verscheidene voorbeelden ons bekend is, ingevolge van welke de zaken eerst aan de Gerusia, en van deze, na gehoudene beraadslaging, aan den grooten Raad gebragt werden.

Over het ontstaan van dezen kleinen Raad is een berigt bij *Iustinus* tot ons gekomen, die ons eenen diepen blik in den Carthaagschen regeringsvorm doet werpen. „ Als het huis van Mago," zegt hij (*), „ te magtig voor de vrijheid werd, werden uit het getal der raadsheeren honderd regters verkozen, die van de teruggekeerde veldheeren rekenschap zouden vorderen, opdat deze, daardoor bevreesd gemaakt, hun opperbevel zoo zouden voeren, dat zij aan de wetten en regters in hun vaderland gedachtig waren."

vis. Wat Livius *Senatus* noemt, is dus de Raad, de Σύγκλητος; daarentegen de *Seniores*, *de Gerusia*, de kleine Raad.

(*) Iustin. *XIX*. 2.

ren." Uit deze plaats is het klaar, dat deze *Honderd mannen* eene afdeeling uit den grooten Raad waren, zoo als ook het getal der leden hierdoor bepaald wordt. En dat zij bij voortduring een collegie gebleven zijn, leert de volgende geschiedenis van Carthago, en de ſtrengheid en dikwijls de wreedheid, met welke de ongelukkige veldheeren behandeld werden, die zij meermalen tot het beſluit bragten, om zich het leven te benemen, volkomen (*). De oorſpronkelijke beſtemming van dit collegie was dus, om eenen hoogen Raad uit te maken, die voor de inſtandhouding van den beſtaanden regeringsvorm moest zorg dragen. Eene zulke inſtelling is geheel in den geest van eene ariſtocratiſche republiek, waar ſtaatspolicie de hoofdſteun der regering is; doch ook maar al te ligt in beſpioenering en dwinglandij verbastert, zoo als de Raad van Tien en de met dezen verbondene inquiſitie, te Venetië. De invloed van enkele leden der ariſtocratie, vooräl als zij posten van veldheeren bekleedden, maakt hier ligt de ijverzucht van andere gaande, en zulk een geregtshof wordt uit dien hoofde niet zoo zeer wegens het volk, als wegens de ariſtocraten zelve, opgerigt. Doch men begrijpt ook ligt, hoe hetzelve van zijne oorſpronkelijke beſtemming afwijken, en geen bloot geregtshof blijven konde, maar hoe het integendeel zeer natuurlijk daartoe kwam, dat de gewigtigſte ſtaatszaken doorgaans het eerſte bij hetzelve behandeld werden. Dit bevestigt ook de getuigenis van Ariſtoteles (†) die de Hon-

(*) DIOD. *II.* 412.
(†) ARISTOT. *Polit. II.* 11.

Honderd mannen de hoogste magt noemt. Wel zegt hij niet uitdrukkelijk, dat deze honderd mannen dezelfde als de Gerusia zijn; maar hij spreekt dit ook niet tegen, en uit de zoo evengemelde uitdrukking schijnt het veel eer te volgen, daar men niet begrijpt, in welken zin zulk een collegie van de Honderd mannen nog boven de Gerusia zoude hebben kunnen zijn. De groote magt, die zulk een collegie kan uitoefenen, dat boven alles, wat groot en magtig is, verheven is, en eene soort van censuur over de zeden is (*), hoe die ook moge ingerigt zijn, die daarvan bijna onafscheidbaar is, al was zij ook het eerste slechts door de wetten der weelde gevestigd, maken hetzelve niet zelden voor de vrijheid gevaarlijk, die het eigenlijk verdedigen moest. Dit was ook de gang der zaken in Carthago. In de bloeijendste tijden der Republiek beantwoordde het alzins aan deszelfs bestemming, om inwendige staatsomwentelingen voor te komen. Ons zijn slechts twee pogingen bekend, die beide misluk-ten (†), en de groote vastheid, die eenstemmig aan het Carthaagsche staatsgebouw toegeschreven wordt, was

(*) De censuur der zeden was te Carthago zeer streng. Er was een overheids-persoon toe, wiens magt zoo groot was, dat hij zelfs aan Hamilcar den veldheer een verbod uitvaardigde, daar hij hem eenen verdachten omgang ontzeide Nep. *Ham. c.* 3. Zoo deze geen medelid der Gerusia was, dan stond hij toch zekerlijk met dezelve in eene naauwe betrekking.

(†) Die van Hanno, die te voren reeds gemeld is, 346. v. Chr., die Aristoteles ook vermeldt, en die van Bomilcar Diod. *II.* 437., die eerst 308., en dus na den tijd van Aristoteles, voorvalt.

was gedeeltelijk een gevolg dezer inſtelling. Maar in het laatſte tijdperk der Republiek ontaarde deze magt ook in een drukkend despotismus, zoo als wij in de laatſte afdeeling van dit onderzoek nog toonen zullen.

Van de inwendige inrigting van dit collegie weten wij nog eenige dingen. De leden van hetzelve namen hunne posten, volgens Ariſtoteles, zonder inkomſten waar, en werden verkozen, doch noch door het volk, noch door den grooten Raad, maar door de *Pentarchiën*. Wie waren deze? Zij worden ſlechts door Ariſtoteles genoemd; doch met de bijvoeging, dat vele en de gewigtigſte zaken in hare handen waren, en dat zij zich door eigene keus ſteeds voltallig maakten. Er beſtond dus niet ééne, maar verſcheidene Pentarchiën, waarvan eene iedere, zoo als men uit den naam kan opmaken, uit vijf leden beſtond. Nog voegt hij er bij, dat de leden van dezelve het langſte in ambtsbediening bleven, dewijl zij reeds in posten waren, als zij in de Pentarchiën verkozen werden, en ook in dezelve bleven, als zij uit deze uitgingen (*). Dit is alles, wat wij van dezelve weten. Men ziet dus, hoe gebrekkig onze kennis is, en hoeveel aan het vermoeden moet overgelaten worden. Het algemeen gezigtpunt intusſchen, waaruit zij moeten beſchouwd worden, kan wel niet twijfelachtig zijn. Het waren commisſiën, aan welke gedeelten van het beſtuur, en wel de gewigtigſte, overgelaten waren, (hoe had Ariſtoteles anders zich zoo kunnen uitdrukken?) Welke? Kunnen wij hier al niet met zekerheid bepalen; hoogstwaar-

(*) Aristot. *l. l.*

waarschijnlijk intusschen die der geldmiddelen, der hooge policie enz. Slechts daarin kan ik den laatsten uitlegger van Aristoteles mijne toestemming niet geven, dat zij tot het bestier der provinciën zouden bestemd geweest zijn (*). Naar alles, wat wij van den Staat van Carthago weten, en wat reeds te voren gezegd is, was dit bij voortduring in de handen van eenen enkelen, van eenen Stadhouder, nooit van een collegie. — Verder is het niet twijfelachtig, dat de Pentarchien in eene naauwe betrekking met de Gerusia stonden, welker leden zij zelven kozen. Ja, het is zelfs zeer waarschijnlijk, dat zij zelven niet anders dan afdeelingen (sectiën) uit de Gerusia waren. Want als in de handen van deze het eerste alle gewigtige staatsbelangen waren, hoe laat het zich denken, dat zij het bestier hiervan aan andere, dan aan hunne medeleden, zouden opgedragen hebben? Ook verklaart zich dan het gemakkelijkste het berigt van Aristoteles, dat zij het langste in ambtsbediening bleven, en aan het staatsbestier deel hadden, dewijl zij te voren reeds, of in de Gerusia, of ten minste in den grooten Raad zijn moesten, en naderhand wederom in de Gerusia overgingen. Gaarn geven wij toe, dat veel in deze opgaven slechts op vermoeden rust. Maar wij houden het voor de waarschijnlijkste vermoedens, niet bloot naar het be-

(*) Kluge, *ad Aristotelem pag.* 120. De grond, door den schrijver bijgebragt, is de overeenkomst met de tien mannen der Spartanen; die toch wel van geen groot gewigt zijn kan, daar deze slechts oorlogs-overigheden waren.

berigt der schrijvers, maar dewijl zij het meeste overeenkomstig zijn met het aristocratische karakter der regering, dat aan oligarchij grensde.

De kring der werkzaamheden van den Raad in Carthago, in zoo verre wij den grooten en kleinen Raad daar onder begrijpen, schijnt van eenen gelijken omvang, als die van Rome, geweest te zijn. Het is ongetwijfeld, dat alle buitenlandsche staatszaken in deszelfs handen waren. Aan deze worden door de koningen, die in denzelven den post van voorzitter bekleedden (*), de berigten medegedeeld; hij ontvangt de vreemde gezanten, beraadslaagt over alle staatsaangelegenheden, en zijn aanzien was ter dier tijd zoo groot, dat hij ook zelfs over vrede en oorlog besliste, offschoon de zaak somwijlen (wegens den vorm) aan het volk kwam (†). Deszelfs magt schijnt slechts daardoor beperkt te zijn geweest, dat bij de besluiten eenstemmigheid tusschen dezen en de Suffeten noodzakelijk was; in dit geval hing het alleen van den Senaat af, of de zaak nog voor het volk zou gebragt worden; slechts dan, wanneer beide het niet konden eens worden, liet men verder de beslissing aan het volk over (‡). Op deze wijze had de Senaat dus het grootste gedeelte der wetgevende magt in handen; want er werd zeker niets tot het volk gebragt, waarover dezelve niet reeds had beraadslaagd, en het hing als dan nog zelfs van denzelven af, of het

(*) Polyb. *I. pag.* 456.

(†) Polyb. *I. pag.* 81. 456. *III.* 498. Diod. *I. pag.* 412. 450. *II. pag.* 574. 679.

(‡) Aristot. *Polit. II.* 11.

het aan de volksvergadering zou worden medegedeeld. Dat dezelve met de zorg voor de veiligheid der ſtad en het oppertoezigt over de inkomſten van den Staat belast was, kan men niet minder met groote waarſchijnlijkheid aannemen, volgens dat, wat van de Geruſia gezegd is. Het behoorde wezenlijk tot het karakter der ariſtocratie.

Ariſtoteles, als hij den Carthaagſchen regeringsvorm met dien van Sparta vergelijkt, vindt nog eene andere overeenkomst, daar de *gastmalen der genootſchappen* (*) aan de Phiditiën in Sparta gelijk zijn. Dat evenwel de Sysſitiën in Carthago geene zoodanige inſtelling zijn konden, als de gemeenſchappelijke ſpijziginsgezelſchappen, aan welke te Sparta alle burgers, en zelfs de koning moest deel nemen, zal wel van zelve blijkbaar zijn. Hoe zoude in ééne der volkrijkſte handelſteden der wereld, die nog bij haren ondergang 700,000 inwoners telde, bij eene zulke verſcheidenheid en vermenging van ſtanden, eene zulke inrigting hebben kunnen beſtaan? Daarentegen is het geheel in den geest van eene ariſtocratiſche republiek, dat onder de regerende klasſe zich *gezelſchappen* vormen, die ook eene ſtaatkundige ſtrekking hebben, en die in eene zoo rijke ſtad ook met gemeenſchappelijke maaltijden, zoo al niet altijd, ten minſte van tijd tot tijd, verbonden zijn. Zulke vereenigingen verſta ik onder genootſchappen, doch geene algemeene volksafdeeling. De behoefte brengt deze van zelve tot ſtand. In zulke Staten ontſtaan partijen; wij weten, dat het hieraan in Carthago ook niet ont-

(*) Τὰ συσσίτια τῶν ἑταιριῶν.

ontbroken heeft. Er zijn flechts bijeenkomften zonder eenigen vorm toe noodig, (juist omtrent zoo als de whig-klub in Engeland) om zich onder elkanderen te verftaan; en uit de nieuwfte gefchiedenis is bekend, dat in zulke ftaatkundige klubs dikwijls reeds voorāf de befluiten genomen werden, die dan vervolgens in de formele vergaderingen hunne bekrachtiging kregen. In hoeverre dit ook te Carthago het geval was, weten wij wel niet, maar enkele fporen daarvan zijn er alzins in deszelfs gefchiedenis bewaard gebleven. Beraadflagingen onder de aanzienlijke ook zonder dezen vorm, of ook in het geheim, worden bij herhaling door Polybius vermeld (*). Nog duidelijker is eene getuigenis van Livius, waar hij zegt, de ondernemingen en onderhandelingen van Aristo, wien de gevlugte Hannibal naar Carthago gezonden had, waren met de partij van de Barcas het eerfte in de cirkels en op de gastmalen, en vervolgens in den Senaat, behandeld (†). Doch voornamelijk is het eene plaats in het boven gemelde gefchrift van Theodorus Metochita, die daardoor opgehelderd wordt. „ De Carthagers," zegt hij, „ hadden hunne ftaatszaken des nachts behandeld, en des avonds en des nachts derhalve hunne bijeenkomften en gezelfchappen gehad." Dat dit niet van de plegtige vergaderingen van den Senaat en het volk moet verftaan worden, dat deze gewoonlijk niet bij nacht, maar bij dag gehouden werden, is uit verfcheidene voorbeelden gemakkelijk aan te toonen. Wanneer het des nachts gefchiedde, zoo ge-

(*) POLYB. *III. p.* 83. *IV.* 669. (†) LIV. *XXXIV.* 61.

gebeurde het bij geheime zaken (*). Het kan dus slechts van deze vereeniging, die wij gestotene gezelschappen noemen, verstaan worden, en dat deze onder eenen zoo brandenden hemel bij den avond en bij den nacht plaats hadden, en met gastmalen verbonden waren, is wel zeer natuurlijk, zonder dat men noodig heeft, om daarbij aan geheime bijeenkomsten of vergaderingen te denken. De openbare gastmalen, die somtijds door enkele aanzienlijken aan het volk gegeven werden, mag men daarmede niet verwisselen (†).

Aan het hoofd van den Senaat en van de Republiek in het algemeen stonden de *Koningen*, zoo als zij door de Grieksche schrijvers worden genoemd; de Romeinen plegen hen met hunne Consuls te vergelijken; hun eigenlijke naam was *Suffeten* (‡). Wat ons van dezelve zeker bekend is, is, dat zij gekozen werden, en wel uit de voornaamste geslachten, als mede, dat zij het voorzitterschap en den voordragt in den Senaat, doch in het

(*) Zoo als bij de audientie, die de Senaat aan de gezanten van Perseus in het geheim zal gegeven hebben. Liv. *XLI.* 27.

(†) In dit opzigt kan ik het gevoelen van Kluge *ad Aristot. pag.* 45., niet volgen, hoe zeer ik anders met zijne meening omtrent de Sussitiën overeenstem. De vertelling van de gastmalen van Hanno, om eene omwenteling voortebereiden, Iust. *XXI.* 4., behoort niet hier. Deze waren van eenen geheel anderen aard.

(‡) Liv. *XXX.* 7. *Suffetes, quod velut Consulare imperium apud eos erat.* Festus: *Suffes* (of *Sufes*) *Consul lingua Poenorum.* Zij waren de *Schophetim* Regters der Hebreërs.

het algemeen eene hooge mate van magt en invloed hadden (*), dit wordt ons door Aristoteles uitdrukkelijk gemeld; alles wat overigens van hen gezegd wordt, is min of meer gissing. Vermits Aristoteles hen uitdrukkelijk met de Spartaansche koningen, en Polybius even zoo uitdrukkelijk met de Romeinsche Consuls vergelijkt (†); doch beide in het meervoudige getal van hen spreken, zoo is het alzins zeer waarschijnlijk, dat er steeds *twee* van hen te gelijk waren. Dat zulks echter zoo geweest zij, zegt geen één schrijver van dienzelfden tijd uitdrukkelijk (en de latere (‡) zijn hieromtrent van weinig belang); veel meer zou men het tegendeel kunnen vermoeden, daar er meermalen slechts van éénen koning wordt gesproken (§). Even zoo onzeker is de beantwoording der vraag wegens de duurzaamheid hunner magistraatsposten. Een bijna algemeen aangenomen gevoelen laat dezelve ieder jaar veranderen, even gelijk de Romeinsche Consuls. Maar de getuigenis van Nepos, waarop men zich beroept (*), kan wel van weinig gewigt zijn, vermits het hem om een parallel met de Romeinsche overheidspersonen te doen is; eerder schijnt er meer daar tegen te strijden. Reeds de naam van *Koningen* (*βασιλεῖς*), welken de Grieken hun geven, beteekent geenen beheerscher, die jaarlijks, maar levens lang, verkozen is. (**) Aristote-

(*) Aristot. *l. l.* (†) Polyb. *II. pag.* 562.
(‡) Zoo als, bij voorb., Nep. *vit. Hannib. cap.* 7.
(§) Zoo als bij Polyb. *I. pag.* 456. 478.
(*) Nep. *l. l.*
(**) Als de tweede Archon te Athenen den titel van *βα-*

teles ftelt hen met de Spartaanfche koningen gelijk en vindt *flechts* dit ééne gewigtige onderfcheid, dat deze waardigheid in Sparta in twee geflachten erfelijk was, daar dezelve in Carthago integendeel van de keuze des volks af hing. Waren dezelve hier tevens ieder jaar vernieuwd geworden, zou dan Ariftoteles dit groote verfchil wel onopgemerkt hebben voorbijgegaan? ja, zou hij zich wel geregtigd hebben gevonden, om deze vergelijking te kunnen maken? Ook Polybius befchouwde, zoo als ik niet twijfel, de zaak even zoo. „ Bij het leger van Hannibal" zegt hij, „ bevond zich Hanno, de zoon van den koning Bomilcar (*)." Zoude hij dit wel aangeteekend hebben, zoo de vader flechts voor één jaar koning geweest was? Doch beflisfend is in mijne oog eene plaats in het onlangs gevondene werk van Cicero *over* de Republiek (†). Hij vergelijkt hier de koningen van Carthago met die van Rome, en wel uitdrukkelijk in tegenftelling tegen de overigheidsperfonen, die naderhand jaarlijks verkozen werden. Hoe zoude dit mogelijk geweest zijn, wanneer hij aan dezelve geene duurzaamheid voor hun geheele leven toegelegd had?

Van enkele koningen der Carthagers wordt fomtijds gezegd: „ Die volgens de wet heerschte (‡)." Of deze bijvoeging in het algemeen het wettige van zij-

βασιλεύς had; zoo gefchiedde dit, zoo als bekend is, dewijl hij de offerplegtigheden der oude koningen moest waarnemen, en in zoo verre aan hunne plaats gekomen was.

(*) Polyb. *I.* 478.

(†) Cicero. *de Republ. II.* 23.

(‡) Diod. *I. pag.* 658. *II.* 574. Κατὰ νόμους βασιλεύων.

zijne waardigheid, of de beperking door de wetten, of den koning, die in de ſtad de zaken beſtierde, integenſtelling van hem, die als veldheer het opperbevel had (*), aantoont, waag ik niet te beſlisſen.

Naast de koninklijke waardigheid was die der *veldheeren* de eerſte in de Republiek. „ Bij de „ keuzen," zegt Ariſtoteles (†), „ en inzonderheid „ bij die tot de hoogſte posten, zoo als van ko- „ ningen en veldheeren, wordt in Carthago op de- „ ze twee dingen, namelijk op aanzien en rijk- „ dom, achtgeſlagen." En ſchijnt dus hierin een wezenlijk voorregt van hunne regering boven die der Romeinen gelegen te zijn, dit namelijk, dat de civiele en militaire magt bij hen van elkanderen was afgeſcheiden. Hunne koningen waren regelmatig niet gelijktijdig veldheeren; doch verſcheidene voorbeelden leeren, dat zij alzins ook te gelijk veldheeren zijn konden. Maar zij moesten dan eerst in het bijzonder daartoe gekozen zijn, en het opperbevel moest hun uitdrukkelijk opgedragen worden (‡). Het hield op met het einde der onderneming, en bij eene nieuwe moest eerst eene nieuwe benoeming plaats hebben (§). Zoo als er ook voorbeelden voorkomen, dat een veldheer gedurende zijn opperbevel tot koning benoemd werd (*). Dat

(*) Kluge, *ad Ariſtot. Polit. pag.* 92.

(†) Aristot. *Pol. II.* 11.

(‡) Diod. *I. pag.* 574. Hannibal de oude *II. pag.* 15. Aan den koning Mago wordt het opperbevel in Sicilië opgedragen. (§) Diod. *II. pag.* 412.

(*) Diod. *I. pag.* 685.

Dat buitendien ook andere buitenlandsche ondernemingen aan de koningen opgedragen werden, leert het voorbeeld van de zeereis van Hanno tot het wegbrengen van de volkplantingen naar het westelijke Afrika, die uitdrukkelijk de koning der Carthagers heet. Even zoo dikwijls komen er evenwel ook voorbeelden van veldheeren voor, die geene koningen waren, en Aristoteles heeft dus volkomen regt, als hij beide onderscheidt. Hannibal noemt zich in zijn traktaat met Philippus veldheer, niet koning (*). Het zoude overvloedig zijn, om nog meerdere voorbeelden bij te brengen.

De keus der veldheeren geschiedde doorgaans door de Gerusia, doch werd daarna aan den Senaat en het volk gebragt (†). Als de armee zich haren bevelhebber verkoos, moet dit als eene uitzondering beschouwd worden; en ook in dit geval had de benoeming de bevestiging van den Senaat en het volk van nooden. Het is niet ongewoon, dat verscheidene veldheeren benoemd werden, waar verscheidene legers zich bevonden (‡). De magt van de Carthaagsche veldheeren schijnt niet altijd even groot geweest te zijn. Er komen voorbeelden voor, waarin hun eene onbepaalde magt opgedragen werd (§) en

(*) Corn. Nep., *Hannib.* 7., is de eenige, die van Hannibal zegt, dat hij, en wel 22 jaren oud, *rex* geworden was. Klaarblijkelijk staat hier *rex* voor *dux*, het mag eene fout van den schrijver of van de afschrijvers zijn, daar wij weten, dat Hannibal in dezen ouderdom tot veldheer *στρατηγὸς* verkozen werd.

(†) Polyb. *I.* 413.

(‡) Polyb. *I.* 77.

(§) Polyb. *I. pag.* 156. Diod. *II.* 575.

en waarschijnlijk werd zelfs de titel van veldheer in zulke gevallen, zoo als bij de Romeinen die van imperator in eenen hoogeren zin, hun gegeven. Anders hadden de Carthagers de gewoonte, om hunne veldheeren commisfarisfen uit de Gerufia toe te voegen, in wier naam gemeenfchappelijk met de veldheeren de ftaatszaken behandeld, en de traktaten gefloten werden (†). Maar de hooge verantwoordelijkheid, die hij na de terugkomst had, maakte voorzigtigheid noodzakelijk; en uit dien hoofde komen meermalen voorbeelden voor, dat vóór beflisfende ondernemingen krijgsraad met de overige bevelhebbers gehouden werd (‡).

De Romeinfche fchrijvers fpreken van *Praetores* en *Quaestores* bij de Carthagers (*). Maar van eenen Praetor wordt flechts in een buitengewoon geval melding gemaakt, toen Hannibal na den oorlog met Rome aan het hoofd van den Staat gefteld werd. Het fchijnt dus in de Republiek geen gewoon en aanhoudend overigheidsperfoon geweest te zijn. De Quaestor, in naauwe betrekking met de Gerufia, had de bezorging van het finantie-wezen. Noch zijn werkkring, noch zijn eigenlijke titel, laten zich verder bepalen. Misfchien ftond hij aan het hoofd van eene Pentarchia, die de finantiën beftuurde.

Van

(*) Liv. *XXXIII.* 46.

(†) Zoo was het zelfs bij de armee van Hannibal, zoo als uit het verbond met Philippus blijkt. Polyb. *II.* *pag.* 598. Het is bekend, dat hetzelfde gefchiedde door de nationale Conventie in Frankrijk, in den revolutieoorlog. (‡) Zoo als Hannibal met zijnen broeder Mago en de Bijzitters.

Van de *wijze van regtspleging* bij de Carthagers zijn wij zekerlijk slechts onvolkomen onderrigt; doch kunnen wij haar karakter in het algemeen begrijpen. Wij zijn dit aan Aristoteles verschuldigd, die wel is waar in zijne oordeelkundige beschouwing van de Carthaagsche regering bijna onverstaanbaar kort is; (want de woorden, dat alle regtstwisten door alle overigheidspersonen zouden beslist zijn geworden, en niet sommige door sommige, geven ons weinig licht,) maar die zich evenwel op eene andere plaats duidelijker verklaart. In eenige Staten, zegt hij (*), „ vindt men geene burgerij (δῆμος) en geene burger-vergadering (ἐκκλησία,) maar slechts eenen Raad (σύγκλητος) en de regtsgedingen worden iedere afzonderlijk beslist (κατὰ μέρος door enkele), zoo als het in Sparta is; want over de verscheidene kontrakten (συμβολαῖα) spreken daar afzonderlijke Ephoren, ieder over zekere zaken, het vonnis; de Gerusia evenwel over hals misdaden; en wederom andere overheden over andere; even zoo is het ook te Carthago, want alle regtstwisten worden daar door zekere overigheidspersonen beslist. „ Uit deze gezegden blijkt vooreerst zooveel, dat er te Carthago geene volksvergaderingen (comitia) waren, zoo als te Rome en Athenen. Zonder twijfel werd daardoor veel kwaads voorgekomen; want dat de volksvergaderingen tot de schadelijkste en gevaarlijkste instellingen behoorden, die de republicken hadden, zal niemand ligt in twijfel trekken. Ook deze instelling was overeenkomstig met den geest der aristocratie, met welke volks-

ver-

(*) Aristot. *Polit. III.* 1.

vergaderingen onbestaanbaar zijn. Verder blijkt uit deze plaats, dat alle regtsgedingen in Carthago door overigheidspersonen en geregtshoven beslist werden, Over de verdere inwendige inrigting van de laatste zijn wij zekerlijk onvolkomen onderrigt, daar Aristoteles, tot wien alleen wij hier onze toevlugt nemen moeten, hierover zoo ongemeen kort is. Hij noemt uitdrukkelijk slechts één dezer collegiën, dat der *Honderdviermannen* (*), dat met dat der *Honderdmannen*, zoo als dikwijls geschied is, niet moet verwisseld worden, daar hij het bepaald daarvan onderscheidt. Hij vergelijkt evenwel dit collegie met dat der Ephori te Sparta, en merkt daarbij slechts de verscheidenheid aan, dat deze uit alle klassen des volks, de Honderdviermannen uit de aanzienlijkste, gekozen waren. Dat ook dit wederom overeenkomstig met de aristocratie was, heeft even zoo weinig bewijs noodig, als dat dit groot onderscheid in het getal uit de groote ongelijkheid van de menigte des volks in beide steden van zelve moest ontstaan. Doch uit de vergelijking met de Ephori blijkt ook, dat dit collegie een hoog geregtshof voor de bijzondere regtspleging was. Over de verdere inrigting kunnen wij zeker niet veel meer, dan vermoedens, mededeelen. Waarschijnlijk is het, dat dit collegie verscheidene afdeelingen of sectiën bevattede, aan welke het onderzoek over zekere klassen van regtszaken was overgelaten; doch dat daarna het *vonnis* in de volle vergadering (in pleno) moest geslagen worden. Of evenwel tot dit *plenum* buiten de Hon-

(*) ARISTOT. *Polit. II.* 11.

Honderdviermannen ook al de overige magistraatspersonen in Carthago behoorden, zoo als de nieuwste uitlegger dit wil (*), dit kan nog twijfelachtig schijnen. Wel zegt Livius op eene plaats (†), dat ook de Suffeten zaten om regt te spreken; Doch ik versta dit van het hooge Staatsgeregtshof van de Honderdmannen, of de Gerusia, waarin zij buiten kijf het voorzitterschap bekleedden, en het welk, zoo als de Gerusia te Sparta, gelijk uit de vergelijking van Aristoteles blijkt, en de geschiedenis dit bevestigt, het onderzoek over misdaden tegen den Staat had. Dat buiten dit collegie der Honderdviermannen ook nog andere geregtshoven te Carthago geweest zijn, die Aristoteles niet noemt, daaraan zal men bezwaarlijk twijfelen, zij zijn ons evenwel niet bekend.

Eene verdere ontwikkeling van den regeringsvorm van Carthago te geven, zoo als die in deszelfs bloeijendste tijdperk was, veroorlooft het gebrek aan berigten niet. Het kwaad, waardoor die destijds ondermijnd werd, was de invloed der rijkdommen, om tot voorname posten te geraken, en het daarmede in een naauw verband staande misbruik, om meerdere posten aan éénen persoon te geven (‡); doch de banden, die het geheel zamen verbonden, waren toch te vast gehecht, dan dat de uitwerking daarvan spoedig had kunnen blijken. Tot deze banden nu behoorde er nog één, dien men niet onopgemerkt kan voorbij gaan, namelijk de *godsdienst.*

De

(*) Kluge, *ad Aristot. Polit.* 168.
(†) Liv. *XXXIV.* 61.
(‡) Aristot. merkt deze beide reeds op, Pol. *II.* 11.

De godsdienst der Carthagers was die van hunne stamvaders, de Phoenicers (*). Zonder twijfel onderging dezelve aan de kusten van Afrika menige verandering; want het schijnt niet, dat de Carthagers van den eerdienst van vreemde goden zoo zeer afkeerig geweest zijn (†). Doch dat deze hoofdzakelijk dezelfde bleef, wordt door den eerbied aangetoond, welken de Carthagers den Tyrischen Hercules jaarlijks door afgezanten en offeranden bewezen, zoo als de verkleefdheid aan oude, gedeeltelijk gruwzame, gebruiken, die echter door den geest des tijds zeer zijn verzacht geworden (‡). De

(*) Men zie voor alle de geleerde verhandeling van den Bisschop D. MÜNTER *Die Religion der Carthagers* zweite sehr vermehrte Ausgabe, Kopenhag. 1822. Op welke ik mij voor alles, wat de geschiedenis van den godsdienst betreft, beroep, die niet in den kring van dit onderzoek ligt. Wanneer evenwel overäl bij de zuidelijke volken van den godsdienst gesproken wordt, zoo vergete men niet, dat deze hier altijd met Fanatismus verbonden is. Hoe groot deze ook bij de Carthagers was, ziet men uit het berigt van DIOD. *I. pag.* 701., dat 300 menschen zich vrijwillig tot een offer aanboden.

(†) Zoo voerden de Carthagers den dienst van Ceres en Proserpina uit Sicilië onder hen in. DIOD. *I. pag.* 701. Zij zonden gezanten naar het Orakel te Delphi. *II. p.* 381.

(‡) Het is bekend, dat de gewoonte van menschen te offeren in Carthago, even als in Phoenicië, plaats vond. Volgens DIOD. *II. pag.* 415. waren zij hierdoor allengskens buiten gebruik geraakt, dat men slechts nog heimelijk kinderen der slaven geofferd had. In tijden van dringenden nood alleen nam men daartoe nog zijne toevlugt. Hetzelfde hebben ook de Romeinen en andere

De goden der Carthagers werden door de Grieken gewoonlijk met Griekſche, door de Romeinen met Romeinſche, namen beſtempeld, en *Hercules*, *Saturnus* en *Neptunus* waren de eerſte onder dezelve. De Carthaagſche naam van Hercules is *Melkart* (*), de ſtads koning in Carthago, zoo als in Tyrus, die

re beſchaafde volken der oude wereld gedaan, en men kan alzoo daarna hunne mate van beſchaving niet afmeten. Zie G. DORN SEIFFEN, *Vestig. Vit. Nomad. cap.* 3. *de ſacrif. hum.*, en de ſchrijvers daar aangehaald. Alzins is intusſchen het getal van menſchenoffers bij de Carthagers grooter geweest, dan bij deze volken. Wat was dit evenwel tegen de honderdduizenden der Spaanſche inquiſitie? En dit niet ſlechts kinderen, niet ſoms bij grooten nood, zoo als bij de Carthagers, waar men in de wanhoop redding zocht, waar men geloofde die te kunnen vinden. Zoo als ik hoop, zal men in die aanmerking geene verontſchuldiging voor de menſchenoffers willen vinden. Zij moet ſlechts ſtrekken om te toonen, dat het ſlechts eene wijziging van het denkbeeld noodig heeft, om denzelfden gruwel in verſcheidene tijden ook bij beſchaafde natiën te doen wederkeeren. Het verdere over deze gewoonten bij de Carthagers zie men bij MÜNTER bl. 17. bij een verzameld. De berigten van latere Romeinſche ſchrijvers evenwel kan ik van geen groot gewigt rekenen, in zoo verre zij van vroegere tijden ſpreken. Als wij echter bij *Bowdich* en andere lezen, dat de gewoonte van menſchenoffers ook thans nog zoo vreeslijk in Afrika heerscht, zoude de grond hiervan niet dieper te zoeken zijn? Zoude deze gewoonte niet met den ſlavenhandel oorſpronkelijk in een zeker verband ſtaan?

(*) Bij Sanchoniathon *Melecartes*, van het Phoeniciſche *Melec*, koning, en *Cartha*, ſtad. D.

die van Saturnus of Kronos, *Moloch* of *Bel*, reeds van Babylon ons bekend; die van Poſeidon of Neptunus, zoo als ook van Triton, beide oorſpronkelijk Libyſche goden, zijn niet tot ons gekomen. Bij deze kwam nog eene godin, Astarthe, dikwijls met Aphrodite verwisſeld, insgelijks van Phoeniciſchen oorſprong. Welke voorwerpen of krachten der Natuur onder deze wezens oorſpronkelijk vereerd werden, laten wij ter bepaling aan de onderzoekers over de geſchiedenis van den godsdienst over. De vraag, die hier in aanmerking komt, is ſlechts deze: Of, en in hoeverre hun godsdienst met hunnen regeringsvorm verbonden, of een ſtaatsgodsdienst was? Verſcheidene plaatſen toonen aan, dat hij dit in geenen geringen graad moet geweest zijn. Men vond, wel is waar, in Carthago geenen afzonderlijken priesterſtand of Caste, zoo als in Aegypte. Zelfs daarvan is geen ſpoor, dat zekere priesterambten in enkele familiën erfelijk zouden geweest zijn. Ook over de trapswijze opklimming in de hierarchie aldaar zijn wij niet onderrigt geworden. Het priesterambt werd evenwel door de aanzienlijkſten van den Staat bekleed en was met uitwendige eerteekenen verbonden, zoodat zelfs de eerſte bedieningen voor de zonen hunner koningen niet te gering waren (*). Tot deze behoorde zeker het priesterambt van Melkart, waarme-

(*) Men zie de verhalen van Cartalo, den zoon van Malchus, bij Iustin. *XVIII.* 7. Toen de eerdienst van Ceres en Proſerpina in Carthago ingevoerd werd, werden de voornaamſte der ſtad tot hare priesters aangeſteld Diod. *I.* 701.

mede ook de plegtige gezantſchappen, naar Tyrus, tot den tempel van den volksgod aldaar, verbonden waren. De gewigtigſte openbare werkzaamheden waren met godsdienſtige gebruiken vereenigd, en het is deswege niet onwaarſchijnlijk, dat de overheidsperſonen tevens priesters waren, of toch het zijn konden. Hunne veldheeren moesten offeranden doen, zelfs gedurende het gevecht (*). Zij hadden waarzeggers bij hunne legers, zonder wier raad men niets durfde ten uitvoer brengen (†). De openlijke gedenkteekenen hunner groote ondernemingen werden in de voornaamſte tempels van Carthago ten toon gehangen (‡), en de ſtichting hunner volkplantingen was tevens met den aanleg van heiligdommen verbonden, die den in Carthago ingevoerden eerdienst ook hier moesten onderhouden (§).

Hoe gebrekkelijk ook ſteeds deze ontwikkeling van den regeringsvorm der Carthagers blijven moet, zoo is zij nogtans toereikende, om deszelfs karakter in het geheel aanteduiden. In eenen handeldrijvenden Staat, welks hoofd eene enkele ſtad was, kon

(*) Zoo als Himilcon in Sicilië, Diod. *l. pag.* 690., en Hamilcar ter zelfder plaatſe. Herod. *VII.* 167.

(†) Diod. *l. l.*

(‡) Zoo als de zee-reis van Hanno, als een opſchrift in den tempel van Kronos, en de gedenkteekenen, die Hamilcar, de zoon van Mago, zoo wel in de volkplantingen, als voornamelijk in de hoofdſtad, oprigtte. Herod. *l. l.*

(§) Gelijk de tempel van Neptunus aan de westkust van Afrika door Hanno; die van Hercules te Nieuw-Carthago in Spanje door Hasdrubal.

kon men niet anders verwachten, dan dat de rijke familiën zich van het bestier meester maakten, en dat er eene aristocratie werd gevormd, welker middenpunt de Senaat was; die door den glans zijner rijkdommen en veroveringen zijn aanzien uitbreidde, en die in een gestreng toezigt over deszelfs eigene medeleden en in den volksgodsdienst zijnen steun vond. Zoo hield deze zich eene reeks van eeuwen ongeschokt staande, tot dat na den eersten vrede met Rome nieuwe gebeurtenissen en betrekkingen plaats grepen, waardoor die banden werden losgemaakt, die tot heden toe de regering zamenhielden. Hoe zulks geschiedde, en welke de gevolgen daarvan waren, blijft tot aan de laatste afdeeling van het onderzoek over de Republiek uitgesteld.

VIERDE AFDEELING.

STAATSINKOMSTEN VAN CARTHAGO.

Het ligt in den aard van eenen veroverenden en handeldrijvenden Staat, dat zijne grootheid en magt inzonderheid op zijne geldmiddelen gegrond is. Vele van deszelfs luisterrijke ondernemingen zijn reeds uit zich zelve van eenen geheel anderen aard, dan die der volken, welke alleen oorlogvoerende zijn; en zelfs zijne oorlogen worden meer door zijne schatten, dan wel door zijne armen gevoerd. Wat moest de aanleg van zoo vele volkplantingen

aan Carthago niet kosten? Wat het onderhouden van zoo vele uit vreemde troepen bestaande legers?

Zoowel de vragen: Uit welke bronnen deze sommen vloeiden, als mede, hoe dezelve bestierd en aangewend werden, behooren deswege buiten twijfel tot die gene, welker beantwoording in het bijzonder te wenschen was. Doch het heeft naauwlijks noodig herinnerd te worden, dat bijna geene andere zich zoo weinig voldoende laten beantwoorden, vermits de oude schrijvers het bijna niet de moeite waardig geoordeeld hebben, om ons bij gelegenheid daarvan eenige wenken te geven.

Nogtans, indien er van de hulpbronnen van eenen Staat wordt gehandeld, zoo is in de eerste plaats eene naauwkeurige bepaling noodzakelijk, zoo wel, waarin deszelfs rijkdommen bestonden, als welke de gewigtigste uitgaven waren.

Goud en zilver waren alzins de maatstaf, waarmede de waardij der dingen in Carthago werd gemeten. Ook had men er *muntspeciën*, waarschijnlijk van beide deze metalen (*). Sedert de Carthagers

(*) Of de Carthagers goud- en zilver-speciën hebben gestempeld, is eene vraag, die door de kenners der oude munten nog in twijfel wordt getrokken. Men zie Ekhel, *Doctrina Numm. Vet. IV. pag.* 136. Het ontbreekt niet aan munten met Punisch omschrift, die gedeeltelijk in steden van Sicilië, welke onder de heerschappij van Carthago stonden, zijn geslagen, zoo als bij voorb. te Panormus. Slechts is dit onzeker, of er van de stad Carthago zelve munten voorhanden zijn. Deze vraag mogen de kenners der oude munten beslissen. Dat in Carthago nogtans munten, ten minste gouden munten, in *omloop* waren, blijkt klaar uit Polyb. *I. pag.*

thagers zich in het bezit van rijke mijnwerken stelden, was ook de menigte van edele metalen buiten kijf onder hen zeer aanmerkelijk; doch hun rijkdom bestond even zoo zeer in de voortbrengselen van hunne vlijt. Het is te voren reeds gezegd, hoe ijverig zij den landbouw dreven, welke in eene zoo gezegende landstreek hunne vlijt rijkelijk moest beloonen; en niet minder belangrijk waren de voortbrengselen hunner manufacturen en fabrijken. Vele en wel de belangrijkste uitgaven van hunnen Staat waren echter van dien aard, dat zij niet eens noodig hadden, om met edele metalen die te voldoen. Het Staatsbewind in Carthago zelve veroorzaakte waarschijnlijk geene zoo groote onkosten, vermits men hier, even als in Rome, de ambten als eereposten aanmerkte, die zonder bezoldiging werden waargenomen. Maar de grootste uitgaven bestonden ongetwijfeld in het onderhoud van de vloten en legers; doch het onderhoud der laatste kon grootendeels worden bestreden door de aflevering

pag. 164., die berigt, dat de gehuurde troepen daarmede zouden betaald worden. Een ander voorbeeld geeft Hanno, die, na het verlies van Agrigentum, in de boete van 6000 gouden stukken verwezen werd. Diod. *II. pag.* 503. Doch is het ook wel slechts waarschijnlijk, dat eene koopstad, zoo als Carthago, in hare volkplantingen geld liet slaan, en zelve het niet had? Intusschen leerden de Carthagers het munten hoogst waarschijnlijk eerst van de Grieken op Sicilië, waar deze kunst tot de hoogste volmaaktheid gebragt werd. En aldus laat het zich eenigzins verklaren, hoe de kunst tot dit eiland bepaald blijven konde, zonder in de hoofdstad uitgeoefend te worden.

ring van voortbrengselen van den grond, en werd zulks, zoo als in het vervolg zal aangetoond worden, wezenlijk. Hun buitenlandsche handel werd mede niet geheel alleen in goud en zilver gedreven, maar bestond voor een groot, misschien wel voor het grootste, gedeelte in ruilingen.

Tot op de tijden van de groote Spaansche veroveringen door Hamilcar Barcas en zijne opvolgers, was daarom de hoeveelheid van goud en zilver in Carthago, en het daarvan geslagene geld, waarschijnlijk minder groot, dan zulks in den eersten opslag zoude kunnen schijnen. Ook ziet men in de geschiedenis de duidelijkste sporen, dat de inkomsten der Republiek en derzelver gereede schatten eerst door de gemelde verovering zeer groot moeten geworden zijn. De eerste vrede met Rome en de daarop volgende oorlog met de gehuurde troepen waren in den eigenlijken zin gevolgen van geld-gebrek, dat men echter sedert de veroveringen in Spanje niet verder bemerkt. Ook vertoont zich in de vroegere tijden nog eene andere verschijning in Carthago, die, offchoon niet het volkomene, toch het betrekkelijke, gebrek aan geld uit edele metalen, als een middel van omloop in evenredigheid van de behoeften, duidelijk bewijst.

De Carthagers hadden, wel is waar, geen papieren geld en geene banknoten, maar toch eene inrigting, welke uit dezelfde bron opwelde (zoo als die dan ook in eenige Grieksche handelsteden, gelijk mede in eenige nieuwere Staten, gevonden wordt,) namelijk *muntteekenen.* Men vindt van dezelve op meerdere plaatsen melding gemaakt, als een geld, gelijk het gewoonlijk genoemd wordt, van

le-

leder; hetzelve wordt echter nergens zoo duidelijk beschreven, als in de zamenspraak over den rijkdom, welke aan Aeschines, den leerling van Socrates, wordt toegeschreven (*). „ Men moet,” zegt hier Socrates, „ ook op den aard van het „ geld letten. Zoo bedienen de Carthagers zich „ van de volgende soort van geldspeciën: In een „ stukje leder wordt iets van de grootte van een „ vier drachma-stuk ingewikkeld, wat echter het „ ingewikkelde is, weet niemand, dan die het ver- „ vaardigen. Daarop wordt het verzegeld en in „ omloop gebragt, en hij, die het meeste daarvan „ heeft, wordt voor den genen gehouden, welke „ het meeste geld bezit en de rijkste is. Doch „ offchoon iemand bij ons nog zoo veel daarvan „ had, zoo zou hij nogtans niet rijker zijn, „ dan of hij eene menigte keisteentjes bezat.” Uit deze beschrijving blijkt van zelve, dat dit geld (hetwelk dus door anderen te onregt *lederen geld* wordt genoemd) niet, zoo als de centen en halve centen, uit koper of brons bestond, die slechts naar derzelver innerlijke waarde zouden gegolden hebben, maar veelmeer, dat het *muntteekens* waren, aan welke in den omloop eene ingebeelde waarde werd bijgezet, en die deswege buiten Carthago ook niet konden gelden. Het blijkt verder hieruit — dat niet ligt door iemand zal worden in twijfel getrokken — dat dit geld alleen onder het gezag van den

(*) Men zie Aeschinis *dialogi*, c. Fischeri, *ed. tertia*, *pag.* 78. περὶ πλούτου κδ', waar men ook de overige getuigenissen uit Plato, Aristides en andere, vindt bijeen verzameld.

den Staat gestempeld en uitgegeven werd. Het daarop gestelde zegel namelijk is ongetwijfeld een merkteeken, hetwelk de Staat op hetzelve liet slaan, in zoo verre het niet ook welligt de waarde beteekende, die hetzelve in den omloop had. De woorden: „ wat het ingewikkelde is, weet nie- „ mand, dan de vervaardigers" kunnen, volgens het gezond verstand, niet zoo verstaan worden, dat men algemeen niet zou geweten hebben, wat daarin was, maar veel meer, wat het voor eene *massa* was. Was het, zoo als vermoedelijk is, een zamenstelsel van metalen, zoo bleef derzelver zamenstelling eene soort van staatsgeheim. De schade, die uit de namaking van zoodanige plaatsvervangers van baar geld ontstaat, is te zeer in het oog loopende, om niet tevens dadelijk de behoefte te ondervinden, om dezelve zooveel mogelijk voor te komen.

De *inkomsten* der Republick vloeiden uit zeer verschillende bronnen; zij waren ook van eenen zeer onderscheidenen aard. Zij moeten derhalve onder zekere klassen worden gebragt, wanneer men haar in derzelver geheel wil overzien.

Bij eene veroverende natie, die zulke uitgestrekte buitenlandsche bezittingen had, moesten de *schattingen* der onderworpene volken noodzakelijk de eerste bron der inkomsten van den Staat zijn. Zij waren echter wederom niet in alle opzigten dezelfde; en in Afrika zelve worden het eerste de inkomsten der steden van die van het land onderscheiden (*). De steden zijn hier die, welke aan de

(*) Dit onderscheid wordt duidelijk opgemerkt door Polyb. *I. pag.* 179.

de kusten zijn gelegen, die bijna alle tevens rijke koopsteden waren. Zeer natuurlijk betaalden zij ook hare schattingen in geld, of in edele metalen. Daar de kusten van het Carthaagsche gebied met eene keten van steden bedekt waren, zoo moesten deze reeds door derzelver menigte zeer belangrijk zijn. Doch bijzonder gewigtig waren de steden aan de Kleine-Syrtis in het landschap Emporia (*), waarvan de stad Klein-Leptis, bij voorbeeld, aan de hoofdstad alleen dagelijks een talent opbragt (†). Ongetwijfeld waren deze belastingen voor den gewonen tijd vast en bepaald; maar in oorlogstijden werden dezelve somwijlen zoo zeer verhoogd, dat daaruit de afkeer van verscheidene dezer steden tegen Carthago zeer ligt te verklaren is (‡).

Anders was het met de schattingen van het platte land en de aldaar aangelegde volkplantingen gelegen. De volken, die deze streken bewoonden, waren, zoo als boven gezegd is, landbouwers; en het was dus zeer natuurlijk, dat zij hunne schattingen uit de voortbrengselen van hunne vlijt betaalden (§). Even zoo was het ook met de buitenlandsche provinciën, inzonderheid met Sardinië. Eene menigte plaatsen bewijst, dat de belastingen hier in voortbrengselen van den grond bestonden (⁎); wel-

(*) De voornaamste plaats hierover is bij Polyb. *IV. pag.* 547.

(†) Liv. *XXXIV.* 62.

(‡) Een voorbeeld hiervan wordt door Polybius verhaald. Polyb. *I. pag.* 179.

(§) Polyb. *l. l.*

(⁎) Men zie hier boven de *afdeeling van Sardinië.*

welke gedeeltelijk in het land zelve, tot onderhouding der legers, werden bijeengebragt, gedeeltelijk naar Carthago gezonden en tot hetzelfde einde in groote magazijnen bewaard (*). Hoe hoog deze belastingen in tijd van vrede waren, is onbekend; doch ook hier ontbreekt het niet aan voorbeelden, dat dezelve in tijd van nood zelfs tot op de helft van derzelver opbrengst verhoogd zijn geworden (†). Is het dus te verwonderen, wanneer ook hierdoor het zaad van misnoegen werd gestrooid, en daardoor ieder opstand, of ieder inval eener vreemde magt in het Carthaagsche gebied, voor de Republiek zoo hoogst gevaarlijk werd?

Eene tweede voorname bron der staatsinkomsten van Carthago schijnen de *tollen* geweest te zijn, die zoo wel in de havens der hoofdstad, als in die van de aangelegde steden, werden geheven. De nog voorhanden zijnde traktaten van koophandel tusschen Carthago en Rome toonen aan, dat de voorwaarden, waaronder de vreemdelingen in eenige der Carthaagsche havens werden toegelaten, ten uiterste naauw bepaald waren. In de verdragen met de Etruscers was, volgens Aristoteles, naauwkeurig uitgedrukt, welke waren al of niet mogten ingevoerd worden (‡). Dat deze tollen mede zeer aanmerkelijk moeten geweest zijn, kan men ligtelijk uit den sluikhandel opmaken, die daarvan het gewone gevolg pleegt te zijn, en die inzonderheid uit Cyrenaica naar de Carthaagsche koopsteden zeer sterk

(*) Polyb. *I. pag.* 178. Appian. *I. pag.* 435.
(†) Polyb. *I. pag.* 179.
(‡) Arist. *Polit. III.* 9. Op. *II. pag.* 261.

sterk was (*). Ja, in het laatste tijdperk der Republiek schijnen dezelve bijna de gewigtigste bron geweest te zijn. De stoute hervorming van het finantiewezen, welke Hannibal, toen bij na den tweeden vrede met Rome aan het hoofd van het staatsbestier kwam, bewerkte, bestond eigenlijk in eene hervorming der land- en zee-tollen, welke zoo gewigtig werd, dat, zonder den onderdanen nieuwe schattingen op te leggen, daardoor aan alle staatsbehoeften op eene voldoende wijze kon voldaan worden (†).

Doch de derde en, in latere tijden misschien, de meest opleverende bron van de inkomsten der Republiek waren de *mijnen*. De neiging tot opsporing van edele metalen hadden de Carthagers van hunne stamvaders, de Phoenicers, geërfd; en daar zij ook in het bezit der landen, waarin dezelve zich bevonden, hunne opvolgers werden, zoo was het natuurlijk, dat zij de mijnen, welke zij hier reeds aantroffen, verder bearbeidden. Het land, waarin zulks bij voorkeur, zoo al niet uitsluitend, geschiedde, namelijk *Spanje*, is zoowel uit het bovengemelde, als uit de nasp euringen over de Phoenicers bekend. De keten van bergen, die het zuidelijke gedeelte van dit land doorloopt, schijnen bijzonder rijk aan metalen, aan goud en ijzer, voornamelijk aan *zilver*, geweest te zijn; ook blijkt ons uit de be-

(*) Strabo, *pag.* 1193.

(†) Liv. *XXXIII.* 47. *Hannibal postquam vectigalia, quanta terrestria maritimaque essent, et in quas res erogarentur, animadvertit* etc. Deze woorden toonen duidelijk aan, dat de *vectigalia* de eigenlijke tollen zijn.

beschrijvingen, die Diodorus daarvan heeft nagelaten (*), dat de bewerking der mijnen hier op eene kunstmatige wijze geschiedde. De mijnen der Carthagers moeten hier van eenen grooten omvang zijn geweest, daar deze zelfde schrijver uitdrukkelijk berigt, dat al de groeven, welke men in zijnen leeftijd zag, reeds door de Carthagers waren geopend geworden (†). De aard der zaken leert echter, dat men hier de tijden, *vóór* en *na* hunne groote overwinningen in dit land door het geslacht van Barcas, moet onderscheiden. De mijnen, die de Carthagers in vroegere tijden hier hadden, bepaalden zich waarschijnlijk tot Baetica, of de oorden bij den Guadalquivir, het oude koloniënland van de Phoenicers, waar inzonderheid de gebergten in het gebied van Castulo, niet ver van Corduba, dus de tegenwoordige Sierra Morena, wegens derzelver rijkdommen bekend zijn (‡). Doch de veroveringen van Hamilcar Barcas waren voor het grootste gedeelte tot uitbreiding van deze aanleggen ondernomen, en de rijkste mijnen lagen naderhand in de nabijheid van Nieuw-Carthago (Carthagena), de nieuwe hoofdstad, die de Carthagers in dit Europesche Peru bouwden. Dezelve bevonden zich, ingevolge het berigt van Polybius (§), op den afstand

(*) Diod. *I. pag.* 359. enz.

(†) Diod. *I. pag.* 360.

(‡) Polyb. *III. pag.* 277. Het is echter zeer merkwaardig, dat Diodorus de oudste mijnen van Spanje in de Pyreneën plaatst. Of is deze slechts de algemeene naam van het gebergte aldaar?

(§) Polyb. *III. pag.* 208.

ſtand eener halve mijl van de ſtad, en waren in zijnen tijd, toen de Romeinen reeds meester daarvan waren, zoo aanzienlijk, dat 40,000 ſlaven daarin arbeidden, en de dagelijkſche opbrengst op 25,000 drachma's werd geſchat (*). Een zekere Aletes zou dezelve ontdekt hebben, en de Carthagers waren dankbarer jegens hem, dan de Spanjaarden jegens den ontdekker der mijnen van Potoſi. Naast de tempels van Aeſculapius en van Vulcanus was ook de zijne in Nieuw-Carthago gebouwd, in welken hij door de dankbare nakomelingſchap als een halve God werd vereerd (†).

Door wie de Carthagers deze mijnen lieten bearbeiden, of door derwaarts gezondene ſlaven, zoo als naderhand de Romeinen, dan wel door inboorlingen, die alzins ook zelve mijnwerken hadden (‡), wordt ons niet gemeld; waarſchijnlijk geſchiedde dit door beide, daar het aantal ſlaven bij de Carthagers zoo groot was. Niet minder verkeeren wij hieromtrent in de onzekerheid, in hoe ver deze mijnen de eigendom van den Staat, of van bijzondere perſonen waren? Het berigt, dat de Carthagers door dezelve in ſtaat zijn geſteld, om hunne talrijke legers te bezoldigen en hunne groote oorlogen te voeren, maakt het volſtrekt waarſchijnlijk, dat zij ten minſte in eene zekere mate aan den Staat toebehoorden. Daarentegen vindt men nogtans ook voorbeelden, dat enke-

(*) Bijna 7000 gulden. (†) Polyb. *l. l.*

(‡) Diod. *l. l.* Wat Diodorus aldaar van de ſlaven zegt, die daarin arbeidden, moet verſtaan worden eerst ten tijde der Romeinen te zijn geweest.

kele der voornaamste geslachten mijnen bezaten, die zij voor hun eigen voordeel lieten bearbeiden (*).

De tot hiertoe vermelde soorten van inkomsten waren de gewoonlijke. In den druk van buitengewone omstandigheden nam men echter ook zijne toevlugt tot *buitengewone* middelen. Zoo vinden wij, dat de Republiek gedurende den eersten oorlog met Rome, eene *geldleening* buiten 's lands zocht te openen, terwijl zij deswege een gezantschap aan Ptolemaeus Philadelphus naar Aegypte zond, hetwelk echter deszelfs doelwit niet bereikte (†). Een ander hulpmiddel vonden zij somwijlen in de *kaperij*, waar Aristoteles een merkwaardig voorbeeld van aanvoert. „Toen de Carthagers" zegt hij (‡) „de menigte gehuurde „krijgslieden hunne soldij niet konden betalen, „grepen zij het volgende middel aan: zij lieten „bekend maken, dat alle burgers of inwoners, „welke tegen vreemde steden, of bijzondere personen, klagten hadden, dezelve geregtelijk moes-„ten

(*) Van het geslacht der *Barcas* is zulks door het gebruik, dat zij van de Spaansche schatten tot omkoopingen maakten, volkomen duidelijk. Dat Hannibal groote inkomsten uit ééne hem toebehoorende groef trok, merkt PLINIUS aan. PLIN. *H. N. XXXIII.* 6.

(†) APPIAN. *I. pag.* 92. Men verzocht om 2000 talenten (ruim 3½ millioenen gulden;) Ptolemaeus floeg het af, maar bood echter zijne bemiddeling aan. Hij stond met Rome, even als met Carthago, in vriendschapsbetrekkingen, en eene geldleening aan den eenen of den anderen Staat werd vermoedelijk door hem als eene breuk van onzijdigheid aangezien.

(‡) ARISTOT. *Op. II. pag.* 384.

„ ten aantoonen. Daar er een groot aantal klag-
„ ten inkwam, lieten zij onder dit voorwendsel
„ derzelver uitgeloopene schepen wegnemen, ter-
„ wijl zij eenen tijd bepaalden, binnen welken zij
„ beloofden de zaken te zullen vereffenen. Daar
„ zij op deze wijze eene menigte geld verzamel-
„ den, betaalden zij hunne krijgsbenden. De
„ klagten wegens de genomene schepen werden
„ nogtans geregtelijk onderzocht, en die, welke
„ te onregt beroofd waren, betaalde de stad uit
„ hare inkomsten." Voorwaar eene merkwaardige proef van het Carthaagsche zeeregt! Onder het voorwendsel van schadevergoeding werd dus eene zeerooverij uitgeoefend, waarbij de Staat zich tot aanklagers, tot regters en tot uitvoerers der vonnisfen, stelde. Zou men het niet bijna voor het voorbeeld van een prijsgeregt van het nieuwe Europa aanzien?

Dit is eene optelling der aan ons bekende bronnen, uit welke de inkomsten der Republiek voortkwamen. Uit het weinige, wat wij van dezen Staat weten, blijkt op het duidelijkste, hoe veel wij *niet* weten; en daaronder behoort, helaas! ook de geheele wijze van bestier der staatsinkomsten. Alzins zal het volgens dat gene, wat boven over de magt van den kleinen Raad, de Gerusia, gezegd is, naauwlijks twijfelachtig zijn, dat dezelve het oppertoezigt over de finantiën van den Staat had, zoo als wij het ook wel meer dan waarschijnlijk mogen beschouwen, dat ééne der Pentarchiën de kamer uitmaakte, die, met eenen overigheidspersoon aan haar hoofd, dien de Romeinen Quaestor noemen, het eigenlijke bestuur in handen had.

had. Doch hoe vele vragen blijven er nog overig, die wij, of in het geheel niet, of flechts twijfelende, kunnen beantwoorden? Aan wien moest het bestuur rekenschap doen? Wie bepaalde de belastingen, het volk, of, zoo als het waarschijnlijk is, de Senaat? Maar het is beter zijne onkunde te bekennen, dan bloote vermoedens mede te deelen. Zelfs het weinige, wat uit de reeds aangevoerde plaats van Livius (*) kon getrokken worden, zou flechts tot valsche gevolgtrekkingen aanleiding geven, vermits hier van misbruiken wordt gesproken, waaruit men niet tot de inrigtingen in de bloeijendste tijdperken der Republiek kan terug besluiten.

VIJFDE AFDEELING.

SCHEEPVAART EN ZEEHANDEL VAN CARTHAGO.

De handel van Carthago werd in het algemeen naar deszelfs hoofdinrigtingen, zoo als naar deszelfs omvang, grootendeels door de ligging der stad bepaald. Dezelve bestond in handel ter zee en te land. Aan den laatstgenoemden zal de volgende afdeeling toegewijd zijn, terwijl wij ons hier eerst met deszelfs zeehandel zullen bezig houden.

De grondslag tot dit onderzoek is reeds gelegd door

(*) Liv. *XXXIII.* 45. 46.

door de berigten, welke over de buitenlandsche bezittingen en volkplantingen der Carthagers hier boven zijn gegeven. Wanneer de aard der zaken het mede brengt, dat alle volken, die grooten zeehandel drijven, zoo als reeds bij de Phoenicers getoond is, de landen, waar zij hunne volkplantingen hebben aangelegd, tot de hoofdplaatsen van hunnen buitenlandschen handel maken, zoo mogen wij ook vooraf dit van de Carthagers verwachten. Maar uit de reeds verklaarde eigenaardigheden van den Carthaagschen Staat, ten opzigt van de betrekking van de moederstad tot de volkplantingen, zullen ook andere verschijningen van zelve worden opgeklaard, die welligt anderzins konden bevreemden.

Reeds bij den mensch, die de ontdekking van eenen voordeeligen tak van winst heeft gedaan, ontstaat de poging, om denzelven, zoo veel als mogelijk is, voor zich alleen te behouden. Hoe natuurlijk is dit dus het geval bij Staten, die hiertoe zooveel uitgestrektere middelen in handen hebben? De ijverzucht in de staatkunde van den handel was uit dien hoofde niet eerst de vrucht van eene verfijnde staatkunde in het algemeen, maar zij ontstond reeds met den eersten voortgang van den handel zelven; en het kan ons dus niet bevreemden, wanneer wij reeds bij de oude Staten vele daarop doelende maatregelen aantreffen, om zich van den alleenhandel, zoo veel als mogelijk was, te verzekeren. Doch in geenen handeldrijvenden Staat der oude wereld moest deze staatkunde zich meer vormen, dan in Carthago, dewijl geen andere eene zoodanige afhankelijkheid

zijner volkplantingen wist te bevestigen, en juist daarom ook geene zulke middelen bezat, om den alleenhandel zoo verre te drijven, en zoo bij voortdurendheid te handhaven.

Hadden wij nog die reeks van verbonden en traktaten, die Carthago met de buitenlandsche volken sloot, zoo zouden wij de gronden van deszelfs staatkunde omtrent den handel nog duidelijker kennen. Uit de weinige brokken, die ons nog over zijn gebleven, blijkt echter duidelijk, dat zij te baatzuchtig was, om vreemde deelnemingen te gedogen, waar zij die ergens kon verhinderen, offchoon zij ook somwijlen inschikkelijk genoeg kon zijn, om liever te deelen, dan zich aan het gevaar bloot te stellen van ook de andere helft te verliezen.

De *stad Carthago* was het hoofd en de gebiedster van den Staat, en het volk, of de burgers van Carthago, het *heerschende volk.* De volkplantingen daarentegen moesten alleen dienen tot stapelplaatsen van den handel aan de vreemde kusten. Hieruit moest van zelve de grondstelling ontstaan, om de hoofdstad alleen tot het middenpunt van den handel te maken, en deszelfs volkplantingen zoo te beperken, dat zij niet verder dan alleen ten beste van de hoofdstad handel dreven. Uit dit oogpunt dus moet men alle ijverzuchtige bepalingen beschouwen, welke Carthago aan zijne volkplantingen voorschreef; gelijk ook daardoor de verschijning niet langer bevreemdend blijft, dat geen eenige van die volkplantingen ooit eene groote koopstad is geworden. Had de moederstad haar de vrijheid van handel vergund, zoo zou dezelve

on-

onmogelijk hare verheffing hebben kunnen verhinderen en hare heerschappij over dezelve behouden.

De hoofdstad opende hare havens voor de schepen en kooplieden van vreemde natiën, ingevolge de daarover gesloten traktaten; aan alle overige in het gebied der Republiek in Afrika en Sardinië bleef zulks nogtans of geheel verboden, of werd zooveel mogelijk bezwaard. Slechts dàar, waar mededinging onvermijdelijk was, zoo als in Sicilië, vergunde zij aan uitlanders eenen toegang; doch niet anders, dan onder de grootste beperkingen. De handel met vreemdelingen werd onder openbaar toezigt gedreven; Carthaagsche staatsbeambten moesten daarbij tegenwoordig zijn, en het aan den verkooper verschuldigde geld werd onder landelijke verwaarborging als eene staatsschuld aangemerkt (*).

Hoe baatzuchtig ook deze staatkunde mag schijnen, is zij toch niet zonder voorbeeld in de nieuwere tijden, en omtrent Carthago kan men nog bijzondere gronden ter harer verdediging bijbrengen.

Vooreerst: het grootste gedeelte van zijnen handel bestond in ruiling, dewijl dezelve met barbaren werd gedreven; en bij deze is iedere mededin-

(*) Het bewijs voor deze aanmerkingen bevatten de beide eerste traktaten met Rome, die ik reeds meermalen heb aangehaald; daaruit blijkt het klaar, dat de golf, waar in Carthago gelegen was, even gelijk de gansche rijke en vruchtbare kust ten oosten van hetzelve, aan de Romeinen geheel was verboden.

dinging allergevaarlijkst. Zoo lang als de barbaar in de onkunde blijft, geeft hij zijne waren tegen kleinigheden, vermits hij derzelver ware waardij niet kent; iedere mededinging moet hem echter daaromtrent opheldering geven, daar de mededinger dikwijls het dubbel, ja tienmaal zooveel, biedt. Om aldus aan zijne volkplantingen vrijheid van handel toeteſtaan en de havens voor vreemdelingen te openen, was hier zoo veel, als zich zelven de markt te bederven.

Ten andere: Afrika en Sardinië waren de koornlanden, die Carthago in ſtaat ſtelden, om zijne talrijke legers te voeden. Hoe minder de overige landen aan de Middellandſche zee den landbouw beoefenden, zoo veel nadeeliger zou de vrije handel, en gevolgelijk de vrije uitvoer van granen, voor de Republiek hebben moeten worden.

Ik geloof, dat men met regt hieruit de gevolgtrekking kan afleiden, dat Carthago eene voor zijne ligging noodzakelijke ſtaatkunde volgde, hoewel het met betrekking tot het geheel eene zeer bekrompene en baatzuchtige ſtaatkunde was. Ik zal thans beproeven van deszelfs voornaamſte takken van handel ter zee een overzigt te geven; als ik ſlechts nog vooräf eenige aanmerkingen over de wijze zal gemaakt hebben, hoe hunne buitenlandſche zee-handel gevoerd werd.

Gelijk in het algemeen bij de volken der oudheid, die zeehandel dreven, bij welke commisſiehandel, zoo al niet geheel onbekend, toch zeker in zijne kindschheid bleef, de koopman niet alleen met zijne eigene ſchepen handel dreef, maar ook zelf zijne waren naar de beſtemde plaats voerde,

zoo

zoo schijnt het ook bij de Carthagers geweest te zijn, gelijk men dit uit den Poenulus van Plautus ziet (*). En reeds daaruit heldert het zich op, waarom de heerschende huizen in Carthago moeijelijk tevens handel konden drijven.

Deze reizen der kooplieden maakten inrigtingen noodzakelijk, waardoor zij bij de vreemde volken opgenomen werden, en het gevolg daarvan was, dat de Carthagers het *gastregt*, en wel naar Grieksche vormen, daar het wel het meeste in de Grieksche steden gold, aangenomen hadden. Deels oefenden bijzondere personen dit tegen bijzondere personen uit, deels ook geheele steden tegen enkele personen. Men gaf elkanderen merken van steen en metalen, die de verzekering hiervan bevatteden (†). Op deze wijze doet de Carthaagsche koopman bij Plautus zijn Gastregt te Calydon in Aetolië gelden (‡). Zekerlijk was dit ook dikwerf in vele andere Grieksche steden in het moederland, doch vooräl in de volkplantingen, het geval.

On-

(*) *Act.* V. *Sc.* 2. V. 54. Niet onopgemerkt moet in dit tooneel het patriotisme en de nationale trots onopgemerkt blijven, die door Plautus den Carthaagschen koopman in den mond gelegd wordt. — Men zie *Bellermann's* overzetting die ook het Punisch of Carthaagsch in dit blijspel vertaald heeft, zoo dat het nu blijkt, dat de knoop van het geheele stuk in het Punische gelegen was. D.

(†) Men zie over dit gastregt en de gastregtmerken, I. P. Tomasinus *de tesseris hospitalitatis*, Amst. 1670, die deze stof zeer grondig behandeld heeft. D.

(‡) *Act.* V. *Sc.* 2. V. 87. — *Zoo dat zoo is, zoo gij uw gastregtmerk wilt vergelijken, zie, ik heb het medegebragt.* Woorden van den Carthaagschen koopman.

Ondanks het naauwe verband, waarin Carthago steeds met zijne moederstad bleef, en in weerwil van de verkeering, die zoowel met Griekenland als met Aegypte, inzonderheid ten tijde der Ptolemaeussen, en met Cyrene plaats vond, schijnt Carthago echter op den handel in het oostelijke gedeelte van de Middellandsche zee nooit groote aanspraak gemaakt te hebben, deels vermits de mededinging hier te groot was, en deels, dewijl het hier geene volkplantingen had. Doch zekerlijk kan de handel met zijne moederstad, zoo lang die nog in haren luister was, niet gering geweest zijn. Den handel in het westelijke gedeelte der Middellandsche zee zoude het daarentegen gaarn alleen gehad hebben; en offchoon de ijverzucht van zoo vele en zoo vermogende mededingers in Massilië, Italië en Sicilië, hetzelve niet volkomen toestonden, om den handel bij uitsluiting alleen te drijven, zoo stelde Carthago toch al deszelfs staatkunde in het werk, om zich nevens hen te handhaven, en verkreeg waarschijnlijk meer door deze, dan door openbaar geweld, boven hun een beslissend overwigt.

Sicilië en het zuidelijke Italië waren de naaste plaatsen, waarhenen zich het doel van deszelfs scheepvaart uitstrekte. In Syracusen, gelijk in andere steden van Griekenland, hadden zich Carthaagsche kooplieden nedergezet, en derzelver havens lagen vol met hunne schepen (*). Deze vruchtbare landen vonden in Carthago de spoedigste aflevering van hunne voortbrengselen, inzonderheid

(*) Diod. *l. pag.* 678.

heid van hunne olie en hunnen wijn, die zij, even zoo goed als voortreffelijk, voortbragten (*), en des te meer, daar de Carthagers ook in Cyrene eene markt voor den wijn vonden, terwijl zij daartegen het heimelijk uitgevoerde filphium inruilden (†). De wijnbouw was wel in eenige ftreken van het oude Afrika bekend (‡), zoo als er ook olijfboomen, ten minfte in het gebied van Carthago, gevonden werden; doch voor het groote gebruik, inzonderheid bij de legers, was deze voorraad niet toereikende, offchoon zij het wel voor de behoeften van de hoofdftad was. Zoo Carthago ooit geheel in het bezit van Sicilië was geraakt, had het zich door dien handel alleen voor de aangewende kosten kunnen fchadeloos ftellen; want welk eenen onnoemelijken rijkdom hebben de fteden van Sicilië en Italië daardoor niet verworven?

Hoe levendig de verkeering met de volken van het overige Italië, de Etrufcers en Romeinen, moet geweest zijn, wordt ons aangetoond door de menigvuldige handelverdragen, die tusfchen hen zijn gefloten geworden (§). Doch een groot gedeelte derzelve had betrekking tot de beperking der

(*) Diod. *I. pag.* 606.

(†) Strabo, *pag.* 1193. De *Silphium*, ook *Laferpitium* genoemd, was eene plant, welker fap het *Afa foetida*, *duivelsdrek*, is, en in de fpijzen en als geneesmiddel gebruikt werd, en bij de Ouden zeer geacht was. Plin. *H. N. XVIII.* 3. Arrian. *Anab. III.* 28. D.

(‡) Diod. *L. XX. II. pag.* 411. Scylax *peripl. pag.* 55. ed. Hudf.

(§) Aristot. *Polit. III. cap.* 9.

der *zeerooverij*, een handwerk, dat al de ter zee varende volken van dien tijd, en de Etruſcers en Romeinen in het bijzonder, dreven, dat de algemeen ingevoerde ſlavernij begunſtigde, en hetwelk men voor zoo geoorloofd hield, dat het zonder aanwezige traktaten niet eens als eene vijandelijkheid werd beſchouwd. De Romeinen beloofden uitdrukkelijk bij hunne handelverdragen, dat zij zich aan de kusten van Carthago geene plundering zouden veroorloven, en de Carthagers daarentegen niet aan de aan Rome onderworpene kusten van Latium; de aan de Romeinen niet onderworpene ſteden mogten zij niet behouden, ofſchoon zij dezelve ook hadden ingenomen en geplunderd; en de gemaakte gevangenen mogten naar geene Romeinſche haven ten verkoop worden gebragt, ſtaande het anders aan iederen Romein vrij, om dezelve als vrije lieden terug te eiſchen (*). Zoo verſchillende waren de begrippen van het regt der volken in onderſcheidene tijden gewijzigd?

De Etruſcers ſchijnen over het algemeen meer zeeroovers, dan eene ter zee handeldrijvende natie te zijn geweest. Wanneer er echter van hunne zeeſteden wordt geſproken, zoo moet men daarbij niet zoo zeer aan de ſteden van het eigenlijke Etrurië, maar veelmeer aan hunne volkplantingen in het zuidelijke Italië denken. Het eigenlijke Etrurië heeft geen één beroemde haven gehad; alle deszelfs groote ſteden waren midden in het land gelegen, en konden uit dien hoofde de ſcheepvaart onmogelijk tot hare voornaamſte be-

(*) Polyb. *I. pag.* 438.

bezigheid maken. Doch dit volk had zich zoowel door het zuidelijke Italië, als over de kleine eilanden in de Middellandſche zee uitgebreid. Al deszelfs groote ondernemingen zijn, ingevolge het uitdrukkelijke berigt van Polybius (*), door zijne ſteden in het zuidelijke Italië ondernomen, en van de kleine eilanden dienden aan hetzelve inzonderheid de Lipariſche tot bergplaatſen voor deszelfs kapervloten.

De voorwerpen van koophandel waren van de Carthaagſche zijde zwarte ſlaven, uit de binnenlanden van Afrika, welke in Italië en Griekenland reeds van oudsher eene bijzondere waarde hadden (†), edelgeſteenten, goud en Carthaagſche manufacturen. De bewoners van Italië wisſelden daartegen zoowel de reeds gemelde voornaamſte voortbrengſelen van hun land, als van hunne vlijt.

Melita (thans *Malta*) was reeds ten tijde van Scylax, even als de nabijgelegene eilandjes, *Gaulos* en *Lampeduſa*, door Carthagers bewoond (‡), en had zich reeds vroeg door zijne fabrijken en zijnen koophandel verheven. Het was in oude tijden beroemd wegens de fraaije lijnwaden, die hier werden vervaardigd, en die door hunne fijnheid niet minder dan door hunne zachtheid voortreffelijk waren (§). Vermits de boomwol op Malta wordt geteeld

(*) Polyb. *I. pag.* 260. (†) Terent. *Eun. I.* 2.

(‡) Scylax, *pag.* 50. *Gaulos* is het tegenwoordige Gozo, twee uren van Malta, en *Lampeduſa* behoudt nog denzelfden naam, is vijfenveertig uren van Malta gelegen en heeft vijf uren in den omtrek en nog eene goede haven. D. (§) Diod. *I. pag.* 339.

teeld (*), lijdt het geenen twijfel, dat het deze ftof was, waaruit dezelve vervaardigd werden. Zij waren eene belangrijke waar voor den handel met de Afrikaanfche volken.

Vermits *Lipara* (thans *Lipari*) en de kleine, daaronder behoorende, eilanden reeds vroeg aan de Carthagers onderworpen waren, kwamen ook de voortbrengfelen hiervan aan den Staat. Het belangrijkfte van dezelve was de aardpik of jodenlijm, welke wijd en zijd vervoerd werd en, in verband befchouwd met de warme baden, die veel bezocht werden, het welvaren dezer eilanden grondvestte. Op eenige der kleinfte lieten de Carthagers, gedurende den krijg met Syracufen, zoo als ons door Diodorus wordt verhaald, een aantal huurtroepen, die aan het muiten waren geflagen, aan land zetten en dood hongeren (†).

Corfica bragt eenen overvloed van honig en was voort, en de van daar komende flaven werden boven andere gefchat (‡).

Het

(*) Thans worden op Malta drie foorten van katoen geteeld, die uit Siam, uit de Karibifche eilanden en de inlandfche. Dezelve worden alhier, even als op Gozo, in het bijzonder verwerkt. Zie *neueftes Gemählde von Malta*, III. D. bl. 9. De oude hoofdftad *Melita* lag in het midden van het eiland, thans *Città Vecchia* (oude ftad) genoemd. De Carthaagfche weverijen waren in het algemeen zeer beroemd. Een zeker Griek, met name Polemon, heeft daarover een afzonderlijk boek gefchreven. Περὶ τῶν ἐν Καρχηδόνι πέπλων. ATHEN. *pag.* 541.

(†) DIOD. *l. l.*

(‡) DIOD *l. l.* De honig van Corfica was evenwel bij

Het kleine eiland *Aethalia*, het tegenwoordige *Elba*, was reeds in oude tijden merkwaardig, wegens deszelfs onuitputbaren voorraad aan ijzererts, waaruit de vertelling voortkwam, dat het wederom aangroeide (*). Hetzelve werd op het eiland in groote ſmeltovens gelouterd en zoo door de kooplieden verder vervoerd, en tot velerhande kleine gereedſchappen verwerkt (†).

De *Baleariſche eilanden*, *Maiorca* en *Minorca*, offchoon derzelver inwoners misſchien ook niet geheel afhankelijk van Carthago waren, werden toch belangrijk voor den handel. Derzelver onbeſchaafde bewoners, waarſchijnlijk voorzigtig geworden door het voorbeeld der naburige landſtreken, gedoogden, wel is waar, geen goud, noch zilver onder zich; doch zulks verhinderde niet, om eenen voordeeligen ruilhandel met hen te drijven (‡). Derzelver zucht tot den drank en de vrouwen verzekerde de aflevering van wijn en van ſlavinnen, zoodat zelfs de huurtroepen, welke in de Carthaagſche legers dienden, hunne beſoldiging aanſtonds voor deze artikelen verruilden. Vruchten

bij de Ouden niet geacht, wegens de bitterheid, die aan dezelve was, dooordien de bijen op den ijf (*taxus*) aasden, die daar zeer veel groeide, en zij hielden den honig hierom voor ongezond. *Virg. Ecl. IX.* 30. ibique *Heyne* et *Ov. Am. I.* 12. 10. D.

(*) Aristot. *de Mirab. pag.* 194. ed. Beckm.

(†) Diod. *I. pag.* 340.

(‡) Diod. *I. pag.* 343. 344. Hij ſchat het getal der inwoners op 30,000. De ſlavinnen werden zoo zeer door hen gezocht, dat zij drie tot vier ſlaven voor ééne ſlavin gaven.

ten en lastdieren, inzonderheid muilezels, die hier van eene uitstekende schoonheid werden geteeld, waren de voortbrengselen van het land, tegen welke de Carthagers de hunne verruilden; en de nabijheid van Spanje, dat men in éénen dag varens kon bereiken, gaf hun, als de beste plaats voor den handel daarhenen, nog eene hoogere waarde.

Dat *Spanje*, zoo bijzonder rijk aan voortbrengselen, altijd het voorname doel van hunne scheepvaart, de aldaar zijnde bergwerken ééne der mildste bronnen voor de schatkist der Carthagers, zoo als in het algemeen de verkeering met de aldaar wonende volken, zoowel Phoenicers als inlanders, ééne der belangrijkste voor Carthago was, is boven reeds in het breede vermeld. De volken dezes lands bereikten juist zulk eenen trap van beschaving, dat zij vreemde koopgoederen wisten te waarderen, maar nog geene kunde genoeg bezaten, om zelve die te vervaardigen. Hoe groot en hoe rijk moest de markt dus zijn, welke de Carthagers hier voor de voortbrengselen van hunne kunstvlijt vonden, daar hunne verbindtenissen, zoo als de menigvuldige Spaansche huurtroepen in hunne legers aantoonen, zich over het geheele land uitstrekten? Ik voeg hier nog bij, dat Carthago waarschijnlijk over Spanje, ook met het — voorzeker nog veel onbeschaafdere — *Gallië* handel dreef, daar het geene eigene volkplantingen aan deszelfs kusten bezat, en de Massiliërs bezwaarlijk hunne havens voor vreemde schepen openden. De vroegere verkeering met Gallië blijkt intusschen mede uit de talrijke scharen van Gallische huurtroepen, die reeds van de oudste tijden af in de Carthaagsche

ſche legers ſtreden, en uit de ijverzucht omtrent Masſilia, hetwelk de Carthagers zoo gaarn zouden vernietigd hebben.

Buiten de Zuilen van Hercules hadden hunne ſtamvaders, de Phoenicers, hun reeds den weg gebaand. Zij namen weldra deel aan den aldaar beſtaanden handel, en hunne ſcheepvaart daar henen is eene voortzetting van de Phoeniciſche. Over deze laatſte oogmerken van den Phoeniciſchen en Carthaagſchen handel is zoo veel geſchreven, gegist en verdicht geworden, dat niet alleen de oordeelkundige navorſcher der geſchiedenis, maar ook zelfs de ſtoutſte vriend van veronderſtellingen, daar bezwaarlijk iets nieuws kan bijvoegen. Doch al werden aardrijkskundige duisterheden volkomen opgeklaard, zoo zoude het toch nooit mogelijk zijn, om de ondernemingen der eigenlijke Phoenicers en Carthagers verder dan naar algemeene tijdsbepalingen te onderſcheiden, daar de beide volken, zelfs in oude tijden, door hunne eigendommelijke namen zeldzaam onderſcheiden worden. Dit heeft inzonderheid betrekking tot de ſcheepvaart aan de Europeſche kusten; de berigten over die, welke aan de westzijde van Afrika zijn gelegen, zijn zoo veel te naauwkeuriger.

De Republiek had eene menigte volkplantingen aan den westelijken oever van Spanje, en ſtond in de naauwſte verbindtenis met *Gades* (*). Deze omſtandigheid alleen bewijst genoegzaam, dat hare ſchepen de westkust van Europa niet onbezocht lieten, wanneer ook de handel van *tin* en *barn-*

(*) Zie boven bl. 103.

barnsteen, waaraan zij deel namen, zulks niet onwedersprekelijk aantoonde. Ik trek datgene, wat ik hierover weet te zeggen, zonder de gevoelens van anderen te wederleggen of te verdedigen, onder de volgende aanmerkingen zamen.

Eerstelijk: Wanneer er over tin wordt gesproken, zoo verstaat men daaronder dat metaal, hetwelk bij de Grieken den naam van κασσίτερος draagt. Of dit metaal het ons bekende tin geweest zij, is eene vraag, welke, volgens het oordeel der kenners van de bergstoffen, wel niet kan ontkend, maar ook niet met wetenschappelijke strengheid kan bewezen worden, zoo als dit bij duizend andere voortbrengselen der oude wereld het geval is, van welke de oude schrijvers ons geene kunstmatige beschrijvingen hebben achtergelaten. Wanneer men intusschen weet, dat juist deze landen, welke het *kassiteros* voortbragten, het tin opleveren, maar geen ander metaal van eene gelijke waarde of hoedanigheid, en dat geene van de opgaven der Ouden het gevoelen, dat het tin zij, wederspreekt, zoo moet men het toch wel voor zeer waarschijnlijk houden. De verdere opheldering dezer vraag ligt hier echter buiten den kring van het onderzoek, en kan zoo veel te eerder met stilzwijgen worden voorbijgegaan, daar dezelve reeds door eenen anderen schrijver met al die naauwkeurigheid is behandeld, waarvoor zij bij de gebrekkige berigten slechts vatbaar is (*).

Voorts

(*) Beckmann, *Geschichte der Erfindungen*, D. IV. bl. 327. enz. Hier wordt vooreerst aangetoond, dat het Latijnsche woord *stannum* onderscheiden is van het Grieksche

Voorts werd dit metaal, hetwelk mij thans zal vergund zijn om tin te mogen noemen, ingevolge uitdrukkelijke getuigenisſen van den ouden tijd, in verſcheidene ſtreken van het noordelijke Europa gevonden; namelijk, eensdeels in het noorden van Spanje (*), anderdeels in Britannië, en eindelijk voor een gedeelte in de, uitdrukkelijk daarna genoemde, Kasſiteriſche eilanden, die, offchoon ook niet alle opgaven der Ouden toepasſelijk zijn, nogtans zeker geene andere, dan de Sorlingiſche eilanden, kunnen wezen (†). Of er op deze laatſte nog heden ten dage tin wordt gevonden, is mij onbekend. In ouden tijd waren zij niet alleen rijk aan tin, maar ook aan lood (‡); doch droegen den naam naar het eerstgenoemde metaal, waarvan de voornaamſte markt ook op deze eilanden was; zoo als ook het in Britannië opgedolvene naar de kleine eilanden werd gebragt, welke bij kaap Landsend lagen, en die men bij laag water met wagens kon bereiken (§). Dat dergelijke eilandjes gewoonlijk de

ſche κασσίτερος. Gene is, wat bij ons *werk* (d. i. zilverhoudend lood D.) wordt genoemd; het laatſte daarentegen is het *plumbum album* van de Romeinen. PLIN. *H. N. XXXIV.* 17. enz. Dat *kasſiteros* tin is, vindt de ſchrijver waarſchijnlijk, zonder nogtans het ſtrenge bewijs te willen op zich nemen. Een ſcheidkundig onderzoek der oude kunstwerken zal ons, zoo wij hopen, waarſchijnlijk eens tot zekerheid brengen.

(*) STRABO, *pag.* 219.

(†) Zie G. DORN SEIFFEN, *Aardbeſchr. der oude Volken*, I. D. bl. 54.

(‡) STRABO, *pag.* 265.

(§) DIOD. *I. pag.* 347. Hij noemt hier het kleine eiland

de ſtapel- en markt-plaatſen der Carthagers waren, zullen wij ſpoedig met een ander voorbeeld aantoonen.

Wat eindelijk den gang van den handel aanbelangt, zoo merkt Strabo op, dat dezelve eigenlijk uit Gades van de vroegſte tijden af door Phoenicers is gedreven geworden (*). Misſchien was dus de deelneming van de Carthagers aan denzelven ſlechts middelijk, offchoon, ingevolge de geheele inrigting van hunnen handel en hunne ſcheepvaart, niemand het ligtelijk zal in twijfel trekken, dat ook *hunne* ſchepen naar deze landen ſtevenden. Wij kunnen hier evenwel tot geluk met volkomene zekerheid ſpreken, dewijl de reeds boven gemelde Avienus ons het berigt daarover uit de zee-reis van Himilcon bewaard heeft (†). De Oestrymniſche eilanden (zoo noemt hij met hunnen oudſten, waarſchijnlijk Phoeniciſchen, naam de Kasſiteriſche) zijn rijk aan tin en lood. Zij zijn bewoond door een talrijk, ſtout en kunſtig, volk, dat zich geheel aan den handel toewijdt, en op zijne kano's, die niet uit planken, maar uit vellen gemaakt zijn, over de zee vaart. In twee dagen vaart men van daar naar het *Heilige eiland*, dat het volk der *Hiberni* bewoont.

In

land *Irtica*. Misſchien is hetzelve thans een deel van het vaste land geworden; of is het ſoms het eilandje *Breſan?*

(*) STRABO, *pag.* 265. De Phoenicers bedoelen hier, zoo als uit de zamenhang blijkt, Carthagers en Gaditaners.

(†) FESTUS AVIENUS, *Ora marit.* v. 95—125 en 375 enz. Men zie de overzetting in de *Bijlagen*.

In de nabijheid nu van dit is het eiland der *Albiones*. Op de Oestrymnifche eilanden dreven de Tartesfiërs het eerfte handel; doch ook de volkplantingen en het volk der Carthagers bij de Zuilen van Hercules bevoeren deze zee, waarvan Himilcon den Carthagers berigt geeft, dat de vaart in vier maanden kon gedaan worden, zoo als hij zelf het beproefd en bevonden had. — Deze plaats verfpreidt een genoegzaam licht over den omvang en den aard van dezen handel. Het waren dus eerst de Tartesfiërs, d. i., de Phoeniciſche Volkplantingen in Spanje, vooräl te Gades, dat ook volgens Avienus Tartesfus heet, die deze fcheepvaart deden. Maar ook de Carthagers en hunne volkplantingen zelve namen een groot aandeel aan denzelven, en Himilcon zelf had zijnen zeetogt, het zij dan om handel, of om ontdekkingen te doen, tot daartoe uitgeftrekt. Zoo die vier maanden duurde, zoo wordt dit daardoor duidelijk, dewijl dezelve, volgens zijn eigene berigt, een kustenvaart was, daar hij meldt, dat het wier dikwijls de vaart van het fchip moeijelijk maakte, en de open Oceaan door niemand bevaren werd. De Casfiterifche of Sorlingifche eilanden waren wel het doel, maar hun verkeer aldaar ftrekte zich ook uit tot het naburige Hibernië en Albion, welke eilanden door de bewoners der Casfiteriden met hunne kano's bevaren werden. Zouden evenwel ook niet de Phoeniciërs en Carthagers zelve tot daar henen gevaren zijn (*)? Maar

(*) Het is niet alleen waarfchijnlijk, dat de Phoenicers hier eenen fterken handel gedreven hebben; maar thans genoegzaam bewezen, door het vergelijk van den Poe-

Maar hoe levendig de handel op de Britannifche kusten moet geweest zijn, blijkt uit de aanmerking van Strabo, dat de inheemfche volken daar door den langen en veelvuldigen omgang met vreemdelingen zelfs zachtere zeden aangenomen hadden. Een berigt, dat het alzins waarfchijnlijk maakt, dat de Carthagers ook volkplantingen op de kusten van Britanië gehad hebben, zonder welke een lang verblijf aldaar naauwlijks kan mogelijk geweest zijn. Overigens had ook hier, zoo als op de Sorlingifche eilanden, een ruilhandel plaats. Aardewerk zout en ijzerwerk waren de voorwerpen, die door de kooplieden ingevoerd werden (*). De Carthagers zochten, tot in de Romeinfche tijden toe, dezen handel geheim te houden, hoewel ook aldus alle vreemde mededinging niet kon verhinderd worden. De weg daar henen, die de Phoenicers ter zee gevonden hadden, vonden de Masfiliërs te land, tot aan de oevers van het Kanaal, en bragten dit zoo gezochte metaal dwars door Gallië, waartoe de reis tot aan de monden van de Rhône dertig dagen vereischte, naar hun vaderland (†).

De aardrijkskundige opgaven der Ouden zijn tot hiertoe zoodanig bepaald, dat ik indedaad niet zien kan, wat voor eene gegronde twijfeling men aan de zoo even gemaakte aanmerking zou kunnen

nulus van Plautus met de oude Ierfche taal, dat de Ierfche taal oorfpronkelijk Punisch of Phoenicisch is, en dat de Phoenicers dus dit eiland grootendeels bevolkt hebben. D.

(*) Strabo l. l.

(†) Diod. l. pag. 348.

nen tegenwerpen. Doch het is anders, wanneer er van den *handel in barnsteen* (*electrum*) wordt gesproken. Een naauwkeurig onderzoek daarover zou eene bijzondere verhandeling vorderen, die door geenen mijner Lezers hier zal verwacht worden; en die toch slechts tot enkele waarschijnlijkheden zoude kunnen gebragt worden. Alles hult zich hier in een fabelachtig duister, dat ook zelfs in die dagen niet volkomen werd opgehelderd, toen men omtrent de tin-eilanden de bepaaldste berigten had. Deze omstandigheid alleen maakt het reeds zeer waarschijnlijk, dat de barnsteen-landen afgelegener waren, dan de tin-landen. Ook is het verkeerd, wanneer men dezen handel tot eene bestemde plaats wil beperken. Uit de berigten van Plinius blijkt het duidelijk, dat de barnsteen in *meerdere* oorden of eilanden (waarvoor men alle Scandinavische landen hield) aan de noordkust van Europa gevonden werd (*). Ik zie geene rede (er wordt toch altijd slechts van eene scheepvaart langs de kusten gesproken), waarom men dit ondernemende volk, dat Afrika rondzeilde en van Tyrus naar Britannië voer; ook niet naar de kusten van Samland in het koningrijk Pruissen, het eigenlijke land, waar de barnsteen gevonden wordt, wil laten komen, daar een aantal — wel is waar onzekere — sporen zulks schijnt te bevestigen? Men beproeve slechts niet, om iedere duistere opgave van den ouden tijd hier te willen bepalen of uit te leggen! In eene fabelachtige aardrijkskunde strikte geschiedkundige waar-

(*) Plin. *H. N. IV.* 13. Men vergelijke hiermede Diod. *I. pag.* 348.

waarheden te brengen blijft altijd een ondankbaar werk — juist om dat men dezelve niet daarin vindt. De oude rivier Eridanus was en is eene fabelachtige rivier, die nergens dan in volksvertellingen en in de verbeelding van de dichters bestond (*). Ik zie dus niet, wat er bij gewonnen wordt, of men dezelve door den Rijn of de Raduna verklaart. Men kan den naam toepassen, op welke rivier men wil.

De scheepvaart van Carthago *langs de westkust van Afrika* is reeds door deszelfs daar gelegene volkplantingen bewezen. Het is dus slechts de vraag, hoe of de rigting dier scheepvaart was, en op wat wijze hunne volkplantingen hun daar nut aanbragten? — De geschiedenis laat ons daaromtrent niet in het onzekere.

De bij ons bekende steden der volkplantingen der Carthagers, tot aan het eiland Cerne benedenwaarts, bevonden zich, zoo als boven is aangemerkt geworden, gezamenlijk aan de kusten van *Marokko* en *Fez*. De handel met de naburige Afrikaansche volken was de bestemming van alle; doch de voornaamste markt van dien handel vond men op het eiland Cerne. Daar ankerden de Carthaagsche koopvaardijschepen, om uitteladen; men sloeg tenten op het eiland op en bragt de goederen op kleine vaartuigen op het vaste land. Er woonde daar een zwart herdersvolk met lange haren en van eenen buitengemeenen schoonen vorm, dat den grootsten onder hen tot koning plagt te verkiezen,

en

(*) Zie G. DORN SEIFFEN, *Aardbesch. der oude Volken*, D. I. bl. 149.

en zeer tot den opſchik geneigd was. Allen waren geoefende ruiters en boogſchutters. De handel beſtond in ruiling. De Carthagers bragten allerhande pronkſieraden voor vrouwen en tuigen voor paarden, kunſtige bekers, groote aarden potten en Aegyptisch linnen aan. Zij ruilden daartegen olifantstanden en huiden in, zoo wel van tamme als van wilde dieren. Er wordt zelfs melding gemaakt van eene ſtad, die dit volk hier had, zoodat het zelve dus zijne nomadiſche leefwijze, ten minſte voor een gedeelte, ſchijnt verlaten te hebben (*).

Volgens andere berigten kwam bij dezen tak van handel nog eene buitengemeen voordeelige viſchvangst (†). De viſſchen werden ingezouten en naar Carthago vervoerd, waar men dezelve van zulk eene waarde achtte, dat men wil, dat derzelver verdere uitvoer zou zijn verboden geweest.

Verder op, zeiden de Carthagers, kon men niet varen. De zee was vol drooge plaatſen en zoo dik met drijvende planten bedekt, dat de ſcheepvaart daardoor verhinderd werd (‡). Zouden de Carthagers dus indedaad aan deze ſchrale kusten ge-

(*) Scylax, *pag.* 54. Zijn deze de Tuariks? Alles past op hen.

(†) De ſoort dezer viſſchen heet *Thynnus*, *tonyn*, volgens het tegenwoordige ſtelſel *ſcomber thynnus.* Zie Arist. *de Mirab. cap.* 148. en daar de aanmerking van Beckmann.

(‡) Scylax *l. l.* Deze drijvende planten, *fucus natans* of *Sargosſa*, worden gevonden, ingevolge de beſchrijvingen der Ouden, in den omtrek der Kanariſche eilanden; en onder dezelve houdt zich gewoonlijk eene groote menigte viſſchen op. Men zie Beckmann op aangeh. plaats.

gebleven zijn? Zouden zij niet den weg tot de rijke goudlanden gevonden hebben, die eerst in de nabijheid van den Senegal hunnen aanvang nemen? Men zoude het hun niet ten kwade kunnen duiden, zoo zij daaruit een geheim gemaakt hebben; maar het is geen geheim gebleven, het is verraden geworden.

Reeds de ontdekkingsreis van Hanno ging, zoo als boven is gezegd geworden, tot aan gene zijde van den Senegal en de Gambia; doch zij was toch enkel eene ontdekkingsreis. De woestheid der inwoners veroorloofde hem niet, om daar handel te beginnen — echter het geheim van den goudhandel is wederom bespied geworden door even denzelfden diepen nasPeurer, wiens begeerte naar wetenschap zoo veel wist gewaar te worden — namelijk *Herodotus*. „De Carthagers hebben mij verhaald," zegt hij (*), „dat zij buiten de Zuilen van Hercules naar een volk aan de Libysche kust plegen te varen. Wanneer zij daar waren aangekomen, bragten zij hunne waren aan den oever, legden die op denzelven neder en keerden wederom naar hunne schepen, nadat zij eenen rook hadden doen opgaan. Op dit teeken kwamen de inwoners aan het strand, *legden nevens de waren goud neder* en verwijderden zich weder. De Carthagers kwamen dan weder van hunne schepen aan het land en zagen, of het genoegzaam was, in welk geval zij het medenamen en vertrokken. Was het echter niet genoeg voor hunne *waren*, dan keerden zij ten twee-

(*) Herod. *IV*. 196.

„ tweedemale naar de schepen terug en wachtte-
„ den. De inwoners kwamen dan weder en leg-
„ den nog meer goud daarneven, tot dat zij el-
„ kanderen hadden voldaan. De één doet echter
„ den anderen geen onregt aan, want de Cartha-
„ thagers raakten het goud niet aan, alvorens het
„ met de waarde der goederen gelijk stond, noch
„ de inlanders de goederen niet, voor dat deze
„ het goud genomen hadden."

Herodotus is zoo dikwijls van ligtgeloovigheid beschuldigd geworden, tot dat het vervolg van lateree eeuwen zijne geloofwaardigheid bevestigde, en zoo is ook hier het geval. Wij weten thans niet alleen zeker, dat het met dezen *stommen handel* volkomen naar waarheid is, — maar ook bepaaldelijk, dat dezelve in de goudlanden aan den Niger wordt gedreven.

„ De bewoners van Marokko," verhaalt *Höst* (*),
„ zenden doorgaans eenmaal 's jaars eene karavaan
„ naar de grenzen van Guinea, namelijk Tom-
„ bucto, werwaarts zij tabak, zout, zoowel on-
„ bereide wol, als wollen- en zijdenstoffen en
„ lijnwaden van allerhande soort brengen, waar-
„ voor zij *goudkorrels*, negers en struisvederen
„ in-

(*) Höst. *pag.* 279. Wederzijdsche onkunde der taal is de natuurlijke oorzaak van eenen zoodanigen handel; doch een stomme, slechts door teekens gedreven, handel, is in het algemeen gansch niet zeldzaam in het Oosten, zoo als de verhalen van de groote markten in Gelukkig Arabië leeren, — en er, volgens Tuckers *Aardrijkskunde voor Zeevaart en Koophandel* IV. D. bl. 92., tusschen de bewoners van het eiland Mosin en de zuidelijke Kuriliërs op dezelfde wijze nog een ruilhandel bestaat. D.

„ inruilen. Men wil, dat deze karavaan eenige
„ honderde kameelen met zich voert, waarvan een
„ groot gedeelte niets anders draagt, dan water,
„ wijl men aan gene zijde van de ſtad *Suz* in twin-
„ tig dagen geenen droppel kan vinden (*). Men
„ verhaalt, dat de mooren zich niet binnen in
„ het land der negers begeven, maar tot op eene
„ zekere plaats op de grenzen komen, waar een
„ ieder zijne goederen te voorſchijn brengt en ver-
„ ruilt, zonder bijna den mond daarbij te openen."
Maar bijna met de woorden van Herodotus brengt de laatſte reiziger hetzelfde verhaal uit het hart van Afrika terug. In Sudan, aan gene zijde van de woestijn, in de goudrijke landen, verhaalde men aan *Lyon* (†) beſtaat een onzigtbaar volk, dat zijnen handel ſlechts in den nacht drijft. Zij, die tegen zijn goud met hetzelve willen handel drijven, leggen hunne waren bij hoopen neder, en gaan terug. Des morgens vinden zij eene menigte goudſtukken bij deze hoopen, die zij tegen de goederen wegnemen, als het hun genoeg ſchijnt, zoo niet, dan laten zij beide liggen, tot dat er door de andere meer goud bijgelegd wordt.

De kleine verſchillen in de omſtandigheden ontſtaan, gelijk men duidelijk ontwaart, enkel uit de ver-

(*) Het is namelijk de gevaarvolſte van alle wegen, waardoor de karavanen trekken, vermits dezelve door de verſchrikkelijkſte van alle woestijnen van Afrika, door *Zuenziga*, loopt. Ik zal in het vervolg nog gelegenheid hebben iets daarvan te zeggen. De Carthagers ſchijnen het niet gewaagd te hebben dien te betreden, en gaven daarom de voorkeur aan de ſcheepvaart.

(†) *Narrative pag.* 149.

verſchillende plaatſen, wijl de Carthagers niet, gelijk de Marokkanen, te land, maar ter zee kwamen. De verbindtenis van Carthago met deze rijke goudlanden blijft echter bewezen, welke waarſchijnlijk voor hen veel gewigtiger en voordeeliger is geweest, dan uit deze plaats van Herodotus is optemaken. Het opzoeken en geheimhouden van landen, die rijk in metaal zijn, is geheel in den geest der Phoeniciſche ſtaatkunde. Naar dezelfde mate, als het land rijker was, klom ook het gevaar der mededinging, en de geheimhouding.

Als hoofdplaats, en als ware het een nieuw beginpunt voor alle die afgelegene zeereizen, moet men *de haven van Gades* aanmerken. Gades was beſtemd voor het bevaren van den Oceaan, welks grenzenlooze vlakte den ſtouten naſpeurer ſcheen uittelokken, om te ontdekken, wat aan gene zijde te vinden was. Of Phoeniciers, of Carthagers, ooit dit doel bereikten, of één hunner ſchepen eenmaal aan de kusten van Amerika geland is? — zijn vragen, die dikwijls door de nieuwsgierigheid zijn gedaan, en door dezelve op hare wijze — dat wil zeggen, zoo als zij het wenschte — zijn beantwoord geworden. Wie de geſteldheid der oude ſcheepvaart, die bij alle hare uitbreiding toch eene kusten-vaart bleef en blijven moest, onder het oog houdt, zal aan geene opzettelijke zeetogten over den openen Oceaan gelooven; zoo er evenwel nog eenige twijfel overig bleef, zoo neemt die de eigene getuigenis van eenen Carthaagſchen zeeman en ontdekker weg (*).

Voorts

(*) Fest. Avien. *Or. marit.* v. 380—384.

—— —— —— —— Voorts ten westen
Van deze Zuilen is eene onafmeetbre zee,
Zoo als Himilcon zegt. Geen zeeman heeft nog ooit
Zijn kiel daarheen gewend, of die bevaren —

Dat evenwel de kusten bevaren werden, en wel in eenen grooten omvang, kan volgens de bovenstaande nafpeuringen niet twijfelachtig zijn.

ZESDE AFDEELING.

LANDHANDEL VAN CARTHAGO.

De fcheepvaart en zeehandel van Carthago hebben tot dus verre alleen de opmerkzaamheid van den navorfcher der gefchiedenis tot zich getrokken. Dat Carthago ook handel te land dreef, dat het met de volken uit de binnenlanden van Afrika in verbindtenis ftond, fchijnt men naauwlijks vermoed te hebben, ten minfte is mij het geringfte onderzoek deswege niet bekend, en echter zoude het eene in het oog loopende verfchijning zijn, wanneer de altijd waakzame geest tot fpeculatie van dezen handeldrijvenden Staat alleenlijk in dit opzigt blind was geweest voor de voordeelen, die denzelven door zijne ligging werden aangeboden.

Wij vinden hier echter alzins een onderwerp, waarin zich alles vereenigt, om het in de diepfte duisternis te hullen. Afrika was en is nog in deszelfs binnenlanden het onnagefpeurde wereldeel en

zal

zal zulks — misschien tot geluk van deszelfs bewoners — nog lang blijven. De uitgestrekte rijken, die het in zich bevat, kennen wij naauwlijks verder dan bij naam; en de talrijke karavanen, die jaarlijks door hetzelve trekken, hebben het ons tot hiertoe nog weinig meer bekend gemaakt.

De handel, die door de Carthaagsche karavanen werd gedreven, schijnt buitendien tot deszelfs staatsgeheimen behoord te hebben. De argwanende kooplieden namen hieromtrent een zoodanig stilzwijgen in acht, dat het zelfs voor de schrijvers, die over Carthago schreven, eene verborgenheid bleef. Wij zullen dus niets anders dan spaarzame en donkere aanwijzingen kunnen verwachten; ja, wij zouden ons bijna met bloote gissingen moeten vergenoegen, indien niet één hunner dit geheim uitgevorscht en verraden had, namelijk de verwonderingwaardige Herodotus! *Hij* alleen voert ons dwars door de woestijnen van Libye, van den Nijl tot aan den Niger, en van daar tot in het gebied van Carthago. Voor dat wij deze reis door de woestijnen met hem ondernemen, zij het mij geoorloofd eenige aanmerkingen over den binnenlandschen handel van Afrika in het algemeen te laten voorafgaan, zonder welke het volgende niet verstaanbaar zoude zijn.

De handel der volken van het binnenste van Afrika bepaalt zich voor het grootste gedeelte tot voorwerpen, die of tot de eerste levensbehoeften, of ook tot diegene behooren, waaraan de mensch, sedert dat zij als maatstaf van de waardij der dingen dienen, van oudsher eene zoo hooge waarde hechtte, dat hij, ten einde die te bekomen, de groot-

grootste gevaren braveerde. Tot de eerstgemelde behooren de *dadels*, het *zout*, en, wat bij de inrigting der zamenleving in de oude wereld in het algemeen ééne der voornaamste behoeften werd, — *slaven*; tot de laatstgenoemde *goud in korrels*, of *stofgoud*.

De *slavenhandel*, over welken in onze dagen de wijsbegeerte eindelijk ééne harer laatste, doch ook harer roemrijkste, overwinningen heeft behaald, nadat de hoop op dezelve zoo dikwijls en zoo langdurig was te leur gesteld geworden, is in Afrika zoo oud, als de Geschiedenis opklimt. Bij de heerschende volken aan de noordkust van Afrika, de Aegyptenaren, Cyreners en Carthagers, was de slavernij niet alleen ingevoerd, maar zij gebruikten ook, gelijk bijzondere bewijzen zulks verder zullen aantoonen, geheele heeren van slaven, eensdeels tot hun eigen gebruik, anderdeels ook voor den uitlandschen koophandel. De slaven werden voor het grootste gedeelte uit de binnenlanden getrokken, waar menschenroof destijds even zoo zeer was ingevoerd, als die tegenwoordig plaats heeft. Zwarte slaven en slavinnen waren zelfs een voorwerp van pracht, niet alleen bij de bovengemelde volken, maar ook zelfs in Griekenland en Italië; en terwijl de drift tot dezen handel op deze wijze zoo groot was, viel aan de ongelukkige negers reeds te dier tijd het treurige lot te beurt, om naar verre landen te worden weggesleept, en daar onder het juk der slavernij gebukt te gaan.

Een ander belangrijk voorwerp in de binnenlanden van Afrika is het *zout*. Men zou hetzelve misschien het allerbelangrijkste kunnen noemen,

ver-

vermits dit het onontbeerlijkste is. De bewoonde *noordelijke kusten* van Afrika bezitten, wel is waar, zoutmijnen; doch het is anders gelegen met de vruchtbare en volkrijke oorden aan gene zijde der groote woestijn, namelijk met de landen, die aan den Niger en ten zuiden van deze rivier zijn gelegen. Hier vindt men volstrekt geen zout, noch in groeven, noch in bronnen (*). Daarentegen heeft de Natuur buitengewone magazijnen van deze delfstof midden in de groote woestijnen aangelegd. Daar bevinden zich gedeeltelijk uitgestrekte *zoutmeeren*, die door de zomerhitte uitdroogen en eene menigte zout achterlaten, hetwelk in groote klompen den grond overdekt, en gedeeltelijk groote *zoutbedden*, die zich dikwijls uren ver uitstrekken en tot hooge heuvels ophoopen; ook zijn daar, waar de grond deze bedekt, *zoutgroeven* aangelegd (†), zoowel van wit als gekleurd zout (‡). De volken, die in de nabijheid van den Niger wonen, zijn daarom genoodzaakt, of zelve met talrijke karavanen zich deze behoefte te halen, of het wordt hun ook door vreemde kooplieden aangebragt, die daartegen stofgoud, of andere goederen, inruilen. In *Cashna* en *Tombucto* ontstaat dikwijls zout-

(*) Leo African. *pag.* 260. Dapper, bl. 329. *Proceedings* enz. *pag.* 237.

(†) Hornemann, bl. 10. 20. 32. Leo Afric. *pag.* 224. Lyon, *travels in nothern Africa pag.* 205. 211.

(‡) De beschrijving dezer zoutmijnen en zoutbergen, zoo als die thans nog in Afrika gevonden worden, zie men bij Shaw, *Reizen door Barbarijen*, I. D. bl. 226 en volg. D.

zoutnood, even als bij ons hongersnood. Het zout stijgt dan tot zulk eenen overmatigen prijs, dat Leo de Afrikaner te Tombucto de lading van eenen ezel voor tachtig dukaten zag verkoopen (*). Zoo dwingt de Natuur, als ware het, de menschen tot eene wederzijdsche verkeering, terwijl zij de woestijnen zelve met schatten toerust, die zij niet ontberen kunnen.

Een *derde* hoofdartikel van den Afrikaanschen handel zijn de *dadels*. De boom, die dezelve voortbrengt, behoort tot het geslacht der palmboomen, en is onder den naam van den *dadelpalm* algemeen bekend (†). De vrucht, die ééne enkele groote pit in zich bevat, is van eenen zoeten smaak en melig. — Sedert dat wij den broodboom in deszelfs nuttigheid voor de landen der Zuidzee kennen, is het ook gemakkelijker, om zich van het gewigt der dadelpalmen een denkbeeld te vormen. Hij is voor een groot gedeelte van Afrika dat, wat gene boom voor de genoemde cilanden is. Deszelfs vrucht dient den inwoners algemeen tot spijs; men wist reeds in oude tijden, even als nog tegenwoordig, dezelve door eene kunstmatige toebereiding langer goed te houden; uit het sap van dezen boom wordt een drank vervaardigd, welke door zijne bedwelmende kracht de plaats van wijn vervult; zij dienen ook zelfs tot

(*) Leo, *pag.* 258.

(†) Deze is de gewone dadelboom, *Phoenix dactylifera*, bij *Linn.* Men zie de beschrijving en afbeelding van denzelven bij Kaempfer, *Amoenit. exot. Fasc. IV.* *pag.* 668. D.

tot voedsel voor het vee, en de geiten worden met de fijn gestampte pitten vetgemest (*).

Echter brengt geheel Afrika geene dadels voort. Even als de Natuur het eene gedeelte van hare schatten in de woestijn verplaatste, zoo wees zij ook den dadelboom zijne bijzondere plaats aan. Met wijze voorziening plaatste zij denzelven juist in de bewoonde landstreken; doch waarin, wegens derzelver grondgesteldheid, geen koorn konde verbouwd worden. De gansche omtrek, die aan de noordzijde van de groote woestijn grenst, tusschen de 29 en 26° N. B., welken de Arabieren onder den naam van *Biledulgerid* bevatten, zoo als ook menige enkele vruchtbare plekken in de woestijn, zijn het vaderland der dadels. Op andere plaatsen vindt men dezelve weinig, of in het geheel niet. Hier moeten zij echter het gemis der granen vergoeden. Ieder jaar, in de maand October, wordt de groote oogst gehouden, welks ruime opbrengst men in die streken met geene mindere verwachting te gemoet ziet, dan bij ons een paar maanden vroeger den graanoogst (†).

Uit deze oorden wordt dan deze vrucht naar een

(*) Leo, *pag.* 31. 235. — Volgens latere berigten wordt de palmwijn niet uit het sap van den boom, maar uit de vrucht gemaakt. Rennel *Expedit. of Cyrus p.* 120. Misschien hebben beide manieren van bereiding wel plaats.

(†) Leo, *pag.* 31., welke mede de bewijzen voor de volgende berigten bevat. Ook de laatste reisbeschrijvers, *Hornemann*, *Lyon* en andere, bevestigen dit. De dadel-oogst valt nogtans ook in verschillende jaren zeer onderscheiden uit. Minutoli, *Reise* S. 89.

een groot gedeelte van Afrika vervoerd, zelfs tot in de negerlanden aan den Niger, en aan gene zijde van die rivier; doch dezelve is voornamelijk eene behoefte voor de bewoners der woestijn. Deze ſtammen vormen dan talrijke karavanen en trekken naar Biledulgerid, om dadels tegen de opbrengst van hunne kudden interuilen; terwijl de landbouwende Arabieren den overvloed hunner granen daartegen verwisſelen.

Het laatſte voorname voorwerp van den Afrikaanſchen binnenlandſchen handel is *goud* en voornamelijk *ſtofgoud*; hetwelk in het zand gevonden wordt. Men wachte zich echter voor het verkeerde denkbeeld, als of zulks in de zandwoestijnen werd bijeenverzameld. Het goud in Afrika wordt alleen in het hart der bergen gevonden; uit dezelve wordt het deels gegraven, (doch, zoo verre wij thans weten, zonder kunſtige bergwerken) deels door de kracht der bergſtroomen in de regenmaanden geſpoeld, en zoodra deze zijn weggevloeid, op eene zeer eenvoudige wijze van het zand geſcheiden (*).

In het noordelijke gedeelte van Afrika wordt weinig, of in het geheel geen, goud gevonden. Eerst de landſtreken aan gene zijde der woestijn, inzonderheid ten zuiden van den Niger, zijn van dit gevaarlijke geſchenk voorzien. Hoe zeer ook de vertellingen hieromtrent dikwijls overdreven zijn, moet echter de rijkdom, welken de aarde hier in zich bevat, ontloemelijk zijn.

De goudlanden, die ons tot hiertoe daar bekend zijn,

(*) *Deſcription de la Nigritie, pag.* 140. 141.

zijn, onder welke *Bambuk* het belangrijkfte is, liggen in het Kong-gebergte, dat dwars door Afrika loopt. Hoogstwaarfchijnlijk is deze gansche keten rijk aan goud, vermits er geen grond is, om te vermoeden, waarom of deze rijkdom alleen tot eenen kleinen omvang zou bepaald zijn. Doch zelfs in deze ftreken, zoo als in Bambuk, is het bergwerk nog nooit kunstmatig daargefteld geweest (*). De inwoners zijn flechts in ftaat, om groeven aanteleggen, die, zonder dat men gevaar loopt, om daarin verpletterd te worden, geene veertig voeten diep kunnen zijn. Evenwel begint de grond hier eerst rijker te worden; de voornaamfte aders liggen zeker nog veel dieper. Nogtans is des niet te min de winst reeds zeer aanmerkelijk, en bij onderfcheidene inlandfche negervolken moet de voorraad van dit metaal zoo groot zijn, dat hunne koningen zelfs derzelver gewone huisraad daarvan laten vervaardigen (†). De vroege-

(*) Men vergelijke over Bambuk Golberry, *Fragmens d'un voyage en Afrique*, *Vol. I. c.* 10. 11., alwaar ook de pogingen, die men in een zeker tijdperk in Frankrijk aanwendde, om genoemde fchatten op te delven, verhaald en beoordeeld zijn.

(†) „ Honderd mijlen landwaarts in van het fort de „ la Mina woont een negervolk, de *Argentais* genoemd, „ die eenen zoo grooten rijkdom aan goud bezitten, „ dat de deuren van het koninklijke paleis daarmede be- „ dekt zijn, en men op de markten de minfte kleinig- „ heden voor goud koopt." *Defcript. de la Nigritie*, *pag.* 142. Deze *Argentais* kunnen volgens de bepaling hunner woonplaatfen geene andere, dan de *Ashantees* zijn (wier naam flechts niet goed gefchreven is), die wij

gere verhalen daarvan, die men dikwijls voor overdreven hield, zijn sedert de laatste ontdekkingen, dat men bekend is met de Ashantees, hunne hoofdstad, en het hof van hunnen koning, volkomen bevestigd geworden.

Goudkorrels en stofgoud is dus de gewone betaling, waartegen de moorsche kooplieden hunne waren afleveren. Ten allen tijde was hetzelve de magneet, welke hen uit het noordelijke Afrika tot zich trok en hun moeds genoeg gaf, om de gevaren der woestijn te trotseren; en de groote aanlokkelijkheid van dit metaal verklaart ook gemakkelijk den hoogen ouderdom van deze manier van handel te drijven.

Wanneer echter de Natuur zelve op deze wijze, door de verdeeling harer voortbrengselen, de volken van Afrika tot eenen wederzijdschen handel uitnoodigde, zoo schreef zij hun ook in eene zekere mate den weg voor, waarop deze handel moest gedreven worden. De verre afgelegenheid der landen, de uitgestrekte woestijnen, en de in dezelve omzwervende rooverbenden, maakten het rei-

door de *reis van* Bowdich naauwkeuriger hebben leeren kennen. Zijne berigten bevestigen volkomen die van het bijgebragte Fransche werk. Men vergelijke zijne beschrijving van het keizerrijke tooneel, dat de koning en zijn hof bij zijne audientie daarstelde; waar het oog bijna blind werd van den glans en de menigte goud, waarvan niet slechts al de sieraden, maar ook een groot gedeelte van het huisraad vervaardigd was. Bowdich, *Mission to Ashantee pag.* 34. enz. Dat op de markt der hoofdstad Kumassi goudkorrels het gewone middel om te tellen zijn, bevestigt insgelijks Bowdich *pag.* 330. uitdrukkelijk.

reizen in deze ſtreken voor enkele kooplieden geheel onmogelijk; ſlechts talrijke gezelſchappen konden deze gevaren het hoofd bieden; en de handel in de binnenlanden van Afrika moest dus van oudsher een karavanenhandel zijn. Deze wijze van handel te drijven had onder meerdere gevolgen ook noodzakelijk deze, dat hij meer de zaak van geheele natiën werd, dan zulks volgens den vorm van den Europeſchen handel geſchieden kan. Men vindt zekere volken, die bij voorkeur, inzonderheid wijl hunne leefwijze als Nomaden en hunne rijkdom aan lastdieren hen daartoe in ſtaat ſtelt, zich aan den handel toewijden en denzelven, ten deele voor eigene rekening, ten deele als overbrengers, voor anderen drijven. De groote karavanen ontſtonden door hen op deze wijze, en geheele ſtammen, of groote gedeelten van ſtammen, namen deel daaraan. De geheele vorming van zoodanige volken, en met dezelve de vorming der volken in het binnenſte van Afrika in het algemeen, moest dus bij voorkeur van dezen handel afhangen, welks belang in dit opzigt uit het onderzoek over de Aethiopers en Aegyptenaren nog duidelijker zal blijken. De ſtapelplaatſen van denzelven en de wegen, langs welke hij gedreven werd, konden echter, bij de natuurlijke geſteldheid van het land, ook ſlechts aan weinige veranderingen onderworpen zijn. Bij eenen handel, welks wegen door onmeetbare woestijnen loopen, brengt het de aard der zaken mede, dat de aan de woestijnen grenzende landen ook die gene zijn, waar de waren tot de vervoering worden opgeſlagen, en de karavanen bijeenkomen en zich vormen. Hieruit

 blijkt

blijkt dus reeds, hoe zekere ſtreken in Afrika, ondanks al de geweldige en menigvuldige omwentelingen, ſteeds gewigtige plaatſen voor den handel moesten blijven. Doch ook de *wegen* door de woestijnen zijn hier op eene onveranderlijke wijze door de Natuur bepaald. Had deze niet daarvoor gezorgd, dat er zich in derzelver midden eenige vruchtbare plaatſen bevonden, welke in oude tijden *Oaſes* genoemd werden, die den afgematten wandelaar, door hare bronnen en palmboomen, verkwikking aanboden, zoo zou het reizen door dezelve geheel onuitvoerbaar zijn. Hoe zou het mogelijk zijn, om eenen voorraad van water voor eenige maanden mede te dragen, en waar zouden er lastdieren gevonden worden, die ſterk genoeg waren, om eenen zoodanigen weg goed te maken? Maar toen de Natuur deze eilanden in de zandzeeën daarſtelde, beſtemde zij dezelve tevens tot pleisterplaatſen voor de reizenden, en bakende alzoo zelve den weg af, langs welken de handel der volken zou gedreven worden. Hoe verrasſchend en aangenaam dus de verſchijning ook ſteeds zijn mag, wanneer wij nog op even denzelfden weg, als voor meer dan tweeduizend jaren, de Afrikaanſche karavanen zien henen trekken, zoo zal zij ons toch niet meer bevreemden kunnen.

Uit de berigten, die Herodotus reeds over de binnenlanden van Afrika inwinnen en aan de nakomelingſchap achterlaten kon, blijkt zoowel de groote omvang, welken de binnenlandſche handel van dit werelddeel reeds op dien tijd had, als mede door welke volken dezelve gedreven werd. Herodotus verzamelde zijne berigten over dit onder-

werp

werp in Aegypte, het eenige land van Afrika, dat hij met oogen, voor zoo veel ons bekend is, zag. De omſtandigheid reeds, zoo als ons nader zal blijken, dat hij de afſtanden en de dagreizen van daar af berekent, geeft er het bewijs van. Ten allen tijde was in dat land de verzamelplaats der karavanen uit de westelijke en zuidelijke landſtreken, en dus kon het hem hier niet aan gelegenheid ontbreken, om de Ammoniërs, Carthagers, Naſamonen en andere inlandſche volken van Libye, te zien en te ſpreken, welke hij meermalen als waarborgen voor zijne berigten bijbrengt (*). Zijne kennis van Afrika bevat in het algemeen het grootſte gedeelte van deszelfs noordelijke helft. Hij doet ons eene naauwkeurige optelling van alle kleine volken, die langs de kusten tot aan het gebied van Carthago wonen (†). De westelijke, of namaals zoogenoemde Numiders, of Mauritaners, bleven hem onbekend, offchoon hij het voorgebergte Soloeis, aan de westkust van Afrika, weet te noemen (‡). Doch het meest verwonderingwaardig is ongetwijfeld zijne kennis van het inwendige. Zij omvat niet ſlechts de merkwaardigheden van de woestijn, de Oaſes en de volken, die dezelve bewonen, maar zij ſtrekt zich zelfs uit tot dien merkwaardigen, van het westen naar het oosten vloeijenden, ſtroom, die onder den naam van *Joliba* eerst in onze dagen wederom op nieuw te voorſchijn trad. Het verhaal van deszelfs eerſte

(*) Herod. *II.* 28. 32. *IV.* 43. 173. 187. 195. 196.
(†) Herod. *IV.* 168. en volg.
(‡) Herod. *IV.* 43.

ſte ontdekking is voor de verkeering der volken van de binnenlanden van Afrika veel te belangrijk, om dezelve niet geheel hier ter neder ſtellen.

„ Wat ik tot hiertoe verhaalde," zegt Herodotus (*), (hij had eene naauwkeurige beſchrijving van den loop van den Nijl boven Aegypte gegeven, welke op eene andere plaats zal worden opgehelderd) „ heb ik van mannen van Cyrene vernomen, die mij zeiden, ook bij den Tempel van Iupiter Ammon geweest te zijn, en met Etearchos, den koning der Ammoniërs, eene zamenſpraak te hebben gehad. Onder meerdere geſprekken waren zij mede op den Nijl gekomen, en dat tot hiertoe nog niemand met deszelfs oorſprong bekend was. Daarop zoude Etearchos geantwoord hebben, dat er eenige mannen uit het volk der Naſamonen tot hem gekomen waren; (deze Naſamonen nu zijn een *volk* van Libyſche afkomst, en hebben hunne woonplaats aan de (groote) Syrtis en de daaraangrenzende oostelijke ſtreek, echter niet verre;) en toen hij hen gevraagd had, of zij hem niet het eene of andere wegens de woestijnen in de binnenlanden van Afrika wisten te verhalen, zij hem het volgende hadden medegedeeld. Onder hunne natie bevonden zich eenige onverzaagde jonge lieden, zonen van hunne bevelhebbers, die vele andere ſtoute ondernemingen hadden uitgevoerd, en onder andere ook vijf uit hun midden door het lot beſtemd, om eene ontdekkingsreis door het binnenſte van Afri-

„ ka

(*) Herod. *II.* 32. 33.

„ ka te ondernemen en te beproeven, of zij niet
„ in staat waren, om nog iets meerder te ontdek-
„ ken, dan die gene, welke tot nu toe het verste
„ daarin waren gekomen. Deze jonge lieden gin-
„ gen dus op reis, na zich alvorens rijkelijk van
„ water en voorraad van eetwaren te hebben voor-
„ zien, en waren eerst door het bewoonde land
„ getrokken, waarna zij in het dierrijke Afrika
„ kwamen; hierop nu waren zij door de *woestijn*
„ getrokken, terwijl zij hunnen weg naar het
„ *zuidwesten* hadden genomen. Nadat zij eene
„ uitgestrekte zandige streek, en wel gedurende
„ *verscheidene dagen* waren doorgereisd, hadden
„ zij ten laatste boomen in eene vlakte ontdekt,
„ waren er naar toe gegaan en hadden de vrucht-
„ ten van die boomen geplukt. Daarop waren
„ er mannen tot hen gekomen van eene kleine
„ gestalte, beneden de gewone, hadden hen ge-
„ grepen en medegevoerd. Zij hadden echter
„ niets van derzelver taal verstaan, even zoo min
„ als deze, hunne wegvoerers, van die der Na-
„ samonen. Zij nu hadden hen door zeer uit-
„ gestrekte moerassige streken gevoerd, en nadat
„ zij die waren doorgereisd, kwamen zij in eene
„ *stad*, welker inwoners, allen van eene gelijke
„ gestalte als hunne leidslieden, doch van kleur
„ *geheel zwart* waren. Nevens deze stad nu vloei-
„ de *eene groote rivier*, dezelve stroomde *van het*
„ *westen naar het oosten*, en in dezelve werden
„ krokodillen gevonden. Tot dus verre haal ik
„ het verhaal van Etearchos, den koning der Am-
„ moniërs, aan; doch ik wil hier nog bijvoegen,
„ dat hij nog zeide, volgens het berigt der Cy-

N 4 „ re-

„ reners, waren de Nafamonen terug gekeerd; „ en de lieden, bij welke zij gekomen waren, „ waren alle toovenaars geweest. Wat nu de „ gemelde rivier betreft, deze, vermoedde Etear- „ chos, zoude de Nijl geweest zijn, en zulks is „ ook wel het waarfchijnlijkfte."

Het volk der Nafamonen, uit welke deze avanturiers waren, die deze ontdekking deden, behoorde tot de volken in het land van de Syrtis, welke, zoo als hier boven reeds is aangemerkt, voornamelijk den handel in het binnenfte van Afrika dreven; uit dien hoofde werd deze togt ook niet als eene reis in een geheel onbekend land afgefchilderd. „ Zij hadden," zegt de fchrijver, „ reeds vele andere ftoute ondernemingen gewaagd; — maar zij wilden flechts zien, of zij niet verder konden doordringen, als men tot hiertoe nog gekomen was." Overigens verftaat het zich wel van zelve, dat, offchoon de eigenlijke ontdekkers flechts vijf waren, derzelver gevolg echter talrijk zal geweest zijn, zoodat zij eene kleine karavane uitmaakten. Op eene dergelijke wijze alleen is het reizen hier mogelijk. Ook waren zij de zonen van de voornaamfte onder het volk; en zij namen, zegt de fchrijver, eene groote hoeveelheid water en fpijzen mede.

Hun togt ging door het bewoonde en dierrijke Afrika, en zoo kwamen zij aan de woestijn. Deze reisden zij door in eene *zuidwestelijke* rigting (*); en kwamen eindelijk, na eene reis van ver-

(*) De uitdrukking πρὸς ζέφυρον, die Herodotus bezigt, beteekent in het algemeen eene westelijke rigting; dat

verscheidene dagen, aan gene zijde derzelve, in eene bebouwde landstreek, waar zwarte menschen woonden van eene kleinere gestalte dan de gewone (*), die hen vriendelijk ontvingen en hun tot geleiders verstrekten. Deze voerden hen door uitgestrekte moerassige strekeh naar eene stad, welker inwoners van een gelijke kleur en gestalte als hunne geleiders waren, en zich veel met tooverij ophielden. Nevens de stad vloeide de groote rivier, en wel van het westen naar het oosten.

Uit het verhaal blijkt klaar, dat de Nasamonen in de negerlanden, aan gene zijde der woestijn, en bij een negervolk zijn gekomen, hetwelk hen met die zelfde gastvrijheid ontving, die nog steeds deze volken van hunne naburen, de moren, op eene zoo voordeelige wijze onderscheidt. Derzelver zwarte kleur en geheele uiterlijke, hetwelk hen aan de bewoners van het noordelijke Afrika als eene gansch andere soort van menschen deed voorkomen, toont zulks duidelijk. Dat het geloof aan tooverij en beschermmiddelen onder de negervolken algemeen verspreid is, is uit de berigten van Mun-

dat dezelve echter zuidwestelijk moet worden voorgesteld, leert de waarschijnlijkheid, wijl zij anders niet tot het diepste der woestijn zouden doorgedrongen zijn; misschien is hierin ook nog eene bijzonderheid gelegen. De groote weg, dien de karavanen uit het land der Nasamonen naar de binnendeelen hielden, liep, zoo als wij nader zullen zien, regtstreeks zuidelijk. Het schijnt dus, dat men met oogmerk eene andere, namelijk meer westelijke, rigting wilde nemen, om op deze wijze de groote woestijn van het westelijke Afrika natespeuren.

(*) Geene dwergen, dit zegt de schrijver niet.

Mungo Park bekend; doch ook zelfs het verhaal van derzelver kleine gestalte wordt bevestigd als een nog op dezen dag in Afrika verspreid geloof. De bewoners van Tombucto, waarmede zij in velerhande handelbetrekkingen stonden, daar zij hun tegen goud en olifantstanden de uit Aegypte gehaalde waren aanbragten, verhaalde de broeder des Sultans van *Darfur* aan de latere Fransche reizigers, waren kleine en zachtmoedige lieden (*), en woonden aan eene groote rivier. Onder derzelver vruchtboomen — de boterboomen — vond Mungo Park ook de inwoners daar, toen hij in de nabijheid van de Joliba kwam. Alles schildert ons een echt Afrikaansch landschap!

Doch de grootste merkwaardigheid blijft wel ongetwijfeld de *rivier*, die nevens hunne stad in eene oostelijke rigting stroomde. Was deze de Joliba? Waren de Nasamonen de eerste ontdekkers van dezelve? En moest het gerucht daarvan, offchoon haar naam destijds nog in de woestijn lag verborgen, nogtans op eene toevallige wijs ter ooren van den Vader der geschiedenis komen, dat hij die opteekende, om eenmaal in onze dagen door nieuwe ontdekkingen wederom verstaanbaar te worden?

Herodotus noemt wel de rivier niet. Hij zegt alleen, dat zij eene *groote* rivier is geweest. Doch wij weten thans, dat er geene andere zoodanige ri-

(*) *Fort petits et doux.* DENON, *Voyage en Egypte*, I. *pag.* 309. De bijvoeging, dat de rivier naar het westen liep, is of eene dwaling, of een misverstand. De kleine gedaante der Aethiopers merkt ook STRABO op, *pag.* 1176. Daaruit is misschien de fabel der Pygmaeën ontstaan.

rivier in Noord-Afrika wordt gevonden, die in deze rigting van het westen naar het oosten stroomt; veelmeer wordt de Joliba bij voorkeur de groote rivier genoemd (*). Zij is de eerste, waaraan men komt, zoodra als men de woestijn is doorgereisd; en de rigting, welke zij neemt, moest de Nasamonen aan hare oevers bregen. Ook de andere kenteekens, welke Herodotus ons van haar geeft, bevestigen dit gevoelen. Men moest, alvorens tot dezelve te naderen, door moerassige streken; aan hare boorden lag eene stad, en in de rivier zelve hielden zich krokodillen op. De Joliba vloeit in eene diepte, welke aan de noordzijde door de hoogerliggende woestijn en aan de zuidzijde door de keten van het Kong-gebergte gevormd wordt. Dezelve heeft hare jaarlijksche overstroomingen, zoo als andere binnen den keerkring gelegene rivieren, en vervult alsdan het vette dal, door het welk zij haren loop neemt. Zeer natuurlijk moesten hier dus moerassen ontstaan, in welke zij eindelijk zelve in Wangara zich geheel en al verliezen zal. Dat er groote steden in het binnenste van Afrika aan hare oevers gebouwd zijn, is insgelijks zeker; het was dus te verwachten, dat de Nasamonen in eene stad zouden gebragt worden. De berigten, dat er krokodillen in de rivier gevonden worden, is door de latere ontdekkers ook bevestigd; men vindt dezelve in menigte daarin; doch men wil, dat zij onschadelijk zijn (†).

Dit

(*) MUNGO PARK, *Travels etc. pag.* 194.
(†) MUNGO PARK, *pag.* 219.

Dit verhaal van Herodotus, in verband beschouwd met andere nog meer naauwkeurige berigten, welke hij over het binnenste van Afrika kon inwinnen, toont niet alleen het bestaan van eenen handel tusschen deszelfs bewoners aan, maar ook de volken, door welke dezelve het meeste gedreven werd. Deze zijn de Nomaden tusschen de Syrtes, en nog tegenwoordig vormen de bewoners dier streken voornamelijk de karavanen, die door Afrika trekken, zoo als, volgens de berigten der laatste reizigers, wordt bevestigd (*). Evenwel was zulks op geenerlei wijze hinderlijk, dat ook de Carthagers daaraan een levendig aandeel namen; veelmeer werd dezelve voor het grootste gedeelte voor hen en voor hunne rekening gedreven. De menigte slaven (†), die zij deels zelven hadden, deels verder verkochten, levert een in het oog loopend bewijs op van het levendige deel, dat zij aan dezen tak van handel namen. Zoowel de landbouw, als ook de openbare werkzaamheden, en de bemanning der vloten, geschiedde met slaven; en van waar konden zij die beter en naderbij krijgen, dan juist uit die streken, waar uit nog heden ten dage de bewoners der kusten van Tripoli en Tunis dezelve voor het grootste gedeelte bekomen? Op deze wijze verkregen zij niet minder de *edelgesteenten*, die naar hunne stad werden genoemd, uit de binnenlanden van dit werelddeel (‡).

Ja!

(*) HORNEMANN, bl. 78. LYON en andere.

(†) APPIAN. *I. pag.* 378. Men herinnere zich slechts aan de geschiedenis van hunne slavenoorlogen.

(‡) Namelijk door de Garamanten over Fezzan. STRABO, *pag.* 1192.

Ja! dat zij zelven ook menigmaal deel aan de reizen door de woestijn namen, blijkt ons uit het voorbeeld van eenen zekeren Mago, die driemaal de reis door de woestijn gedaan had, zonder van iets anders dan droog meel te leven (*).

Doch het eigenlijke licht bekomt de verkeering der volken in Afrika eerst door de kennis der *wegen*, waar langs dezelve gedreven wordt. Door eenige der laatste schrijvers en reizigers zijn wij thans bekend met de wegen der voornaamste karavanen, die jaarlijks door Afrika trekken (†). Wij weten, dat de geheele noordelijke helft van dit werelddeel in deszelfs breedte en lengte wordt doorgereisd, van Tripoli tot aan den Niger, naar Cashna en Bornu, en van Tombucto en Marokko naar Cairo. Zelfs de westelijke Zahara, de vreesselijkste van alle woestijnen op onzen aardbol, die bijna de helft der karavanen verslindt, vermits zij in vijftig mijlen geenen droppel water aanbiedt, heeft aan den menschelijken moed en de zucht naar gewin geene perken kunnen stellen (‡).

In

(*) Athen. *pag.* 44. Het is bekend, dat meel, met water gemengd, één der meest gewone voedingsmiddelen op deze reizen is. Hornemann, bl. 7.

(†) De schrijvers der *Proceedings* enz. Bruce, Browne, Mungo Park en Hornemann, en de laatste Engelsche reizigers, Lyon, Denham en andere bezitten deswege de grootste verdiensten.

(‡) Men zie de beschrijving bij Leo Afric. *pag.* 28., die zelf deze reis heeft gedaan en de nieuwe berigten in Gray Jackson *account of the empire of Marokko* 1809. Men rekent van Fez tot Tombucto 54 dagen (zonder de rustdagen). In het jaar 1806 kwam eene karavaan van

In ouden tijd was het niet anders. Het tot hiertoe gezegde zal mijne Lezers even zeer als eene toerusting tot de reis kunnen dienen, op welke wij, door Herodotus geleid, thans eene Afrikaansche karavaan zullen volgen; eene reis van meer dan driehonderd mijlen, door dorre zandvelden en eeuwige wildernissen. Ik stel de geheele merkwaardige, eerst door de jongste ontdekkingen verstaanbaar gewordene, plaats, uit zijn werk, hier ter neder, vermits ieder regel hier belangrijk is (*).

„ Boven de aan de zee wonende Nomaden (die
„ Herodotus voorheen had opgenoemd), dieper
„ landwaarts in, volgt het dierrijke Libye (Bile-
„ dulgerid); doch boven dit ligt het zandige ge-
„ west, dat zich van Thebe in Aegypte tot aan
„ de Zuilen van Hercules uitstrekt. In dit ge-
„ west nu vindt men, vooral na tien dagreizen,
„ eene menigte grof zout, in heuvels op elkande-
„ ren gehoopt, en uit de toppen dezer heuvels
„ ontspringt midden uit het zout eene bron van
„ frisch en zoet water. In den omtrek nu wonen
„ menschen; de uiterste naar de zijde der woes-

„ tijn

van 2,000 menschen en 1800 kameelen van Tombucto naar Tafilet, uit gebrek aan water, om. Ik kan niet nalaten uit Leo de volgende karavanenlegende aan te halen. „ Midden in de woestijn vindt men een paar marmeren gedenkzuilen, van welke men den volgenden oorsprong verhaalt: Een rijk koopman ontmoette hier eenen karavanengeleider en smeekte denzelven, om hem eenen beker water te verkoopen. Zij werden den koop eens voor den prijs van 10,000 dukaten. Doch nu leed ook de verkooper gebrek, en zij beiden stierven van dorst.

(*) Men vindt deze plaats IV. 181—185.

„ tijn en boven de dierrijke ſtreek. De eerſte na
„ van Theben af, na eenen weg van tien da-
„ gen, zijn de *Ammoniërs*, welke den tempel van
„ den Thebaanſchen Iupiter in bezit hebben; want
„ ook het beeld van dezen Iupiter in Theben
„ heeft, gelijk ik reeds te voren herinnerd heb,
„ een ramshoofd. Zij hebben intusſchen ook
„ ander bronwater, hetwelk des morgens laauw
„ is. Doch (op den voormiddag) om dien tijd,
„ als de markt vol wordt, is het koeler; op den
„ middag wordt het zeer koud, en dan begieten
„ zij er hunne tuinen mede; na den middag ver-
„ liest het zijne koelte, tot dat de zon ondergaat,
„ en dan wordt het wederom laauw. Zoo wordt
„ het al gedurig warmer tot aan middernacht, als
„ dan is het volkomen kokende. Na middernacht
„ koelt het weder af tot tegen den morgen. Men
„ noemt deze bron de *Zonnebron*.

„ Op de Ammoniërs volgt weder, na eenen twee-
„ den weg van tien dagen door de zandwoestijn,
„ een zoutheuvel, gelijkvormig aan den Ammoni-
„ ſchen, en zoet water, benevens menſchen, wel-
„ ke om denzelven wonen. De plaats voert den
„ naam van *Augila*. Naar dit oord reizen de Na-
„ ſamonen, om dadels te halen.

„ Achter Augila, na wederom tien andere dag-
„ reizen te hebben afgelegd, komt men aan
„ eenen anderen zoutheuvel, en aan water, en vele
„ vruchtbare dadelboomen, zoo als ook te vo-
„ ren, en bij menſchen, welke daar wonen. Zij
„ heten *Garamantes*, een zeer magtig volk. Deze
„ dragen aarde op het zout en bezaaijen het al-
„ dus. Van daar is de kortſte weg naar de Lo-

„ to-

„ tophagen. Men komt tot hen na eene reis „ van dertig dagen. Bij deze worden ook de „ achteruit weidende runderen gevonden. Zij nu „ weiden hierom achterwaarts, wijl hunne hoor- „ nen voorwaarts zijn gebogen. Uit dien hoofde „ weiden zij achterwaarts gaande; want zij kun- „ nen niet vooruitgaan, vermits hunne hoornen an- „ ders in den grond zouden ſtoten. Overigens zijn „ deze in niets van andere runderen onderſcheiden, „ dan dat hunne huid dikker en harder is. De- „ ze Garamanten nu maken op de Troglodytiſche „ Aethiopers met vierſpannen jagt; want deze „ Troglodytiſche Aethiopers zijn de hardloopendſte „ van alle menſchen, waarvan ik ooit gehoord heb. „ Deze Troglodyten nu eten ſlangen, hagedisſen „ en dergelijke kruipende gedierten. Eene taal, „ die aan eenige andere gelijk is, hebben zij niet, „ maar zij piepen als de vledermuizen.

„ Achter de Garamanten, wederom na tien dag- „ reizen, volgt een andere zoutheuvel en water, „ benevens menſchen, die daar rondom wonen; „ deze heten *Atarantes*. Zij zijn de eenige onder „ alle menſchen, van welke ik gehoord heb, dat zij „ geene namen hebben. Want gezamenlijk heten „ zij wel Atarantes, maar elk afzonderlijk onder „ hen heeft geenen naam. Deze verwenſchen de „ opkomende zon, en ſpreken daarenboven tegen „ dezelve eene menigte lasteringen uit, wijl zij „ hen door hare hitte verbrandt en verteert, zoo „ wel de menſchen, als hun land.

„ Op deze volgt weder, na eene reis van tien „ dagen, een zoutheuvel en water, en menſchen „ wonen in deszelfs omtrek. Aan dezen zout-

„ heu-

„ heuvel nu grenst een berg, die den naam van „ *Atlas* draagt. Dezelve is steil en overal kring„ vormig. Volgens zeggen is dezelve zoó hoog, „ dat men zijnen kruin niet zien kan; want hij „ komt nooit uit de wolken te voorschijn, noch „ in den zomer, noch in den winter. De inboor„ lingen noemen hem *de zuil des hemels*. Aan de„ zen berg nu wonen menschen, die van denzel„ ven hunnen naam ontleenen; want zij worden „ *Atlantes* genoemd. Men zegt, dat zij niets „ eten, hetwelk leven heeft ontvangen, noch „ droomen. Tot deze Atlanten toe kan ik de na„ men der volken mededeelen, die in deze streek „ wonen, maar ook niet verder. Dit zandige ge„ west nu loopt tot aan de Zuilen van Hercules, „ en nog verder buiten dezelve.

„ Er bestaat in hetzelve ook eene zoutgroef (*), „ tien dagreizen ver, en menschen, die daar wo„ nen. Deze allen hebben woningen geheel van „ klompen zout gebouwd; want in deze streken „ van Libye namelijk regent het nooit; want de „ muren van zout zouden niet kunnen in stand „ blijven, indien het regende. Daar nu wordt zout „ gegraven, dat gedeeltelijk wit en gedeeltelijk rood „ van kleur is. Alles wat achter deze zandige „ streek is, naar het zuiden en dieper in Libye, „ is een woest land, zonder water, en zonder re„ gen en zonder houtgewas, en men vindt daar „ ook niet de minste vochtigheid."

Tot dus verre Herodotus! — Het is bijna onmogelijk in deze berigten de *beschrijving van den* weg

(*) Ἁλὸς μέταλλον.

weg van eene karavaan niet te herkennen, offchoon ook niemand zijner voormalige uitleggers zulks gezegd heeft. Ik ben overtuigd, dat het grootste gedeelte mijner Lezers, ook zonder verdere bewijzen, mij regt zal laten wedervaren, zoodra als hij de voorloopige kennis van den Afrikaanschen binnenlandschen handel bezit, en de wijze van daar te reizen weet. Wie echter nog nadere gronden van bewijs vordert, die verzoek ik het volgende te overwegen.

Voor eerst. De weg loopt onafgebroken door woestijnen, die slechts door karavanen bezocht worden, omdat zij alleen voor karavanen genaakbaar zijn. Door die alleen konden deze berigten naar Aegypte gebragt worden, waar Herodotus dezelve opzamelde.

Ten tweede. De bepalingen van den weg zijn alle zoodanig, als zij op de wegen, langs welke de karavanen trekken, plegen gemaakt te worden. De afstanden worden naar dagreizen afgemeten, en de pleisterplaatsen naar de plaatsen opgegeven, waar men zoet water vindt.

Ten derde. Herodotus maakt ook hier geen geheim van de bron, uit welke hij zijne opgaven puttede. Bij herhaling beroept hij zich op de getuigenissen der Libyers, van welke hij in Aegypte zijne berigten over het binnenste van Afrika bijeenzamelde (*). Dus juist van die lieden, die in persoon met deze karavanen reisden, en ongetwijfeld ook destijds onder derzelver geleide naar Aegypte gekomen waren.

Ein-

(*) Herod. IV. 173. 187.

Eindelijk. De door Herodotus opgegeven weg is, met kleine veranderingen, waarvan men de redenen ligtelijk kan opgeven, nog heden in gebruik. Een zeer gewigtig bewijs voor hem, die de onveranderlijkheid dezer handelwegen kent.

Vraagt men, waarom Herodotus evenwel niet uitdrukkelijk melding van karavanen gemaakt heeft? zoo weet ik daarop niet anders te antwoorden, dan vermits hij zulks volgens zijn doel niet voor noodzakelijk hield, wijl hij alleen aardrijkskundige berigten wilde geven. Aan menschen, die veel reisden en veel zagen, wordt buitendien eene menigte denkbeelden en kundigheden zoo eigen, dat zij gelooven dezelve bij ieder anderen te moeten vooronderstellen.

Dus gesteld, wij hebben hier de beschrijving van eenen karavanenweg voor ons, welke door Afrika loopt, zoo ontstaat de belangrijke vraag: *Wat is het voor een weg, en waarhenen voert dezelve?*

Met zekerheid laat zich daarop antwoorden, dat *de berigten van Herodotus de beschrijving bevatten van den weg, dien kooplieden namen, tusschen Opper-Aegypte en Fezzan, even als tusschen Carthago en deze landen; doch waarschijnlijk ook nog verder tot aan de Nigerlanden.* Dezelve loopt, van Aegypte af gerekend, door de woestijn van Thebaïs, naar den tempel van Ammon; van daar door een gedeelte der woestijn van Barka, en die van het Harudschgebergte naar Fezzan, waar hij zich eindelijk in de tegenwoordige koningrijken van Cashna en Bornu schijnt te verliezen.

Herodotus heeft den eersten dezer wegen, van

pleisterplaats tot pleisterplaats, beschreven; met hoeveel zekerheid men denzelven ook echter over het geheel kan bepalen, zoo blijven er nogtans bij den afstand van een paar pleisterplaatsen zwarigheden over, welke zich niet volkomen laten oplossen. Dezelve moeten, zoo als de verklaring van iedere afzonderlijk aanstonds zal aantoonen, bijna noodzakelijk de gedachte doen ontstaan, dat er twee tusschen beide gelegene plaatsen zijn uitgelatën, waarschijnlijk niet door nalatigheid van den schrijver, maar wel van de reizigers, van welke hij zijne berigten inwon. Deze zochten, naar het schijnt, eenigermate den geheelen weg eene zoodanige regelmatigheid te geven, dat er juist om de tien dagen eene rustplaats gevonden werd, die tevens eene merkwaardigheid bevattede. Doch slechts eene naauwkeurige verklaring van de gezegden van Herodotus kan de bewijzen dezer opgaven bevatten, welke evenwel zoo veel beter kunnen gegeven worden, vermits juist deze weg, welken de Vader der Geschiedenis beschrijft, mede door de laatste ontdekkers van dit gedeelte van Afrika gemaakt en beschreven is geworden (*).

De plaats, uit welke wij onze reis aannemen, is Theben, de hoofdstad van Opper-Aegypte. Al-

(*) De reis van Hornemann wijkt slechts hierin van dezen weg af, dat dezelve niet van Theben, maar van de tegenwoordige hoofdstad Cairo, eenen aanvang neemt; en dus tot Ammonium noordwaarts liep. De laatste reizigers, die dezelve *voor een gedeelte* maakten, *Lyon*, *Caillaud*, *Edmonston*, *Minutoli*, zullen op de behoorlijke plaats vermeld worden.

Alle afstanden, die Herodotus hier, even als op andere plaatsen, van oorden of volken der binnendeelen van Afrika bijbrengt, worden hier van daan berekend; een klaar bewijs, dat hij, zoo als meermalen gezegd is, zijne berigten over Afrika in Aegypte verzamelde.

Theben was dus in het oude Aegypte de verzamelplaats der karavanen, zoo als in het hedendaagsche de nieuwe hoofdstad *Cairo* is. De verwisseling heeft noodzakelijk ook eene verandering in de rigting van den weg door de woestijn moeten maken, welke thans een weinig meer noordelijk loopt, om de zoo even gemelde stad te bereiken.

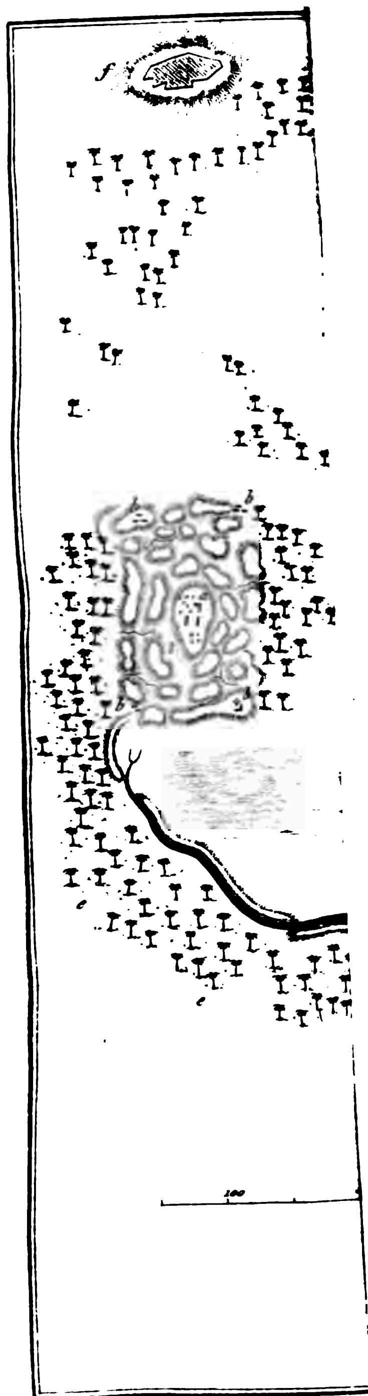
Het eerste oogmerk der reis is *de tempel van Iupiter Ammon.* Hier wordt dus aangetoond, wat deze groote godspraak voor eene bestemming, en deszelfs raadselachtige ligging midden in eene woestijn, welker gevaren ook den onverschrokkensten reiziger moesten afschrikken, voor eene oorzaak had. De priesterlijke baatzucht weet anders maar al te wel hare rekening te maken, dan dat zij van de enkele reizigers, die gelukkig mogten aankomen, eene toereikende schadevergoeding zoude hebben kunnen verwachten voor de scharen der nieuwsgierigen, welke de vrees voor de reis door de woestijn terug hield. Maar thans verdwijnen deze zwarigheden van zelve! De tempel van Iupiter Ammon was een heiligdom, maar tevens eene legerplaats voor de karavanen, en wel, volgens zijne ligging, zoowel voor die gene, welke uit de Nigerlanden, als die uit het noordelijke Afrika naar Aegypte reisden. Hoe menig aanzienlijk geschenk

zal hier, nu eens door de nieuwsgierigheid, dan weder door de vroome dankbaarheid der rijke kooplieden, zijn geofferd, welke of zoo gereed stonden, om de gevaarvolle reis door de vreesselijke woestijn aan te nemen, of ook wel die, uit Afrika komende, hier het naderende einde eener gelukkige reis voor zich zagen?

Het wedervinden van deze in meer dan één opzigt zoo gedenkwaardige plaats, is één der geliefkoosde ontwerpen van de latere ontdekkers geworden; en hunne pogingen daartoe zijn niet zonder gevolg gebleven. Reeds twee van onze laatste reizigers hebben dezelve bereikt. De eerste, die de overblijffelen van den tempel van Iupiter Ammon wederom vond, was de Engelschman *Browne*; en deszelfs berigten werden door *Hornemann* gedeeltelijk bevestigd en gedeeltelijk uitgebreid (*). Beide kwamen zelfs bij eene bloote beschouwing — want meer lieten de omstandigheden, en de ergwanende inwoners niet toe — hierin overeen, dat het hedendaagsche *Siwah* voor het oude Ammonium moet gehouden worden. De plaats toont alles, wat in den ouden tijd de schrijvers daarvan gemeld hebben; en de bepalingen, die zij voor de ligging van Ammonium bij verscheidene derzelver vinden, leidden tot hetzelfde besluit (†). De berigten van den laatsten

(*) Men zie BROWNE *Travels*, *pag.* 23 enz. en HORNEMANNS *Reise*, *pag.* 18. Ook bij het volgende beroep ik mij op deze schrijvers, zonder hen afzonderlijk aan te halen.

(†) Ik beroep mij hier op het uitvoerige en naauwkeurige onderzoek van RENNEL, *Geography of* HEROD. *pag.* 570.

f
b
b
b
100

sten ontdekker, die niet alleen onderzoeken, maar ook teekenen konde, hebben aan alle onzekerheid een einde gemaakt.

Ammonium wordt ons in den ouden tijd niet als een enkele tempel afgeschilderd, maar veelmeer als een kleine Staat, door Aegyptenaren en Aethiopers gesticht, welke deszelfs eigen opperhoofd of koning had (*). Dezen oorsprong, en dat de bevolking eens zeer talrijk was, getuigen de vele Katakomben met de overblijfsels van mummiën, met welke de naburige hoogten opgevuld zijn (†). De Oase is van eenen matigen omvang. De vruchtbare grond is, volgens de meting van Minutoli, iets meer dan twee mijlen in de lengte, maar nergens meer dan eene halve mijl in de breedte (‡). Ook het hedendaagsche Siwah vormt nog eenen zoodanigen onafhankelijken Staat, die, uit vier of vijf plaatsen bestaande, van welke de belangrijkste *Kebir* genoemd wordt, onder zijne eigene Sheiks, of opperhoofden staat; eerst onlangs is dezelve door den tegenwoordigen onderkoning van Aegypte, die eenen togt tegen denzelven liet ten uitvoer brengen, met geweld schatpligtig geworden (§). Nog thans staat de burg der oude vorsten of koningen, thans *Shargieh* geheten, en door Minutoli beschreven

(*) HEROD. *II.* 32. 42.

(†) MINUTOLI *Reise*, *p.* 171. Haar getal is veel grooter, dan men geloofd had. Verscheidene zijn geschilderd en met hieroglyphen voorzien. Zij hebben geheel het Aegyptische karakter.

(‡) MINUTOLI, *pag.* 88.

(§) In het jaar 1820 MINUTOLI *pag.* 93.

ven en afgeteekend (*). Hij is van den ingang van den ouden tempel in eene regte lijn flechts 320 fchreden af, en de hoofddeur van denzelven is naar deze plaats gerigt.

De ruïne van eenen *ouden tempel* wordt door de inwoners foms *Birbé* (tempel), doch gewoonlijker *Umebéda*, genoemd (†). Zij ligt op den afftand van een uur van Kebir, tusfchen het dorp Shargieh en eenen berg, in welken men nog de fteengroeven ziet, uit welke de bouwftof voor de gebouwen genomen is. De overblijffels des tempels zelven beftaan uit twee afdeelingen, eene foort van buitentempel (pronaos) en een binnenvertrek, het eigenlijke heiligdom. De zuidelijke muur van achteren is geheel weg; de oorfpronkelijke wijdte van den tempel laat zich deswege niet meer naauwkeurig bepalen. Groot kan evenwel het gebouw nooit geweest zijn, offchoon blijkbaar grooter dan tegenwoordig (‡). De geheele vorm van het gebouw komt met de oud-Aegyptifche bouworde volkomen overeen. De geheele tempel was van binnen en buiten met beeldwerk en hieroglyphen bedekt, die evenwel niet overäl even goed gebleven zijn (§).

De

(*) MINUTOLI, *pag.* 165 167. En de afbeelding *Tab. XI. Fig. a.*

(†) MINUTOLI, *pag.* 95. enz. Ook het volgende is uit hen ontleend. Men zie den platten grond.

(‡) Dat de oude tempel van Ammon flechts van eene matige grootte was, is door den uitgever van Minutoli, Prof. *Toelken*, door bewijzen uit de oudheid, genoegzaam bevestigd. MINUTOLI *pag.* 169. Men zie den platten grond en de afbeeldingen *Tab. VI—X.*

(§) De naauwkeurige kopiën daarvan zijn wij verfchul-

De tusſchenruimten tusſchen de hieroglyphen op de muren en aan het dak waren beſchilderd; de groene en blaauwe verw is zeer goed in ſtand gebleven. Het beeldwerk toont overäl de ſporen van den dienst van Ammon, even als die te Theben; ook zelfs de omdragt met het heilige ſchip. De tempel was, volgens de gewoonte eer Aegyptenaren, door eenen muur ingeſloten, die de heilige ruimte van de minder-heilige afſcheidde. Dezelve was van aanzienelijke dikte, en van vierkante ſteenen gebouwd; doch is bijna geheel verdwenen, offſchoon men deszelfs rigting duidelijk volgen kan. Slechts op de hoeken zijn de ontzaggelijke vierkante ſteenen in hunne ligging bewaard gebleven, en toonen de uitgebreidheid van de geheele inſluiting aan. Deszelfs lengte bevat zeventig, en de breedte zes en zestig ſchreden, en de zijden zijn tamelijk wel naar de vierhoeken der aarde gerigt (*). Binnen dezen muur ontdekt men nog ſporen van eenen tweeden, welks overblijffels het waarſchijnlijk maken, dat zij zekere afdeelingen vormden, waarover men echter niets verder bepalen kan.

Ten zuiden van den tempel, op den afſtand van een groot vierde deel van een uur, ontſpringt in een verrukkend woud van dadelboomen de *zonnebron*, weleer aan Ammon gewijd, die een klein meer vormt (†). Deszelfs lengte is omtrent dertig;

ſchuldigd aan *Minutoli*, zoo als de uitvoerige verklaring aan zijnen geleerden uitgever, die aan dezelve zijn geheele *zesde* kapittel van zijn werk *p.* 100–162 toegewijd heeft.

(*) MINUTOLI *p.* 166. (†) MINUTOLI *p.* 96. 164.

tig, de breedte twintig fchreden. Het zal zes vademen diep zijn; doch is zoo helder, dat men tot op den grond ziet, op welken altijd eene menigte blazen, als uit eenen kokenden ketel, opftijgen. De temperatuur van het water wisfelt af; het is des nachts warmer dan bij dag, en plegt bij het aanbreken van denzelven eenigzins te rooken. Waarfchijnlijk is het eene warme bron, welker natuurlijke temperatuur men op den dag wegens de gloeijende zonne-hitte niet gadeflaat. Een klein beekje, dat uit het meer loopt, vereenigt zich weldra met eene andere bron, (zij hebben ook nog ander bronwater, zegt Herodotus) die insgelijks in dit dadelbosch ontfpringt, en ftroomt dan naar de ruïne heen, in welker nabijheid zij een moeras vormt, waarfchijnlijk omdat de oude afleidingen verftopt zijn. De vroegere en groote bebouwing van de Oafe vertoont zich nog tegenwoordig in den grooten overvloed van dadels, granaatappelen en andere vruchten. Het voornaamfte voortbrengfel zijn evenwel de dadels, die in groote menigte en zeer aangenaam van fmaak gevonden worden. In goede jaren, zeiden de inwoners, was de plaats met dadels bedekt, en de jaarlijkfche oogst bedroeg 5,000 tot 9,000 ladingen voor kameelen, iedere op driehonderd ponden gerekend; ook betalen zij thans hunne jaarlijkfche fchatting in dadels (*). Er is geen gebrek aan vee; De kameel nogtans teelt flecht voort in de Oafe; waarfchijnlijk wegens de vochtigheid van den grond. Uit dien hoofde vervoeren zij zelven hunne voortbrengfelen niet, zij wor-

(*) MINUTOLI *p.* 89.

worden hun door vreemdelingen afgehaald (*). Hun bestaan hangt deswege thans even als oudtijds van den doortogt der karavanen af. Naast de Oase heeft de Natuur een groot zoutmagazijn aangelegd (†). Aanzienelijke brokken van hetzelve breken over dag; er zijn plaatsen, die een vierde van een uur zoo zeer met zout bedekt zijn, dat zij aan een besneeuwd veld gelijk zijn, en midden uit deze massa's van zout kwellen dikwijls zoete bronnen voort. Het zout is zeer goed, en werd reeds in de oudheid voor reiner en heiliger dan ieder ander gehouden. Jaarlijks op eenen en denzelfden dag, op dien namelijk, op welken de groote karavaan naar Mekka wegtrekt, houden de inwoners hunnen zoutoogst. Het thans gedane chemisch onderzoek (‡) van dit zout bevestigt deszelfs voortreffelijkheid.

Wanneer alle deze kenteekens de zaak tot zekerheid brengen, dat Siwah het oude Ammonium is, zoo blijft er toch alzins eene twijfeling over, namelijk de afstand van *tien* dagreizen, die Herodotus tusschen Ammonium en Theben opgeeft (§). Ver-

(*) Minutoli *p.* 90. 91.

(†) Minutoli *p.* 174. 175.

(‡) Door Prof. John. Minutoli *p.* 179. In gevolge hiervan bestaat het uit een mengsel van gips met 10 tot 20 p. C. keukenzout.

(§) Rennel *Geogr. of Herod. pag.* 577. zoekt deze twijfeling wel hierdoor uit den weg te ruimen, dat Herodotus slechts zegt: tot *het gebied der Ammoniërs*, en niet, tot *den tempel van Ammon.* Daar echter de Ammoniërs, naar alles, wat ons daarvan bekend is, alleen in den omtrek van den tempel, of deze Oasis van eenen zeer klei-

Vermits wij de ligging van Siwah, zoowel als die van Theben, bepaald weten, zoo kan men den afstand der beide plaatsen ook met naauwkeurigheid opgeven, die bijna *honderd* geogr. mijlen bedraagt. Doch daar de dagreizen der karavanen ten hoogste slechts op vijf van deze mijlen kunnen gerekend worden, zoo blijkt het klaar, dat niet tien, maar *twintig* dagen, of het dubbel van den opgegeven tijd tot deze reis werd gevorderd. Doch ook ingevalle men aannemen wilde, dat Siwah het oude Ammonium *niet* zou zijn, maar dit nader bij Theben moest gezocht worden (*), zou men daardoor niets winnen, daar de afstand van de volgende pleisterplaats dan niet kon uitkomen, die thans, zoo als wij straks zien zullen, volkomen in orde is. Onder deze omstandigheden moet van zelve het vermoeden bij ons opkomen, dat hier eene pleisterplaats van *tien* dagreizen is uitgelaten, waardoor op eens alle twijfeling is opgeheven. Ook kan men met de grootste waarschijnlijkheid deze pleisterplaats naauwkeurig bepalen. De weg van Theben naar Ammonium moest namelijk noodzakelijk eerst naar de groote Oasis *El Wah* geleiden, waar de Natuur zelve eene gelijkvormige pleisterplaats

kleinen omvang, woonden, zoo zie ik in de daad niet in, wat daardoor gewonnen wordt.

(*) Belzoni geloofde het in de kleine Oase, die hij eerst bezocht, gevonden te hebben. *Narrative p.* 408. Eene veronderstelling, die sedert de reis van Minutoli niet meer noodig heeft om wederlegd te worden. Belzoni was een stout en gelukkig ontdekker, maar geen geleerde.

plaats voor de karavanen heeft daargesteld. Dat over dezelve de gewone weg naar Ammonium ging, blijkt klaar uit eene andere plaats bij Herodotus (*), waar hij tevens den afstand van Theben derwaarts op *zeven* dagreizen berekent. De groote Oasis is thans, met haar onlangs nog onbekende gedenkstukken, uit het duister te voorschijn getreden, sedert *Caillaud* (†) en *Edmonstone* (‡) die bezocht en beschreven hebben. Zij is daardoor in twee helften verdeeld, eene oostelijke en eene westelijke, die men thans als twee verschillende Oasen beschouwen wil, dewijl tusschen beide eene woeste streek van dertig uren ligt. Zij worden naar hare hoofdplaatsen onderscheiden, de oostelijke, of de eigenlijke groote, Oase bevat de hoofdplaats *el Karghé*, de westelijke *el Dakel*. In den ouden tijd schijnt men beide slechts als eene Oase beschouwd te hebben (§); ten minste wordt de westelijke nooit daarvan gescheiden; en sporen van woningen, zelfs het overschot van eenen tempel bij el Amur, vindt men nog tusschen beide. Beide zijn rijk aan oude gedenkteekenen. Op de oostelijke de hoofdtempel el Karghé, welks platten grond en afbeeldingen wij

(*) Herod. *III.* 26. Hetzelfde zegt ook Strabo, *p.* 1168.

(†) Caillaud, *Voyage à l'Oasis de Thebes. Par.* 1813.

(‡) *A journey to two of the Oases of Upper-Aegypt, by Sir* Archibald Edmonstone, Lond. 1823.

(§) Strabo, *p.* 1168., onderscheidt slechts drie Oasen in Libye, de groote, de kleine en die van Ammon. Het is dus klaar, dat hij de thans zoo genoemde westelijke mede tot de groote Oase rekende. Ook geen ander oude schrijver heeft haar daarvan gescheiden. — Oase heet, volgens Minutoli, *bewoonde plaats.* D.

wij aan Caillaud verschuldigd zijn (*); Op de westelijke die van el Hadjer, buitendien nog een paar kleinere tempels. De afstand van Theben, door Herodotus opgegeven, dien ook Strabo bevestigt, komt volkomen overeen, en toont tevens, dat hij naar dagreizen van karavanen rekende. Van Theben naar de Oase liepen twee wegen, de éénε noordelijker en iets korter van Abydus af, de andere zuidelijker van Latopolis (†). De eerste wordt, volgens Caillaud op 42, de andere op 52 uren, tot aan de hoofdplaats el Karghé, die bij Herodotus ongetwijfeld de stad Oasis is, gerekend. De laatste weg schijnt in den ouden tijd de gewone geweest te zijn, dewijl zeven tot acht uren eene gewone dagreis der karavanen uitmaken. De afstand nu van Siwah tot naar de plaats el Karghé rekent men in Siwah zelve op twaalf dagreizen (‡), zoodat, wanneer men voor den weg, dwars door de Oasis zelve, omtrent nog ééne dagreis er bijvoegt, (en eene grootere naauwkeurigheid zal men hier wel niet verwachten) het getal van twintig dagreizen, of het dubbele van dat, wat Herodotus opgeeft, voor den afstand van Theben tot Siwah uitkomt. De groote Oase lag dus op het midden van den weg; zij is buitendien ook nog thans de rustplaats der karavanen, zoowel van die, welke naar Siwah, als die zuidelijk naar

Su-

(*) Caillaud *Tab. XV—XVIII.* en Edmonstone *Tab. VI*, die ook de gezigten der andere tempels geeft.

(†) Caillaud *Tab. X.* en *p.* 46.

(‡) Hornemann, bl. 150.

Sudan en Darfur (*) gaan; en in zoo verre in hare tempels, zoo als wij met de grootste waarschijnlijkheid mogen vermoeden, de dienst van Ammon ook inheemsch was, zoo ligt misschien daarin de oorzaak, waarom de vermelding der rustplaats uitgelaten werd, of zweeg men daarvan, dewijl die Oase nog tot Thebais behoorde, en de grootste woestijn-reis eerst hier begint; of was het eindelijk ook, dewijl hier geene zoutbedden zijn, zoo als op de overige rustplaatsen?

Hoe dus deze dwaling ook mag ontstaan zijn, zoo kan over de zaak zelve toch bezwaarlijk eenige twijfeling zijn, en Siwah blijft de plaats van den Ammons-tempel, bij welken onze karavaan is aangekomen, ten einde na eenen korten rusttijd hare reis door de woestijn weder aan te nemen.

Wij verlaten dus de hooge palmwouden en het heilige bosch van Iupiter Ammon, en weldra verdwijnt mede het laatste spoor der groeijende en levende natuur; de zuidelijke woestijn van Barka opent ons hare waterlooze vlakten, die alleen door dorre heuvelen afgebroken worden (†). Tien dagen duurt deze weg, tot dat eindelijk de dadelbosschen van *Augila* zich vertoonen, en de afgematte stoet der karavaan weder aan één van die vruchtbare eilanden komt, welke de Natuur met eene spaarzame hand in het midden der zandzeeën van Afrika schiep.

Augila is een bekende naam, zoowel in de oude als

(*) CAILLAUD *p.* 50. EDMONSTONE *p.* 126.

(†) De beschrijving van den weg geeft HORNEMANN, bl. 36. enz.

als in de nieuwe aardrijkskunde; het is nog heden de hoofdſtad van eene landſtreek, die nog twee andere plaatſen omvat (*). De reis van Siwah derwaarts werd door Hornemann in negen *groote* dagreizen afgelegd (†), die, wanneer men haar op tien gewonelijke rekent, den door Herodotus opgegeven afſtand bevestigen. — De plaats is haren naam niet aan hare grootheid, of eenige andere merkwaardigheid verſchuldigd, maar aan de doortrekkende karavanen; die haar nog tegenwoordig op derzelver togten uit het westelijke Afrika naar Cairo aandoen, en daar eene rustplaats hebben (‡). Nog op heden wijdt zich een gedeelte der inwoners alleen aan de karavanen-reizen (§). Doch buitendien was zij eene hoofdplaats voor den dadelhandel, die hier van oudsher, gelijk nog tegenwoordig, in eene groote hoeveelheid en van eene bijzondere deugdzaamheid gevonden worden (⁎). Herodotus merkt uitdrukkelijk aan, dat de Naſamonen, in het land der Syrten, jaarlijks eenen togt daarhenen deden, om hunnen voorraad van deze vrucht daar ook

(*) Mojabra en Meledila. Hornemann, bl. 46.

(†) Hornemann ter zelfder plaats. De karavane reisde twee nachten door, en menſchen en beesten werden geheel en al uitgeput. bl. 45. Ook de Arabiſche aardrijkskundige bepalen den afſtand op tien dagreizen. bl. 154. De opgaaf van Herodotus is dus de gewonelijk aangenomene in Afrika.

(‡) Leo Afric. *pag.* 246. de ſchrijver der *Proceedings* enz., *pag.* 289.

(§) Hornemann, bl. 44.

(⁎) Leo Afric. *l. l.* *Proceedings* enz. *pag.* 289.

ook aan te koopen (*). Even zoo brengen nog heden de Arabieren van Bengasi, uit dezelfde streken, jaarlijks hunne tarwe en gerst derwaarts, om die daar te verkoopen (†). De berigten, door Minutoli medegedeeld, die hij van bewoners van Augila ontving, die naar Siwah gevlugt waren, hebben dit alles bevestigd (‡). Augila is ingevolge hiervan tien dagreizen van Siwah gelegen. Het is slechts omtrent anderhalf uur lang en omtrent een uur breed, en bevat slechts twee dorpen. De inwoners drijven handel met de doortrekkende karavanen, en nemen dikwijls als kameelleiders en kooplieden aan denzelven deel, dewijl zij genoeg kameelen bezitten. Zij winnen bijna dubbel zoo vele dadels, als Siwah oplevert. Zoo bevestigt zich ook hier iedere opgaaf van Herodotus!

Doch wie zegt ons, waar de *Garamanten* wonen, wier bronrijke verblijfplaats thans de naaste bedoelingen onzer reis zijn zullen? Welke rigting zullen wij nemen, zonder bevreesd te zijn, om in de woestijn te verdolen?

De *naam* der Garamanten kan ons niet alleen ten kenteeken dienen. Dezelve is één van de meest omvattende bij de oude aardrijkskundigen, en beteekent een wijd uitgebreid volk in het binnenste van Afrika, van het Dadelland tot aan den Ni-

(*) Herod. *IV.* 182.

(†) Hornem., bl. 48. Men vergelijke hiermede bl. 179.

(‡) Minutoli, bl. 172. De helft der inwoners had de vlugt genomen, om zich aan de schatting te onttrekken, die de regering van Tripoli hun wilde opleggen, en had de katakomben van Siwah tot woonplaats gekozen.

Niger, en oostelijk tot aan Aethiopië (*). Te regt noemt Herodotus zelf hen daarom een zeer *groot* volk. Het komt er hier echter op aan, om te bepalen, waar deze *zijne* Garamanten wonen? en daartoe heeft ons de schrijver zelf toereikende merkteekens gegeven.

De Garamanten, zegt hij ons, wonen zuidelijk, juist boven het land der Psylli. Doch van hen gaat de kortste weg naar de Lotophagen in dertig dagreizen (†).

Deze dubbele bepaling veroorlooft ons het oord, waar de naastgelegene rustplaats zijn moet, met genoegzame zekerheid op te geven. De Psylli woonden, ingevolge de eigene opgaven van den schrijver (‡), midden in het land der Syrtes, omtrent het hedendaagsche Mesurate, tusschen de Lotophagen en de Nasamonen, van welke laatste hun land, sedert dat zij, of liever een gedeelte van hen, op eenen togt, welken zij uit gebrek aan water in het binnenste van Afrika ondernomen hadden, omkwamen, ingenomen werd. Deze bepaling voert ons reeds in het tegenwoordige *Fezzan*, het oude Phazania, het eerste bewoonde land, dat zuidelijk boven deze streek gevonden wordt. Doch de tweede opgaaf, dat van daar tot aan de Lotophagen dertig dagreizen zijn, bevestigt dit ontegensprekelijk. De verblijfplaatsen der Lotophagen waren, zoo als reeds hier boven is aangetoond (§), westelijk van de Psylli gelegen, van Tripoli tot aan de Kleine-Syr-

(*) CELLAR. *Geogr. Ant. II. pag.* 944.
(†) HEROD. *IV.* 174. en 183.
(‡) HEROD. *IV.* 173.
(§) Zie hier boven bl. 56.

Syrtes toe. Neemt men nu het midden van hun land, en wederom *Zuila*, de gewone verblijfplaats der aankomende karavanen uit Aegypte, omtrent het voornaamste oord van het oude Phazania, *Germa*, als de beide waarschijnlijkste eindpunten der reis aan, zoo bedraagt de afstand zoo vele dagreizen, zoo als ons weldra beneden duidelijker zal blijken, waar wij eene meer naauwkeurige beschrijving van deze reisroute zullen moeten geven.

Ook over Fezzan, het land der Garamanten, is eerst in de laatste jaren een helder licht verspreid. Hornemann hield zich wel reeds een half jaar daar op, maar zijne berigten omvatten niet de zuidelijke helft van het land, die hij eerst later zag. Deze, die juist voor ons van belang wordt, is eerst door den kapitein Lyon bereisd en beschreven. Fezzan is evenwel niet eene beperkte Oase, het is een landschap van eenen aanmerkelijken omvang, van bijna 80 mijlen in de lengte, van het noorden naar het zuiden, en 30 tot 40 mijlen in de breedte. Eerst komt dus de vraag voor: Waar de rustplaats moet gezocht worden, van welke Herodotus spreekt, en waar de kenteekens, die door hem opgegeven zijn, gevonden worden?

Dit is wederom dezelfde plaats, waar nog thans de rustplaats der karavanen is, die van Aegypte en van Sudan komen, zoo als wij dit uit *Hornemann* en *Lyon* weten, namelijk de stad en omtrek van *Zuila*, aan de oostelijke grenzen van het land, en alzoo de natuurlijke rustplaats. De breedte van Zuila is door Lyon door het nemen der hoogte der zon bepaald op 26° 11′ 48″ N. De lengte, zoo als bij Rennel, 16° 50′ van Greenwich

wich (*). Omtrent Zuila, bij *Traghan*, zijn de bronnen van zoet water, de eenige, die, volgens de verzekering van Lyon, Fezzan heeft (†). Op andere plaatſen vindt men het eerst 12 tot 20 voeten onder den grond; en in de nabijheid van de groote zoutbedden van Maſen, die zich vier mijlen van het westen naar het oosten uitſtrekken (‡). Van *Murzuk*, de tegenwoordige hoofdſtad, is Zuila twee groote dagreizen af gelegen, van de oude hoofdſtad *Germa*, naar de kaart van Rennel, naauwlijks ééne (§). Zoo vereenigt zich hier dus alles, om het plaatſelijke, door Herodotus opgegeven, aan te toonen. Echter in het algemeen was voormaals de ſtreek van Zuila en Germa de voornaamſte zetel van den handel, en wel in eene zoodanige mate, dat nog op den huidigen dag de handel van Fezzan in het binnenſte van Afrika de handel van Zuila genoemd wordt (*).

Doch eene tweede zwarigheid doet zich ook wederom in de opgaven van Herodotus op, die niet geheel uit den weg te ruimen is. De afſtand van Augila tot aan Fezzan is te groot, dan dat die

(*) *Narrative p.* 219. Rennel heeft de breedte op zijne kaart bijna eenen graad noordelijker geſteld.

(†) Er zijn er *drie. Narrative* 270.

(‡) *Narrative* 257. Het was even als een uitgebrand lava-veld. Slechts met moeite had men er een pad doorgebaand.

(§) Op de kaart van Lyon is Germa veel verder noordoostelijk geplaatst; doch zonder eenigen grond. Hij zelf was daar niet geweest. Rennel heeft zijne gronden in *Geography of Herod. p.* 615. opgegeven.

(*) HORNEMANN, bl. 69.

die reis in tien dagen kon worden afgelegd. De karavaan, waarmede Hornemann ging, bragt, offchoon hare dagreizen meest boven de gewonelijke maat gingen, tot aan Temisfa, het eerfte dorp in Fezzan, zestien dagen, en nog éénen meer tot aan Zuila toe. De Arabifche aardrijkskundigen rekenen echter van Zuila tot Augila op twintig dagreizen, hetwelk ook met den gewonelijken gang der karavanen overeenkomftig fchijnt te zijn (*). Ook hier beftaat dus wederom hetzelfde geval, als bij den afftand tusfchen Theben en Ammonium, namelijk dat dezelve het dubbele der opgave van Herodotus bedraagt. Daar er evenwel in de beide *eindpunten* van Augila en Fezzan geenen twijfel kan plaats hebben, zoo moet ook hier wederom het vermoeden ontftaan, waardoor alleen de duisterheid opklaart, dat eene pleisterplaats in het midden is uitgelaten; hetwelk zoo veel te waarfchijnlijker wordt, vermits ook op dezen weg dezelve zich even zoo goed als tusfchen Theben en Ammonium laat aanwijzen. De Arabifche aardrijkskundigen plaatfen in het midden van den weg tusfchen Augila en Zuila, tien dagreizen van ieder, het oord *Zala* (†). Hornemann bereikte het waterrijke en vruchtbare dal, waarin hetzelve is gelegen, op den negenden dag van zijne verhaaste reis;

(*) Hartmann, *Geogr. Edrifii; pag.* 158. *Proceedings pag.* 197.

(†) Edrisii *l. l.* Men vergelijke de kaart van Rennel; *The rout of Hornemann*, op welke de ligging van Zala en de afftand naar de beide zijden naauwkeurig is opgegeven.

reis; doch de togt der karavaan ging door het zuidelijke gedeelte van het dal (*), zoodat de ſtad, of ten minſte de *plaats*, waar zij lag (want zelfs haar naam ſchijnt verloren geraakt te zijn (†)), omtrent eene halve dagreis noordelijk bleef liggen.

Het zij dat deze of eene andere verklaring aannemelijk zij, zoo blijft nogtans de weg, dien onze karavaan nemen moet, niet langer twijfelachtig. Tot hiertoe was derzelver rigting bijna geheel westelijk geweest, thans; daar zij dieper in Afrika moet indringen, wordt zij meer zuidelijk; doch altijd met eene ſtreek naar het westen toe.

Met vernieuwden moed en verſterkte krachten verlaten wij dus Augila. Weldra, wanneer wij deszelfs palmbosſchen achter den rug hebben, is het gewelf des hemels en de brandende zandvlakte het eenige, wat het oog ontwaart (‡). Geen geluid van eenig levendig wezen, geen geruisch van eenig blad breekt de eeuwig doodſche ſtilte af, welke hier in de Natuur heerscht. Verſtikte vogels teekenen den weg af, dien de vergiftige Simoum welligt nog gisteren heeft genomen, en opwarrelende zandzuilen trekken in de gedaante van nevelen op de vlakte heen (§). Zelfs daar, waar het

(*) Het vruchtbare dal, dat hij op bl. 55. beſchrijft, is ongetwijfeld het dal van Zala, ofſchoon hij ook den naam niet heeft.

(†) Niet alleen HORNEMANN, maar ook HADGE ABDALLAH, zie *Proceedings*, *pag.* 197., kent denzelven ook niet.

(‡) HORNEMANN, bl. 51.

(§) Al wie eene nauwkeurige beſchrijving van dit vreesſelijk natuurverſchijnſel der woestijn wenscht te lezen,

het vruchtbare dal van Zàla gastvrije oorden schijnt te beloven, wordt de verwachting op eene treurige wijs te leur gesteld. De barste aller woestijnen, door het *Harudsch gebergte* slechts gevuld (*), ontvangt den reiziger, en eerst na eene nieuwe tiendaagsche reis zegeviert men ook over deze gevaren. Reeds vertoont zich weder een reusachtige struisvogel; weldra verschijnen troepen van dartelende antilopen en kondigen de nabijheid van herbergzame streken aan (†).

Aldus bereiken wij *Fezzan*, of het land der *Garamanten*, van het welk de schrijver ons nog meerdere merkwaardigheden weet mede te deelen. Zij beoefenen den landbouw, terwijl zij, volgens zijn zeggen, aarde op het zout brengen. Fezzan heeft vol-

zen, die vergelijke *Bruce*, *IV. pag.* 584. en *Proceedings pag.* 195. De afbeelding van eene karavaan, die door de Simoum overvallen wordt, geeft naar eigene ondervinding LYON, *Travels in Northern Africa*, *p.* 85 94. *Tab.* 7. Ook aan hem kwam de doodelijke stilte der woestijn als het verschrikkelijkste voor. „ Niets, zegt hij, is afgrijsselijker, dan deze stilte. Dikwerf verwijderde ik mij des nachts zoo verre van de karavaan, dat het gedruisch van paarden en kameelen mijn oor niet meer bereikte, en had dan eene gewaarwording, die ik niet beschrijven kan; als ik het geluid van den wind vernam, als hij mijn ligchaam bereikte." *p.* 347.

(*) Deze woeste gebergten, waarin de Natuur geheel schijnt gestorven te zijn, worden in de zwarte en witte verdeeld, en zijn het eerst door Hornemann beschreven. De zwarte waren reeds bij de Romeinen onder den naam van *mons ater* bekend. PLIN. *V.* 5.

(†) *Proceedings l. l.* HORNEMANN, bl 55.

volgens de berigten van Lyon, in het algemeen eenen zandigen en onvruchtbaren grond. Slechts door hulp van mest dwingt men denzelven eenige vruchtbaarheid af (*). Dat het zout de plaats van mest vervullen kan, lijdt geenen twijfel, en de groote zoutvlakte van Mafen laat daar geen gebrek aan lijden. Niets belet dus, om het berigt van Herodotus in den eigenlijkften zin te verftaan. Wilde men er evenwel nog aan twijfelen, zoo geeft het berigt van Lyon nog eene andere, bijna nog meer waarfchijnlijke, oplosfing; want Fezzan is volgens hem in eenige ftreken zeer rijk aan witte klei (†). Om den grond vruchtbaar te maken wordt het zand met deze vermengd, zoo als bij ons in verfcheidene ftreken met den mergel. Hoe ligt deze witte klei door onkundigen voor zout konde aangezien worden, is blijkbaar.

Over de runderen met voorwaarts gebogene hoornen heb ik bij onze natuurkundigen vergeefs eene nadere opheldering gezocht. In oude tijden waren dezelve bekender; een beroemd natuuronderzoeker, *Alexander van Myndus*, heeft hen in zijne natuurlijke historie breedvoerig befchreven (‡). Ik twijfel intusfchen, of zij eene afzonderlijke foort uitmaakten; de Afrikaanfche herdervolken hielden zich dikwerf onledig, om de hoorens van hun rundvee door buigen eenen kunstmatigen vorm te geven.

(*) *Narrative p.* 271.

(†) *Narrative p.* 272. *White clay.* Zoo het ook al niet de geheel witte, maar de graauwe klei mogt zijn, zoo zoude deze verwisfeling fteeds ligt zijn.

(‡) ATHEN, *pag.* 221.

ven (*). Misschien was zulks ook hier het geval; en dit vroegere vermoeden heeft zich sedert door de gedenkstukken bevestigd. In den omdragt op het groote relief van Calabsche, met de geschenken, die aan de koningen gebragt worden, waarvan wij eene naauwkeurige afbeelding aan den heer *Gau* te danken hebben, komen twee paar stieren voor met hoornen, die niet de natuur, maar slechts de kunst, hun geven kon (†). Want het eene is regt vooruit, het andere achterwaarts gebogen. Of het slechts eene speling was, misschien om hen ruggelings weidende voor te stellen, dan of zij soms, *zoo* als bij de kaffers, eer men olifanten tam maakte, in den oorlog gebruikt werden, om tot den aanval geschikter te zijn, moet ik onbeslist laten. De buitengemeene dikte en hardheid der huid, die Herodotus hun toeschrijft, worden mede door latere schrijvers gemeld, wanneer zij van het Afrikaansche rundvee spreken (‡).

De menschenjagten, waarmede de Garamanten zich verlustigden, hebben wel bijna geene verklaring noodig. „ Zij plagten" zegt Herodotus, „ de Troglodytische Aethiopers met vierspannen te jagen." Deze Aethiopers schijnen dus eene wilde neger-natie geweest te zijn, welke in de nabijgelegene gebergten en holen woonde en door hen geroofd werd, ten einde dezelve als slaven te verkoopen. Doch de jongste berigten uit Afrika verspreiden

(*) Gelijk de Kaffers. Barrow, *Descript. of the Cap* enz. *pag.* 130.

(†) Gau, *Denkmähler Nubiens Tab. XV.*

(‡) Marmol Afrique, *I. pag.* 52.

den ook over deze narigten van Herodotus een in de daad verrasſchend, ſlechts te treurig, licht.

De gebergten, van welker bewoners hier wordt geſproken, zijn de Tibesti-bergen, welke men eenige dagreizen ten zuidoosten van Fezzan in de woestijn van Burgu vindt. Derzelver bewoners zijn thans de Tibbos, hoogst waarſchijnlijk een tak van den ouden Libyſchen volkſtam, van welken de Tibbos Raſchadè, of Rotzen-Tibbos, nog tegenwoordig in holen wonen. Doch de oude inwoners van dit land, waaronder zich de Tibbos met geweld hebben nedergezet, waren negers (*); en nog tegenwoordig zijn de inwoners van Bilma voor het grootſte gedeelte negers; de ſchrijver heeft dus volkomen regt, wanneer hij dezelve als zoodanige opgeeft. De menſchenjagten zijn hier echter zoo weinig uit het gebruik geraakt, dat de Sultan van Fezzan die nog tegenwoordig zoo al niet met vierſpannen, toch met ruiterij en voetvolk, ja zelfs thans jaarlijks (†), laat aanregten. Toen Lyon daar was, geſchiedde het onder aanvoering van den zoon van den Sultan; en de vader weende vreugdetranen, als hij met 1800 gevangenen, grijsaards, mannen, vrouwen en kinderen, van de *Grazzië*, zoo heet zulk een togt, terug keerde (‡). Aldus is Afrika zich ook hierin gelijk gebleven. Ja zelfs de geringe omſtandigheid, die Herodotus van de taal dezer volken bijbrengt, — wie zou zulks verwachten? — bevestigt zich. „ Zij hebben

(*) Hornemann, bl. 127.
(†) *Narrative p.* 281.
(‡) *Narrative p.* 250. enz.

ben geene ſpraak, die met eenige taal in betrekking ſtaat," zegt hij, „ maar zij piepen, even als de vledermuizen." — „ Wanneer die van Augila van deze ſtammen ſpreken," berigt Hornemann (*), „ zeggen zij, dat derzelver ſpraak aan het kwetteren der vogels gelijk is."

Op eene andere plaats en in een ander berigt zegt Herodotus van de Garamanten, dat zij de gemeenſchap met alle menſchen en alle verkeering ontweken: zij hadden ook geene de minſte wapenen en wisten zich niet te verdedigen (†). Men beſpeurt ligt, dat zulks van eenen enkelen ſtam moet verſtaan worden, die ergens in eenen afgelegenen hoek der woestijn woonde, die niet aan den weg lag, waar langs de karavanen trokken. Het is bijna niet mogelijk de ſchuwheid dezer arme menſchen, die iederen vreemdeling voor eenen roover houden, korter en duidelijker te ſchilderen, dan hier door Herodotus geſchied is. Een tegenſtuk daarvan, maar met nog meer levendige kleuren afgemaald, levert ons Leo de Afrikaner, in zijn verhaal van een gezelſchap kooplieden, hetwelk van den weg afgedwaald was en onverwachts bij eene zoodanige horde aankwam (‡). En wie eene andere in het tegenwoordige Fezzan zoekt, vindt het

(*) Hornemann, bl. 143.

(†) Herod. *IV*. 174.

(‡) Leo, *pag*. 246. *Hornemann's* verhaal van de arme inwoners des dorps Ummeſogeir, welke, vredelievend uit zwakheid, zich liever aan de beſcherming hunner Heiligen onderwierpen, dan dat zij zich wapenden, kan ten voorbeeld ſtrekken. Hornemann, bl. 16.

het in dat gene, wat Lyon van de arme bewoners van het dorp Terbu verhaalt (*).

Zoo zouden wij dus met zekerheid den weg uitgevorscht hebben, welke van Opper-Aegypte naar Fezzan geleidde, en het is tevens bewezen, dat hij dezelfde is, die nog tegenwoordig gebruikt wordt. Doch bijna hebben wij Carthago daarbij uit het oog verloren! Wel weten wij reeds, dat deze karavanen mede voor het grootste gedeelte uit deszelfs onderdanen waren zamengesteld, maar de schrijver gaf ons ook reeds in het tot hiertoe gedane verhaal eenen wenk, die ons van zelve daarheen terugvoert en duidelijk den weg aanwijst, langs welken men *uit het gebied van de Republiek naar Fezzan kwam.* Het zij mij daarom geoorloofd, eerst van dezen te spreken, alvorens ik de beide nog overige afgelegene pleisterplaatsen der Atarantes en Atlantes beproef te verklaren.

Wanneer hij van zijne Garamanten spreekt, zoo voegt hij er te gelijk de aanmerking bij, „ van hen loopt de kortste weg naar de Lotophagen, in dertig dagen komt men bij deze aan (†).” Dit berigt geeft ons eene toereikende uitkomst.

Wij kennen de verblijfplaats der Lotophagen en weten, dat dezelve in de nabijheid van het tegenwoordige Tripoli, van daar tot aan de Kleine-Syrtis, te zoeken is. Dus eene reis daar van daan zuidelijk landwaartsin tot aan de Garamanten, door welke streken zou die ons brengen?

Door geene andere, dan waardoor, volgens de jong-

(*) *Narrative p.* 220.
(†) Herod. *IV.* 185.

jongste Engelsche berigten, de weg der karavanen van *Tripoli* naar *Fezzan*, en van daar verder naar de Niger-landen, loopt. Hornemann maakte reeds deze reis; evenwel niet met eene karavaan, en in eene eenigzins andere rigting. Ook hier zijn wij aan Lyon de volkomene opheldering verschuldigd (*).

De gewone weg gaat van Tripoli af eerst langs de kusten tot aan Lebida, het oude Leptis magna, omtrent *Mesurata*, hetwelk men in zeven dagen bereikt (†). Van daar loopt de weg in eene regte lijn naar het zuiden. Groot-Leptis is dus de stapelplaats van den karavanen-handel geweest, welks verbazende puinhoopen nog thans de getuigen van deszelfs ouden roem zijn (‡). Hier was het, waar men uit de binnenlanden aankomende de zee zag; of daarvan weg reizende die verliet, om die niet weder te aanschouwen. De weg loopt eerst op Bonjam, de noordelijke grensstad van Fezzan 10½° N. B., van daar op Sokna 29° 5′, verder op Sebha 27° 2′; en van daar op Murzuk, of (de afstand is dezelfde) op Zuila. De weg loopt alzins gedeeltelijk door eene woestijn; doch men heeft niet noodig, om ergens meer dan voor vijf dagen water mede te nemen; en meermalen wordt dezelve door vreesselijke streken afgebroken. De weg is dus die, welke door de Natuur zelve bereid is; want op beide zijden ten oosten en westen zijn onafgebro-

ke-

(*) *Narrative Cap. VIII. IX. pag.* 290—334.

(†) Zulk eenen langen tijd had H. Lucas noodig.

(‡) De overblijfsels der muren, pilaren en vierkante gehouwene steenen zijn in eenen reusachtigen stijl. *Narrative p.* 387.

kene woestijnen. Het was dus de oude weg. Zoo men daaraan nog twijfelen kon, zoo brengt de naauwkeurige overeenstemming van de opgaaf van den tijd van Herodotus met Lyon het tot zekerheid. Hij brak den 10 Febr. van Murzuk op, met eene wel niet groote karavaan, maar met toch beladene kameelen en slaven, waarbij onder weg zich nog andere voegden. Zijne dagreizen waren dus de gewonelijke der karavanen. Op den 17 Maart zag hij tusschen Lebida en Mesurata, in het land der Lotophagen, de Middellandsche zee; zijne reis had dus 36 dagen geduurd, van welke er zes als rustdagen te Sokna doorgebragt werden. Het getal der reis-dagen is dus 30, en naauwkeurig dezelfde, die ook Herodotus opgeeft (*).

Het blijft dus bewezen, dat de weg uit het land der Lotophagen, en gevolgelijk uit het gebied van Carthago, naar Fezzan in het binnenste van Afrika een gebruikte en bekende weg was, waarover even zoo weinig, als over dien van Opper-Aegypte naar dit land zelve, eenige twijfel ontstaan kan. Doch de wegen, die Herodotus beschrijft, eindigen nog niet bij de Garamanten, in wier land zij ineen loopen. Hij brengt ons nog twintig dagreizen verder, tot de verblijfplaatsen der

(*) De reis van Murzuk naar Tripoli werd door Hornemann in één en vijftig dagen gedaan. Doch deze opgave kan niet ten regel strekken, daar hij zelf opmerkt, dat hij zeer langzaam gereisd had, en ook in deze opgave de rustdagen mede zijn begrepen, welker getal ons onbekend is. HORNEMANN, bl. 119. Zijn weg ging over Wadan, dat Lyon iets ter zijde liet liggen.

der *Aterantes*, en eindelijk tot die der *Atlantes*, bij welke, zoo als hij zelf bekent, zijne kennis eindigt. Tot hiertoe konden wij hem volgen, door eenen lateren reiziger geleid, die naauwkeurig in zijne voetstappen trad; maar thans verlaten ons allengskens deze leidslieden, maar toch nog niet geheel! De berigten van Lyon, in verband met die, welke van de nieuwste ontdekkers eerst voorloopig Europa bereikt hebben (*), geven ons eenig licht. Maar zullen het de Lezers zelve wel anders verwachten, dan dat op de zekerheid thans waarschijnlijkheden volgen? Doch zij zullen, zoo als ik hoop, toch meer dan bloote vermoedens zijn.

De nieuwste ontdekkingen hebben de aardbeschrijving van het binnenste van Afrika in een wezenlijk stuk veranderd. Zij leeren ons, dat het groote rijk Bornu, dat op onze kaarten zuidoostelijk van Fezzan gelegen is, veel meer bijna regt zuidelijk van hetzelve ligt. Murzuk, de hoofdstad van Fezzan, en Lari, de grensstad, benevens Engornu, de eene hoofdstad van het rijk, liggen in gevolge van deze bijna naauwkeurig onder denzelfden meridiaan (†). Deze berigten, die op eigene ondervinding en niet op medegedeelde berigten berusten, ontsteken ook voor de rigting der volken bij Herodotus een nieuw licht aan.

Herodotus heeft deze rigting slechts in zooverre be-

(*) De boven bl. 13. vermelde berigten van de Heeren Denham, Clapperton en Oudeny in het *Quaterly review Dec.* 1823. Zij zijn daaruit overgezet in de *nouvelles annales des voyages Jan.* 1824. En met eene ontworpene kaart in het *Extrait de la revue Encycloped. Fevr.* 1824. waarop ik mij beroep. (†) *N. Annales p.* 137.

bepaald, dat zij langs den rand der groote woestijn voortloopt. Waarschijnlijk dacht hij, dat dezelve hier westelijk voortliep, zonder evenwel daarover iets naauwkeurigs op te geven. Dat zij intusschen niet regt westelijk liep, maar zuidelijk afweek, heeft reeds het onderzoek tot hiertoe, en de eigene opgaaf van Herodotus omtrent de woonplaats der Garamanten, getoond. Men kan dus ook geenzins zeggen, dat men zijne woorden geweld aandoet, zoo wij die in gelijke rigting zuidwaarts laten voortloopen. Ook hier gaat zij langs den rand der woestijn voort, die hier door vreesselijke streken afgebroken wordt. Waarhenen zoude daarentegen eene geheel westelijke rigting van Fezzan af ons brengen? In het binnenste der groote woestijn, dat hij zelf voor ontoegankelijk houdt.

Zonder eenigzins het oordeel van den Lezer te willen voorinnemen, of dat gene, wat waarschijnlijk blijven moet, voor meer dan waarschijnlijk te doen doorgaan, zal het mij echter geoorloofd zijn, de gronden, waarop ik het laatste gevoelen, dat deze beide volken in eene zuidelijke rigting van de Garamanten te zoeken zijn, uit een te zetten.

Het land der Garamanten, of Fezzan, was van oudsher de hoofdplaats van den handel naar het binnenste van Afrika en de Niger-landen. Als zoodanig treedt hetzelve reeds te voorschijn bij de Arabische aardrijkskundigen, en ook wederom bij de ontdekkers van onzen tijd (*). Hier is het, waar de karavanen zich verzamelen, die naar Bornu en de zuidelijke landen trekken, die onder den

paam

(*) Hornemann, bl. 186.

naam van *Sudan* of *Nigritië* verſtaan worden. Evenwel is het geen land, dat op zich zelve rijk in voortbrengſelen is, maar alleen eene tusſchenplaats voor den handel, welke door de landen aan beide zijden der woestijn gedreven wordt.

Moet uit dien hoofde, wanneer wij reeds in oude tijden dit vinden aangehaald als de plaats, waar de wegen, langs welke de handel ging, uit Aegypte en het gebied van Carthago zamen kwamen, zonder hier echter te eindigen, het vermoeden geene waarſchijnlijkheid bekomen, dat het ook destijds niet anders dan tegenwoordig geweest is, en de voortzetting dezer wegen naar het zuiden liep; vooräl wanneer men zich tevens de onveranderlijkheid van den handel in dit werelddeel, zoo als reeds boven gezegd is, herinnert?

Hierbij komt, dat de waren, welke men van daar bekwam, op eene zoodanige verkeering doelden. De ſlaven en edelgeſteenten, die de Carthagers uit het land der Garamanten kregen, vooronderſtelden noodzakelijk eene verkeering met afgelegene landen, waar beide te huis behoorden, en vanwaar zij nog thans komen.

Wie zijn dus deze *Atarantes*, en waar moet men dezelve zoeken, tot welk eene nieuwe tiendaagſche reis ons geleiden moet? Welk eene rigting zal de karavaan moeten nemen, om dezelve niet te misſen? — Terwijl wij den grooten weg naar Bornu en Sudan volgen, vinden wij hen in den omtrek van *Tegerry*, de zuidelijke plaats, die Lyon bereikte.

Tegerry is de zuidelijke grensſtad van Fezzan onder 24° 4′ N. B.. Zij is, volgens Lyon, de gewone rustplaats der karavanen, die van Bornu,

dikwijls ook van die, welke van Sudan door de woestijn komen (*). De inwoners verkoopen aan de half uitgehongerde kooplieden de levensmiddelen tot eenen hoogen prijs. Slechts dadels zijn er goed koop en in groote menigte te bekomen. Maar de aanbouw van de dadelboomen houdt ook hier op. Ten zuiden van deze ſtad begint dadelijk de woestijn. De bronnen hebben een zoutachtig water. Er kan dus aan zout geen gebrek zijn, offchoon dit niet uitdrukkelijk opgegeven wordt. De geheele afſtand van Zuila bedraagt op Lyon's kaart 160 Engelſche mijlen, die alzins naar den gewonen gang der karavanen ſlechts acht dagreizen zouden uitmaken (†). Ik wil het aan de keus der Lezers overlaten, of zij de dagreizen wat korter willen nemen, dan of zij de beide laatſte voor de volgende rustplaats mede rekenen willen; die, zoo als nader blijken zal, iets meer dan tien dagreizen bedraagt.

Offchoon Tegerry nog tot Fezzan behoort, zoo houdt toch, volgens het berigt van Lyon, de Arabiſche ſpraak hier op; en die van Bornu vervangt hare plaats. En zeker zeer opmerkelijk is het toch, dat bij Herodotus een verhaal aangetroffen wordt, dat eerst, twee duizend jaren na hem, een reiziger, die niets van hem wist, ons uit een berigt uit

(*) *Narrative p.* 240. 241.

(†) Zoo veel bragt er Lyon over door, *Narrative p.* 219—238., zonder met eene beladene karavaan te reizen. Voor eenen zoodanigen zijn dus tien dagreizen bezwaarlijk te veel. Een onderſcheid van ééne tot twee dagreizen op tien heeft er door toevallige oorzaken bij enkele reizen bijna altijd plaats.

uit Bornu bevestigt. „ De Ataranten," zegt hij, „ hadden geene bijzondere perfoonlijke namen onder „ elkanderen en zijn het eenige volk van deze „ foort." Zeker ééne der zonderlingfte verfchijningen; want geen onzer latere reizigers heeft bij de onbefchaafdfte volken iets gelijkvormigs gevonden. Nogtans verhaalt Leo de Afrikaner van de volken van *Bornu*, die zuidoostelijk van Fezzan wonen, juist hetzelfde, wat Herodotus berigt, terwijl hij ons tevens de oplosfing van dit raadfel geeft. „ Een „ koopman," dus luidt zijn verhaal (*), „ die uit „ het gebied van Bornu kwam, en langen tijd on„ der dit volk leefde, verhaalde mij, dat aldaar „ geene eigene namen beftonden; allen noemden „ elkanderen naar hunne lengte, dikte, of andere „ toevallige eigenfchappen, en zij hadden dus enkel „ bijnamen." In hoe verre dit verhaal waar zij of niet, is hier eene onverfchillige vraag; doch bewijst altijd, dat eene zoodanige maar, als Herodotus van zijne Ataranten bijbrengt, nog in het tijdvak, waarin Leo leefde, in Afrika bekend was, en wel van een volk, dat binnen de grenzen van het

(*) Leo, *pag.* 255. Van dit zelfde volk zegt Leo, *pag.* 247., dat zij de opgaande zon met hevigheid aanroepen. Verklaart zulks het berigt van Herodotus niet wegens de verwenfchingen, die zij tegen dezelve doen? — Overigens moet ik hier uitdrukkelijk doen opmerken, dat Leo Herodotus niet had gelezen. Hij verftond niets dan Arabisch en leerde eerst in zijnen ouderdom een weinig Italiaansch; doch al had hij hem ook gelezen, zoo bleef daarom zijne getuigenis niet minder zijn eigene. Dusdanige mannen fchrijven niet uit elkanders werken over.

het zeer uitgestrekte rijk van Bornu woonde. En ook hier kunnen wij wederom uit de laatste reizigers in die landen een voorbeeld ter bevestiging bijbrengen. De eene zwarte gemalin van Mukni, den Sultan van Fezzan, die uit deze streken was, zegt Lyon (*), had geenen anderen naam, dan den *olijfboom* (Zeitun), waarschijnlijk van hare gestalte genomen.

En zoo blijft ons nog de laatste rustplaats, die der *Atlanten*, overig, met welke de Libysche volken van Herodotus eindigen. Lyon verlaat ons hier wel, ten minste als ooggetuige, maar verzamelde berigten, en deze, in verband met die van de laatste Engelsche reizigers, steken ons ook hier wederom een licht aan voor de berigten van den Vader der geschiedenis, dat verrassend is. De weg behoudt de rigting, hij blijft de groote handelweg naar Bornu. Hij brengt ons, juist in het midden van den weg, tusschen Murzuk en Lari, de grensplaats van Bornu, naar Bilma, de hoofdplaats der Tibbo's. En hier is het, waar wij de Atlanten van Herodotus vinden. De afstand van Tegerry wordt door Lyon op achttien dagreizen, iedere van acht uren (†), door anderen op zeventien dagen (‡), opgegeven, die, naar den gewonen maatstaf gemeten, omtrent twaalf of dertien dagreizen zullen uitmaken. Bezwaarlijk zal de Lezer hier eene grootere naauwkeurigheid verwachten! Wil men er evenwel nog de twee dagreizen bijtellen, die bij Tegerry overbleven, zoo komt er juist het getal van twintig dagreizen uit, die, in gevolge van Hero-

(*) *Narrative p.* 59.

(†) *Narrative p.* 244.

(‡) *Narrative p.* 265.

rodotus, van de Garamanten tot de Atlanten gevorderd worden, en er blijft slechts het eenige verschil, dat de tusschen-rustplaats der Ataranten niet geheel in het midden ligt.

De Atlanten wonen volgens hem aan eenen zeer hoogen berg, die rondom afgesneden is. Hij is zoo hoog, dat de inwoners hem de zuil des hemels noemen, en in deszelfs nabijheid zijn zoutbedden (*). Het landschap Bilma, gaf men aan Lyon berigt, is zeer bergachtig (†). Enkele zwarte rotsen verheffen zich bijna loodregt, zoo hoog, dat men er naauwlijks op zien kan; of, zoo als de Arabieren zich in hunne beeldspraak uitdrukken, „dat hem, die er tegen opziet, de muts van het hoofd valt." Op deze rotsen liggen, volgens de berigten der laatste reizigers, de vier dorpen der Tibbo's, (om voor de aanvallen der Tuariks zeker te zijn) van welke Bilma het belangrijkste is (‡). Hoe waar is dus niet de beschrijving van het plaatselijke van Herodotus! Maar hierbij komt nog een ander berigt. Bilma is de groote marktplaats van den zouthandel voor de landen aan den Niger. Jaarlijks worden uit de zoutbedden 30,000 ladingen voor kameelen door de Tuariks naar Sudan gebragt (§). De natuur zelve schreef dus dezen handel voor; want verder zuidelijk vindt men geen zout (⁎). Zoude daarin evenwel niet ook een zeer na-

(*) Zie boven bladz. 208. (†) *Narrative p.* 266.

(‡) *N. Annales des Voyages p.* 137. Zij heten *Kischbi*, *Aschanuma*, *Dirki* en *Bilma*. (§) *N. Annales l. l.*

(⁎) *Proceedings p.* 252. 253. „De kooplieden van Kashna en Agades," wordt er hier gezegd, „trekken jaar-

natuurlijke grond liggen, waarom de kennis der volken voor Herodotus hier een einde neemt? Het was de plaats der ruiling, waar de volken hunne behoeften tegen elkanderen uitwisselden. Het is dezelfde verschijning, die wij reeds in de steppen van midden-Azië bij de Argippaeën zagen (*).

Na dit alles mogen de Lezers beslissen, of zij deze gegevene verklaringen willen toestemmen. Alvorens wij echter de verklaring van Herodotus verlaten, moeten wij nog eenen blik op de laatste merkwaardigheid werpen, die hij ons van het binnenste van Afrika verhaalt (†). „ Tien dagen „ reizens in de groote woestijn is eene *zoutgroeve.* „ Daar woonden ook menschen, welke hunne hut„ ten uit klompen zout hadden zamengesteld; ver„ mits hier in het geheel geen regen viel. Het „ zout, dat zij graven, zou gedeeltelijk wit en „ ge-

jaarlijks in talrijke karavanen naar Bilma, om zout te halen, dat zij op eenen kleinen afstand vinden."

(*) Heeren *Ideën* 2. D. bl. 278.

(†) Herod. *IV. pag.* 185. De zamenhang van het verhaal bij Herodotus leert duidelijk, dat dit niet meer de voortloopende beschrijving van den weg der karavanen, zoo min als eene herhaling van het gezegde is; maar dat hij dit slechts als eene *enkele* merkwaardigheid wil verhalen, die men hem berigt heeft. Om die reden zegt hij: tien dagreizen *in de woestijn.* Niet aan hare kanten, zoo als hij zich de andere pleisterplaatsen voorstelde. — De *bepaaldheid* der uitdrukking is ééne der grootste voorregten bij Herodotus. Hij zegt juist altijd dat gene, wat hij zeggen moet. Hoe zorgvuldig heeft hij hier, door de uitdrukking ἁλὸς μέταλλον, deze *zoutgroeven* van de *zoutheuvels* onderscheiden!

„ gedeeltelijk gekleurd zijn; op deze plaats zou
„ als dan eene volkomen onherbergzame woestijn
„ volgen."

Men gelooft deze berigten bijna woordelijk in de beschrijving weder te vinden, die Leo de Afrikaner ons van de uitgestrekte zoutgroeven te *Tegasa*, in het binnenste dezer woestijn, geeft, waar hij zelf zich drie dagen ophield. Men vindt dezelve, volgens zijn berigt (*), aan de zuidoostelijke grenzen der woestijn van *Zanhaga* (†); zij zijn echter nog omtrent twintig dagreizen van Tombucto verwijderd. Zij werden door van daar afgezondene werklieden bearbeid, die aan den ingang der groeven in ellendige hutten wonen. Hunne spijs moet hun gebragt worden, en niet zelden komen zij van honger om, of worden blind van de brandende hitte. Uit deze groeven van wit en gekleurd zout worden de westelijke Negerstaten aan den Niger, die tot het rijk van Tombucto behooren, met deze behoefte verzorgd. Talrijke karavanen van kooplieden trekken derwaarts, om het af te halen.

Ik laat het aan mijne Lezers over, om de overeenkomst, even als de verscheidenheid der beide verhalen, na te speuren; daar de onbepaalde berigten der beide schrijvers buitendien niet toereikende zijn,

(*) Leo, *pag.* 224. 246.

(†) *Zanhaga* is bij Leo de benaming van het westelijke gedeelte der woestijn tusschen Marokko en Tombucto, aan welke de reeds meergemelde woestijn *Zuenziga* grenst. Het zandige gewest heeft daar deszelfs grootste breedte en is het gevaarlijkste om door te reizen.

zijn, om de plaats dezer zoutgroeven naauwkeurig op te geven. Zij mogen dan ook dezelfde, of wel onderſcheidene zijn; — want hoe vele dergelijke kan de onmetelijke zandwoestijn niet bevatten? — zoo geven zij toch ſteeds een bewijs, hoe bekend Herodotus met derzelver binnenſte merkwaardigheden was, en hoe getrouw zijn verhaal is. Kortzigtige beoordeelaars hebben dikwerf zijne nagedachtenis gelasterd; doch de ſtilte der woestijn bleef in vreesſelijke majesteit de eeuwige getuige zijner geloofwaardigheid!

Het ſchemerde ons in de gewesten der oudheid, welke tot nu toe in den nevel der verafgelegenheid en in den nacht der eeuwen gehuld lagen! Het is tijd om hier te blijven ſtaan, ten einde de menigvuldige omſtandigheden, die zich aan onze oogen opdeden, onder algemeene gezigtspunten zamen te vatten!

Wanneer het handeldrijven der oude volken in het binnenſte van Afrika in deszelfs geheel aan geenen twijfel meer kan onderworpen zijn, zoo liggen ook in de ſporen, die hetzelve heeft achtergelaten, de bewijzen van deszelfs groote levendigheid. Wij hebben gezien, dat dezelfde plaatſen en ſtreken, die thans de hoofdplaatſen zijn, zulks ook in den ouden tijd waren. Doch hoe onderſcheiden is hun tegenwoordige toeſtand van die in vroegere eeuwen; gelijk de voorhanden zijnde gedenkſtukken dit nog aantoonen? Wat is het tegenwoordige Siwah in vergelijking van het oude Ammonium, wat zelfs Cairo tegen het koninklijke Theben? En echter was het ſlechts deze verkeering der volken, misſchien te gelijk aan zekere godsdien-

ftige denkbeelden gehecht, (thans naar Mekka overgebragt) waaraan zij eens hunnen luister en hunne grootheid verfchuldigd waren! Durven wij dus, of moeten wij veelmeer denzelven naar *dezen* maatftaf meten, hoe veel grooter en gewigtiger moet hij dan destijds geweest zijn? Destijds, toen geene barbaren, maar magtige en befchaafde natiën, de noordkust van Afrika in bezit hadden, die den handel, zoo niet tot hunne eenige, nogtans tot hunne gewigtigfte, bezigheid maakten.

De voornaamfte voorwerpen des handels waren verder dezelfde, die het nog tegenwoordig zijn, namelijk, zout, dadels, flaven en goud. De karavanen namen niet zonder inzigten haren weg door de zoutrijke ftreken (*). Hier konden zij voor niet hare kameelen met deze waar beladen, die in de Nigerlanden de fpoedigfte en zekerfte aflevering tegen flaven en ftofgoud vond. Van den aldaar plaats hebbende menfchenhandel, deszelfs omvang en inrigting, hebben wij zoowel in het binnenfte van Afrika, als in Carthago en zijne bezittingen, zoo vele en zoo duidelijke fporen gezien, dat zulks niet op nieuw noodig is om bewezen te worden. Slechts deze eene aanmerking wil ik hier nog bijvoegen, dat de flavenhandel van Afrika toen, even als thans, voornamelijk ook op flavinnen gerigt was,

(*) Het zout van den Ammons tempel (niet Sal ammoniacum, hetwelk de Ouden niet kenden. BECKMANN, *Beyträge V. pag* 459.), werd niet alleen naar Aegypte gebragt, om bij de offerande gebruikt te worden, ARRIAN. *de Exped. Al. III. cap.* 4.; maar het kwam ook op de tafel der Perzifche koningen. ATHEN. *II. pag.* 67. D.

was, die op de Baleariſche eilanden eene drievoudige waarde van de ſlaven hadden (*). Stofgoud was van oudsher ééne der gezochtſte waren in de Nigerlanden, en hoe goed de Carthagers den goudhandel kenden, is boven reeds uit een berigt van Herodotus aangetoond. Bij deze waren kwamen in oude tijden echter ook nog *edelgeſteenten;* namelijk van die ſoort, welke men destijds *Chalcedonyx* plagt te noemen, en die van Carthago zelve zijnen naam heeft ontleend (†). De Carthagers bekwamen dezelve, zoo als bevorens gezegd is, uit het land der Garamanten, waarheen zij ſlechts uit de bergachtige landen in het binnenſte van Afrika konden gebragt worden (‡). Men gaf den Chalcedonyx, of, zoo als hij mede genoemd wordt, den *Carbunculus*, den eerſten rang onder de Onyxen, men gebruikte denzelven tot drinkbekers en vazen; en de verkwisting, welke men zich in deze veroorloofde, kan ons

(*) Diod. *I. p.* 344. Dat ook thans nog de karavanen meer ſlavinnen dan ſlaven aanbrengen, is uit de berigten van Lyon, Burckhardt en andere, duidelijk.

(†) Καρχηδόνιος λίθος.

(‡) Plin. *N. H. XXXVII.* 7. Het is bekend, dat onder de geſnedene ſteenen uit den ouden tijd thans verſcheidene gevonden worden, welker vaderland geheel onbekend is. Zouden niet vele derzelve ten minſte uit de binnenlanden van Afrika komen? Eene opmerking, die ik van eenen natuurkenner hoorde, dat de onbekende ſteenen bijna alle van Romeinſche, maar niet van Griekſche kunst, ſchijnen te zijn, bevestigt misſchien dit vermoeden. Eene nadere bekendheid met de binnenlanden van Afrika zal echter daarvan eerst de zekerheid kunnen geven.

ons een begrip van den omvang van dezen handel doen verkrijgen.

De verdere volken, door welke deze handel gedreven werd, waren de bewoners der landen tusschen de beide Syrten, voornamelijk de Nasamonen, wier togten en onverzaagde ontdekkingsreizen Herodotus bij meer dan ééne gelegenheid prijst, en die zelve hem ook deze berigten mededeelden (*). Nog op heden zijn deze volken en hunne naburen de grootste kooplieden. De stoutmoedige Fezzaners trekken uit de nabijheid van den Niger tot in het midden van Indië (†).

Door deze stammen dus, die onder de Carthaagsche heerschappij stonden, had deze Staat den karavanenhandel in zijne handen, en het anders woeste Syrtenland werd hierdoor ééne van deszelfs belangrijkste bezittingen, welker verkrijging door vrijwillige opoffering hunner gezanten het verhaal zelve bij voortduring in wezen hield (‡). Het aan deze streek grenzende Emporia, of steden in Byzacium, waren, volgens hare ligging, de natuurlijke stapelplaatsen van dezen handel, en de Carthagers hadden reden, om op derzelver bezit zoo ijverzuchtig en in alles, wat haar betrof, zoo geheimvol te zijn. De binnenlandsche handel van Afrika moest dus nog

(*) Dat zij echter niet bloote aanvoerers der waren bleven, maar ook zelven deel aan den handel namen, heeft wel bezwaarlijk eene herinnering noodig. Zij werden hierdoor, hoewel zij tevens Nomaden bleven, nogtans een zeer rijk volk. SCYLAX, *pag.* 49.

(†) *Proceedings*, *pag.* 192.

(‡) Zie hier boven, bl. 55.

nog zoo veel te meer verborgen blijven, vermits de karavanen niet Carthago zelve tot het doel harer reizen maakten, maar in onbekende streken zich vormden, en reeds in de naast aan den rand der woestijn gelegene steden de stapelplaatsen voor hare waren vonden.

ZEVENDE AFDEELING.

KRIJGSMAGT VAN CARTHAGO.

Alhoewel de geschiedenis der oorlogen, welke Carthago voerde, buiten onzen gezigtskring ligt, zoo zou de kennis van de Republiek toch onvolkomen blijven, wanneer wij niet eenige blikken op deszelfs legers en vloten wierpen. Derzelver gesteldheid geeft den maatstaf tot de beoordeeling van zijne magt, en de geschiedenis van zijne opkomst, zoowel als van zijn verval, zou zonder deze kennis slechts half verstaanbaar blijven.

Carthago was te gelijk *zeemogendheid* en *landmogendheid*, beide *in dien zin*, waarin men deze uitdrukking op de toenmalige Staten kan toepassen, waarin nog aan geene heerschappij over den openen oceaan en aan geene groote, in vredestijd besoldigde, legers kan gedacht worden.

Doch het denkbeeld van *heerschappij over de zee* was daarom den Carthagers niets minder dan vreemd (*). Zulks moest bij hen ontstaan, zoodra

(*) Diod. *II. pag.* 134. 412.

dra zij uitlandsche bezittingen hadden, tot welke slechts hunne vloten hen brengen konden, en met welke de onderhouding eener voortdurende en rustige verkeering toch voor hen eene dringende behoefte was, wanneer ook al niet de veiligheid van hun eigen gebied daarvan had afgehangen. Maar juist hierdoor werd ook zoowel de omvang, als mede de aard en wijze, dezer heerschappij ter zee bepaald.

Derzelver *kring* bepaalde zich tot de Middellandsche zee, of eigenlijk tot de westelijke helft van dezelve, en misschien een klein gedeelte van den Oceaan, even buiten de Zuilen van Hercules. Hier lagen de eilanden, welke zij geheel, of gedeeltelijk, hadden veroverd; hier waren de kusten met hunne volkplantingen bedekt. Derzelver *aard* en *wijs* moest daaruit van zelve blijken. Het kwam daarop aan, om deze in afhankelijkheid te houden, en alzoo steeds den weg tot haar open te hebben, troepen derwaarts te brengen, ten einde de landingen van vijandelijke legers te kunnen tegengaan. Dit alles vooronderstelde slechts vrije overvaart en zekere reeën voor de oorlogsvloten. Leverde men ook zeeslagen in de opene zee, zoo had men daartoe toch veel minder kunstmatige wendingen van nooden; en verre zeereizen met oorlogs-eskaders waren toen geheel onnoodig, en gevolgelijk onbekend.

Evenwel ook deze, zoo beperkte, heerschappij over de zee kostte daarom geene mindere inspanning, vermits het niet aan vermogende mededingers daartoe ontbrak. Men had tegen de Etruscers in Italië en tegen de Grieken in Syracusen en Massilia te kampen, en toen men zich eindelijk kon vleijen de-

deze den prijs ontrukt te hebben, trad Rome als de geduchtste van alle mededingers te voorschijn; waar men het weldra ondervond, dat de heerschappij der zee de eenige voorwaarde tot de vernedering van Carthago was. Ongetwijfeld was het deze voortdurende ijverzucht, door welke de krachten der Republiek zich eigenlijk ontwikkelden; maar wanneer men de lange reeks van zegepralen en nederlagen overziet, welke het hun gekost heeft, om zich door eeuwen heen op deze hoogte te bevestigen, zoo geeft dit ons den zekersten maatstaf in handen, om de buitengewone hulpmiddelen te kunnen afmeten, welke hun ten dienste moesten staan.

Wegens de gesteldheid en sterkte hunner zeemagt zijn wij eenigzins beter dan over de meeste andere omstandigheden, die Carthago betreffen, onderrigt. De schrijvers hadden te dikwijls gelegenheid, om over dezelve te spreken, dan dat zij niet veel daarvan zouden aangeteekend hebben.

De voornaamste krijgshaven der Republiek, de eigenlijke standplaats hunner vloten, was in de hoofdstad zelve (*). Zij hadden eene dubbele haven, namelijk eene binnen en eene buiten, zoodat men uit de eerste in de laatste voer. Tot de buitenste voerde een ingang, welke zeventig voeten breed was en met eene keten kon afgesloten worden. Dezelve was voor de koopvaardijschepen bestemd, die daarin eene veilige ankerplaats vonden.

(*) De volgende berigten zijn wij aan APPIAN. *I. pag.* 435–438 en 482. verschuldigd. Intusschen hadden ook andere Carthaagsche steden havens en werven voor oorlogschepen. Zoo als bij voorb. Hippo. APPIAN. *I. p.* 459.

den. Langs de zijden van dezelve liep eene breede kaai, op welke de waren uitgeladen en ter verkooping aangeboden werden, en eene bijzondere poort leidde uit dezelve in de ſtad, zonder dat men eerst in de binnenſte haven kwam. Deze laatst genoemde was door eenen dubbelen muur van de eerſte afgeſcheiden, en alleen tot eene haven voor de oorlogſchepen beſtemd. In deszelfs midden lag een hoog eiland, van waar men in de ruime zee kon zien. Op hetzelve was het verblijf des bevelhebbers over de vloot, waar de ſeinen gegeven en de wacht gehouden werd, zoodat men in ſtaat was, om alles in de zee te kunnen ontdekken, zonder dat men uit dezelve het inwendige van de haven kon beſpieden. Het eiland, zoowel als de haven, waren met ſterke vestingwerken voorzien en met hooge dammen ingedijkt, langs welke de dokken voor de oorlogsgaleijen, tweehonderd twintig in getal, waren aangelegd. Boven dezelve nu waren, in even zoo vele afdeelingen, de magazijnen, die alles bevatteden, wat tot de uitrusting der ſchepen noodig was (*). Aan den ingang van ieder dok ſtonden twee zuilen van de Ioniſche bouworde, die, daar zij rondom het eiland, als om de haven, ge-

(*) Ongetwijfeld had dus ieder ſchip deszelfs magazijn, gelijk zulks mede in onze nieuwere krijgshavens plaats vindt. De magazijnen waren vermoedelijk van hout; want onder de regering van Dionyſius den Eerſten verſpreidde men het gerucht, dat dezelve waren afgebrand; waarop hij vergeefs zich met de hoop vleide, dat ook hunne vloten een dergelijk lot ondergaan hadden. Diod. *II. pag.* 60.

geplaatst waren, het geheel het aanzien van eene prachtige gallerij gaven.

De oorlogschepen der Carthagers schijnen vóór den tijd, dat zij krijg met Rome voerden, gewonelijk met drie roeibanken (*triremes*) geweest te zijn, zoo als de geschiedenis hunner oorlogen met Syracusen ten bewijs hiervan strekt (*). Doch de manier, om grootere schepen te bouwen, welke sedert den tijd van Alexander den Grooten, vooral door Demetrius den Stedenveroveraar opkwam, schijnt ook door de Carthagers nagevolgd te zijn; en reeds in den eersten oorlog met Rome bestonden hunne vloten uit schepen met vijf roeibanken (†); ja zelfs wordt er melding gemaakt van één met zeven roeibanken, alhoewel slechts als eenen, op den vijand behaalden, buit (‡).

De scheepvaart der Carthagers stond onder de bescherming hunner goden, van welke de zeegoden, hun Poseidon, Triton, de Cabiren, eene eigene klasse uitmaakten (§). De beelden derzelve waren op het achterste deel van het schip, vooräl van hunne oorlogschepen, en deze droegen — zoo wij ons op de getuigenis van eenen dichter beroepen

(*) Zoo als bij voorb. bij DIOD. *II. p.*409. en op andere plaatsen, waar hij van de Carthaagsche vloten spreekt. Het schijnt in het algemeen niet twijfelachtig te zijn, dat de Carthagers in hunne scheepsbouwkunde de leerlingen van de Grieken en inzonderheid van de Syracusers werden. De nood moest hen daartoe wel aansporen.

(†) Zulks blijkt klaar uit POLYB. *I. p.* 158 en 159.

(‡) POLYB. *I. pag.* 58. Hetzelve was op Pyrrhus veroverd.

(§) MÜNTER, *Religion der Carthager, p.* 97.

pen mogen — zelfs voor een gedeelte de namen van dezelve (*).

Het gewone getal hunner oorlogſchepen of galeijen ſchijnt reeds, door de inrigting van de haven, ongeveer bepaald te zijn; en hiermede ſtemmen ook de berigten van de ſterkte hunner vloten overeen (†). Een aantal van honderdvijftig tot tweehonderd oorlogſchepen is het gewonelijkſte, dat de geloofwaardigſte ſchrijvers tijdens den oorlog met Syracuſen bijbrengen. Hetzelve was grooter in de eerſte oorlogen met Rome, waarin hunne zeemagt over het algemeen het hoogſte toppunt ſchijnt bereikt te hebben. In den geduchten zeeſlag, door welken Regulus zich den weg naar Afrika baande, ſtreden driehonderd vijftig Carthaagſche galeijen, met 150,000 man bezet, tegen driehonderd dertig Romeinſche, waarop zich 140,000 manſchappen bevonden (‡).

De

(*) Silius Italicus *L. XIV.* 572. In de beſchrijving van den zeeſlag en den brand der vloot:

Uritur undivagus Python et corniger Ammon
Et quae Sidonios vultus portabat Elisſae,
Et Triton captivus et ardua rupibus Aetne cet.

(†) Diod. *I. pag.* 685. 691. *II. pag.* 134. Wanneer bij dezen zelfden ſchrijver op een paar andere plaatſen, zoo als bij voorb. *I. pag.* 419. 606. oneindig grootere getallen voorkomen, zoo zijn dit ongetwijfeld vergrootingen, die wij aan Ephorus moeten dank weten. — Overigens worden de *transportſchepen* bij de Carthagers ſteeds van de oorlogſchepen onderſcheiden.

(‡) Polyb. *I. pag.* 66. De beſchrijving van dezen ſlag geeft het beste denkbeeld van de toenmalige *manier van oorlogen ter zee.* De vloot der Romeinen, welke in de

De bemanning hunner oorlogschepen bestond deels uit scheepsfoldaten (*), deels uit roeijers; zoodat eene galei van vijf roeibanken 120 der eerste en 300 van de laatste bevattede (†). De menigte roeijers droeg het meeste tot de snelheid bij, waardoor de Carthagers, zoo als uitdrukkelijk gezegd wordt, boven anderen uitmunteden (‡). Deze roeijers waren bij hen *slaven*, die de Staat daartoe kocht (§), en welke, daar zij oefening noodig hadden, ongetwijfeld een staande korps vormden, dat geheel, of ten minste gedeeltelijk, ook in tijd van vrede werd onderhouden. De spoedige bemanning hunner eskaders zou anderzins onverklaarbaar zijn.

De bevelhebbers hunner vloten werden van die hunner landmagt onderscheiden, aan welke zij bij ge-

gedaante van eene wigge was geplaatst, brak door die der Carthagers henen, welker stand berekend was om te overvleugelen. In het gevecht worden er over de dertig schepen in den grond geboord, en vierenzestig door de Romeinen door enteren genomen. De slag kostte aan meer dan 30,000 menschen het leven. Wanneer men zulks overweegt, zijn dan zelfs onze grootste zeeslagen niet maar kleine gevechten in vergelijking van die van deze tijden?

(*) ἐπιβάται. (†) Polyb. *l. l.*

(‡) Zoowel boven die van Syracusen, Diod. *II. pag.* 409., als boven de Romeinen, Polyb. *I. pag.* 130.

(§) Volgens Appian. *I. pag.* 315. kocht Hasdrubal in den tweeden oorlog met Rome op eenmaal 5,000 slaven tot galeiroeijers. Mede een bewijs van den omvang van den Carthaagschen slavenhandel! Welk eene markt van Afrika zou thans in staat zijn, om op eenmaal zoo vele te leveren?

gemeenſchappelijke ondernemingen ondergeſchikt waren (*). Anders ontvingen zij hunne bevelen van den Senaat, die hun niet zelden verzegeld werden overgegeven, om dezelve eerst op eene bepaalde hoogte open te breken (†). Even gelijk de door hunne vloten behaalde overwinningen door openlijke vreugdebedrijven gevierd werden, had zulks bij derzelver nederlagen door eene openlijke treurpleg-tigheid plaats. De ſtadsmuren werden dan zwart behangen, en op de voorſtevens van de ſchepen vellen uitgeſpannen (‡).

De ganſche geſteldheid en de betrekking der Republiek moest haar van zelve daar henen brengen, om hare zeemagt als hare voornaamſte ſterkte te beſchouwen. Daarom werd aan deze ook zoo veel te koste gelegd, en met den trap van volkomenheid, die dezelve bereikte, ſtond, zoo als Polybius uitdrukkelijk aanmerkt (§), de *landmagt* in geene gelijke evenredigheid. De menigvuldige oorlogen, welke de Republiek voerde, en de beſtiering van deszelfs uitgeſtrekte bezittingen, noodzaakten haar bijna onafgebroken groote legers te moeten onderhouden. Echter ook hier had Carthago zijne geheel bijzondere inrigtingen en inzigten; ook hier-

(*) Polyb. *I. pag.* 223. Hamilcar had zijnen behuwdzoon Hasdrubal op zulk eene wijze onder zich.

(†) Diod. *I. pag.* 685. cf. Polyaen. *V.* 10. 2.

(‡) Diod. *I. pag.* 422. *II. pag.* 399. 412. Diodorus noemt hier δέῤῥεις, hetwelk lederen of harige dekkleeden beteekent. Zouden het ook *zwarte* ſchapenvellen geweest zijn?

(§) Polyb. *II. pag.* 564.

hierin erkent men de ſtaatkunde van eenen handeldrijvenden Staat, die de oorlogen liever voor zijn geld door anderen voeren liet, dan dat hij zelf die voerde; maar dezelve ook tevens juist hierdoor tot de grondlegging zijner verkeering met de afgelegenſte volken wist te maken.

Het lag in den aard van eenen zoodanigen Staat, als Carthago was, dat ſlechts een gering gedeelte van deszelfs burgers den oorlog tot hunne bezigheid konde maken; het is echter ook tevens klaarblijkelijk, dat dit bij voorkeur de klasſe der aanzienelijken en edelen was (*). Reeds daaruit wordt de aanmerking van Polybius opgehelderd, dat de landmagt door de Carthagers werd veronachtzaamd, nogtans met uitzondering van de ruiterij (†), daar de uitgaven, die deze vorderde, den dienst kostbaar maakten, en denzelven daardoor in de oogen dier klasſe eene aanlokkelijkheid gaven (‡), die nog door een uitwendig teeken, door *ringen*, vermeerderde. Men mogt er zoo vele van dragen, als men veldtogten gemaakt had (§). Bij de groote Carthaagſche legers vond men ſteeds naar evenredig-

(*) Men zie Diod. *II. pag.* 144. 399. 414.

(†) Polyb. *II. pag.* 565.

(‡) Dat echter daarom in geval van nood de overige de wapens moesten opvatten, ſpreekt van zelve. In een dusdanig geval leverde de *ſtad* Carthago 40,000 man voetvolk en 1,000 ruiters. Diod. *II. pag.* 413. 450.

(§) Aristot. *Polit. VII.* 2. Verklaart het zich daaruit niet, waarom Hannibal na den ſlag bij Cannae de ringen der geſneuvelde Romeinſche ridders naar Carthago zond, met de bijvoeging, dat ſlechts de ridders bij de Romeinen die dragen mogten? Liv. *XXIII.* 12.

digheid flechts een klein aantal eigenlijke Carthagers (*). Zij maakten geheel of ten deele een afzonderlijk korps uit, hetwelk onder den naam van *het heilige korps* (†) voorkomt, en fchijnen meer eene foort van lijfwacht van de veldheeren te zijn geweest, die zich echter door hare dapperheid niet minder dan door hare pracht onderfcheidde, hetwelk niet alleen in derzelver wapenrustingen, maar inzonderheid ook in derzelver drinkvaten, zigtbaar was (‡).

De uitgebreide legers, waarmede Carthago optrad, beftonden dus op verre na voor het grootfte gedeelte uit *vreemdelingen*, die *gehuurd* werden. De veroverende handeldrijvende Staten van alle tijden kwamen in eenen zekeren graad altijd tot zulk een ftelfel, hetwelk alleen naar de tijdsomftandigheden onderfcheidenlijk gewijzigd voorkomt; want wat zijn zelfs de hulpmiddelen, die men in onze dagen aan vreemde Mogendheden toeftaat, anders dan eene wijziging van hetzelve? Doch bezwaarlijk heeft toch ergens een andere Staat dit ftelfel zulk eenen omvang gegeven, als Carthago; bijna half Afrika en Europa hadden deze rijke Republikeinen in hunne foldij.

Een Carthaagsch leger moet uit dien hoofde ook een meer belangwekkende aanblik voor den wijsgeer,

(*) Bij een leger van 70,000 man vond men er flechts 2,500. Diod. *II. pag.* 143. 414.

(†) Ἱερὸς λόχος. D.

(‡) Diod. *ll. ll. ll.* Het fchijnt intusfchen uit die zelfde plaats, dat dit *heilige korps*, niet uit ruiterij, maar uit zwaar gewapend voetvolk beftond.

geer, dan voor den krijgskundigen, geweest zijn. Het was als ware het eene verzameling van de verschillendste volken uit de meest verschillende landen. Horden van halfnaakte Galliërs stonden hier naast de benden van de in het wit gekleede Iberes; wilde Ligures nevens de verafgelegene Nasamonen en Lotophagen. Carthagers en Phoenicische Afrikanen vormden het middenpunt. Ontelbare scharen van Numidische ruiters, van alle stammen der woestijn, renden op ongezadelde paarden langs de vleugels. Balearische slingeraars maakten de voorhoede uit, en eene rij kolossale olifanten, met derzelver Aethiopische geleiders, trok, als ware het, eene keten van beweegbare vestingen, voor de voorzijde.

Carthago stelde opzettelijk deszelfs leger uit de verschillendste volken zamen, ten einde daardoor, zoo als Polybius aanmerkt (*), wegens de onderscheidene talen, iedere vereeniging der soldaten tot oproer moeijelijker te maken.

In opzigt tot deze bonte verzameling geleek een Carthaagsch leger naar een Perzisch. Dit laatste vereenigde in zich de Oostersche natiën, zoo als het eerste de Westersche deed. Eene eenige maal, bij den togt van Xerxes tegen Griekenland, en de gelijktijdige onderneming der Carthagers tegen Sicilië, waren deze beide Staten verbonden. Hadden hunne omstandigheden het destijds toegelaten, dat beiden hunne legers vereenigd hadden, zoo zou men het verwonderingwaardigste van alle schouwspelen gezien hebben — eene monsterkaart van

(*) Polyb. *I. pag.* 167.

van bijna het gansche toenmaals bekende mensche-lijke geslacht.

Maar ook een Carthaagsch leger alleen ontbrak het in deszelfs zamenstelling niet aan verscheidenheid. Het ligt geheel in ons plan dit belangrijke tafereel in deszelfs bijzondere deelen naauwkeuriger te beschouwen.

Het getal van Carthaagsche burgers bij hunne legers was, zoo als reeds aangetoond is, nooit zeer aanmerkelijk, alhoewel het korps van dezelve het luisterrijkste gedeelte van het geheel uitmaakte. Hunne *Afrikaansche onderdanen* maakten den kern van hunne legers uit, die bij Polybius bestendig onder den naam van *Libyers* voorkomen (*). Zij dienden te paard en te voet, en zoowel een gedeelte der zware ruiterij, als van het zwaar gewapende voetvolk, was uit hen zamengesteld (†). Zij waren met lange lansen gewapend, die Hannibal, na den slag aan het meer Trasimenus, met Romeinsche wapenrustingen verruilde (‡).

Nevens deze stonden *Spaansche*, *Gallische* en *Celtische* benden. De Spaansche soldaten behoorden tot die gene, welke de beste krijgstucht onder het Carthaagsche leger hielden, en dienden voor het grootste gedeelte als zwaar gewapend voetvolk. Witte linnen kleederen met roode belegsels waren derzelver dragt, en een groot zwaard, om te houwen en te steken geschikt, was hun voornaamste wapentuig (§).

Gal-

(*) Polyb. *I. pag.* 161. 196. 458. enz. *III. pag.* 359.
(†) Polyb. *I. pag.* 647. (‡) Polyb. *I. pag.* 584.
(§) Over deze wapening en kleeding der onderschei-de-

Gallifche horden vochten reeds, federt zeer vroege tijden, in de Carthaagfche legers. Nergens tref ik eenen wenk aan, uit welk gedeelte van Gallië dezelve gehuurd werden (vermoedelijk uit die gene, welke het naaste aan de Middellandfche zee waren gelegen); het fchijnt echter, dat men daartoe de ruwfte en wildfte ftammen nam. Hunne ligchamen waren tot aan den gordel ontbloot (*); een zwaard, alleen tot houwen gefchikt, was hun wapen.

Ook Italië leverde hun befoldigden uit onderfcheidene volken. *Ligures* verfchijnen in hunne legers terftond bij het begin van den oorlog met Rome (†), en de *Campaners* reeds in de Syracufifche oorlogen (‡). Ook werden er *Grieken* door hen gehuurd; doch waarfchijnlijk niet eerder, dan in de onlusten met Rome (§).

De

dene troepen vindt men de naauwkeurigfte berigten bij Polyb. *I. pag.* 643.

(*) Zij wierpen in den flag hunne kleederen weg. Polyb. *I. pag.* 287. Door dezen zelfden fchrijver worden zij reeds vóór de Romeinfche oorlogen als befoldigde foldaten van Carthago genoemd.

(†) Polyb. *I. pag.* 39. Men vergelijke bij Herodotus, *VII.* 165. de lijst der volken, uit welke de armee van Hamilcar bij den inval in Sicilië in het jaar 480 beftond: Phoenicers, Libyers, Iberen, Ligues, Sarders en Corfikanen, zamen 300,000 man. Wij leeren tevens uit deze plaats, dat de dood van Hamilcar als eene opoffering aangezien, en hij als heros met offers en gedenkteekens, die men voor hem in de fteden der volkplantingen oprigtte (πόλισι τῶν ἀποικίδων), vereerd werd. Herod. *VII.* 167. (‡) Diod. *I. pag.* 605.

(§) Polyb. *I. pag.* 82. Waarfchijnlijk gaven de oorlogen

De *Balearische slingeraars* waren bij de Carthagers eene bijzondere soort van ligte troepen. Zij gaven gewonelijk omtrent 1,000 man. De geweldige worp dezer lieden had bijna dezelfde uitwerking als die van ons klein geweer. Hunne steenen verbrijzelden schilden en harnassen, en in eenen slag tegen de Syracusers verschaften zij den Carthagers de overwinning (*).

Doch de voornaamste sterkte van hun leger bestond gewonelijk in *ligte ruiterij*, welke hun door de nomadische stammen werd aangeboden. Van oudsher hadden zich deze horden, zoo als nog tegenwoordig, op de paardenteelt toegelegd, zij waren, als ware het, geborene ruiters, en van de jeugd af gewoon met hunne snelloopende paarden in de gevechten rond te rijden. Alle deze stammen, van de naburige Massiliërs tot aan de afgelegene Maurusiërs, die in het hedendaagsche *Fez* en *Marokko* aan den westelijken Oceaan woonden, waren gewoon in de Carthaagsche legers te vechten en in Carthaagsche soldij te staan (†); en aan de

gen met Pyrrhus in Sicilië, welke in het algemeen veel invloed op het Carthaagsche krijgswezen hadden, hiertoe de eerste aanleiding.

(*) Diod. *II. pag.* 399. 401. cf. Polyb. *I. pag.* 647.

(†) Polyb. *I. pag.* 458. telt vier verschillende volken van deze Nomaden, van het gebied van Carthago af tot aan den Oceaan toe: de *Massyli*, de *Massaesyli*, de *Maccaei* (over wier namen de oordeelkundige twisten) en de afgelegenste., de *Maurusii*. Alle deze stammen hadden hunne vorsten, hoofden of koningen (zoo als men dezelve verkiest te noemen), met welke de Carthagers in voortdurende verbindtenissen stonden, en wier vriendschap

de oostzijde van hunnen Staat ſtrekten zich hunne wervingen uit, die in Afrika, zoo als in Europa, door hunne afgevaardigde Senatoren werden bewerkſtelligd, tot in het gebied van Cyrene (*). De benden dezer Numidiſche ruiters ſtreden op kleine ongezadelde paarden. Een koord, van biezen gevlochten, ſtrekte hun tot eenen teugel; doch zij maakten ook bijna van dezen geen gebruik, om hunne leerzame beesten te beſtieren. Een leeuwen- of tijger-vel was te gelijk hunne kleeding en nachtleger en, wanneer zij te voet vochten, was een ſtuk van eenen olifantshuid hun ſchild. Hun aanval was vreesſelijk door de vaardigheid hunner paarden, en de vlugt was bij hen niet berispelijk, wijl zij ſlechts vloden, om eenen vernieuwden aanval te doen (†): zij waren voor de Carthagers datgene, wat de Koſakken voor de Rusſen zijn. De *zware ruiterij* (*equi frenati*) daarentegen beſtond buiten de Carthagers zelve uit Libyſche, Spaanſche en nader-

ſchap zij op allerhande wijze, inzonderheid door huwelijken met aanzienelijke Carthaagſche meisjes, zochten te onderhouden. Behalve het voorbeeld van Syphax vindt men reeds een ander bij POLYB. *I. pag.* 193. Wanneer er een leger moest op de been gebragt worden, dan vaardigde Carthago eenige raadsheeren af aan deze opperhoofden, welke met hen de verdragen moesten ſluiten, wegens de troepen, die in ſoldij moesten genomen worden; de ſtammen volgden in dat geval hunne hoofden. DIOD. *I. p.* 581.

(*) DIOD. *I. pag.* 605. Eene voorname plaats, die een regt aanſchouwelijk begrip van deze uitgeſtrekte wervingen geeft. Hoe vele *voorloopige* toebereidſelen behoorden er niet toe, om een zoodanig leger bijeen te verzamelen?

(†) STRAB. *pag.* 1184. APPIAN. *I. pag.* 317.

derhand ook uit Gallifche ruiters. Alle deze worden dikwijls bij Polybius vermeld (*).

Al de voordeelen en nadeelen, welke van groote legers, meerendeels uit ligte troepen beftaande, onaffcheidbaar zijn, waren ook met de Carthaagfche inrigtingen verbonden. Veiligheid voor overrompeling, ligtheid der marfchen en groote bewegingen, verwoestende togten en, even uit dien hoofde, onmogelijkheid, om te kunnen terugkeeren; — maar ook gebrek aan krijgstucht, pestziekten, moeijelijkheid in het overvoeren ter zee wegens de paarden en olifanten (†), en een bijna zeker verlies in regelma-

(*) Zoo als bij voorb. *I. pag.* 532. 647.

(†) Men zal uit dien hoofde algemeen de opmerking bevestigd vinden, dat de Carthagers, wanneer het mogelijk was, aan den togt over land de voorkeur boven het vervoeren ter zee gaven. Hamilcar trok over land tot aan de Straat van Gibraltar, toen hij naar Spanje toog (Polyb. *I. pag.* 222.). Hannibal ging over land naar Italië. De kunst, om olifanten over het water te vervoeren, fchijnen zij niet eerder, dan in de oorlogen met Rome, te hebben geleerd. Diod. *II. pag.* 502. Ten minfte in hunne vorige oorlogen met Syracufen komt zulks nergens voor. Hoogst waarfchijnlijk leerde zij van Pyrrhus, om gebruik van dezelve te maken, namen zulks des te eerder aan, wijl Afrika hun deze dieren opleverde. De jagten op dezelve moeten van eenen grooten omvang geweest zijn; want zelfs hunne voornaamfte veldheeren werden daar op uitgezonden, zoo als Hasdrubal, de zoon van Gifcon. Appian. *I. pag.* 314. In plaats van deze bediende men zich in vroegere dagen van ftrijdwagens. Het is onzeker, of zij deze uitvinding uit Phoenicië mede bragten; — men weet uit de oorlogen van Jofua, dat zij daar niet onbekend waren; — dan of zij die van

matige veldflagen tegen welgewapende troepen, waren daarvan de gevolgen. Waarlijk er werden de krachten en het fcheppende vernuft van eenen Hannibal toe vereischt, om deze wilde horden te temmen en een leger uit dezelve te vormen, hetwelk zelfs de Romeinfche legioenen floeg!

Deze zamenftelling van hunne legers geeft ons mede eene voldoende opheldering, hoe derzelver getal zoo fterk kon zijn; offchoon men tegen de groote ronde getallen, welke hier in menigte worden opgegeven, een gegrond mistrouwen kan opvatten. Zelfs volgens de gematigde opgaven van eenen Timaeus (*), verfchijnen hunne legers in de Syracufifche oorlogen veel talrijker, dan in de Romeinfche, waar wij oordeelkundige berigten bezitten (†). Dat het intusfchen met deze hulpmiddelen aan de Republiek niet zwaar kon vallen, om een leger van honderdduizend man op de been te brengen, heeft geen verder bewijs van nooden.

De-

van de Afrikaanfche volken hebben aangenomen, bij welke dezelve gebruikelijk waren, zoo als bij de *Garamanten*, *Zauecen*. HEROD. *IV.* 183. 193. — De pestfoortige ziekten onder hunne legers verdienen nog een bijzonder onderzoek. Was het de eigenlijke pest? Ik twijfel hieraan! Men zie DIOD. *I. pag.* 697.

(*) Zie boven bl. 22.

(†) Volgens de opgaven van Hannibal zelven, die Polybius van de gedenkzuil, welke door hem te *Lacinium* was achtergelaten, affchreef, bedroeg deszelfs leger bij zijne aankomst in Italië (alwaar het weldra door Galliërs werd verfterkt) niet boven de 26,000 man, en de onder zijnen broeder Hasdrubal in Spanje achtergelatene Afrikaanfche troepen 13,400 man. POLYB. *I. pag.* 459. 511.

Deze grootere legers had Carthago ſlechts in tijd van oorlog van nooden; dat echter ook in vredestijd eene zekere magt werd op de been gehouden, lijdt geenen twijfel (*). De talrijke bezettingen, welke in de provinciën lagen, beſtonden voor het grootſte gedeelte uit gehuurde troepen (†), en hetzelfde geldt ook van de bezetting der hoofdſtad (‡). De drievoudige muren van de citadel bevatteden te gelijk de kwartieren voor de ſoldaten en de magazijnen. Ieder derzelve had aan de binnenzijde eene dubbele rij van gewelven. De onderſte bevattede de ſtallen voor driehonderd olifanten en de bergplaatſen voor hun onderhoud; in de bovenſte waren ſtallingen voor vierduizend paarden, benevens de noodige magazijnen en kwartieren voor twintigduizend man voetvolk en vierduizend man ruiterij (§). Een bijzonder bevelhebber der ſtad voerde het bevel over deze troepen (⁎).

Deze berigten moeten ons van zelve tot overdenkingen leiden, welke de ware ſterkte der Republiek ons juister leeren waardeeren.

Legers van gehuurde troepen kunnen nooit die van eigene krijgslieden geheel vergoeden, wijl bij hen de zedelijke drijfveeren ontbreken. Het voortreffelijke vernuft van eenen grooten man, gepaard met

(*) Dion. *II. pag.* 457. geeft een klaar bewijs, dat men zulke troepen had, die *beſtendig* in ſoldij bleven.

(†) Bij voorb. in Sardinië. Polyb. *I. pag.* 195. 203.

(‡) Men vergelijke de berigten van de bezetting, welke Hannibal in dezelve legde. Polyb. *I. pag.* 459.

(§) Appian. *I. pag.* 436.

(⁎) Polyb. *I. pag.* 163. *ὁ ἐπὶ τῆς πόλεως στρατηγός.*

met eene langdurige oefening — zoo als in den tweeden oorlog met Rome het geval was — kan een zoodanig leger eenen tijd lang geducht maken; maar een dergelijk aanvoerer wordt niet altijd gevonden. De oorlogen tegen de beheerfchers van Syracufen werden meest met befoldigden tegen befoldigden gevoerd, en hier bleef de weegfchaal tamelijk in evenwigt. De oorlogen tegen Rome waren oorlogen met Romeinen, en Carthago moest eindelijk onderliggen.

Aan den anderen kant had de Republiek bij dit ftelfel het voordeel, dat buitenlandfche nederlagen haar weinig fchade toebragten. Het was de kop van de Hydra, welke wederom aangroeide, zoo dikwerf als men dien affloeg. Wat was Carthago daaraan gelegen, of er honderdduizend barbaren meer of minder op de wereld waren, zoo lang het flechts niet aan andere ontbrak, om in derzelver plaats te ftellen, of aan geld, om die te betalen (*)? Deze wervingen aan hen moeijelijk of onmogelijk maken, heet daarom ook de zenuwen van den Staat verlammen, en de Romeinfche ftaatkunde vergat niet daarvoor te zorgen. Scipio verbood hen in Europa te werven (†) en Ma-

(*) Hoe weinig prijs de Carthagers uit dien hoofde ook op deze troepen ftelden, toont ons een paar in het oog loopende voorbeelden aan. Een korps van dezelve, hetwelk had beginnen te muiten, liet men op één van de Liparifche eilanden *dood hongeren*. Diod. *I. pag.* 339.; en Himilcon liet een geheel leger van dezelve in den loop; terwijl hij zich alleen met de Carthagers den terugtogt vrijkocht. Diod. *I. pag.* 700.

(†) Appian. *I. pag.* 170.

Masinissa vormde in Afrika zijne nomaden tot akkerlieden (*).

Eindelijk bemerkt men ligtelijk, dat dit krijgsstelsel ook met hunne handelstaatkunde in verband stond. De verkeering en vereeniging der volken kon door niets zoo sterk, als door hetzelve, bevorderd worden. Hier leerde eene menigte afgelegene natiën elkanderen als wapenbroeders kennen, en alle merkten elkanderen weder als bondgenooten van Carthago aan, voor welks belang zij streden. Hoe gemakkelijk moest de toegang tot deze volken voor de Carthaagsche kooplieden worden, wanneer zij alõm reeds oude vrienden en bekenden vonden? Hoe zeer moest dit zelfs den weg tot uitbreiding hunner heerschappij banen? Alleen daardoor wordt de onbegrijpelijk snelle verovering van Spanje verklaarbaar, welke Carthago, na den eersten Romeinschen oorlog, in weinige jaren volbragt, en die toch Rome naderhand langer dan eene geheele eeuw bezig hield.

Bij dit alles bleef nogtans de Republiek volgens dit stelsel binnenlands weinig beveiligd. De onmogelijkheid, om een zoodanig leger *spoedig* bijeen te verzamelen, moest iedere overvalling geducht voor haar maken. Hare vijanden spoorden dit geheim weldra op, en herhaalde proeven hebben getoond, dat hare vloten niet toereikende waren, om haar voor den ondergang te behoeden. Een strijd op dood en leven moest dus telkens de gevolgen daarvan zijn, en wanneer men buitenlandsche nederlagen ligtelijk verduurde, zoo werd daar-

(*) Appian. *I. pag.* 452. Strab. *pag.* 1190.

daartegen bij iederen inlandſchen oorlog terſtond *alles* op het ſpel gezet.

ACHTSTE AFDEELING.

ONDERGANG EN VAL VAN CARTHAGO.

De ontwikkeling der oorzaken, uit welke de ondergang en de val van magtige Staten voortſpruit, leidt noodzakelijk tot overwegingen van eenen grooteren en meer ernſtigen aard. Waar zal de Geſchiedenis wel leeren, wanneer zij hier niet leert! Deze naſpeuringen verſchaffen, wel is waar, onloochenbaar een veel hooger belang bij vrije Staten, dan bij alleenheerſchappijen. Wanneer bij deze de begaafdheden en het karakter van de beheerſchers het meeste beſliſſen, zoo zijn bij gene de gronden van derzelver bloei en verkwijning zoo veel dieper gelegen. Onder alle Republicken der oude wereld is er welligt geene, bij welke zich zoo veel vereenigde, om de ontwikkeling der oorzaken van derzelver verval voor alle tijden leerzaam te maken, als bij Carthago. Ook ſchijnt het niet, dat men tot hiertoe daarover dat licht heeft verſpreid, hetwelk, naar de nog voorhandene berigten, daarover verſpreid kan worden. Men geloofde, of reeds in de toenemende overmagt van Rome alle oplosſingen te vinden, welke men noodig had, of, indien men eenen blik op het binnenſte der Republiek wierp, zoo ſprak men van eene par-

partij van Hanno, die het huis van Barcas uit enkele nijd tegenwerkte, terwijl zij het verhinderde, dat aan Hannibal geene hulp naar Italië werd afgezonden. Hoe weinig bevredigend dusdanige aanmerkingen zijn, gevoelt ieder mijner Lezers (*); misschien mag ik hopen, dat de volgende verklaring tot eene meer duidelijke en juiste, offchoon ook eenigermate veranderde, beschouwing zal voeren.

Het onderzoek over de staatsregeling van Carthago had reeds het tijdpunt bepaald, van het welk men deszelfs inwendig verval moet vooronderstellen, namelijk den eersten vrede met Rome (†). In alle opzigten waren reeds sedert langen

(*) De oorzaak van al deze verkeerde beschouwingen was ontegenstrijdig het naast daarin gelegen, dat men *Livius* als de eerste bron aanmerkte. Ik geloof echter de onnaauwkeurigheid van dezen schrijver in alles, wat het inwendige van Carthago betreft, reeds genoegzaam bewezen te hebben, en ben in het minste niet bezorgd, dat ergens een Lezer, die lust tot beoordeeling heeft, mij in dezen zal tegenspreken. In allen opzigt staat *Polybius* daaromtrent verre boven hem; doch in het tijdperk, dat hier het beslissende is, namelijk van het einde van den oorlog, die met gehuurde troepen werd gevoerd, tot aan het begin van den tweeden Romeinschen, is hij zoo onvergeeflijk kort (het verhaal vult *I. pag.* 222. niet eens eene bladz. in 8°), dat hij naauwlijks als bron kan worden bijgebragt. Daartegen zijn gedeeltelijk in de stukken van Diodorus, inzonderheid in het XXV boek, *Op. II. pag.* 510, 511 en 567, gedeeltelijk bij Appian. *I. pag.* 105—110. de narigten bewaard gebleven, welke hier ten grondslag zijn gelegd.

(†) Zie hierboven bl. 147. in het jaar 241 vóór Chr.

gen tijd de zaden tot het kwaad gestrooid, terwijl inzonderheid twee misbruiken reeds vroeger diepe wortelen hadden geschoten, namelijk, de koopbaarheid van hooge ambten, die dus omkoopingen bij de verkiezingen reeds vooruitstelt, en de gewoonte, om meer dan éénen voornamen post in denzelfden persoon te vereenigen (*). Intusschen leert de geschiedenis van Rome, zoo als van eenige nieuwere Staten, dat de koopbaarheid der hooge ambten niet zoo geheel spoedig en noodwendig een onbepaald kwaad wordt, als men bij den eersten aanblik gelooven zou (†). Ieder kent de verkiezingen van het Parlement in Engeland; in Frankrijk was eertijds de koopbaarheid van bijna alle posten zelfs gebruikelijk. In hoeverre dusdanige inrigtingen wezenlijk verderfelijk worden, zal altijd meest daarvan afhangen, in hoeverre eene natie zeden en vaderlandsliefde bezit. In eene aristocratische republiek, zoo als Carthago, zijn zij misschien het minste schadelijk, vermits de rijken, die de eereposten bekleeden, ook over het algemeen het meeste aan de instandhouding van den regeringsvorm en aan de inlandsche rust moet gelegen zijn, wijl zij anderzins het meeste daarbij verliezen. Ten minste de ondervinding heeft zulks genoeg-

(*) Aristot. *Op. II. pag.* 280.

(†) Dat dit geene onvoorwaardelijke verdediging van dergelijke misbruiken zijn moet, heb ik wel niet noodig te herinneren. Integendeel ben ik volkomen overtuigd, dat zij noodzakelijk in de gevolgen zeer schadelijk moesten worden, wanneer zij zulks ook bij den aanvang niet reeds waren.

noegzaam in Carthago bevestigd. Wij weten genoeg van de geschiedenis der Republiek, om met zekerheid te kunnen zeggen, dat dezelve tot op de oorlogen met Rome van den geest der staatsregeling in haar geheel nog niet ontaard was. De getuigenis van Aristoteles bewijst dit, tot op zijnen leeftijd toe, uitdrukkelijk (*). De beide pogingen, die door twee vermogende mannen werden aangewend, om de staatsregeling omverre te stooten, werden verijdeld, zonder verdere gevolgen te hebben (†). De heerschappij van den Senaat blijft ongestoord voortduren, en — wat eigenlijk het alles afdoende bewijs oplevert — men hoort, tot op dit tijdstip toe, nog niets van *partijschappen* in de Republiek.

Maar reeds gedurende den eersten oorlog met Rome werd het zaad daartoe gestrooid, en de man, die hetzelve strooide, was *Hamilcar Barcas*. Het ongeluk der Republiek wilde het zoo, dat juist hetzelfde huis, dat de steun van het geschokte staatsgebouw werd, ook dat gene moest zijn, hetwelk het eerste de grondvesten van hetzelve ondermijnde.

Het is algemeen bekend, hoe roemrijk deze merkwaardige man reeds als jongeling in den eersten oorlog met Rome zijne loopbaan begon. Reeds destijds verschijnt hij in den aard en de handelwijze, zoo als hij zich door de laatste zes jaren henen in Sicilië staande hield, als één van die scheppende vernuften, welke, de sporen hunner

(*) Aristot. *Op. II. pag.* 251

(†) Zie hierboven bl. 116.

ner voorgangers verlatende, zich zelven een nieuw stelsel vormen. Onoverwonnen en knarsetandende onderteekende hij eindelijk den vrede, die de Republiek voor altijd van Sicilië, haren voormuur, beroofde (*).

Doch onmiddelbaar en onverwacht werd er, na het sluiten van dezen vrede, in Afrika zelve een schouwspel van eenen vreesselijken aard vertoond, waarin Hamilcar zelf ééne der eerste rollen vervulde. De Republiek wilde terstond na den vrede de huurbenden afdanken, welke zij thans konde ontberen; doch zij beging de onvoorzigtigheid, om een leger van dezelve, 30,000 man sterk, naar Afrika te laten komen, in eenen tijd, waarin de kassen zoo uitgeput waren, dat men de eischen dezer lieden niet terstond kon bevredigen. Op deze wijs geraakten zij aan het muiten, en hieruit ontstond een oorlog, die weldra in eenen volkomen burgeroorlog ontaardde, naardien vele, of wel de meeste, der Carthaagsche onderdanen de zijde van de oproerlingen kozen, die in hunnen midden een paar der vermetelste en meest ervarene aanvoerers vonden. Eerst na eenen strijd, die tot in het vierde jaar duurde, gelukte het de Republiek de overhand te bekomen (†). Doch ondanks deze gelukkige uitkomst, was het toch die oorlog, welke de grondslag tot het ongeluk van Carthago legde. Gedurende denzelven en door hem ontstond er eene vijandschap tusschen twee mannen, die grootere gevolgen had, dan

(*) Polyb. *I. pag.* 406.

(†) De naauwkeurige geschiedenis daarvan verhaalt Polybius in zijn eerste boek.

aan: zij beide misschien verwachteden, tusschen Hanno, die den bijnaam van den Grooten draagt (*), en tusschen Hamilcar Barcas. De eerste dier twee was vóór den oorlog eerst het opperhoofd van één der Afrikaansche provinciën geweest en had, kort daarop, gelegenheid gehad, door de verovering der groote stad Hecatonpylos in Libyë en de daarbij behoorende landstreek, het gebied van de Republiek uit te breiden (†). Bij het uitbarsten van den oorlog der bezoldigden werd hij eerst tot veldheer benoemd, maar voldeed zoo weinig aan de verwachting, die men van hem had, dat hij Carthago veel meer aan den rand van zijnen ondergang bragt (‡). De schuld van dezen oorlog was door de Carthaagsche overheden tot nu toe op Hamilcar geworpen, die de bezoldigde troepen in Sicilië zulke groote beloften gedaan had; men zag zich echter evenwel genoodzaakt, om tot hem de toevlugt te nemen, en hij werd, nevens Hanno, tot bevelhebber aangesteld. Zijne schitterende daden wekten echter binnen korten tijd de ijverzucht van zijnen ambtgenoot zoo zeer op, dat de Senaat weldra in-

zag,

(*) Appian. *I. pag.* 106. Hij is juist dezelfde, wiens aanhang naderhand als tegenpartij van Hannibal verschijnt. Uit Appianus blijkt klaar, dat hij nog na het eindigen van den tweeden oorlog met Rome leefde (*I. pag.* 348.), en dus eenen hoogen ouderdom moet bereikt hebben. Het blijkt dus ook daaruit, hoe zijn aanhang eene zoo groote vastheid kon verkrijgen.

(†) Polyb. *I. pag.* 180, 181. Diod. *II. pag.* 565. Hij wordt hier een man genoemd, die den roem en veruitziende ontwerpen beminde.

(‡) Polyb. *I. pag.* 182, 184, 204.

zag, dat slechts één het bevel konde voeren; om evenwel niemand te beleedigen, liet dezelve de keuze aan het leger, hetwelk voor Hamilcar stemde. Zoo moest Hanno toenmaals aftreden. Als echter het geluk weldra aan Carthago den nek toekeerde, en zelfs Utica en Hippo tot de muitelingen overgingen, en één zijner bevelhebbers geslagen en gevangen genomen werd, geloofde men hem toch niet te kunnen ontberen, en door eene bijzondere afvaardiging uit den Senaat, bestaande uit dertig leden van denzelven, werd er eene verzoening tusschen de beide magtige mannen bewerkt (*), die voor dien oogenblik ook plaats vond, en waarvan het gelukkig eindigen van den oorlog het gevolg was.

Doch de eenmaal ontstokene zucht tot partijschap verdween niet weder. De vijanden van Hamilcar, die niet alleen de schuld van den oorlog, maar ook het daardoor bijkomende verlies van Sardinië op hem schoven, grepen hem openlijk aan, terwijl zij deswegens eene klagt tegen hem daarbij voegden. In dit gevaar zocht Hamilcar bescherming bij het volk. Hij won éénen der voorstanders en lievelingen van hetzelve, zijnen toekomenden schoonzoon Hasdrubal; hij vleide den grooten hoop en verzamelde om zich eene schare van onrustige en slechte menschen (†). Terwijl hij zich op deze wijze eenen aanhang onder het volk vormde, geraakte hij er niet slechts toe, om vrijgesproken te worden, maar ook, daar om dezen tijd bewegingen onder de Numi-

(*) Polyb. *I. pag.* 215.
(†) Diod. *II. pag.* 567. eene voorname plaats.

miders ontſtonden, eerst gemeenſchappelijk met Hanno het bevel in Afrika te verkrijgen, hetwelk, toen na de ſtilling van dezelve Hanno terug werd geroepen, aan hem alleen bleef (*).

Terwijl de eerſte veldheer van de Republiek dus als *volksleider* optrad, moest eene hevige ſchokking van het ſtaatsgebouw daarvan de gevolgen zijn. Het tot hiertoe onverzwakte ſtaatsgezag, en met hetzelve de geheele beſtaande ariſtocratie, ontving eenen ſchok, welke hetzelve aan het wankelen bragt, en waarna het deszelfs eerſte vastheid niet weder terug bekwam. Hamilcar werd, of dreigde, de Marius van Carthago te worden.

Langs dezen weg ontſtond er dus eene ariſtocratiſche en democratiſche partij in de Republiek, ééne van den Senaat en der Optimaten, en de andere uit het volk, en het was deze laatſte, waardoor het huis van Barcas (†) voor het eerſte zich verhief.

(*) Appian. *I. pag.* 105. De plaats bij Appianus laat het onbeſlist, of de aanklagt van Hamilcar gedurende den oorlog met de bezoldigde ſoldaten, vóór dat hij het opperbevel ontving, dus 216 vóór Chr. geb., of twee jaren later, na deszelfs einde, voorviel. Uit de vergelijking met de plaats van Diodorus komt mij het laatſte waarſchijnlijker voor, niettegenſtaande het voor mij onzeker is. Voor de zaak zelve is het onderſcheid van geen groot aanbelang.

(†) Ik gebruik dezen naam, wijl Romeinſche ſchrijvers denzelven ook reeds gebruiken, ofſchoon hij op zich zelven niet juist is. De naam *Barcas* (*fulmen*) was een perſoonlijke bijnaam van Hamilcar en geen familie-naam, welken men te Carthago in het geheel niet vond. Maar bijnamen, die van zekere eigenſchappen, alsmede van de ge-

hief. Misschien was deze scheuring nogtans niet onheelbaar geworden, of had ten minste niet die uitwerkingen gehad, welke zij had, wanneer dezelve niet tot een nieuw ontwerp had aanleiding gegeven, welks laatste gevolgen voor den Staat onoverzienbaar moesten zijn.

Dit ontwerp was de *verovering van Spanje.* Indien de geschiedenis ook niet uitdrukkelijk Hamilcar als de oorzaak van hetzelve noemde, zoo zoude door zijne toenmalige betrekkingen reeds het vermoeden moeten geboren worden, dat hij dit geweest is. Doch over geen der voorvallen van dien tijd heerscht minder onzekerheid; ja, volgens zekere berigten ondernam hij dezen togt tegen de veroorloving van den Staat, en slechts de gelukkige uitslag kon hem regtvaardigen (*). Echter van dien tijd af werd de verovering van Spanje het erfelijke ontwerp van zijn geslacht en de eigenlijke grondslag van deszelfs grootheid.

Men

gelijkheid met zekere dieren werden aangenomen, waren in Carthago zeer gewoon. Hieruit blijkt mede, dat er in Carthago geene eigenlijke familie-adel bestond, die zonder familie-namen niet ligt vaste wortelen kan schieten.

(*) De voornaamste plaats hierover vindt men bij APPIAN. *I. pag.* 229. Hier wordt gezegd, als op Hamilcar de schuld van den ongelukkigen uitslag van den eersten oorlog met Rome werd geschoven, bragt hij het daarhenen, om een bevel in Afrika tegen de nomaden te verkrijgen, nog vóór dat hij rekenschap had afgelegd. Toen dit gelukte, won hij het leger door buit en geschenken en voerde hetzelve, zonder voorkennis der Carthagers, over Gades naar Spanje; van waar hij groote schatten naar Carthago zond, om het volk te winnen. Al-

Men bespeurt ligtelijk, hoe de toenmalige betrekkingen van Hamilcar dit ontwerp konden voortbrengen. Hij was eenmaal niet alleen veldheer, maar ook volksleider, en als zoodanig moest hij weldra ondervinden, dat hij niet slechts schitterende daden, maar ook groote schatten noodig had, om zich, als hoofd zijner partij, te kunnen staande houden. Voor de Republiek moest deze gewigtige vergrooting echter bij den eersten aanblik hoogst wenschelijk en zelfs misschien noodzakelijk voorkomen. Aan zijne, tot hiertoe aangewende, staatkunde had Carthago niet meer genoeg. Eene nieuwe zeemagt, welke geenen handel, maar verovering ten doel had, had zich in de Middellandsche zee gevormd en had de zijne verdrongen. Zijne heerschappij over de eilanden was vernietigd; zij hadden Sicilië en Sardinië, hunne beste provinciën, verloren. Waar konden zij op eene betere schadeloosstelling hopen, dan in Spanje, het land, waar, door hunnen handel en hunne wervingen, reeds de menigvuldigste verbindtenissen waren aangeknoopt? Wanneer, zoo als het, volgens de uitdrukkelijke getuigenissen, ontwijfelbaar is, Hamilcar reeds daarin volkomen het middel geloofde te vinden, om den kampstrijd met Rome zegevierend te vernieuwen, zoo blijkt hieruit, hoezeer zijne bijzondere belangen met die der Republiek in een liepen.

Met dit alles is het echter toch duidelijk, dat de uitvoering van dit ontwerp het geheele gebouw der Re-

Aldus ontstond, door zijne veroveringen en zijnen roem, bij de Carthagers de wensch, om geheel Spanje te veroveren.

Republiek in deszelfs grondvesten moest aan het wankelen brengen. Wij kennen Spanje als het rijkſte land der toenmalige wereld. Hoe groot moest de magt worden van een huis, hetwelk dit Europeſche Peru, als ware het, tot zijne provincie maakte. Wanneer het de ſchatten van hetzelve naar Carthago liet overſtroomen, welken invloed moest het zich, waar het zulks wilde, kunnen verſchaffen? Kon het aan hetzelve moeijelijk vallen, om niet alleen bij het volk, maar ook zelfs in den Senaat, eenen aanhang voor zich te gewinnen, en op deze wijs de Republiek te beheerſchen, terwijl het de ſtaatsregeling ondermijnde, zonder dezelve uitdrukkelijk omver te ſtooten? En wie zoude ook aan deze magtige veldheeren belet hebben, om dezelve omver te ſtooten, zoodra zij hier — gelijk Caeſar in Gallië — een leger hadden op de been gebragt, dat van hen afhing?

Dat deze bekommeringen niets minder dan ongegrond waren, leert de geſchiedenis door de duidelijkſte getuigenisſen. Zoo lang als de Barcas in Spanje heerschten, waren zij ook de heerſchers in Carthago. De negen jaren, die Hamilcar daar het bevel voerde, waren toereikend, om een aanzienlijk gedeelte van het geheel, gedeeltelijk door geweld en gedeeltelijk door onderhandelingen, onder het juk te brengen. De ſchatten van dit land waren de ſteunpunten van zijn invloed: hij gebruikte dezelve, deels om de ſchatkist te verrijken, deels echter om zijn leger aan zich te verbinden, en, in de derde plaats, om zijnen aanhang in beweging te houden (*). Terwijl aldus het zilver van Spanje bij voort-

(*) Appian. *I. pag.* 106.

voortduring naar Carthago henen ftroomde, kon men niet anders verwachten, dan dat het bezit van dit land in de oogen des volks fteeds belangrijker werd. Hamilcar beleefde de uitvoering van zijne laatfte ontwerpen niet; doch toen hij omkwam (*), en zijn behuwdzoon, Hasdrubal, hem opvolgde, bleek de geduchte magt van het huis Barcas reeds op eene verontrustende wijze. Hij bleef aan het ftelfel van zijnen behuwdvader getrouw, om de fchatten van van Spanje naar Carthago te laten ftroomen (†); doch zijne plannen in Spanje werden nog veel uitgebreider. Hij bouwde daar eene nieuwe hoofdftad, welke den naam van *Nieuw-Carthago* bekwam, met koninklijke pracht (‡); in derzelver nabijheid werden de rijkfte zilvermijnen geopend. Hij maakte de Spanjaarden, meer door goedheid dan door geweld, aan zich onderworpen en trouwde met de dochter van éénen hunner koningen. Hij werd door al de Spanjaarden tot hunnen opperveldheer benoemd, zoodat hij, volgens de berigten van eenen fchrijver van dien tijd (§), in Spanje zich eene onafhankelijke

(*) In het jaar 228 vóór Chr., tien jaren vóór het begin van den tweeden oorlog met Rome.

(†) Appian. *I. pag.* 109.

(‡) Diod. *II. pag.* 511. cf. Polyb. *III. pag.* 208. Strabo, *pag.* 220. Het is het hedendaagfche *Carthagena.*

(§) Namelijk van Fabius bij Polyb. *L pag.* 403. Fabius had volgens hem verhaald: Hasdrubal was, nadat hij het bevel in Spanje had bekomen, naar Carthago overgeftoken, om zich aldaar door eene omwenteling tot gebieder te verheffen. Doch de eerfte ftaatsmannen hadden zulks gemerkt en zich tegen hem vereenigd; waarop hij naar Spanje was teruggekeerd en daar, zonder zich om den Se-

ke heerschappij zocht te vestigen, nadat de poging tot eene omwenteling, welke hij in Carthago zelve had in het werk gesteld, was mislukt. Na eenen tijd van acht jaren viel hij ook, als offer van eenen verraderlijken moord; en Hannibal, dien hij zelf gevormd had, werd eerst door het Leger en vervolgens door den Senaat tot zijnen opvolger benoemd; niettegenstaande de tegenpartij in Carthago het volk wist te winnen, hetwelk hen, die door de omkoopingen van Hamilcar en Hasdrubal zich zoo bovenmatig verrijkt hadden, tot rekenschap wilde gevorderd hebben (*); waardoor Hannibal's besluit, om den oorlog tegen Rome te beginnen, ten einde zich zelven staande te houden, nog meer werd bevorderd.

Uit dit alles zal het ontstaan en de aangroei van de partij der Barcas, als mede de wisselvalligheden, die dezelve ondervond, eenigzins kunnen beoordeeld worden. Zij was in haren oorsprong eene democratische partij. De schatten van Spanje waren echter toereikende, om velen der aanzienlijken en met hen eenen sterken aanhang in den Senaat te gewinnen, in welken, bij den aanvang van den tweeden oorlog met Rome, de Barcas klaarblijklijk de overhand hadden. Hoe meer echter, door de verrijking der aan-

han-

Senaat te bekommeren, een willekeurig gezag had uitgeoefend. — Misschien is het verhaal van Fabius eenigzins overdreven; dat hetzelve nogtans zeer vele waarheden bevat, kan, ondanks de harde, maar, zoo het mij voorkomt, zeer onvoldoende, beoordeeling van Polybius (die toch niet eigenlijk dit maar een ander punt betreft) naauwlijks in twijfel getrokken worden.

(*) Appian. *I. pag.* 109.

hangers van dit geslacht, de nijd werd opgewekt, zoo veel te ligter kon het destijds vallen, om het volk tegen hen optehitsen, tot dat de heldendaden van Hannibal hetzelve weder tot zwijgen bragten.

Juist deze afwisselende gestalte der partij is het sprekendste bewijs voor de waarheid van het verhaal; want er bestaan in de geschiedenis geene grovere dwalingen, dan zich de staatkundige partijschappen, inzonderheid in de Republieken, als vaste en onveranderlijke massa's voor te stellen; maar er is ook geene moeijelijker opgaaf voor den geschiedschrijver, dan deze afwisseling steeds te vervolgen.

Uit dit alles zal ons de waarheid en de zin der opmerking van Polybius blijken (*), dat, bij het begin van den tweeden oorlog met Rome, de Carthaagsche regering, door de vergrooting der volksmagt, reeds ontaard was. In alle opzigten verschijnt wel destijds de Senaat nog als het heerschende ligchaam; doch in dezen Senaat bestond eene partij, die zich op deszelfs grooten aanhang onder het volk verliet; maar ook steeds eene tegenpartij tegen zich over had, van welke Hanno de Groote, tot aan het einde van den tweeden oorlog, als het hoofd verschijnt.

Doch de inzigten en betrekkingen dezer beide partijen vereischen zoo veel te meer eene verdere ontwikkeling, hoe meermalen men het gezigtpunt verplaatst, terwijl men aan de tegenstrevers van de Barcas geene andere beweegreden, dan enkel nijd tegen derzelver grootheid, toeschrijft.

De vernieuwing van den kampstrijd met Rome was,

(*) Polyb. *II. pag.* 563, 564.

was, volgens de getuigenis van alle geschiedschrijvers, geheel eigenlijk het geliefkoosde ontwerp van de Barcas, hetwelk met hun andere, met zoo veel geluk uitgevoerde, ontwerp der verovering van Spanje op het naauwste was verbonden. Uit dien hoofde werd ook van daar — van het land, waar zij hunne voornaamste hulpbronnen bezaten — de togt ondernomen, en wel met een in het oorlogen van dien tijd reeds geoefend leger. Met welke groote gevolgen is algemeen bekend. De roemrijke daden bij het meer Trasimenus en bij Cannae schenen zelfs de koenste verwachtingen te overtreffen, welke men in Carthago kon opvatten.

Het natuurlijke gevolg dezer overwinningen had een vrede met Rome, onder billijke voorwaarden, moeten zijn, waardoor de Republiek derzelver verlorene bezittingen in Sicilië en Sardinië weder terug bekwam; en in de oogen van iederen vaderlandlievenden Carthager, die niet eenen geheelen vernietigingsoorlog begeerde, was deze wensch zoo veel te vergeeflijker, vermits de Republiek, bij alle inspanningen, toch geene verdere onmiddelijke voordeelen van den oorlog verkreeg; doch iedere zegepraal scheen dezen vrede meer te verwijderen, dan naderbij te doen komen. Hoe meer de roem van het huis van de Barcas door den oorlog zich verhief, hoe minder zij den vrede *wilden*; en het duidelijkste bewijs hiervan is wel dit, dat, in den geheelen loop des krijgs, tot aan den inval van Scipio in Afrika, nog geene enkele maal over eene onderhandeling werd gesproken (*).

In

(*) POLYB. *III. pag.* 502.

In hoe verre deze ſtaatkunde eene ware of valſche ſtaatkunde was, of Carthago nevens Rome beſtaan kon, of niet? — mag hier eene onbeantwoorde vraag blijven. Maar zoodra men de grootheid der Barcas niet als doel van den oorlog wilde aanmerken, zoo blijkt het toch wel van zelve, dat hunne tegenpartij, zoo als *zij* de zaak beſchouwde, *ook* regt konde hebben, en niet alleen uit onedele inzigten behoefde te handelen, wanneer zij *den vrede* wenschte (*).

Dat

(*) Tot den twist dezer beide partijen in Carthago vindt men geen treffender tegenſtuk, dan dat van de *Torys* tegen de *Whigs*, in het tijdvak van de Spaanſche ſuccesſie-oorlog, in Engeland. Hadden gene het regt niet, om den vrede te willen, ofſchoon de Malboroughs aan de ſpitſe van dezen dien niet wilden? Eene verdere voortzetting dezer vergelijking kon belangrijke gevolgtrekkingen opleveren, wanneer zij hier op hare regte plaats ſtond. Misſchien toont de geſchiedenis geene gepastere vergelijking, dan die tusſchen *Hannibal* en *Malborough*, zoodra er ſlechts een Plutarchus werd gevonden, om dezelve te maken. Dat beiden langer dan tien jaren op vreemden grond oorloogden, zonder overwonnen te worden, mag alleen de vergelijking op den eerſten aanblik regtvaardigen. Vele in het oog loopende gelijkvormigheden komen in hunne geheele omſtandigheid voor, in hunne koene ontwerpen, in de vorming van hunne, uit zoo verſchillende volken zamengeſtelde, legers, in hunne heerſchappij over de hen omringende menſchen, in hunne ongelukkige lotgevallen, ja zelfs in hunne, misſchien eenige, zwakheid; want beiden konden de aanlokkelijkheid van het goud niet genoeg wederſtaan. De eigenlijke echte oplosſingen over Hannibals karakter vindt men bij Polyb. *III. pag.* 144., wijl de ſchrijver die uit den

Dat dit het voorname gezigtpunt is, waaruit men den ſtrijd der beide partijen moet beſchouwen, dat de ééne ijverig den vrede, en de andere de voortzetting van den oorlog verlangde, blijkt duidelijk uit de getuigenis van Livius (*). Eene geſchiedenis van haren kampſtrijd kan men wel, uit gebrek aan berigten, niet in het bijzonder mededeelen, evenwel ontwaart men op het einde van den krijg, dat destijds de vredelievende partij, voor welke Hannibal zelf zich bij zijne terugkeering in Afrika verklaarde, in den Senaat de overhand bekwam; terwijl daarentegen, ook toenmaals nog, de hoofden eener democratiſche tegenpartij alles deden, wat zij vermogten, om de reeds begonnene onderhandelingen te verijdelen (†).

Hoe echter ook de inwendige afwisſeling dezer partijen zijn mag, zoo is toch zooveel zeker, dat, tot in de laatſte jaren van den oorlog, de partij der Barcas in den Senaat de overhand behield; en het gewone gevoelen, dat de partij van Hanno, terwijl zij magtig genoeg was zulks te verhinderen, dat Hannibal in Italië onderſteuning bekwam, daardoor hem belettede zijne overwinningen verder voort te zetten, heeft ten minſte een grooter bewijs noodig.

Onmiddelijke hulp en verſterking uit Afrika lagen geheel niet *het naaste* in het plan van den Carthaagſchen veldheer. Het was veel meer één zijner voornaamſte denkbeelden, van het begin van den

den mond van Maſinisſa opteekende, die eenmaal de vriend en wapenbroeder van dezen beroemden Carthager was.

den oorlog, tot dat hij Italië verliet, dat hij deze van eene andere zijde moest bekomen, namelijk uit *Spanje*; en men beschouwt de gansche geschiedenis van den oorlog uit een valsch gezigtpunt, wanneer men niet hiervan begint.

De redenen, waarom hij van daar zijne hulp verwachtte, laten zich ligtelijk ontwikkelen. Spanje was, over het algemeen, de zetel der magt en der hulpbronnen van zijn huis(*), en bovenal de oefenplaats zijner troepen. Terwijl de oorlog met Rome hier steeds voortduurde, werden hier legers gevormd, die reeds gewoon waren om tegen over de legioenen te staan, en eene geheel andere waarde moesten hebben, dan de nieuwelijks zamengeraapte troepen uit Afrika.

Daar van daan dus het groote ontwerp van den Carthaagschen veldheer, waarop sedert de eerste jaren van den oorlog onafgebroken werd voortgewerkt, dat zijn broeder Hasdrubal hem een tweede leger uit dit land ter hulpe zoude aanvoeren, terwijl dat een leger uit Afrika het verlies aldaar weder aanvulde, om zich ook hier tegen Rome staande te houden(†).

De

(*) Hoe groot de familie-inkomsten van het huis van Barcas uit Spanje moeten geweest zijn, kan men eenigermate reeds hieruit opmaken, wat Plinius van den opbrengst der groef Bebulo (zoo werd dezelve naar haren ontdekker genoemd) bij Nieuw-Carthago, die Hannibal toebehoorde, verhaalt. PLIN. *XXXIII. 6. Ex quibus Bebulo puteus appellatur, qui CCC. pondo Hannibali subministravit in dies.* Namelijk 300 Romeinsche ponden *zilver*; hetwelk dus ruim 100,000 ponden 's jaars bedraagt.

(†) De heer BECKER in Ratzeburg, wien wij eene

leer-

De waarheid dezer aanmerking blijkt even zoo klaar uit de geschiedenis van den oorlog, als het voortdurende overwigt van de Barcas in den Carthaagschen Senaat. Het bevel, om naar Italië op te breken, werd aan Hasdrubal reeds spoedig na het bekomene narigt van de groote overwinning bij Cannae uit Carthago afgevaardigd, en derhalve, ten einde zich in Spanje staande te houden, een nieuw leger, onder bevel van Himilcon, derwaarts gezonden (*). De Romeinen vernamen echter dit plan, en het was nu de poging der beide Scipio's in Spanje de uitvoering te verhinderen. Hiertoe geraakten zij het eerste door de overwinning bij Ibera (†); waarop echter

leerrijke verhandeling te danken hebben: *Vorarbeiten zu einer Geschichte des zweiten Punischen Kriegs* (in Profr. DAHLMANN in Kiel, *Forschungen auf dem Gebiet der Geschichte*, *B. II.*) verschilt in deze en eenige andere punten van mij. Ik beken, dat ik mij door hem niet overtuigd gevoel; doch ik houd het voor doelmatiger, om het oordeel aan den Lezer over te laten, daar hier niet van de voorvallen zelve, maar van de beoordeeling der voorvallen, gesproken wordt, waar misschien juist de verscheidenheid der beschouwingen het leerrijkste wordt. In het hoofdpunt, het gewigt van den oorlog in Spanje, (offschoon hij ook misschien in het begin zonder den wil der Republiek ondernomen werd) en het in bezit houden van Spanje in de oogen der Carthagers, dat ik in mijn werk geloof het eerste aan het licht gebragt te hebben, zijn wij van hetzelfde gevoelen.

(*) LIVIUS *XXIII.* 27, 28. In het jaar 216. In Rome was men voor de uitvoering van het plan beducht, reeds sedert de eerste overwinningen van Hannibal. POLYB. *I. pag.* 608.

(†) LIV. *XXIII.* 29.

ter door de Carthagers nog in hetzelfde jaar (215 vóór Chr. geb.) ook Mago, de andere broeder van Hannibal, met eene groote versterking naar Spanje werd gezonden (*). Doch de dubbele overwinning der Scipio's bij Illiturgis verschafte hun bij voortduring het overwigt (†). Carthago zond nogtans een derde leger, onder het bevel van Hasdrubal, den zoon van Gisgo, over (‡); terwijl eene andere vloot ter zelfder tijd het belegerde Syracusen moest ter hulpe snellen (§). Maar na de drievoudige overwinning bij Munda (214 vóór Chr.) behielden de Scipio's het veld (**). Na deze hevige inspanningen verzwakte hier de kampstrijd (††), tot dat het, in het tweede jaar daarna, aan de Carthaagsche veldheeren gelukte de Romeinen in het net te lokken en de twee Scipio's te dooden (‡‡) (212 v. Chr.) De zege, welke, ondanks dit alles, door Marcius op de Carthagers behaald werd, en de nog belangrijkere, sedert de jonge Scipio in het volgende jaar in Spanje te voorschijn trad, hielden de uitvoering van het plan op; echter des te meer stond men hierop in Carthago, „waar men de geheele hoop der overwinning daarop grondde (*)," en uit dien hoofde de grootste toebereidselen maakte, om het Spaansche leger te versterken. In weerwil der overwinning van Scipio kon hij toch eindelijk de uitvoering niet verhinderen (**); Hasdrubal trok met

(*) Liv. XXIII. 32.
(†) Liv. XXIII. 49.
(‡) Liv. XXIV. 41.
(§) Liv. XXIV. 35.
(**) Liv. XXIV. 42.
(††) Liv. XXV. 32.
(‡‡) Liv. XXV. 35, 36.
(*) Liv. XXVII. 5.
(**) Over dit punt der geschiede-

met een talrijk leger over de Pyrenaeën en Alpen; en ware hij niet in Umbrië voor zijn noodlot be-

zwe-

denis zweeft bij Polybius en Livius eene duisterheid, welke iederen opmerkzamen Lezer moet bevreemden. Dat Scipio, zoodra als hij dezen togt van Hasdrubal toeliet, wanneer hij dien nog verhinderen *kon*, den grootsten misslag als krijgsman beging, heeft wel geen bewijs van nooden. Wel is waar hij behaalde, volgens Polybius *III. pag.* 280, eene overwinning op Hasdrubal, maar oordeelde het, toen deze met het overschot van zijn leger naar de Pyrenaeën *vlugtede*, niet *dienstig*, om hem te vervolgen; en Hasdrubal verschijnt, na verloop van weinige maanden, met 56,000 man, na eenen zeer schielijken marsch, in Italië. — Zou men omtrent deze zege niet eenigen argwaan moeten opvatten? Kan men de verdenking onderdrukken, dat de schrijver eene zaak, welke de Scipio's niet aangenaam kon zijn, gaarne zoo kort als mogelijk is aanroerde? Wel als eene oorzaak, waarom Scipio hem niet vervolgde, voegt hij er bij, dat hij de beide andere Carthaagsche veldheeren duchtte; maar wordt hij hierdoor van het verwijt bevrijd, dat hij zich door Hasdrubal liet verschalken? Doch reeds in het verhaal van Livius verschijnt de zaak in een ander licht. Deze spreekt ook wel over de zege van Scipio bij Baecula (*XXVII.* 18, 19.), maar uit deszelfs verhaal wordt het duidelijk, dat Hasdrubal reeds vóór den slag toebereidselen tot zijnen marsch naar de Pyrenaeën had gemaakt; en dat Scipio, ondanks de raadgevingen, die men hem mededeelde, om zijnen vijand te vervolgen, het genoegzaam beschouwde, om deze bergpassen met een korps te laten bezetten (*XXVII.* 20.). Deze gebeurtenissen verschijnen echter in een veel heller licht bij Appianus (*I. pag.* 135.). Volgens zijne beschrijving bevond Scipio zich vóór dezen slag in eenen hoogst gevaarlijken toestand. Hij hielp zich door dezen slag,

welks

zweken, zoo zou het voor den roem van den vergoden Scipio flecht hebben uitgezien.

Misfchien kan men uit dezen loop van den oorlog ook het *verval van de zeemagt* der Republiek gedurende denzelven eenigermate verklaren, die reeds door oude fchrijvers als ééne der voornaamfte oorzaken van derzelver ondergang wordt opgegeven (*), en door niets zoo in het oogloopende wordt aangetoond, dan hierdoor, dat men Scipio naar Afrika liet komen, zonder hem eene vloot te gemoet te zenden. Tot de uitvoering *hunner* ontwerpen hadden de Barcas weinig zeemagt noodig; zij was daarom van minder gewigt; en bij de geweldige infpanningen, die de landmagt kostte, was derzelver evenredig onderhoud misfchien ook eene onmogelijkheid geweest.

Hoe

welks uitkomst lang twijfelachtig bleef, maar eindelijk ten zijnen voordeel eindigde, uit denzelven. Doch Hasdrubal had reeds voorheen groote wervingen in de noordelijke kustlanden van Spanje laten doen, en verfchalkte Scipio, terwijl hij zich plotfeling derwaarts begaf en met de aldaar verzamelde troepen over de Pyrenaeën toog. — Geenen der toenmalige veldheeren heeft men minder geregtigheid laten wedervaren dan Hasdrubal. Eene juiste fchildering van zijne waarde vindt men bij Diodorus (*II. pag.* 569.), alwaar hij „ ontegenfprekelijk de eerfte veldheer na zijnen broeder Hannibal" wordt genoemd. Hij was overigens de tweede, zoo als Mago, de jongere broeder van Hannibal. Polyb. *III. pag.* 138. Zeldzaam levert de gefchiedenis eenen gelijken heldenftam! Het zijn ontzettende menfchen. Zij ftaan te hoog, dan dat eeuwen hen zouden kunnen verduisteren!

(*) Appian. *I. pag.* 310.

Hoe het ook wezen mag, zoo zal uit dat gene, wat wij tot hiertoe hebben ontwaard, de vraag: Op wat wijs de geest der partijschap het eerste in de Republiek ontstond? worden opgehelderd. En het is eigenlijk *deze* vraag, van welker beantwoording de geschiedenis van den val van iedere Republiek het meeste pleegt af te hangen. Een volk, dat onder zich zelven eensgezind is, blijft onbedwingbaar; doch ook de magtigste natiën bezwijken ligt voor hare vijanden, wanneer de zucht tot partijschap reeds over de vaderlandsliefde heeft gezegevierd.

Hoe sterk deze geest reeds gedurende den tweeden kampstrijd met Rome moet geweest zijn, toont de verregaande ontaarding der regering na het eindigen van denzelven. Het verhaal van Livius, hoe zeer ook opgesierd, laat hier geenen twijfel overig (*). Volgens hem had een magtig ligchaam der Republiek, hetwelk hij door den stand van Regters aanduidt (†), zich eene geweldige magt aangematigd,

(*) Liv. XXXIII. 46.

(†) *Ordo iudicum.* Bij de verklaring van de plaats van Livius zal er altijd bij zijne Romeinsche benamingen zeer veel aan het vermoeden moeten overgelaten worden. Ik verzoek dus ook mijne verklaring uit dit zelfde gezigtpunt te beschouwen. Twee dingen zijn zeker. Vooreerst; de *Ordo iudicum* was een hoog geregtshof van staats- en policie-zaken; verder: Hannibal was voorzitter van hetzelve (*praetor eorum scil. iudicum factus*). Ik houd het voor het collegie der Honderdmannen, of de Gerusia (zie boven bladz. 124.), hetwelk zich uit de regeringloosheid had weten te verheffen, en zich eene despotike magt aangematigd had. In de Gerusia waren de Suffeten voorzitters. De uitdrukking *Praetor*

tigd. Hetzelve beschikte naar willekeur over de goederen en personen van de burgers. Deszelfs le-

tor staat hier dus voor *Suffes*, of men moet aannemen, dat dezelve een buitengewoon overigheidsambt, eene soort van dictators-ambt, doch niet voor den oorlog, beteekent, hetwelk onder de toenmalige buitengewone omstandigheden niet vreemd zijn kan. In allen geval stond Hannibal als hoogste overigheidspersoon aan het hoofd der Republiek. Als zoodanig doet hij den *Quaestor* voor zich komen, die geen ander is en zijn kan, dan het hoofd van de bestiering der finantiën. Doch deze gehoorzaamde niet, dewijl hij zeker was, om na zijn ambt als Quaestor in de *Ordo iudicum*, het collegie der Honderdmannen, te komen. Volgens Aristoteles (zie boven bl. 130.) kwam men uit de Pentarchiën in dat collegie. Het is dus hoogst waarschijnlijk, dat de Quaestor de voorzitter der Pentarchie was, die het bestier der finantiën had. Dit komt met dat gene overeen, wat wij boven bladz. 130. uit Aristoteles weten, dat men uit de Pentarchiën in de Gerusia kwam. Hannibal's hervorming bestond in twee stukken. Vooreerst: dat hij het ambt van de Honderdmannen, dat levenslang duurde, in dat voor één jaar veranderde, (dat het vroeger zoodanig geweest was, zoo als ik in de vroegere uitgaven van mijn werk aannam, zegt Livius niet) en daardoor de oligargische magt van dezelve verbrak; en verder, dat hij de misbruiken in het finantie-wezen afschafte, terwijl hij deels streng de achterstanden invorderde, deels den Staat toewees, wat den Staat toebehoorde. Deze verklaring schijnt mij, zoowel met de woorden van Livius, als met dat gene, wat wij van de Carthaagsche staatsregeling in de beste tijden der Republiek weten, het naaste overeen te komen. — Het bestaan van de Gerusia en het collegie der Honderdmannen als hoog geregtshof van Staat wordt, naar mijn inzien, ook door de plaats van Livius

leden hadden hunne posten, welke zij voor één jaar zouden bekleeden, voor hun geheele leven; en tevens, terwijl zij zich uit ambtenaren over de geldmiddelen wederom voltallig maakten, ook deze in hunne belangen gewikkeld. Naar dat gene, wat ons van de regering van Carthago bekend is, moet men het hoogstwaarſchijnlijk vinden, dat deze ſtand van regters het hooge geregtshof van de Honderdmannen was, het welk in dusdanige onrustige tijden de beste gelegenheid kon vinden, om een ſchrikbewind te vestigen, dat gewonelijk uit het gewoel der partijſchappen pleegt te ontſtaan. Toen Hannibal aan de ſpits der Republiek na den vrede geraakte, vernietigde hij deze misbruiken wel door eene dubbele hervorming, zoowel der onregtvaardige aanmatiging, daar hij de magiſtraatsposten der Honderdmannen in die voor *één jaar* weder herſtelde, als der geldmiddelen, maar zelfs door deze hervorming, terwijl Hannibal zich al die gene tot vijanden maakte, die zich tot hiertoe ten koste van de Republiek hadden gemest, bekwam de geest tot kuiperijen nieuw voedſel, die buitendien door de voorwaarden van den laatſten vrede met Rome niet was uitgeſtorven.

Voor

XXXIV. 61. bevestigd. Toen, heet het hier, de Suffeten plaats namen, om regt te ſpreken (*ad ius dicendum*) vond men op hunne plaats de nota van Ariston (den ontvlugten geheimen onderhandelaar van Hannibal) aangeplakt, dat zijne volmagt was geweest niet voor bijzondere perſonen, maar voor de *Seniores* (*ita Senatum vocant*), dus aan de Geruſia, in welke de Suffeten, om regt te ſpreken, de voorzitting hadden. Want waar anders, dan in de plaats hunner bijeenkomst, kon deze nota doelmatig aangeſlagen worden?

Voor Republieken, die ten ondergang neigen, wordt ieder onheil dubbel verderfelijk, vermits zulks onvermijdelijk de woede der partijen aanvuurt. De gekrenkte hoogmoed dorst naar wraak, en zoo wordt de ſchuld van eenen ongelukkig gevoerden oorlog, van eenen vernederenden vrede, van de ééne partij op de andere geſchoven. Hun wederzijdſche haat groeit dus niet alleen aan, maar wordt ook grooter, dan zelfs de haat tegen den ſtoutſten vijand, en *hier uit* wordt de treurige, maar in de geſchiedenis telkens herhaalde, verſchijning opgehelderd, dat het den laatſten zoo gemakkelijk valt in dusdanige Staten zich zelven eenen aanhang te vormen, door welken hij zijne inzigten bereiken kan.

Deze treurige verſchijning vertoont zich, ſedert den tweeden vrede met Rome, ook in Carthago in hare geheele uitgeſtrektheid. Bij voortduring ontdekt men hier thans eene *Romeinſche* partij, welke door de tegenſtanders van Hannibal het eerſte werd gevormd (*). De verdrijving van dezen grooten man, die zich in den nood, waarin zich zijn vaderland bevond, boven allen partijgeest verhief, was haar werk, en levert het ſprekendſte bewijs op, zoowel van haar vermogen, als van hare verblindheid Wie kon zulk eene gaping aanvullen?

Doch de laatſte vrede met Rome bekwam door de betrekking, waarin *Maſinisſa* tot Carthago geplaatst werd, eene voorwaarde, die tot de inwendige beroering niet minder ſchijnt bijgedragen te hebben. In hem bekwam de Republiek eenen nabuur en opziener, die, van den bijſtand van Rome over-

(*) Liv. *XXXIII.* 47.

overtuigd, zich op hare kosten zocht uit te breiden, en aan dezelve eindelijk het beste gedeelte van haar gebied, de ſtreek Emporia, ontroofde (*). Hij verzuimde niet, om in Carthago zelve eene partij voor zich te koopen, die eindelijk zoo woest werd, dat men haar uit de ſtad dreef (†), en juist daardoor aanleiding tot den ongelukkigen oorlog gaf, die Carthago nader aan zijnen val bragt.

Zeker ſtond er tegen deze partij, gelijk men niet anders kan verwachten, eene patriotſche partij over (‡), die, in de herinnering aan de ſchoone dagen van het verledene, deze weder poogde terug te roepen. Doch zij ſchijnt nooit een opperhoofd te hebben gevonden, welke bekwaam was, om deze plaats te vervullen (§), en geene onduidelijke ſporen toonen ons aan, dat zij zelve zich door hare tegenſtanders tot onbedachtzame ſtappen liet vervoeren, die, verre van aan de goede zaak behulpzaam te zijn, daar veel meer ſchadelijk voor werden (*).

Dit

(*) Polyb. *IV. pag.* 547.

(†) Appian. *I. pag.* 394. Bij geenen ſchrijver vindt men ook een zoo naauwkeurig verhaal van de mishandelingen, die Carthago van Maſiniſſa moest verduren.

(‡) Deze drie partijen beſchrijft Appian. *I. pag.* 390. De groote bevolking der ſtad, die men nog in de laatſte tijden op 700,000 inwoners ſchattede, moest den ſtrijd dezer partijen het geduchtſte maken.

(§) Men vergelijke bij voorb. de ſchildering van den laatſten Carthaagſchen veldheer *Hasdrubal* bij Polyb. *IV. pag.* 701.

(*) Men vergelijke, wat Livius *Epitom. XLVIII.* van Gisgo, den zoon van Hamilcar, verhaalt.

Dit bedrijf der partijschappen, welker nadere uiteenzetting voor eene eigenlijke geschiedenis van Carthago moet blijven, duurde het gansche tijdvak, van de verdrijving van Hannibal tot aan den ondergang van Carthago, bijna onafgebroken voort. Het leven van Masinissa scheen geen einde te willen nemen; zijne eischen namen toe met zijne jaren; en in den Romeinschen Senaat vormde zich, voornamelijk door de beleedigde ijdelheid en de gehate hartstogten van Cato den Ouden, eene partij, die de vernietiging der Republiek tot hare leus stelde, en de uitbarsting van den oorlog wederom na zich sleepte.

De laatste kampstrijd van den ongelukkigen Staat heeft geene uitlegging van nooden. Het was de strijd van eenen vertwijfelden, die, zeker van zijnen ondergang, toch niet zonder roem wilde vallen. Hoe vele en welke oorzaken reeds sedert langen tijd zamen liepen, om dezen val in het einde onvermijdelijk te maken, heeft de tot hiertoe gegevene ontwikkeling geleerd; en heldert deze enkele aanmerking niet reeds de uitkomst van dit groote treurspel op, dat Rome steeds alleen op zich zelven en op zijn zwaard, Carthago op zijn geld en op anderen steunde? De grootheid van Rome was op eene rots, en die van Carthago op eenen grond van goudzand gebouwd!

AE-

AETHIOPERS.

EERSTE AFDEELING.

AARDRIJKSKUNDIG OVERZIGT DER AETHIOPISCHE VOLKEN.

Aethiopië, het verafgelegenste der landen, brengt de schoonste, de grootste en langstlevende, mannen voort.

HEROD. III. 114.

Zoo lang wij nog geene naauwkeurige en meer volledige kennis van de volken der binnenlanden van Afrika verkrijgen, moeten er in onze kennis van ons geslacht nog gapingen blijven, welker grootte en menigte wij misschien eerst dan juist zullen kunnen waarderen, als zij eens aangevuld zullen zijn. Het is onverschillig, of men deze aanmerking op den physiken, of den zedelijken, toestand der menschheid wil toepassen; zij blijft bij den eenen zoo waar, als bij den anderen. Afrika toont onloochenbaar, uit hoofde van deszelfs ligging, de grootste verscheidenheid van ons geslacht met betrekking tot deszelfs physiken toestand; zouden wij daarop dus het vermoeden niet mogen gronden, dat de zedelijke verscheidenheden niet minder talrijk zijn?

Voor

Voor die gene, die den invloed van het luchtgestel op den aard en vooräl op de uitwendige gedaante en kleur der menschen navorschen wil, is Afrika het eenige werelddeel, dat eene onafgebrokene keten van waarnemingen, bijna van het eene uiterste van 's menschen beschaving tot aan het andere, aanbiedt. Noch Azië, noch Europa, bevatten vaste landen, die zich tot aan den evenaar uitstrekken; in Amerika wordt de invloed van het luchtgestel deels door menigerlei oorzaken verzwakt (*), en deels heeft de staatkunde der Europeanen, sedert de ontdekking, zich de uitroeijing en verderving der inheemsche volken, vooräl der beste en meest beschaafde, tot eene zoo ernstige bezigheid gemaakt, dat den waarnemer de beste en rijkste stof ontnomen is. Australië en de nieuw ontdekte eilanden der Zuidzee zijn slechts schakels van eene keten, die overäl losgerukt is, juist daarom dewijl het eilanden zijn. Afrika daarentegen vormt alleen een onmeetbaar geheel; een vast land, dat nog onder eene gematigde luchtstreek een begin neemt, in eene bijna gelijke uitgestrektheid onder de linie doorloopt, en wederom in de gematigde luchtstreek van het zuidelijke halfrond eindigt, en overäl in eene gelijke mate door volken bewoond is, die — even als de graansoorten, alvorens de hand des akkermans die zaaide — slechts door de verzorgende hand der Natuur gekoesterd — in menigerlei gedaante ontsproten, en voor hunne vorming rijp worden.

De

(*) ZIMMERMANN, *Geographische Geschichte des Menschen*, B. I. f. 78.

De bewoners der noordelijke kusten verschillen in kleur en gedaante nog weinig van de Europeanen. De afwijking schijnt steeds merkbaar te worden, hoe meer men den evenaar nadert. De kleur wordt donkerder, het haar meer gelijk aan wol; de omtrek van het gelaat toont een in het oog vallend verschil aan, de mensch wordt eindelijk een volkomen Neger. Aan gene zijde van den evenaar schijnt deze vorm wederom, onder even zoo vele afwisselingen, zich te verliezen. De Kaffers en Hottentotten bezitten, naar dat gene, wat ons van hen bekend is, nog veel van den aard der Negers, zonder daarom volkomene Negers te zijn (*).

Alle deze ontelbare verscheidenheden dus, waarvoor de uitwendige gedaante der menschen vatbaar is, en die tusschen de twee uitersten, de blanken en de negers, in het midden liggen, biedt ons de schouwplaats van het onmeetbare Afrika aan; en wel deze alleen in eene onafgebrokene rij. Hoe geheel anders zal deze gewigtige afdeeling der natuurlijke geschiedenis er ten eeniger tijd uitzien, als wij eerst door afbeeldingen, beschrijvingen en proeven van bekwame reizigers in staat gesteld zijn, om de gevolgen en den trapswijzen overgang van al deze verscheidenheden te toetsen en te beoordeelen, van welke wij tot hiertoe, zelfs na de nieuwste ontdekkingen, nog niet veel meer weten, dan dat de zoo even aangehaalde algemeene betogen daaruit kunnen afgeleid worden.

De vermeerderingen, die de kennis der volken, zoo-

(*) Blumenbach, *Beyträge zur Naturgeschichte*, I. 156 enz.

zoowel met betrekking der zeden als der zielkunde, juist uit deze bron te verwachten heeft, zijn misschien nog aanzienelijker. Het ontbreekt ons nog aan opgaven, om te bepalen, wat de mensch daar is en worden kan? Want waar van daan zouden wij met onzen maatstaf beginnen? Toch wel niet van die ongelukkigen, die, aan hun vaderland, hunne vrienden en verbindtenissen ontrukt, aan wien ook het hart van den Neger hangt, aan gene zijde der zee, onder de dwingelandij der Europeanen zuchten, wier geeselroê weldra iedere ontwikkeling der geestvermogens onderdrukken zoude, al ware het ook dat deze, haar ten spijt, zich vertoonde? — Of van de berigten der reizigers? Het is waar, de laatste tien jaren hebben ook hier ons gezigtpunt verwijderd. Men drong van het noorden, van het westen, van het zuiden verder voorwaarts (*). Evenwel ook die reizigers, welke het diepste in

het

(*) De laatste bekende ontdekkers, DENHAM en CLAPPERTON, zijn van de noordkust tot op 10° N. B. doorgedrongen; in het zuiden, van de kaap de goede Hoop, is men door de zendelingen, tot in de nabijheid van den keerkring, in het land der *Bitschuana's* gekomen, waar het verder indringen van een magtig zwervend volk uit het binnenste van Afrika, de *Mantati's*, in het het jaar 1823. aan de verdere ontdekkingen waarschijnlijk voor langen tijd perk zal stellen. De naauwkeurige berigten hierover zie men in het *Journaal*, dat thans op de Kaap uitgegeven wordt, *South-African Journal*, *No.* 1. *Jan.* 1824. *pag.* 76 enz. — Dat de oorlog met de Aschantees het voortdringen van de westzijde heeft doen ophouden, is uit de openbare papieren bekend. Nog heeft geen Europeaan de bronnen van de Jolibá gezien.

het land doordrongen, hebben noch Tombucto, noch ergens eenen anderen der *grootere* binnenlandsche Staten, bereikt, waar de beschaving dezer volken reeds tot eenen hoogeren trap opklom. Wat wij echter, deels door Leo, deels door de berigten van Mungo Park weten, moet te regt de opmerkzaamheid van den navorscher opwekken, schoon het haar nog niet bevredigen kan. Welk een gezigt van beschaving, die hij aan de oevers der Joliba bij Seego zag! De groote vraag van het ontstaan en de eerste vorming der Staten, die tot hiertoe bijna alleen het onderwerp der *beschouwing* was, schijnt hier geschiedkundig beantwoord te kunnen worden. Godsdienst, wetgeving, volkenregt, verschijnen hier alle nog in hunne kindschheid; doch reeds in zeer verscheidenlijk afwisselende gedaanten, en toonen op eene even zoo verschillende wijze hunnen invloed op de nog weinig beschaafde menschen (*). De groote drijfveeren, die in de overige werelddeelen den voortgang der beschaving nu eens bespoedigd, dan plotseling weder gestremd hebben, volksverhuizingen, groote veroveringen van beschaafde, of nog ruwe, natiën, ras ontstane en wijd uitgebreide godsdienstige stelsels, schijnen in de binnenlanden van Afrika veel minder gewerkt te hebben. De uitbreiding van den Mahomedaanschen godsdienst, die tot aan de Staten van den Niger doorgedrongen is, was misschien de eenige schok, die

(*) Wil men bij voorb. den oorsprong der Republieken kennen leeren, of wil men geheime godsdienst-plegtigheden en veemgerigten zien ontstaan, zoo vergelijke men, wat Golberry van de instelling van de Purrah bij de Fulla's verhaalt.

die deze volken van buiten af ontvingen, en had wel eenige, doch geene zeer rasfche en aanmerkelijke, gevolgen; alles blijft daar meer aan zich zelven overgelaten; alles gaat daar den wel langzameren, maar ook den meer zekeren, gang der Natuur.

Onder de inheemfche volken van het oude Afrika is er, na de Aegyptenaren, geen, hetwelk zoo zeer de opmerkzaamheid tot zich trekt, dan de *Aethiopers*. Van de oudfte tijden tot op onze dagen altijd één der beroemdfte en ook der raadfelachtigfte volken! Reeds in de vroegfte verhalen der meest befchaafde natiën van den ouden tijd fchittert ook de naam van dit afgelegene volk. De jaarboeken der Aegyptifche priesters waren vol van hetzelve; de volken der Aziatifche binnenlanden aan den Euphraat en den Tiger doorvlochten de verhalen der veroveringen en krijgstogten hunner helden en heldinnen met Aethiopifche verdichtingen; en in eene niet minder vroege eeuw fchemeren zij in de Griekfche fabelkunde. Toen de Grieken Italië en Sicilië nog naauwlijks bij naam kenden, was de naam der Aethiopers reeds in den mond hunner dichters. Zij zijn de afgelegenfte der volken; de regtvaardigfte der menfchen, en de lievelingen der goden. Tot hen reizen de bewoners van den Olympus en nemen deel aan hunne feesten; hunne offers zijn de welgevalligfte onder alle, die hun door de ftervelingen aangeboden worden (*). Ook toen het fchemerlicht der verhalen en der dichtkunde door het heldere licht der ge-

(*) Men zie al de plaatfen, waar HOMERUS van de Aethiopers fpreekt, bij voorb. *Odysf. I. v.* 23 enz.

geſchiedenis vervangen werd, was de glans der Aethiopers daardoor niet verdonkerd; zij bleven zoo vóór als na dien tijd het voorwerp der nieuwsgierigheid en bewondering; en de ſtem van kundige geſchiedſchrijvers kende hun niet zelden den lof der eerſte en grootſte beſchaving toe.

Van waar deze vroegtijdige beroemdheid van een der afgelegenſte volken op den aardbodem? Op wat wijze drong het gerucht van hunnen naam door de vreesſelijke woestijnen, die hen omringen en zelfs in onze dagen den toegang tot hen afſluiten? Waren alle deze verhalen ſlechts de uitwerkſelen van eene dichterlijke verbeeldingskracht? Dit zal niemand toeſtemmen, die met den aard der vroegſte verhalen ſlechts eenigermate bekend is. Waren zij echter meer dan dit, lag de waarheid daarbij ten grondſlag, dan worden deze vragen van het grootſte gewigt voor de oude geſchiedenis, die zooveel te meer onze opmerkzaamheid vereiſchen, daar nog niemand, voor zooveel ik weet, dezelve, ook ſlechts maar eenigzins bevredigend, beantwoord heeft.

Eene menigte van volken, die van elkanderen zeer verſchillen en zeer verwijderd zijn, worden met den naam van Aethiopers beſtempeld. Het zou op eens het gezigtpunt geweld aandoen heten, als men zich onder hen één volk, of ook zelfs éénen ſtam voorſtellen wilde. In den ouden tijd ſchijnt men op de beoefening der phyſiſche menſchenkennis zich zeer weinig toegelegd te hebben; men onderſcheidde de natiën naar de meest in het oog loopende verſcheidenheid in aanzien, naar de kleur; en op deze wijze viel de naam van *Aethiopers*

aan

aan alle ten deel, *die zich door eene zeer donkere, of volkomen zwarte kleur* op eene klaarblijkelijke wijze van de Europeanen onderscheidden.

Ingevolge van deze aanmerkingen kan het ons niet vreemd schijnen, als wij Aethiopische volken, over een groot gedeelte van den ouden aardbol verstrooid vinden. Afrika bevat wel de meeste derzelve, doch zij vervulden niet alleenlijk dit werelddeel, noch bepaalden zich bloot tot hetzelve. Eene aanzienelijke streek van Azië werd insgelijks door Aethiopers bewoond; en gelijk Indië dikwijls het zuidelijke Afrika mede in zich bevatte, zoo omvatte Aethiopië ook niet zelden het zuidelijke Indië. Het is voor dit geheele onderzoek van groot aanbelang, om de verschillende woonplaatsen van dit volk eenigermate nader te leeren kennen. Het heeft intusschen naauwlijks eenige herinnering van nooden, dat van de oude schrijvers slechts enkel de uitmuntendste geschiedschrijvers en aardrijkskundigen hier eene stem hebben, naardien het ons om geene naauwkeurige optelling, maar slechts om een aardrijkskundig overzigt, te doen is.

Zij stemmen meest hierin overeen, dat zij in Afrika in het algemeen *twee* inheemsche *volkstammen* onderscheiden, die der *Libyers* en der *Aethiopers*. „ Zoo veel ik weet," zegt Herodotus (*), „ wonen er vier volken in Afrika, en geene meer, „ waarvan er twee daar inlanders zijn, en twee „ niet. De inlanders zijn de Libyers en Aethiopers, van welke gene het noorden, en deze het „ zuiden van Libye in hebben; de Phoenicers en „ Grie-

(*) Herod. IV. 197.

„ Grieken daarentegen zetteden er zich slechts als „ kolonisten neder." Dit zelfde onderscheid zal men juist zoo bij alle volgende schrijvers bevestigd vinden, offchoon zij in het gebruik der namen altijd niet zeer naauwkeurig zijn, en wanneer men ook geen eigenlijk verschil van stammen daarbij denken wil, zoo is toch veel klaarblijkelijk, dat de bewoners van het noordelijke en zuidelijke Noord-Afrika, door hunne uitwendige gedaante, en wel vooräl door de kleur hunner huid, zoo van elkander onderscheiden zijn, dat men hen voor verschillende volken aanzag.

Onder den naam van *Libyers* worden bij Herodotus, even als bij de overige Grieksche schrijvers, dus alle volken verstaan, die zij buiten de Carthagers en Grieken in Noord-Afrika kenden (*), en wier bijzondere stammen de Vader der geschiedenis tot aan de kleine Syrtis toe met zoo veel zorgvuldigheid opgeteekend heeft (†); gelijk niet minder die Nomaden uit het westelijke gedeelte van Noord-Afrika, die bij latere schrijvers uit het donker te voorschijn treden (‡), tot dezelve behoorden. Dus ontstaat hieruit vooreerst de gewigtige vraag: Wie deze volken zijn, en of er nog eenig overschot van dezelve gevonden wordt?

Noord-Afrika heeft sedert de verhuizingen der Ara-

(*) Het is klaar, dat de Aegyptenaren hier niet bij in aanmerking komen, dewijl men derzelver land gewoonlijk niet mede onder Libye rekende. Hetzelfde geldt ook van de Arabische stammen, die, zoo als wij beneden zullen opmerken, reeds van aloude tijden in de oostkust van Afrika en Aethiopië binnen gedrongen zijn.

(†) Zie boven bl. 33—39. (‡) Zie boven bl. 265.

Arabieren derwaarts eene zoo veranderde gedaante ten opzigt tot deszelfs inwoners verkregen, dat deze vraag niet zonder zwarigheid kan beantwoord worden. Deze veroveraars hebben, dewijl zij gedeeltelijk in steden wonen, echter voor het grootste gedeelte een herdersleven leiden, zich alom in Noord-Afrika uitgebreid, waar zij tegenwoordig onder den naam van *Mooren* bekend zijn (*).

Hunne stammen trokken van de oevers der Middellandsche zee tot in de nabijheid van den Senegal en de Joliba het land rond, en behooren tot de volken, die door hunne woestheid en godsdienstige geestdrijverij meest berucht zijn. Intusschen was het reeds sedert lang bekend, dat zij in het geheel niet de eenige inwoners dezer landen waren. Reeds vroegere reizigers (†) onderscheiden van hen de volken, die onder den naam van *Berbers* bekend zijn, die in de zuidelijke provinciën van Barbarije en Marokko en inzonderheid in het Atlas-gebergte, in het welke de invallen der zegevierende Arabieren, en reeds bevorens die der Wandalen, hen teruggedreven hadden (‡), hunne woonplaatsen hebben.

(*) Het is bekend, hoe veel misbruik er van dezen naam gemaakt wordt, daar men denzelven dikwijls gebruikt voor alle inwoners van Noord-Afrika, in tegenoverstelling van de Negers. Doch juist gesproken beteekent hij enkel die Arabische stammen in Afrika, die, van de noord-kust tot aan de Zahard, aanstonds door hunne taal kennelijk zijn.

(†) Men zie de berigten bij Höst, Shaw en and.

(‡) Uit Procop. *de bello Vandalico*, is bekend, dat zij onder de Wandalen reeds beproefden, om zich weder in het bezit der verlorene landen te stellen. Nog heden

ben. Maar de nieuwste ontdekkingen in Afrika hebben ook over dit onderwerp een nieuw licht verspreid; of ten minste de donkerheid, waarin alles nog gehuld was, in eene schemering veranderd. Ik zal uit dien hoofde onder den naam van *Berbers*, zonder daardoor eene gemeenschappelijke afstamming of verwantschap te verbinden, al de inheemsche volken van het binnenste van Afrika, behalve Aegypte, van de Atlantische zee tot aan den Arabischen zeeboezem, integenstelling van de Mooren en Negers bevatten.

Door Hornemann's en Lyon's berigten hebben wij thans in de westelijke landen twee, van de Arabieren even als van de Negers geheel verschillende en wijd uitgebreide, natiën leeren kennen, die van de *Tibbo's* en der *Tuarik's*, van welke inzonderheid de laatste, wegens hare wijd uitgestrekte woonplaatsen, hier in aanmerking komen. Zij wonen, zegt Hornemann (*), ten westen en ten zuiden van Fezzan, en hun gebied wordt ten zuidoosten door Bornu, ten zuiden door de Nigerlanden, en ten westen door Fez en Marokko bepaald. Echter vindt men ook enkele volkplantingen van dezelve in Fezzan zelve, in Augila en Siwah, in

Carthaagsche of Wandaalsche stammen in het binnenste van Afrika te willen opsporen, is even zoo eene vergeefsche poging, als het voorbarend zoude zijn te willen loochenen, dat er niet door vermengingen Phoenisch en Germaansch bloed onder de inheemsche stammen had kunnen ontstaan, en misschien ook zelfs op hunne kleur eenigen invloed gehad heeft. De berigten, die wij dadelijk van de Tuarik's geven zullen, kunnen misschien dit vermoeden bevestigen.

(*) Hornemann S. 120—132.

in welke oorden de taal der Tuarik's de eigene taal der inwoners is. Zij waren wel in onderscheidene stammen verdeeld, maar allen spreken *dezelfde taal*, die van de Arabische geheel verschillend is. De proeven daarvan, die naar Engeland gezonden zijn, hebben buitendien tot eene hoogst gewigtige uitkomst aanleiding gegeven. Namelijk bij de vergelijking is het blijkbaar geworden, dat deze taal dezelfde is, als die der hier voren gemelde Berbers, die in het Atlas-gebergte wonen (*), zoo dat er dus geen twijfel bestaan kan, dat deze en de Tuarik's hetzelfde volk zijn. Wat hunne *kleur* betreft, dezelve heeft bij de enkele stammen wel menigvuldige afwijkingen, echter schijnt het niet twijfelachtig te zijn, dat deze van hunne woonplaats en leefwijze afhangen; en eigenlijk maar verscheidenheden van tint zijn, die naar den maatstaf dezer omstandigheden dan lichter en dan weder donkerder is. De westelijke stammen van dit volk zijn blank, in zoo ver hunne leefwijs en de luchtgesteldheid dit toelaten. Andere zijn van eene geelachtige kleur, gelijk de Arabieren: andere zijn wederom zwartachtig, en in de nabijheid van Sudan moeten er geheel zwarte stammen bestaan. Maar ook hebben evenwel de gelaatstrekken niets negerachtigs. De Mahomedaansche godsdienst heeft wel bij hen ingang gevonden, doch gansch niet algemeen. Veel meer worden er onder dezelve nog Heidensche stammen gevonden. De meeste van dezelve leven als Nomaden; nogtans zijn er eenige, die

(*) Men zie de door MARSDEN gemaakte vergelijking, HORNEMANN *p.* 235.

die ook vaste woonplaatſen hebben. Zij hebben eene ranke geſtalte, meer groot dan klein. Met betrekking tot hun zedelijk karakter ſtaan zij ter goeder naam, en zouden, meer beſchaafd en verlichter, bij hunnen natuurlijken aanleg misſchien één der voortreffelijkſte volken worden. Handel is hunne voornaamſte bezigheid; hunne karavanen trekken tusſchen de Nigerlanden en Fezzan; en de hoofdſtad van het laatstgenoemde land, die anders ledig en eenzaam is, wordt door hunne aankomst verlevendigd.

Deze berigten bevestigt en vermeerdert tevens *Lyon* (*), die in Fezzan de Tuarak's gadeſloeg. Zij zijn volgens hem het ſchoonſte menſchen-ras, dat hij ooit zag; lang, rank, welgemaakt, hebben een voorkomen van trotschheid en onafhankelijkheid, dat indruk maakt. Zij zijn eigenlijk blank; want het donker bruine van hun gelaat is ſlechts een gevolg van het luchtgeſtel. Hunne armen en de bedekte deelen van hun ligchaam zijn zoo blank, als van menigen Europeaan. Zij behooren dus zekerlijk tot de witte menſchen-rasſen; niet de kleur, ſlechts hunne tint, is donker. Zij dragen katoenen kleederen, zij houden veel van bonte en in het oog vallende kleuren, vooräl de kooplieden, als zij in de ſtad zich vertoonen. Alle dragen eene zweep, die

(*) Lyon *Narrative p.* 108–112. Men vergelijke bij hem de afbeeldingen *Tab.* 10, 11., waar men hen in volle kleeding en opſchik ziet. De gewoonte, om het onderſte gedeelte van het gelaat van het midden van den neus af te bedekken, dient tegelijk tot beſcherming tegen het zand en den heeten wind.

die zij over hunnen linker schouder hangen. Hunne wapenen zijn een lang zwaard en een dolk, zonder welken geen Tuarik zich vertoont. Buitendien eene lange, fraai bewerkte, speer, dikwijls geheel van ijzer. Hunne taal is ook volgens Lyon de taal der Berbers, die ook in Tunis en eenige streken van Marokko gesproken wordt en daar Ertana heet. Zij zijn trotsch op derzelver ouderdom. Zij zijn wel Moslims, maar hunne kennis bestaat slechts in eenige formulier-gebeden. Zij hebben zich in verscheidene stammen in de groote woestijn verspreid, en leiden ook, even als de Bedouinen, een zwervend leven. Zij bedienen zich om te rijden van de Maherri's of dromedarissen, waarmede zij ongemeen snelle togten doen. Verscheidene hunner stammen zijn in aanhoudenden oorlog met de Staten van Sudan, en voeren daar eene menigte van slaven weg, het voornaamste voorwerp van hunnen handel. Tien dagreizen ten zuiden van Murzuk beginnen reeds hunne woonplaatsen.

Het is derhalve nog aan geenen twijfel onderworpen, dat nog heden één wijd verspreid volk, van de Arabieren en Negers even zeer verschillende, zich over het grootste gedeelte van Noord-Afrika uitstrekt, en den binnenlandschen handel van hetzelve grootendeels in zijne handen heeft. De geschiedenis meldt ons niets van het binnen dringen van eene zoodanig volk; alles geeft ons veelmeer regt, om het voor inheemsch te houden. Deszelfs leefwijze, werkzaamheden zijn juist dezelfde, als die der oude Libyers waren: en ook zijne woonplaatsen zouden nog volkomen dezelfde zijn, als zij niet door magtige veroveraars van de zee-

kusten terug gedrongen waren, en zijne vrijheid en zelfstandigheid daardoor gekocht had, dat het tot in het binnenste der woestijn terug trok. Is het na dit alles wel twijfelachtig, dat deze Tuarik's de nakomelingen der oude Libyers zijn? Er zal waarschijnlijk slechts eene nadere kennismaking met hen noodig zijn, dan tot hiertoe plaats heeft kunnen hebben, om verscheidene der kleine trekken, die Herodotus van hen verhaalt, waartoe onder andere behoort, dat hij hen voor het gezondste van alle volken verklaart (*), te bevestigen.

De meer gemelde *Tibbo's* zijn een volk, dat in ieder opzigt van de Tuarik's verscheiden is, naar het uitzigt, zoo als ook naar hunne taal. Hunne kleur is glanzig zwart, maar hun gelaatstrekken, dikwijls met arendsneuzen, zoo als Lyon zegt (†), heeft niet van den Neger. Zij staan op de laagste trap van beschaving: zij leven gedeeltelijk in holen, gedeeltelijk in plaatsen op steile bergen, om de rooftogten der Tuarik's en Fezzaners te ontwijken, die hen als slaven wegvoeren. Maar zij zelven drijven ook den slavenhandel, doch niet met Sudan. Het vrouwelijke geslacht is wel gemaakt en bemint, even als de Negers, het dansen. — Dringt zich niet bij de vergelijking der Tuarik's en Tibbo's van zelve het vermoeden op, dat zich bij de eerste de bevolking van het noorden naar het zuiden en bij de laatste van het zuiden naar het noorden verspreid heeft?

Eene naauwkeurige grens-lijn tusschen de oude Libyers en Aethiopers te trekken, mag even zoo moei-

(*) Herod. *IV*. 187. (†) Lyon *Narrative p*. 225. enz.

moeijelijk zijn, als tusschen de tegenwoordige Negervolken en de Mooren en Tuarik's. Het is wel alzins waarschijnlijk, dat men over het geheel genomen de zuidelijke grenzen der groote woestijn ook als de grenzen der Negervolken van oudsher beschouwen kan, maar het is even zoo zeker, dat enkele zwarte stammen, zij mogen volkomen Negers zijn of niet, zoowel in den ouden als in den nieuwen tijd tot diep in de woestijn trokken. Volgens de opgaaf van *Lyon* op zijne kaart begint de zwarte kleur onder 28° N. B. aan. Het voorbeeld der Aethiopers, in Herodotus, die door de Garamanten met vierspannen gejaagd werden (*), als mede van eenige Aethiopische stammen, die langs den Atlantischen oceaan tot aan Cerne woonden (†), levert in de oudheid daarvan een bewijs op; en uit de berigten der nieuwste reizigers is reeds opgemerkt, dat de Tibesti-gebergten, juist in diezelfde streken, waar de Garamanten hunne Aethiopers jaagden, zwarte volken bevatteden, of ook nog bevatten (‡). Men rekene hierbij de vele vermengingen, die onder de stammen plaats hadden, die hier een noodwendig gevolg moesten zijn; en men zal de onmogelijkheid, om eene meer naauwkeurige grens-lijn tusschen de Aethiopers en de Libyers te trekken, gemakkelijk inzien.

Van de volken van het westelijke Noord-Afrika zij het mij thans geoorloofd, mij tot die van het *oostelijke* te wenden, die aan den Nijl boven Aegypte en in de aangrenzende landen tot aan den Arabischen zeeboezem

zem

(*) Herod. *IV.* 183. (†) Scylax *pag.* 54.
(‡) Hornemann *pag.* 126. en Lyon *l. l.*

zem wonen, en de berigten der Ouden over dezelve eenigermate naauwkeuriger op te helderen. Dewijl hun land in het algemeen onder den naam van Aethiopië begrepen wordt, zoo wordt ook de naam op de bewoners overgebragt, en zij heten des te meer Aethiopers, daar hunne kleur donkerachtig is, zonder betrekking op de afstamming. Maar de schrijvers drukken zich niet alle even bepaald uit.

Herodotus is de eerste, die billijk onze opmerking vordert. Zijne berigtten verraden hier, even als overal, den diepdenkenden navorscher en grooten waarnemer. Hij onderscheidt de Aethiopers naar de gesteldheid van derzelver haren, en zondert de eigenlijke Negers (*) van de overige stammen af. De oostelijke Aethiopers in Azië, zegt hij, „ hebben sluike haren; de Afrikaansche Aethi„ opers daarentegen hebben het meest krullends haar „ van alle volken (†).” De Vader der geschiedenis bedroog zich gewis, als hij deze eigenschap aan alle zwarte volken in Afrika toekende. Het zijn alle geene Negers; men vindt er genoeg onder hen, die even als deze Aziatische volken, in weerwil hunner zwarte kleur, lang haar hebben, waarvan wij reeds de bewijzen gezien hebben en nog verder zien zullen; maar Herodotus oordeelde na datgene, wat hij in Opper-Aegypte, — het zuidelijke doel zijner reizen — gewaar worden konde.

De bijzondere stammen dezer volken volgens der-

(*) Ik versta onder *eigenlijke Negers*, in gevolge de gewone spreekwijze, zwarte menschen met wollig haar, en den bekenden omtrek van het gelaat der Negers.

(†) Herod. *VII.* 70.

derzelver woonplaatsen heeft Herodotus nog niet zoo naauwkeurig onderscheiden, als latere aardbeschrijvers; daar hij in het algemeen de bewoners van het zuidelijke Afrika daardoor verstaat. Hij onderscheidt slechts de Makrobrii en de bewoners van Meroë, op welke wij beneden zullen terug komen. Meer naauwkeurige berigten vinden wij eerst bij de schrijvers uit den tijd der Ptolemaeussen in de fragmenten, die Diodorus, Strabo en andere, ons uit de werken van Eratosthenes en Agatharchides bewaard hebben.

Intusschen hebben wij aan Herodotus toch reeds een gewigtig berigt te danken, hetwelk ook na zoo vele veranderingen voor onze tijden zoo goed als voor zijnen tijd geldt.

De oostelijke landen van Noord-Afrika boven Aegypte, van den Nijl tot aan den Arabischen zeeboezem, die wij thans onder den naam van Nubië en Sennaar verstaan, waren reeds door tweederlei volken bezet, door inheemsche, die door hem onder den naam van Aethiopers bevat worden, en door Arabische stammen, die er binnen getrokken waren en hun zwervend leven meestäl bleven volgen. Dat aldus de gesteldheid in het Perzische tijdperk, en zeker ook verder terug onder de Pharao's was, is klaar uit datgene, wat hij ons van de bewoners dezer landen bij het leger van Xerxes verhaalt, wien zij op zijnen togt tegen Griekenland ook vergezellen moesten. Hier worden de Aethiopers en Arabieren boven Aegypte gemeenschappelijk bijgebragt en staan onder denzelfden bevelhebber (*).

Doch

(*) Herod. VII. 69.

Doch in welk eene uitgeſtrektheid ook naderhand deze verſpreiding der Arabieren plaats had, leert ons de getuigenis van Plinius, welke hij ons uit de beſchrijving van den Numidiſchen koning Juba, den tijdgenoot van Augustus, van Afrika bewaard heeft (*). Want volgens hem waren de Nijloevers, van Philae tot Meroë door Arabiſche ſtammen, van de Aethiopers onderſcheiden, bezet. Hoe naauwkeurig dit berigt door de laatſte ontdekkers bevestigd is, zal weldra het vervolg leeren.

Eene vaste grenslijn evenwel tusſchen de Arabiſche en oorſpronkelijk inheemſche ſtammen te trekken, is niet minder moeijelijk, dan tusſchen de Negers en Berbers van het westelijke Afrika. Niet alleen zijn de Arabiſche ſtammen ſedert langer dan twee duizend jaren hier inheemsch geworden, en dus niet eerst ſedert de invoering van het Islamisme, ofſchoon misſchien deze, zoo zij met geweld geſchiedde, hun een overwigt gegeven heeft (†), maar verſcheidene derzelve hebben zich ook met de inheemſche vermengd (‡). Zoo houden deze zich ſoms van Arabiſche afkomst, vooräl om zich van de Negers te onderſcheiden (§), van wien men gegronde reden heeft, om het tegendeel te gelooven. Alzins ſchijnt de *taal* hier de beſlisſing te kunnen geven. Doch ook hier moet men voorzigtig zijn. Dewijl Arabiſche afkomst als edeler beſchouwd wordt, vindt men ſtammen, die zich op de-

(*) Plin. *H. N. VI.* 34.

(†) Quatremère, *Mémoires ſur Egypte II.* 146.

(‡) *Ibid p.* 144.

(§) Burkhardt *travels in Nubia p.* 216.

dezelve beroemen, en toch eene geheel verschillende taal hebben, en ook de reizigers kunnen ligt dwalen, als zij enkele uit zulke stammen Arabisch hoorden spreken, en hiervan op het geheele volk besloten. Maar des niet te min blijft naar mijn oordeel het karakter der taal het meest beslissende. Het is niet te denken, dat Arabieren hunne taal, op welke zij trotsch zijn (*), zouden opgegeven hebben, om de taal van Barbaren of overwonnenen aan te nemen; zij moesten zich dan, in geringer aantal, onder deze verloren hebben. Ik matig mij dus het regt niet zonder grond aan, om de volken, die geen Arabisch spreken, als inheemsché te beschouwen, zij mogen zich zelve volgens hun zeggen eene Arabische afkomst toekennen, of niet, en ik zal deze onder de algemeene benaming van *Berbers* (*Barabras*) des te meer durven bevatten, daar deze naam hun ook nog thans in Aegypte in dezen zin gegeven wordt (†).

Onder deze volken moeten wij het eerste van de *Nubiërs* melding maken. Hun naam komt niet vóór den tijd der Ptolemaeussen voor, het eerst, zooveel ik weet, bij *Eratosthenes* (‡); hij wordt echter nu eens als algemeene naam van al de volken van Aegypte tot Sennaar en het oude Meroë aan beide zijden van den Nijl (§), dan eens in eenen naau-

(*) Legh, *Narrative of a journey in Egypt, and the countries beyond the cataracts p.* 55.

(†) Legh *p.* 56. (‡) Strabo *p.* 1135.

(§) De volken ten westen van den Nijl worden bij Strabo *l. l.* uitdrukkelijk daartoe gerekend, en van de Aegyptenaren onderscheiden.

naauweren zin flechts tot aan het tegenwoordige Dongola, gebruikt; hun hoofdkarakter blijft, om hunne woonplaatfen in het Nijl-dal te hebben. Eerst federt weinige jaren is dit volk door *Burkhardt* ons naauwkeuriger befchreven, en de berigten, door hem gegeven, zijn reeds door zijne navolgers roemvol voor hem bevestigd geworden (*). Zij leven in het land der gedenkftukken, misfchien eens door hunne ftamvaders opgerigt, en verdienen des te meer onze opmerking. Hunne taal, van welke Burkhardt ons proeven gegeven heeft (†), is van deArabifche geheel verfchillende, en noch naar deze, noch naar hun uiterlijk voorkomen, kunnen wij hen van Arabifche afkomst houden. Hunne kleur is donkerbruin, hun haar kroes, of bij de vrouwen gekruld, maar niet wollig. Dikwerf vormt het een overeindftaande kuif, zoo als op de gedenkftukken. Hun gezigt heeft niets van de gelaatstrekken der Negers. De mannen zijn welgemaakt, fterk en gefpierd, met fijne gelaatstrekken. Hunne lengte is iets minder dan die der Aegyptenaren. Zij hebben weinig baard aan den kin, even als op de Aegyptifche gedenkftukken. Zij gaan ligt en bijna in het geheel niet gekleed. Alle zijn gewapend, met eene fpeer, vijf voeten lang, eenen dolk en een groot fchild van de huid van den Hippopotamus. De vrouwen zijn welgevormd met zachte gelaatstrekken. De mannen koopen haar van ha-

(*) Voor alle door WADDINGTON en HANBURY *Reife nach Aethiopien bl.* 24. der Hoogd. uitgaaf.

(†) BURKHARDT *p.* 153., en wel van de beide tongvallen, waarin zij zich verdeelt.

hare ouders; maar trouwen dikwijls ook Arabische meisjes (*). De Nubiër, zegt een ander ooggetuige, is slank en mager, maar schoon gevormd. Zijne schoonheid is zoo onveranderlijk, als die van een standbeeld. Hij is koener en trotscher dan de Arabier. Wanneer hij om geschenken verzoekt, zet hij de speer op de borst. Alle zijn gewapend met speer, zwaard en schild. Veertig van hen, die in eenen kring zaten, hadden ieder zijne speer nevens zich in den grond gestoken (†). Volgens de uitdrukkelijke getuigenis der laatste reizigers wordt het Nubische ook nog in Dongola gesproken. Men hoort daar slechts slecht Arabisch spreken (‡). Zuidelijk aan Dongola grenst het land der *Scheygias*, een zeer merkwaardig volk. Zij zijn van eene zeer donkere, of veeleer zwarte, kleur, evenwel ook geene Negers (§). Zij waren tot hiertoe een volkomen vrij volk, dat zijne vrijheid met eenen heldenmoed, die een beter lot verdiende (want zij schijnen bijna uitgeroeid te zijn), onlangs tegen het leger van den Pacha van Aegypte verdedigde. Zij spreken Arabisch; of zij van eene Arabische, of gemengde, afkomst zijn, waag ik niet te bepalen. Zij verdeelen zich in geleerden, die scholen en boeken hebben, in krijgs- en kooplieden; bijna eene soort van indeeling in kasten. De krijgslieden zijn

(*) Burkhardt *p.* 144.

(†) Hennickes *Notes during a visit to Egypt and Nubia p.* 164.

(‡) Waddington en Hanbury *p.* 59. Note.

(§) Men zie over hen Burkhardt *p.* 68. enz., en Waddington en Hanbury *p.* 77. enz.

zijn ruiters; zij zijn ieder met eene dubbele speer gewapend, een zwaard en een groot schild. In hun land beginnen de gedenkstukken der pyramiden, die het oude Meroë versierden; en zelfs de naam is in hunne voornaamste plaats *Merawe* overig gebleven, offchoon de oude hoofdstad van dezen naam verder zuidelijk moet gezocht worden. Hun gebied grenst aan het landschap *Berber*. Deszelfs bewoners, in den engsten zin Berbers genoemd, roemen er op Arabieren te zijn, om niet Negers te heten; doch volgens de beschrijving van Burkhardt twijfel ik niet, dat zij tot den Nubischen stam behooren, offschoon de Arabische taal bij hen de overhand heeft gekregen. „Zij zijn, zegt Burkhardt (*), een schoon volk; hunne kleur is donkerrood; zij hebben niets van het gelaat der Negers; hun gezigt is ovaal; de neus dikwijls volkomen Grieksch, slechts de bovenlip steekt een weinig vooruit. Zij zijn lang en slank, meer nog dan de Aegyptenaren, en een zeer gezond volk, men vindt geene ziekelijken onder hen."

Boven deze streken, aan deze zijde van den Astaboras of Takazzé, voorál in Shendi, en van daar tot aan Sennaar is langs den Nijl alzins het Arabische het heerschende, en de voornaamste massa der bewoners, offchoon reeds met anderen vermengd, mag van Arabische afkomst zijn. De aanleiding daartoe schijnt ook niet moeijelijk om te raden. Hier waren van oude tijden af, en zijn nog, zoo als wij op zijne plaats toonen zullen, de voornaamste plaatsen van den handel, en de handel was altijd

(*) Burkhardt p. 216. 233.

tijd bij voorkeur in de handen der Arabieren. Kunnen wij ons dan verwonderen, zoo op hunne marktplaatsen ook hunne spraak de heerschende werd? Zij breidt zich dus tot boven Sennaar tot de grenzen van Abyssinië uit, waar dan de spraken, die door het berigt van Bruce en anderen bekend geworden zijn, het Amhara en andere tongvallen, hunnen aanvang nemen.

Doch geenszins heeft het Arabische bij de uitgebreide stammen, die van het Nijl-dal af tot aan den Arabischen zeeboezem rondzwerven, zich eene gelijke heerschappij verworven. De oude schrijvers kennen hier de *Blemmyes* en *Megabari*; in de bosschen wilde oorlogzuchtige volken, die van de jagt leven, en in de gebergten en aan de kusten de zoodanige, die van hunne woningen en hun voedsel den namen van Troglodyten, of holbewoners, en Ichthyophagen, of vischeters, hebben. Van de nieuwere reizigers hebben wij aan Bruce belangrijke berigten over dezelve te danken; doch hij was zelf niet in hun land. Burkhardt heeft het eerste het gewaagd, daar hij zijnen weg van Shendi en Suakem aan den Arabischen zeeboezem nam, dwars door hetzelve te reizen. Wij willen hunne berigten met die der Ouden, vooräl van Agatharchides, uit wiens werk *over de Roode*, dat is zuidelijke, *zee* wij helaas! slechts eenige brokken overig hebben, vergelijken (*).

Agatharchides onderscheidt de volken daar reeds

naar

(*) Agatharchides, *de Rubro mari*, in *Geographis min.* Hudson, *I. p.* 37. Ook Diod. *I. p.* 191. heeft dit woordelijk daaruit overgenomen.

naar hunne leefwijze; er waren eenige, die eenigen landbouw hadden, terwijl zij gierst of Doerra zaaiden; doch de meeste waren herders, en de overige wilde volken, die van de jagt leefden. Zoo is het nog hedendaagsch. Het hoofdvolk is thans dat, hetwelk bij Bruce en Burkhardt den naam van *Bisharies* heeft; hetzelfde, dat bij de vroegere schrijvers ook *Bejas* of *Bedjas* heet, met dat verschil, dat deze laatste naam meer van de bewoners der vlakte gebruikt wordt. Dat dit hetzelfde volk als de oude *Blemmyes* is, heeft een Fransch schrijver overtuigend bewezen (*). Zij leven in dezelfde streken, hebben over het algemeen hunne leefwijze niet veranderd, zijn geenzins Arabieren, maar een inlandsch volk, en behooren dus tot de volken, die wij onder den algemeenen naam van *Berbers* bevatten.

De woonplaats der *Bisharies* beginnen in het noorden, waar die der *Abaddee* eindigen, welke zich van *Cosseir* in Aegypte tot omtrent 23° N. B. uitbreiden. Dit laatste volk spreekt Arabisch, het is het handel-volk; van oudsher was de kameelteelt en het karavanen-leven zijne hoofdbezigheid (†). Wegens hunne taal noemt men hen Arabieren, anderen houden hen slechts voor eenen tak van den stam der Bisharies. Waar de woonplaatsen der Ababdee ophouden, daar beginnen de *Bisharies*, en

(*) Quatremère, *Mém. sur l'Égypte*, *Vol. II. p.* 127 *cet.* De berigten der Ouden over de *Blemmyes* zijn hier bijeenverzameld, en met Makrizie en andere handschriften der Arabieren vergeleken.

(†) Quatremère *p.* 158 enz. Burkhardt *p.* 149. 344 enz.

en ſtrekken zich zuidelijk tot in de nabijheid van Suakem uit. Zij bewonen voornamelijk de bergketen, die zich hier langs de oostkust van Afrika uitſtrekt. Deze keten van bergen was van de oudſte tijden af de zetel der volken, die in de holen en grotten, welke de Natuur vormde, en hunne hand verwijdde, hunne woningen vestigden, en uit dien hoofde onder den naam van Troglodyten begrepen worden (*).

Het is moeijelijk in een noordelijk land zich een juist begrip van de leefwijze dezer volken te maken. Wie in Europa zich een duidelijk voorſtel daarvan wenscht te maken, bezoeke de katakomben van Napels (†), die, zoo als het oogenſchijnlijk is, en de geſchiedenis bevestigt, eens eene dergelijke beſtemming hadden. In deze achtbare en trotſche gewelven, als ware het eene rij van Gothiſche kerken, die door de handen der Reuzen ſchijnen uitgehouwen, krijgt men een aanſchouwlijk denkbeeld van de leefwijze van een volk, dat hier met zijne kudden in het natte jaarſaizoen voor den regen, en in den zomer eene ſchuilplaats voor de hitte vond (‡).

De

(*) Agatharchides *l. l. p.* 45. en Diodor. *l. p.* 197.

(†) Niet die van Rome, die klaarblijkelijk eene andere beſtemming moeten gehad hebben.

(‡) Zoo vele ſporen in het zuidelijke Italië en Sicilië, in welker binnenſte als ware het eene geheele ſtad in de rotſen gehouwen is, (S. Bartels, *Briefe über Calabrien und Sicilien*, *III.* 441.) in verband met de oudſte verhalen van de bewoners dezer landen, de Cyclopen en Cimmeriërs, laten mijns bedunkens geenen twijfel overig, dat hier oorſpronkelijk Troglodytiſche herder-volken hunne woningen hadden.

De Troglodyten in Aethiopië waren volgens de berigten van Agatharchides *herders* en hadden hunne eigene opperhoofden of stamvorsten. Er bestond onder hen gemeenschap van vrouwen, misschien een gevolg van hunne leefwijze, die moeijelijk huislijke verbindtenissen toeliet. In het natte jaargetij, middelerwijl onophoudelijke stortregens het land overstroomden, leefden zij met hunne kudden in de holen, waar geronnen melk en bloed hun voedsel was. Doch zoodra het jaargetij het veroorloofde, begaven zij zich dadelijk met hun vee naar de dalen, die weiden aanboden, over welke niet zelden gevechten plagten te ontstaan.

„De Bisharies, zegt Burkhardt, zijn een wild volk, en komen zelden uit hunne bergen. Hun vee bestaat in kameelen en schapen; zij leven enkel van melk en vleesch, dat zij raauw eten, en houden vooräl veel van het warme bloed der geslagte schapen, en nog meer van het raauwe merg der kameelen. Hunne taal is van de Arabische verschillend en komt nader bij die van de Abyssiniërs. Zij deelen zich in vele stammen, die dikwijls met elkanderen over de weiden oorlog voeren. Hunne kleur is donkerbruin; de vrouwen zijn redelijk welgemaakt met schoone oogen en tanden, en zeer vrij in haren omgang. Zij zijn een echt inlandsch Afrikaansch volk." Burkhardt en ook Bruce hebben enkele hunner stammen bij naam aangehaald. De *Schiho* en hunne naburen de *Hazora's*, die koperkleurig zullen zijn, zegt de laatste, leven nog heden in hunne holen, kleeden zich nog met hunne schapenvellen en trekken nog heden met hunne kudden van de eene zijde van het gebergte naar de an-

andere (*). Enkele hunner stammen verspreiden zich over de vlakte van Atbara (†), tusschen de Beneden-Takazzé en het gebergte; die het naaste aan de rivier zijn, waar de grond zeer vruchtbaar is, zaaijen wat doerra; doch zonder eenige kunstige bewerking van het land. Ook zijn zij herders, en bezitten schoon rundvee (‡). De gesteldheid van het luchtgestel dwingt deze stammen, om jaarlijks met hunne kudden van plaats te veranderen. De Astaboras treedt buiten zijne oevers, overstroomt de naburige vlakte en dwingt hen andere plaatsen om te weiden op te zoeken. Volgens de berigten van Bruce (§) draagt daartoe ook bij het vreesselijke insekt, dat hij onder den naam van vliegen beschreven heeft, en dat zich in deze vette streken aan den Astaboras met het begin van den regentijd in tallooze menigte laat vinden, en de kudden doodt, als zij niet terstond in de hooger liggende zandige streken gedreven werden, waarheen het haar niet vervolgt. Ook dit voorval bleef aan Agatharchides geenzins onbekend, en zijne berigten komen met die van den Engelschman overeen. „ Aan de verblijfplaatsen der eters van sprinkhanen, zegt hij ons (*) grenst een groot land, dat voortref-

(*) Bruce *III. p.* 69. 72.

(†) Zoo heet het landschap aan den Beneden-Astaboras, of Atbar, naar de rivier. De plaats Atbara was volgens Burkhardt *p.* 368. slechts eene legerplaats. De naam *Taka* bij Bruce en Burkhardt heeft het landschap klaarblijkelijk slechts van den anderen naam der rivier Takazzé. (‡) Burkhardt *p.* 390 enz.

(§) Bruce *I. p.* 434.

(*) Agatharchides *II. p.* 45. Juist daartoe behoort ook het

treffelijke weiden bezit, maar des niet te min verlaten en ontoegankelijk is. Het was bewoond; doch het werd door eene ontelbare menigte van schorpioenen en horken, die vier tanden zullen hebben, overstroomd. De inwoners zagen er geen hulpmiddel voor, maar werden gedwongen de vlugt te nemen en lieten het land woest." De Griek wist slechts niet, dat deze plaag jaarlijks kwam, en tevens met den regentijd niet alleen begon, maar ook eindigde. „ Deze vliegen," zegt Bruce, „ vindt men slechts aan die plaatsen, waar een vette grond is. Zoodra het vee haar gegons hoort, loopt het woest over de vlakte rond zoolang, totdat het van angst en honger nedervalt. Het eenige middel voor de herders is, den zwarten grond te verlaten en zich haastelijk te begeven naar de zandige streken van Atbara, en daar gedurende den regentijd te blijven, dewijl deze geweldige vijand het nooit waagt, om hen daarhenen te vervolgen." Een nieuw reiziger (*), die echter niet in het land was, trekt het verhaal van Bruce in twijfel, dewijl een inlander, dien hij vroeg, het insekt niet kende. Evenwel is dit niet genoegzaam, om Bruce van verdichting te beschuldigen; daartoe behoort eene onderzoeking aan de plaats zelve, die deze reiziger niet doen kon. Ook het bloote stilzwijgen van

het berigt p. 37. van de muggen, die aan de oevers van den Astaboras de leeuwen verdrijven, die haar gegons niet verdragen kunnen. Volgens Bruce kunnen zelfs de olifanten en rhinocerossen zich naauwlijks tegen de aanvallen dezer insekten beschermen.

(*) Lord Valentia Travels II. p. 394.

van Burkhardt bewijst niets tegen Bruce; hij kan het bloot vergeten hebben hiernaar onderzoek te doen.

Het zuidelijke gedeelte van het land Taka of Atbara, aan de Boven-Takazzé is het land der jagervolken. De welige bodem is hier met digte bosschen bedekt, die vol zijn van wilde dieren, zoowel leeuwen en panters, als olifanten en rhinocerossen. Ook van de stammen, die in hetzelve hunne verblijfplaats hebben, heeft Agatharchides ons berigten gegeven (*). „ Langs de oevers van den *Astaboras*, welke om de ééne zijde van het eiland Meroë stroomt, woont, zegt hij, een ander volk, hetwelk zich met de wortelen van riet voedt, dat in een nabijgelegene moeras groeit. Men snijdt het met steenen in stukken, men maakt er vervolgens eene taaije massa van, en legt deze, in stukken van eene hand groot, in de zon te droogen. Aan dat volk grenst de stam der *Hylophagen*, die in de afvallende boomvruchten en kruiden, die in de dalen groeijen, en zelfs in de topjes der takken, hun voedsel vinden. Zij bezitten, uit dien hoofde, eene buitengemeene bekwaamheid in het beklauteren der boomen. Op deze volgen naar de westzijde Negervolken, die van de jagt leven, en zich met wilde dieren voeden, die zij met hunne pijlen dooden. Ook vindt men andere stammen, die van het vleesch der olifanten en van struisvogels leven. Van deze is nog een andere, minder talrijke, stam onderscheiden, die sprink-

(*) Agatharchides, *edit. Hudf. p.* 37. en uit hem Diodorus *I. p.* 191.

ſprinkhanen eet, die in eene ontelbare menigte uit de zuidelijke onbekende ſtreken komen."

De woonplaatſen dezer volken zijn door Agatharchides te naauwkeurig bepaald, dan dat het mogelijk zoude zijn, om dezelve te miskennen. Zij wonen langs de oevers van den Astaboras, die hen van Meroë ſcheidt. Dus bevinden wij ons in het land der *Shangalla's*. Nog geen reiziger is in het binnenſte van hetzelve gekomen. *Bruce* trok langs de zuidelijke, Burkhart op zijne reis naar Suakem door Taka langs de noordelijke grenzen van hetzelve voorbij; de wouden en wilde dieren ſchijnen het ontoegankelijk te maken. „Iederen nacht," zegt Burkhardt, hoorde ik hun gebrul, en niemand durfde het wagen, om uit de legerplaats te gaan (*). „De wildſte dieren intusſchen," voegt hij er bij, „zijn de menſchelijke bewoners." Hij noemt den naam van de Shangalla's niet, offchoon hij op zijne kaart ſtaat; of zijn het zijne *Segollo* (†), wier woonplaatſen alzins in deze ſtreken zijn, nevens hunne naburen, de *Hallenga* en *Hadendoa*, befaamd door de wijze, waarop zij de vreemdelingen mishandelen (‡)? De berigten, die Bruce inwon (§), bevestigen volkomen die van Agatharchides. De leefwijze dezer volken is ſedert tweeduizend jaren niet veranderd, zij zijn nog de ruwe wil-

(*) Burkhardt *p.* 391. (†) Burkhardt *p.* 387.

(‡) Burkhardt *p.* 395. De Hadendoa, zegt hij *p.* 392., zijn buiten kijf een tak van de Bisharies, zoo als alle oostelijke Nubiërs, met welke zij dezelſde geſtalte, taal en zeden, hebben.

(§) Bruce *p.* 539.

wilden, die zij toen waren. Zij onderscheiden zich nog, even als toen, door hun voedsel, offchoon het van zelve spreekt, dat dit voedsel niet bij ieder als het eenige moet beschouwd worden. De Hylophagen wonen nog heden onder de takken hunner boomen, die zij in de aarde inleggen, om hutten te maken. Het berigt van de pap uit wortelen berust vermoedelijk op een misverstand. Het wordt uit de Doerra, door middel van steenen gemalen, bereid, maar met eene saus van wortelen en kruiden (*). De *Dobenahs*, de magtigste stam onder de Shangalla's, leven nog van olifanten en rhinocerosfen, die zij door allerlei kunstgrepen vangen; en welker vleesch zij in de zon gedroogd en aan repen gesneden, even als het vleesch der kameelen, bewaren. De *Baasa's* voedden zich met het vleesch van leeuwen, van wilde zwijnen en zelfs van slangen. Verder westwaarts van hen woont thans nog de stam, die zich in den zomer met *sprinkhanen* voedt, die zij eerst koken, en dan gedroogd in manden bewaren (†). „ Het land," zegt Burkhardt (‡), „ is het ware broeinest der sprinkhanen. Hij zelf zag, hoe de slaven bij de

(*) Burckhardt *p.* 417.

(†) In de overige jaargetijden eten zij krokodillen, rivierpaarden en visschen. Als een gevolg van hun voedsel merkt Diod. *l. l.* aan, dat zij alle bijna aan eene verschrikkelijke kwaal, de wormziekte, sterven. Bruce *III.* bladz. 401. maakt dezelfde aanmerking van het Heidensche en voor onrein gehouden kleine volk van *Waita*, aan het meer Dambea, hetwelk insgelijks enkel van krokodillen en van Nijlpaarden leeft. D.

(‡) Burkhardt *p.* 391.

de karavanen die verslonden (*). De oostelijkste van allen zijn de *Struthiophagen* of *Struisseters*. Zij moeten reeds in de vlakten leven, daar de struisvogel slechts in deze zich ophoudt.

Derhalve hebben wij hier ook weder een nieuw bewijs, dat de mensch *datgene* wordt, waartoe hem de omstandigheden en de gesteldheid van zijn land brengen. De boven beschrevene stammen der Shangalla's bleven jagers en volkomene wilden, dewijl hun grond noch landbouw, noch veeteelt, gedoogt. De Bisharies en andere gingen tot het herderleven over, dewijl hunne bergen hun weiden voor hun vee aanboden. Maar tot eene hoogere beschaving konden zij, in hun land, onmogelijk geraken, vermits deszelfs gesteldheid hen tot eene zwervende leefwijze dwong.

Alvorens wij dat gedeelte van Aethiopië, dat boven Aegypte gelegen is, verlaten, blijft mij nog overig van eene, in den ouden tijd zeer beroemde, Aethiopische natie, te spreken, die ons door *Herodotus* reeds uitvoerig beschreven is, namelijk van de *Macrobiërs* (†). Tegen hen was de togt van Cambyses gerigt, en door deze omstandigheid zijn zij in de geschiedenis beroemd geworden.

Het was de mare van de menigte van hun goud, die Cambyses tot dezen togt deed besluiten; echter zond hij vooraf eenige bespieders in hun land, en de-

(*) BURKHARDT *p.* 424. Zij namen de ingewanden er uit, en roosteden die bij het vuur. Denkelijk waren deze slaven uit den stam der Acridophagen (sprinkhaneneters D.).

(†) HEROD. *III.* 17—25.

deze waren Ichthyophagen, die hij van Elephantine komen liet, vermits zij de taal van dit land spraken. Cambyses gaf hun geschenken mede, die zij den koning der Macrobiërs moesten aanbieden, bestaande in een purper kleed, eene gouden halsketen, armbanden, balsem en eene kruik palm-wijn. Volgens de berigten der Ichthyophagen waren deze Macrobiërs één der grootste en schoonste volken, dat zijne eigene wetten en instellingen had, en den grootsten onder hen tot koning plagt te verkiezen. De koning dezer natie erkende deze gezanten alras voor datgene, wat zij waren, voor verspieders; hij bezag hunne geschenken, welker gebruik hij niet kende. Het kleed, de balsem en de halsketen, die hij voor kluisters aanzag, gaf hij terug; de wijn was het eenige, dat hem beviel. Hij vroeg, hoe oud de Perzen wierden, en wat hun koning gewoon was te eten? Men antwoordde hem, tarwen brood, en dat de hoogste ouderdom der Perzen 80 jaren was. Hij antwoordde, dat hij niet verwonderd was, dat zij niet ouder werden, als zij van dergelijk ontuig leefden; want waarschijnlijk zouden zij niet eens zoo oud worden, als zij dien drank niet hadden, namelijk den wijn, waarin zij de Macrobiërs alleen overtroffen. Op de vraag der gezanten, welken ouderdom de Macrobiërs dan bereikten, en waarvan deze leefden? Antwoordde hij, 120 jaren en daar boven; doch zij leefden van gekookt vleesch en van melk. — Als een tegengeschenk zond hij den Perzischen koning eenen grooten boog, en liet hem daarbij zeggen; hij mogt zijnen togt tegen de Macrobiërs ondernemen, als hij dezen boog even zoo gemakkelijk als eenen Perzischen spannen konde.

Als

Als merkwaardigheden toonde men den gezanten de zoogenoemde tafel der zon; aldus werd eene weide in de voorstad genoemd, waarop eene menigte gekookt vleesch lag, hetwelk de opperste iederen nacht dáár plagt neder te leggen; en waarvan op den dag een ieder, die wilde, eten konde. Men zeide, dat de aarde dit voortbragt. — Vervolgens werden de gezanten naar de gevangenissen geleid, waar de gevangenen in gouden boeijen gekluisterd waren, vermits koper bij deze Aethiopers ééne der grootste zeldzaamheden is. Eindelijk toonde men hun ook de begraafplaatsen, die op de volgende wijze van glas (ὕαλος) zamengesteld waren. Het doode ligchaam werd, even als in Aegypte, eerst uitgenomen, en dan met gips overtogen. Op dit gips schilderde men de gedaante van den overledenen, zoo naauwkeurig mogelijk. Daarop plaatste men hetzelve in eenen koker van glas (misschien kristal?), hetwelk bij hen in eene groote hoeveelheid opgedolven werd. De doode staat in dezen koker, zonder reuk of ongemak te veroorzaken; een jaar lang behouden de naaste bloedverwanten denzelven in huis en brengen hem doodenoffers, vervolgens wordt hij in de stad bij de overige geplaatst.

Ik ben voorbedachtelijk eenigzins uitvoeriger in de schildering van dit volk geweest, vermits zij in meer dan één opzigt leerzaam is. De Macrobiërs waren dus een volk, dat reeds eene stad bewoonde, dat wetten en gevangenissen had; dat metalen wist te bewerken; en bij welke zelfs op eene, hun geheel bijzondere, wijze reeds aanzienelijke sporen van beschaafde kunsten gevonden worden; dat

ech-

echter geenen landbouw had, dat het brood niet verder dan bij gerucht kende. Een groot bewijs, dat onze maatstaf van beschaving geenzins voor deze Afrikaansche volken past; die van andere punten uitgaan, die andere rigtingen nemen, en uit dien hoofde tot een ander doel geraken moeten, als waartoe de Europeaan geraakt.

Het is wijders algemeen bekend, dat dit volk in de rijkste goudlanden van Afrika moest wonen, dewijl goud bij hen het gewonelijkste metaal, zelfs voor de boeijen der gevangenen, was.

De meermalen aangehaalde Engelsche reiziger houdt de Macrobiërs voor eenen stam der *Shangalla's*, die beneden de goudlanden van Guba en Nuba, aan de beide zijden van den Nijl, noordwaarts van Fazukla woonden (*). Hij beroept zich inzonderheid op den boog, dien de koning der Macrobiërs aan Cambyses zond, met de uitnoodiging, om dien te spannen, indien hij konde. Het is namelijk de gewoonte van dit volk, dat zij om hunne bogen ringen van de huiden der wilde dieren maken, die door hen nedergeveld worden, waardoor deze bogen steeds stijver en ten laatste volkomen onbuigzaam worden. Zij hangen die alsdan aan eenen boom op, als gedenkteekenen hunner dapperheid, en het zou een dergelijke boog geweest zijn, dien de Aethiopische koning aan den Perzischen gezonden had.

Maar hoe waarschijnlijk dit bewijs ook zijn mag, zoo kan ik mij toch niet met het gevoelen van dien schrijver vereenigen; maar geloof veel liever, dat de

(*) Bruce *II*. 554. enz.

de Macrobiërs verder zuidelijk en in een ander oord gezocht moeten worden. De Shangalla's, van wie hij ſpreekt, waren nooit, voor zoo ver ons bekend is, ſtadbewoners, en bezaten dien graad van beſchaving niet, die de Macrobiërs toegekend wordt.

Herodotus geeft ons drie kenmerken voor de woonplaats van dit volk. Zij woonden, zegt hij, aan de zuidelijke zee (*); zij woonden aan het uiterſte einde der aarde, en Cambyſes had, toen hij terugkeerde, nog niet het vijfde gedeelte van den weg tot hen afgelegd.

Wilde men deze opgaven, inzonderheid de laatſte, in derzelver uitgeſtrekſten zin opvatten, zoo zouden de Macrobiërs niet ſlechts aan de Indiſche zee, maar ook zeer ver naar het zuiden benedenwaarts moeten gezocht worden (†), alleenlijk ſchijnt de aard van het verhaal bij Herodotus duidelijk te verraden, dat hetzelve tot in het wonderbare overdreven werd; en de redenen daarvan laten zich ook gemakkelijk opgeven, zoodra men derzelver bronnen kent. Deze waren geene andere, dan die, waaruit in het algemeen de berigten van Cambyſes vloei-

(*) ἐπὶ τῇ νοτίῃ θαλάσσῃ, dat is, aan gene zijde van den ingang des Arabiſchen zeeboezems, aan de Indiſche zee. Dus niet midden in het land, waar de Shangalla's hunne woonplaatſen hebben.

(†) Hoe ver Cambyſes intusſchen op zijnen togt naar het zuiden gekomen is, kan men uit Herodotus niet bepaaldelijk opgeven. Volgens de berigten van anderen zou hij zelfs tot Meroë gekomen zijn. Diod. *I. pag.* 38. misſchien tot aan de grenzen.

vloeiden, waarvan zij een gedeelte uitmaken, de verhalen der Aegyptische priesters. Buiten de gewone oorzaken, waarom de verhalen van deze soort opgesierd worden, kwam hier vermoedelijk nog bij, dat er van een rijk goudland gesproken werd, welks ware ligging men den weetgierigen vreemdeling misschien niet wilde ontdekken, en waarvan men hem dus slechts datgene zeide, wat eenmaal een volksverhaal was. Dit tot de zuivere waarheid terug te willen brengen blijft altijd eene zeer hagchelijke onderneming; doch als men het waarschijnlijke voor niets meer dan waarschijnlijk geeft, zoo komt men daardoor ten minste het verwijt voor, dat men zijne vermoedens voor zekerheid wil opgeven.

Reeds het berigt in het algemeen, dat er in deze heete, en niets minder dan gezonde, luchtstreek een volk zou gevonden worden, welks ouderdom de gewone leefjaren te bovengaat, hetwelk de naam van *Macrobiërs* aanduidde, zal bezwaarlijk geloof vinden. Aan den anderen kant moest er echter toch ook een grond voorhanden zijn, waarom men dit gevoelen staande hield. Wij weten uit Bruce, dat bij verscheidene der veehoedende volken in deze landen de gewoonte heerscht, om hunne oude lieden om te brengen, wanneer deze zich zelven niet meer helpen kunnen (*); gesteld dus, dat de Macrobiërs tot die volken behoorden, bij welke men

(*) Bruce *II.* 556. Herodotus spreekt buitendien van eene wonderbron, welker bad hun leven verlengde. Als zij in eene bergachtige landstreek woonden, zoo kunnen minerale wateren ons niet bevreemden.

men deze gewoonte *niet* zag, (en van een zoo beschaafd volk laat zich dit wel veronderstellen) zoude deze omstandigheid, en de oude lieden, die men onder hen aanschouwde, tot dit verhaal niet wel aanleiding hebben kunnen geven?

Wat hunne *woonplaats* betreft, zoo moeten daarbij enkel, naar het mij toeschijnt, de beide bepalingen van den schrijver ten grondslag gelegd worden, dat zij aan de Indische zee, — en dat zij in een land woonden, waar veel goud was; het zij dat het daar gevonden wierd, of wel dat hier slechts de marktplaats van hetzelve geweest zij. In allen geval worden wij dus ergens naar eene haven buiten den Arabischen zeeboezem verwezen, hoe onzeker het ook steeds blijven mag, welke zij was. Slechts zoo veel ziet men, dat er van een oord gesproken is, waar geen koornbouw was, dewijl men niet van brood, maar van vleesch, leefde (*).

Maar zelfs dit verhaal van de zoogenoemde tafel der zon is zoo in het wonderbare gedreven, dat ieder Lezer wel toestemmen zal, dat ook het zelve niet in den letterlijken zin kan opgenomen worden. Het schijnt een figuurlijk verhaal te zijn, zoo als men het ook van niemand eerder, dan van de Aegyptische priesters, verwachten kan, en misschien wordt er bij eenen lateren schrijver de sleutel van gevonden (†).

Cos-

(*) De verachting van het brood moet op het brood, dat in deze landen uit de *Doerra* gebakken wordt, toegepast worden, dat binnen eenen zeer korten tijd bederft en oneetbaar wordt. Lobo, *Reise nach Abyssinie II.* bladz. 33.

(†) Men zie voor het volgende het opstel van Boeh over

Cosmas (*), die den bijnaam van den Indiëvaarder draagt, en zoo al misschien niet in Indië, toch ten minste in Aethiopië was, heeft ons het volgende berigt bewaard van eenen merkwaardigen handel, die naar het rijke goudland *Sasu*, dat aan het wierook-land grensde, gedreven werd.

„ Het wierook-land," zegt hij, „ ligt aan de „ uiterste grenzen van Aethiopië (†), 50 dagreizen „ achter Axum, niet ver van den oceaan; doch „ zonder aan den zelven te raken. De bewoners „ van het naburige Barbaria (‡), of het land „ *Sasu*, halen den wierook en andere kostbare spe-„ ce-

over de Macrobiërs: *Deutsch. Monatschrift Juli* 1799, waartoe de eerste uitgave van mijn werk aanleiding gegeven heeft. Slechts hierin schijnt het mij toe, dat de schrijver zich vergist, dat hij de Macrobiërs in het eigenlijke wierook-land, hetwelk een binnenland was, en niet in het daaraan grenzende goud- en kustland Sasu plaatst. Het is echter blijkbaar uit de woorden van Cosmas, dat naar dit laatste land de handel, waarvan hij spreekt, gedreven werd, en slechts op deze wijze ontstaat de overeenstemming met Herodotus, die de Macrobiërs tot kust-bewoners maakt. Doch alzins grensden deze landen aan elkanderen; en het wierook-land lag niet ver van de kusten.

(*) Hij schreef omtrent het jaar 535. De beste uitgave zijner *Topographia Christiana* staat in het werk van MONTFAUCON *Coll. Nova Patrum T. II. pag.* 113. *enz.*, waarop ik mij beroep.

(†) COSMAS *p.* 138. 179.

(‡) Barbaria is wel in het algemeen de naam der oostkust van Afrika aan gene zijde van den Arabischen zeeboezem, Sasu daarentegen de naam van een bepaald land of landje; doch het zal hier onder opgehelderd wor-

„ cerijen daarvan daan, die zij te water naar Geluk-
„ kig Arabië en naar Indië vervoeren. Dit land
„ Safu is zeer rijk in goudmijnen. Om het andere
„ jaar zendt de koning van Axum (*) zijne eigene
„ lieden derwaarts van wege den goudhandel.
„ Met deze vereenigen zich evenwel nog vele an-
„ dere kooplieden, zoo dat zij eene karavaan van
„ 500 man en daarboven uitmaken. Zij nu bren-
„ gen osfen (†), zout en ijzer, derwaarts. Wan-
„ neer zij nu aan de grenzen des lands gekomen
„ zijn, zoo nemen zij daar hunne ftandplaats,
„ waar zij zich legeren, en maken eene groote
„ verfchanfing van doornen (‡). Binnen dezelve
„ flågten zij de osfen, hakken dezelve aan ftuk-
„ ken en leggen zoo wel deze ftukken, als ook het
„ ijzer en het zout, op de doornen. Dan komen
„ de inwoners en leggen één of meerdere klomp-
„ jes goud op de waren, en wachten buiten de
„ bevrediging af. De eigenaars van het vleesch
„ of der andere waren zien alsdan, of hun de prijs
„ bevalt, of niet. In het eerfte geval nemen zij
„ het geld, en gene de waren; zoo niet, dan
„ legt

worden, dat Barbaria hier een afzonderlijk oord in het land Safu beteekent.

(*) Namelijk van Abysfinië, welks hoofdftad Axum was.

(†) Nog tegenwoordig betalen de Agows hunne fchatting meestäl in osfen. BRUCE *III. pag.* 773. In deze oorden vindt men namelijk geene kameelen meer, en osfen zijn de gewone lastdieren.

(‡) Geheel overeenkomftig met de plaatfelijke gelegenheid! Doornheggen, vooräl van den ftruik *Kantuffa*, zijn hier de ondoordringbaarfte verfchanfingen. BRUCE *II. pag.* 443.

„ legt de ander nog meer goud daarbij, of neemt „ het terug. Op deze wijze bestaat daar de handel, dewijl zij verschillende talen spreken en „ geene tolken hebben; het duurt nu omtrent „ vijf dagen, voor dat de mede gebragte waren „ verkocht zijn." De waarheid van dit verhaal wordt door zoo vele kenmerken bevestigd, dat niemand dezelve ligtelijk in twijfel zal trekken. Om evenwel dezelve op het berigt van Herodotus toe te passen, hebben deze beide vragen slechts eene voorloopige verklaring van nooden; waar het land Sasu lag? En in hoe ver wij regt hebben, om datgene, wat Cosmas van *zijne* tijden verhaalt, op die van Herodotus over te brengen?

Voor de ligging van het land Sasu hebben wij toereikende kenteekenen. Het Afrikaansche wierookland neemt, volgens Bruce (*), bij Babelmandeb een begin en strekt zich oostwaarts uit tot aan kaap Guardafui, dat is, het neemt een gedeelte van Adel of Zeila in. De door Cosmas opgegeven afstand van Axum van 50 dagreizen komt hier juist over een (†). Daar het nu aan Sasu paalt, het laatste echter aan de zee ligt, zoo is het duidelijk, dat dit een gedeelte der kusten uitmaakt, en dus ééne, of wel eenige, der havens omvat, uit welke aldaar de handel ter zee gedreven werd.

De-

(*) Bruce *I. p.* 356. Men vergelijke zijne kaart.

(†) Als men met Cosmas *l. l.* den afstand van Alexandrië tot Axum voor 60 dagreizen aanneemt, zoo zal men vinden, dat volgens denzelfden maatstaf die van Axum tot Guardafui omtrent 50 bedraagt.

Deze handel nu *werd* niet alleen daaruit gedreven, maar wordt het nog tegenwoordig. Wij zijn even zoo nieuwe, als zekere en naauwkeurige, berigten deswege verschuldigd aan den laatsten Engelschen reiziger, Lord *Valentia*, die hij in Moka inwon (*). De kust van Babelmandeb tot Guardafui wordt bewoond door de *Samalis*, een zeer donkerkleurig volk met wollig haar; doch noch volkomen Negers, noch Arabieren. Het zijn geene wilden, zoo als Bruce ons hen afgeschilderd heeft, maar vreedzame en goedaardige menschen. Hun land is de natuurlijke stapelplaats van den handel tusschen Afrika en Arabië; in hetzelve worden de groote markten gehouden. Gom, myrrhe en wierook, alsmede slaven en vee, zijn de voorwerpen van uitvoer, tegen welke en tegen goud en olifantstanden de Arabische en vooräl de Indische voortbrengselen ingeruild worden (†). De binnenlandsche vorsten, vooräl de koning van Hanim, 20 dagreizen westwaarts, zenden talrijke karavanen herwaarts, om deze waren aan te koopen. Hunne voornaamste markt is te Berberah (‡) en duurt van

(*) Valentia *Travels vol. II. bladz.* 370—378. De schrijver zag verscheidene Samalis in Moka. Volgens zijn gevoelen zou het uit hun land het gemakkelijkste zijn, om van de oostzijde in het binnenste van Afrika door te dringen.

(†) *L. Valentia* heeft er zelfs tabellen van de prijzen en den jaarlijkschen uit- en invoer, die daar uit plaats heeft, bijgevoegd.

(‡) Op *Rennel's* kaart Borbora; op die van *Sotzmann* is het te onregt als een eiland opgegeven.

van October tot April. De wierook groeit voornamelijk in de nabijheid van kaap Guardafui; en de voornaamste haven van uitvoer is die van Bunder Kasfim bij kaap Felix. Dezelve geschiedt door de Samalis in hunne eigene schepen, (want zij hebben eene soort van acte van scheepvaart onder zich ingevoerd, en dulden geene Arabische schepen), naar Aden. De ligging van Aden buiten de straat, waarbij de twee Mousons kunnen gebruikt worden, maakt het hun zeer gemakkelijk. De winst van dezen handel, offchoon de kooplieden die slechts als 50 van de honderd opgeven, is veel grooter. Het vertier wordt slechts door de tollen en de hindernissen beperkt, die de regeringen daaraan in den weg leggen. Zonder deze konde hetzelve onbe[illegible]ekenbaar zijn. En kon er geen tijd zijn, waarin het dit wezenlijk was?

Tien volle eeuwen heeft deze handel aldus voortgeduurd, zonder dat alle godsdienstige en staatkundige omwentelingen dien hebben kunnen vernietigen, vermits de Natuur zelve het land, waar deze gedreven wordt, tot de stapelplaats der voortbrengselen van twee werelddeelen bestemd heeft. Doch wat kan ons regt geven, om het verhaal van Cosmas op de tijden van Herodotus toe te passen? Alzins slechts het *vermoeden*, dat deze handel reeds een zeer oude handel, reeds tien eeuwen ouder was, dan Cosmas. Dat dit vermoeden evenwel op zich zelven niets onwaarschijnlijks bevat, zal een iegelijk ligt toegeven, die den aard van denzelven, op eigene voortbrengselen en wederzijdsche behoeften gegrond, en de onveran-

derlijkheid der wegen van den handel in Afrika kent. Het moet echter eensdeels daardoor waarſchijnlijk worden, dat de handel in wierook en ſpecerijen in deze oorden, zoo als de nabijheid van Gelukkig Arabië dit reeds leert, tot de oudſte takken van handel behóórt; anderdeels daardoor, dat reeds twee eeuwen na Herodotus de naam van het land Saſu als een zeer bekende en merkwaardige naam verſchijnt. Want in het beroemde opſchrift van Adule (*), hetwelk deze zelfde Cosmas voor ons afgeſchreven en bewaard heeft, wordt Saſu als het oostelijke punt in Aethiopië genoemd, tot waar toe de koning zijne overwinningen uitgeſtrekt heeft.

Mogen wij het derhalve als eene waarſchijnlijkheid aannemen, dat de Macrobiërs van Herodotus in dit land aan de kusten, of in ééne der havens van Adel in de nabijheid van kaap Guardafui, dus in het land der Samalis, misſchien hunne nakomelingen, te zoeken zijn. Mogen wij dit verhaal van Cosmas op hen toepasſen, dan worden bijna al deze duisterheden, in het verhaal, van zelve op-

(*) Dit opſchrift was, zoo als bekend is, een gedenkteeken, dat Ptolemaeus III. voor zijne overwinningen te Adule in Aethiopië plaatſte. Er wordt in dit opſchrift gezegd, dat Ptolemaeus voorwaarts gedrongen is *ἀπὸ δύσεως μέχρι τῶν τῆς Αἰθιοπίας καὶ Σάσου τόπων.* In de plaats van *μέχρι τῶν*, lees ik: *μέχρι ἐσχάτων*, tot aan de uiterſte grenzen van Aethiopië en Saſu. Het gevoelen van den heer SALT, VALENTIA *Travels Vol. III. pag.* 192., dat ſlechts het halve opſchrift van Ptolemaeus was, heeft nog een afzonderlijk onderzoek noodig.

opgehelderd, en alles verschijnt in een natuurlijk licht.

Het altaar der zon is dus de *marktplaats*, waarop deze handel met de vreemdelingen gedreven werd. Daar nu bijna alle handel in Afrika onder de bescherming van heiligdommen en tempels gedreven wordt, zoo kan het ons niet verwonderen, zoo ook aan deze handelplaats, van welke het bestaan der inwoners afhing, godsdienstige denkbeelden gehecht werden.

De wijze van dezen *handel, waarbij niet gesproken werd*, kan voor ons niets bevreemdends hebben. Wij hebben reeds het tegenstuk daarvan op de andere zijde aan de westkust van Afrika gezien (*). Dezelfde *oorzaken* bragten ook hier dezelfde uitwerkingen te weeg. Zoo als het heet, legden de overheden des volks des nachts het vleesch neder, en op den dag at een ieder, wie maar lust gevoelde, daarvan; de inboorlingen nu zeiden, de aarde gaf dit iedere maal op; zoo verklaart zich dit mede van zelve. Een zoo gewigtige handel werd onder openbaar toezigt gedreven; ieder nam, wat hij wilde; maar ongetwijfeld tegen betaling, en dewijl de verkoopers uit verre landen kwamen, maar zich bij de handel zelven *niet vertoonden*, zoo kon een zoodanig volksgeloof zeer natuurlijk ontstaan.

Door het *gekookte* vleesch, waarvan Herodotus spreekt, moet men waarschijnlijk gedroogd vleesch verstaan; het gewone middel, om hetzelve in deze streken te bewaren (†).

De

(*) Zie boven bladz. 182.

(†) Het is uit Bruce en andere reisbeschrijvers bekend, dat

De rijkdom aan goud laat zich zeer gemakkelijk verklaren, het zij dan dat het land wezenlijk goud voortbragt (*), of dat het door den handel aldaar opgehoopt werd. De geschenken van den Perzischen koning, toen hij hun gouden ketens en myrrhe zond, en dus juist datgene, wat zij in overvloed bezaten, schijnt eene spotternij geweest te zijn, die de koning der Macrobiërs met volle regt euvel opnam, en uit dien hoofde met eene andere spotternij beantwoordde. De gewoonte om de bogen op te hangen, die Bruce verhaalt, is niet enkel eene gewoonte bij de Shangalla's, maar kan zich ook tot hunne naburen uitgestrekt hebben.

De gouden boeijen mogen een verdichtsel zijn, maar de zeldzaamheid van koper en ijzer is in deze streken eene bekende zaak. Dit zelfde wordt juist door het verhaal van Cosmas bevestigd, volgens hetwelk ijzer ééne der waren was, die door de karavanen derwaarts gebragt en tegen goud verruild werd.

Al blijven deze ophelderingen ook slechts in eenen zekeren graad vermoedens, zoo leveren zij ten minste een voorbeeld op, hoe leerzaam zelfs berigten zijn kunnen, die eene streek van het fabelachtige hebben, en hoe het bekleedsel van het wonderbare van zelve verdwijnt, zoodra men hetzelve slechts in den geest der volken en landen betracht,

dat gedroogd kameelvleesch tot de lekkernijen op de reizen met karavanen behoort.

(*) Dit zegt Cosmas uitdrukkelijk ook in de ophelderingen van het opschrift van Adulc. Het goud voegt hij er bij, heet aldaar *Tancharas*.

tracht, van welke het geschreven wordt (*). Zeer opmerkzaam is nogtans de omstandigheid, die ook vooräl onze oplettenheid vordert, dat Cambyses deze afgezanten uit de Aegyptische Ichthyophagen nemen konde, dewijl deze de taal dier Aethiopers spraken.

De *Ichtyophagen* dragen hunnen naam naar hun voedsel, hetwelk uit visch bestaat, en daarom juist kan het ons geenzins verwonderen, zoo wij niet alleen in Afrika volken onder deze benaming aantreffen, maar die ook aan de kusten van Arabië en van Perzië vinden. Van de stammen der Afrikaansche Ichthyophagen, die langs de kusten van den Afrikaanschen zeeboezem gevonden werden, heeft Diodorus ons berigten bewaard. Zij behoorden eigenlijk ook tot de hol-bewoners en zijn slechts van elkanderen onderscheiden door het verschil van hun voedsel en van hunne leefwijze, die verscheidene eigenaardigheden had, die men als wezenlijke verrijkingen der physiologie kan aanmerken (†).

Over

(*) Het zij mij hier geoorloofd, om ook nog eene gissing over de omstandigheid er bij te voegen, dat zoo wel de Macrobiërs, als andere Aethiopische volken, zoo zeer wegens *hunne grootte* en *schoonheid* geprezen werden. Zoude dit verhaal niet uit den mond van de slaven-handelaars voortkomen, die deze of gene stammen inzonderheid plagten te prijzen?

(†) Zoo verhaalt *Diodorus* van hen, dat zij slechts om de 4 dagen dronken, terwijl zij alsdan bij horden naar de bron gingen, en zich zoo vol dronken, dat zij in het begin onbeweeglijk lagen. De gevaren, om vijanden te ontmoeten, konden deze gewoonte voortbrengen. Zoo verhaalt hij van anderen, die geheel doof

en

Over het geheel genomen bevestigen echter ook zij de aanmerking, die door de gansche geschiedenis der menschheid loopt, dat die volken, welke van visch leven, op den laagsten trap van beschaving staan blijven. Zij verschijnen als volkomene wilden zonder eenige familie-verbindtenissen; zonder andere woningen, dan de bergklooven en holen; en zelfs zonder eenig gereedschap, dat tot de vischvangst noodig is, terwijl zij zich enkel met die visschen behelpen, die door het afloopende water op het drooge zijn blijven liggen; welke visch zij nogtans door stampen en vermengen met een zeker zaad zoodanig weten toe te bereiden, dat zij zich daarvan eenen voorraad kunnen maken. Offchoon wij voorts omtrent hunne leefwijze geene nieuwe berigten hebben, zoo wordt ons door Bruce toch ten minste zoo veel opgehelderd, dat de bewoners van deze streken nog tegenwoordig naakte en ellendige wilden zijn.

Zouden zij dit intusschen in oude tijden zonder uitzondering geweest zijn, dan zou de vraag, hoe Cambyses juist uit hen zijne verspieders koos, moeijelijk te beantwoorden zijn. Doch in het berigt van Herodotus zelven is eene omstandigheid, die ons op andere gedachten brengt. Cambyses, zegt hij, liet deze Ichthyophagen uit *Elephantine*, in

en ongevoelig voor alle soorten van vragen en bedreigingen zijn. DIOD. *I. pag.* 184–186. Hetzelfde heeft BRUCE bij deze wilden gezien. *Bruce III.* 73. Nog veel meer in het oog loopende aanmerkingen heeft *Azara* over dit onderwerp bij de volken aan de rivier la Plata bij een verzameld.

in Opper-Aegypte, komen. Er leefde derhalve een gedeelte derzelve in Opper-Aegypte, en de gansche bestemming, die Cambyses hun gaf, hunne bekendheid met het land en de taal der Aethiopers, moet het wel meer dan waarschijnlijk maken, dat deze tot de *verhuizende* stammen behoorden, door welke de handel tusschen Aegypte en Aethiopië gedreven, en de karavanen, die uit het eene land naar het andere trokken, gevormd werden (*). Uit Aegypte naar de Macrobiërs kon men zeker niet anders dan met karavanen reizen, en deze lieden moesten den weg reeds één- of meermalen gedaan hebben, terwij zij hunne taal verstonden: Zij konden ook bij eene veranderde leefwijze den naam wel gehouden hebben, zoo als zulks in zoo vele andere gevallen plaats heeft. Behooren zij misschien tot de *Ababdee*, wier woonplaatsen zich naar deze streken uitstrekten, en die van oudsher de vervoerers der waren waren? Ik onthoud mij over dit onderwerp nog van iedere verdere aanmerking; doch het is ten minste een voorloopig bewijs, dat het gerucht van de rijke goud-landen niet slechts tot Aegypte doorgedrongen was, maar dat ook reeds van oudsher een wezenlijke handel tusschen deze twee volken plaats vond.

Ik kan dit onderzoek niet eindigen, zonder het berigt van Herodotus met het gezegde van den verhevensten der Hebreeuwsche dichters te vergelijken, daar zij zich onderling ophelderen. Als *Jesaias* zijn

(*) Herodotus zegt niet, hoe sterk het getal der afgezondene Ichthyophagen geweest is; zij kunnen dus ook zeer wel eene kleine karavaan gevormd hebben.

zijn volk den handel van Aegypte en het Moorenland belooft, voegt hij er bij: „ en der lange lieden van Seba" (*). Ik kan deze laatste voor geene andere houden, dan voor de Macrobiërs van Herodotus, voor het volk, dat den wierook-handel dreef. Ook Herodotus maakt melding van hunne lengte; hij noemt hen niet slechts de langlevendste, maar ook de *grootste* menschen; waarop zij zulk eene waarde stelden, dat zij volgens hem den grootsten tot koning kozen. Seba is hetzelfde als Saba, dat aan den ingang van den Arabischen zeeboezem aan de kust van Afrika lag (†), dus juist in de streken, waar wij den zetel der Macrobiërs gevonden hebben. De profeet maakt uitdrukkelijk van handeldrijvende volken gewag; de Aethiopers, de bewoners van Meroë en de Afrikaansche Sabaeërs, in wier handen de wierook-handel was. De uitkomsten en bevestigingen, die dit onderzoek reeds zoo dikwijls aan de Heilige Schrift bijzetteden, zullen, zoo ik hoop, daartoe bijdragen, om aan dezelve een meer uitgebreid belang te geven, als zij anders misschien hebben kon.

(*) Jesaias 45. 14.

(†) Het *Azab* van Bruce. Men vergelijke Gesenius, *Commentar zu Jesaias* op de aang. pl. *De rijkdom der Sabaeërs van hooge gestalte*, luidt zijne *overzetting*.

TWEE-

TWEEDE AFDEELING.

DE STAAT VAN MEROË, EN DESZELFS GEDENKSTUKKEN.

Laat de helden uittrekken; de Mooren, die het schild dragen.

JEREM. XLVI. 9.

De Aethiopische volken, die wij in de vorige afdeeling leerden kennen, stonden gezamenlijk nog op de laagste trappen der beschaving; doch er werd toch reeds onder hen een aanmerkelijk onderscheid van beschaving gevonden. Wij hebben reeds alle deze eerste trappen, van de volkomene wilden, zoo als Hanno dezelve zag, aan wien de apen nog den rang betwisten konden, tot die van jagers en visschers; en wederom van deze tot die van Nomadische herders gezien; maar nog geen volk, dat, aan vaste woonsteden gebonden, eenen grooten en wel ingerigten Staat gevormd heeft. Evenwel bestond er onloochenbaar een Aethiopische stam, die eene zekere hoogere beschaving verkreeg; die in steden woonde; die tempels en groote gebouwen oprigtte; die — offschoon geen letterschrift — echter een beeldschrift kende; die staatsinrigtingen en wetten had, en die het gerucht zijner beschaving, reeds van de vroegste tijden af, over een groot gedeelte der wereld verbreidde; — *De Staat van Meroë.*

Reeds

Reeds sedert langer dan twee duizend jaren kwam de naam van Meroë tot ons; doch slechts uit het verre verschiet. Het was eerst aan de laatste tien jaren voorbehouden, om, door de stoute ondernemingen van eenen *Burkhardt*, en vooräl van eenen *Caillaud*, den geheimvollen sluijer op te ligten, die hetzelve bedekte. Maar niet Meroë alleen zou uit het duistere te voorschijn komen, eene nieuwe wereld van oudheden, van welke men tot hiertoe ook niet eens een voorgevoel gehad had, verhief zich voor het verwonderde oog. De zuidelijke grenzen van Aegypte met de laatste watervallen van den Nijl waren tot hiertoe als de grenzen van de oude beschaving en kunst beschouwd geworden. Men drong nu verder door op en aan de zijden van den Nijl (de vroegere reizigers, *Bruce* en zijne voorgangers, gaven aan den weg door de woestijn van Nubië den voorrang) en hier vertoonde zich eene rij van gedenkstukken, die sedert, door hunne menigte niet minder dan door hunne grootte, bij alle vrienden van oudheden verbazing verwekten. De eene tempel kwam na den anderen te voorschijn, nu eens boven, dan weder onder den grond; naauwlijks had men den eenen verlaten, als reeds de ander zich vertoonde; kolossale standbeelden, tot aan de schouders in het zand begraven, staken evenwel nog boven hetzelve uit en verrieden de reusachtige aanleggen, die onder hetzelve verborgen waren. Men ging verder; geheele hoopen van pyramiden kwamen te voorschijn; nevens en tusschen haar tempels en wederom tempels, en puinhoopen van steden; eindelijk die van het verre Meroë zelve, en wat de Schrijver vroeger gewaagd had te ho-

hopen, werd vervuld, de oude tempel van Jupiter Ammon stond nog op zijne plaats!

Ik zal het beproeven, om de Lezers een overzigt en een denkbeeld van deze gedenkstukken te geven, niet dat ik die angstvallig optel, maar de gewigtigste er uit neem, vooräl die, welke reeds in de werken van Gau en Caillaud voor ons liggen. Wij hebben hier gelukkig niet naar snel gemaakte teekeningen te oordeelen; zonder zucht om dezelve schooner te maken zijn deze afbeeldingen, met oordeelkundige naauwkeurigheid de platte gronden en teekeningen, gemaakt. Evenwel zal het noodig zijn eenige aardrijkskundige ophelderingen vooraf te laten gaan.

Al deze gedenkstukken, van welke hier zal gesproken worden, bevinden zich binnen het dal van den Nijl, of onmiddelijk aan de rivier, of toch slechts op eenen kleinen afstand van dezelve. De Nijl stroomt ook boven Aegypte tot in de streek, waar de Astaboras in denzelven valt, in een dal, dat op beide zijden door eene rij van bergen, of liever heuvelen, ingesloten is, die zich nu eens meerder verwijdert, dan eens wederom naderbij is, ja wel zelfs tot aan de rivier toe zich uitstrekt. Het was uit dien hoofde ook niet mogelijk, dat er ooit groote veranderingen in derzelver loop hadden kunnen plaats hebben, offchoon dit geenzins kleinere, binnen dit Nijl-dal, uitsluit. Het is in het geheel niet twijfelachtig, dat de grond van hetzelve, even als het Nijl-dal in Aegypte, zeer vruchtbaar was; want waar deze het blijven konde, is hij het nog. En daaruit verklaart het zich dus, hoe dit dal eens het land van eene hooge beschaving en

ſterke bevolking zijn kon, die in eene lange rij van ſteden haren zetel had. Maar op beide zijden van deze keten volgen woestijnen, aan de oostzijde de Nubiſche, aan de westzijde de groote zandwoestijn, die dwars door Afrika loopt, en het zand was hier nog een gevaarlijker vijand, dan in Aegypte. De lagere keten beſchermde minder daar tegen; aldus is deze vijand van alle beſchaving niet alleen in het dal ingedrongen, maar heeft zelfs de gedenkſtukken niet zelden half, of bijna geheel, overdekt. En hoe zoude daardoor ook niet de rivier enkele veranderingen in hare bedding ondergaan hebben; als misſchien verſcheidene armen in één ſmolten en kleine eilanden tot deelen van het vaste land maakten? Zeker zag dus dit Nijl-dal eens geheel anders uit dan thans; overal vindt men nog de ſporen van voormalige kanalen tot uitbreiding van de bewatering (*), en de inwoners hadden reeds daardoor moeten zinken en verbasteren, al waren er ook nog geene andere redenen bijgekomen. Intusſchen wijkt de rivier van zijne regte rigting af, en maakt, terwijl zij westelijk dieper in Libye dringt, van 19 tot 23°, eenen boezem, die door de Nubiſche zandwoestijn ingenomen wordt. Evenwel wendt zij zich weldra wederom oostelijk, en zet dan haren loop onafgebroken in eene noordelijke rigting door Nubië, even als door Aegypte, voort.

De eerſte berigten van den loop des Nijls boven Aegypte hebben wij wederom aan *Herodotus* te danken. Hij kreeg dezelve in Aegypte, vermoedelijk

(*) Burkhardt, *Travels p.* 14.

lijk in Thebes, of Elephantine; verder dan deze was hij niet gekomen (*). Hij spreekt dus niet als ooggetuige, maar zoo als hij zelf zegt, volgens de berigten van anderen. Ook hier toont zich wederom de zorgvuldige en waarheidlievende navorscher; offchoon alzins eenige geringe afwijkingen van den tegenwoordigen toestand het te bevestigen schijnen, wat wij van de veranderingen van den stroom der rivier zoo even aangemerkt hebben. „ Boven Elephantine, de grensstad van Aegypte, " zegt Herodotus, „ wordt de landstreek hooger. Men trekt hier de schepen, zoo als men eenen os leidt, terwijl men aan de beide zijden een touw bindt. Breekt het touw, dan wordt het schip door de kracht van den stroom voortgesleept. Deze scheepvaart duurt vier dagen, en bedraagt 12 schoeni (8 Geogr. mijlen); de Nijl heeft hier echter kromtens, even als de Maeander. Daarop komt men in een vlak veld; in hetwelk de Nijl rondom een eiland stroomt, dat *Tachompso* heet; hetwelk half door Aethiopers en half door Aegyptenaren bewoond wordt; want de Aethiopers beginnen van Elephantine af. Doch aan het eiland grenst een uitgestrekt meer, rondom het welk nomadische Aethiopers wonen. Wanneer men dit meer doorgevaren is, komt men weder in den Nijlstroom, die door dit meer heenvloeit. Hierop stapt men aan land en maakt, langs de rivier, eene reis te land van 40 dagen. Want er zijn hier eene menigte puntige rotsen en klippen, waar door men niet varen kan. Als men in 40 dagen door dit land ge-

(*) Herod. II. 29.

gereisd is, zoo klimt men weder in een ander schip, waarmede men in eene vaart van 12 dagen tot aan de groote stad *Meroë* komt."

Vergelijken wij dit berigt van Herodotus met dat der laatste reizigers, dan blijkt, dat het onveranderd gebleven is, wat volgens zijnen aard onveranderlijk blijven moest; de klippen en watervallen; dat daarentegen het overige (vooronderfteld, dat de berigten, den schrijver medegedeeld, juist waren) alzins eenige verandering schijnt ondergaan te hebben. Onder de nieuwere was de Deen *Norden* de eerste, die het beproefde, om den Nijl boven Aegypte te bevaren, en zijnen loop zelfs op kaarten voor te stellen, die ook nog heden onder alle het meeste in bijzonderheden loopen, evenwel slechts tot Derri of Deir, het doel zijner reis, zich uitstrekken (*). In de verloopene tien jaren *Burkhardt* (†) op zijne eerste reis, die, zoo ook al niet op, toch langs de rivier, tot aan de grenzen van Dongola kwam (de tweede reis ging regt door de woestijn van Nubië). De reis van *Legh* (‡) en zijne kaart gaat niet verder dan tot den tweeden waterval, tot welken ook het heerlijke werk van *Gau* loopt (§). Zeer naauwkeurig zijn ook tot daar-

(*) *Voyage d'Egypte et de Nubie par* Fr. L. Norden, *nouvelle édition par Langlès. Paris* 1795. De eerste uitgaaf verscheen 1752.

(†) *Travels in Nubia by* Fr. L. Burkhardt. *Lond.* 1819.

(‡) *Narrative of a journey in Egypt, and the contries beyond the cataracts, by* Th. Legh Esq. *Lond.* 1816.

(§) *Antiquités de la Nubie par* F. C. Gau. Paris 1824 *en* XII *Livraisons* (de laatste ontbreekt nog).

daartoe de opgaven van den Polak *Senkowsky* (*). Boven den tweeden waterval van Wadan Halfa tot aan de grenzen van Sennaar of het oude Meroë hebben de Engelschen, *Waddington* en *Hanbury* (†), den loop van den Nijl afgeteekend; voor de bovenstreken zijn *Bruce*, *Burkhardt*, doch vooräl *Cailliaud* (‡), de bronnen.

De kromtens der rivier boven Syene en in het nabijgelegene Elephantine worden ons op de XXIV kaart van *Norden* aangetoond. De rivier loopt hier in eene slangenvormige rigting, zonder nogtans zeer ver afwijkende buigingen te maken. Derzelver stroom is zoo sterk, dat ook Norden zijne boot dikwijls moest laten trekken (§). Hetzelfde betuigt ook *Legh* (**). Vooräl in de streek van Kalabsché, waar de stroom zich bijna tot op dertig schreden vernaauwt, wordt de vaart zeer moeijelijk. De vaart tot aan het eiland Tachompso bedraagt 12 *schoeni* (dat is, 18 Geogr. mijlen), die men in 4 dagen aflegt. De vaart tegen den stroom kan slechts kleine dagreizen veroorloven. Het eiland Tachompso kan het eiland Kalabsché zijn, of ook een

(*) *Bruchstück aus dem noch ungedruckten Tagebuche einer Reise durch Nubien und Nord-Aethiopien im Jahr* 1819, *von* Joh. v. Senkowsky in: Neue Alg. geogr. Ephemeriden B. XI. 1822.

(†) *Reise in verschiedene Gegenden Aethiopiens* von G. Waddington Esq. *und* B. Hanbury, uit het Engelsch 1823.

(‡) Cailliaud, *Voyage à Meroë au fleuve blanc*, tot nu toe XII *Livraisons platen*.

(§) Norden Tom. III. *p.* 47. (**) Legh. *p.* 61.

een ander, dat omtrent vier mijlen verder tegen over Gitscheh ligt. Er liggen verscheidene eilanden in de rivier; het ontbreekt aan meer naauwkeurige bepalingen. Maar de zwarigheid is gelegen in het meer, door het welk zij stroomen zal. Zij wordt nu eens breeder, dan eens smaller, maar een meer vindt men nergens. Kreeg Herodotus dan een valsch berigt? Of is het land veranderd, en is een voormalig meer allengskens door het zand aangevuld? Wij kunnen hier over niet beslissen. Intusschen ten tijde van de jaarlijksche overstroomingen levert de Nijl in verscheidene streken het gezigt van een meer op, waar de keten der bergen eenigzins terug wijkt, en zijn water het gansche dal bedekt. De vaart op den stroom blijft dan ongehinderd tot aan de tweede watervallen. Deze vindt men, volgens alle opgaven, bij Wadi Halfa 21° 50'. Zij zijn niet hooger dan die bij Asfuan; *Gau* heeft een gezigt zoo wel van den eenen, als van den anderen, gegeven (*); Hanbury de beschrijving (†). Boven dezen tweeden waterval wordt de bedding van den Nijl meermalen door rotsen onbevaarbaar, die watervallen vormen, waarvan er Senkowsky vijf optelt (‡); de derde bij Wadi Attyr; de vierde bij Wadi Ambigo; de vijfde onder 21° bij Wadi Lamulé, boven welken Burkhardt nog twee andere, den laatsten aan de N. grenzen van het rijk van Dongola 19° 30', kent. Tot daartoe is volgens hem de vaart op de rivier belemmerd; doch volgens Caillaud duurt dit tot Meroë, waar de groo-

(*) Gau *Pl. I.* (†) Hanbury *p. 6.*
(‡) Senkowsky *l. l.*

groote watervallen 45 uren ver beginnen (*). De Arabische schrijvers (†) plaatsen den eersten waterval in Nubië bij het plaatsje Bakin, tien dagreizen boven Assuan, welke dezelfde als die van Wadi Halfa is; den tweeden bij het eiland Sai 20½°, en den laatsten bij de vesting Astenum. In de optelling kan bezwaarlijk naauwkeurige overeenstemming heerschen, daar het bed van de rivier over het algemeen rotsachtig is, en men ligtelijk twee watervallen voor éénen kan tellen. Boven de noordelijke grenzen van Dongola verandert de gesteldheid van het land. De keten bergen wijkt nu verder terug. De Nijl, die te voren dikwijls in eene smalle bedding zamengedrongen werd, breidt zich in vele armen uit, die eene menigte van vruchtbare eilanden bevatten. Palmbosschen, wijngaarden en weiden, met talrijke kudden, vooräl van kameelen, bedekt, versieren dezelve (‡). Dergelijke berigten werden ook aan de laatste reizigers gegeven. Zij zouden, zeide men hun, alles in overvloed vinden (§). Deze verwachtingen werden wel niet vervuld; doch slechts de verwoestingen van den gelijktijdigen oorlog, door het leger van Ismael Pacha van Aegypte, schijnen de oorzaak daarvan geweest te zijn.

Het

(*) Men zie zijne kaart.

(†) Quatremère *Mémoires sur l'Egypte II. p.* enz. in de *mémoires sur la Nubie*, uit Arabische handschriften. De Arabische schrijvers schijnen alle door Senkowsky opgegevene watervallen slechts voor éénen te tellen.

(‡) Dit is juist de groote menigte eilanden, waarvan Diod. *I. p.* 38. spreekt.

(§) Hanbury *p.* 4.

Het onderzoek tot hiertoe heeft ons tot bijna aan de vereeniging van den Astaboras of Takazzé met den Nijl, dat is, zoo als beneden blijken zal, tot aan het begin van het oude eiland Meroë gebragt. Het is tijd hier te blijven ftaan en, eer wij Meroë betreden, de gedenkftukken van het Nijldal tot daartoe, wij zullen die onder de benaming der Nubifche bevatten, te leeren kennen. De Natuur der gedenkftukken vordert buitendien deze affcheiding. Want eerst vóór en in Meroë begint de ftreek der pyramiden, van welke te voren geen fpoor in Nubië voorhanden is.

De beide oevers van het Nijl-dal waren eens met fteden of dorpen bezet, van welke Plinius ons meer dan twintig op iedere zijde, doch ook flechts de namen, behouden heeft (*). Want reeds in zijnen tijd waren, volgens zijn berigt, geene meer daarvan aanwezig; en niet eerst door de oorlogen der Romeinen, zoo als hij uitdrukkelijk aanmerkt, maar door de veel vroegere oorlogen der Aegyptenaren en Aethiopers waren zij vernietigd. Het moeten dus zeer oude plaatfen geweest zijn, en de fterke bevolking van het Boven-Nijldal loopt, ingevolge hiervan, tot de tijden der Pharao's terug. Alzins durven wij onder deze fteden ons geene luisterrijke fteden voorftellen. De groote bouwkunde bepaalde zich hier, even als in Aegypte, tot openbare gebouwen; de Nubiër leeft gedurende den dag bijna altijd in de opene lucht; zijne woning is hem weinig meer, dan eene rustplaats bij nacht; eene toevlugtplaats voor den regen, die hier nog zoo goed als

(*) Plinius *H. N. VI.* 35.

onbekend is, heeft men niet noodig. Geen wonder dus, zoo deze ligtgebouwde plaatsen ophielden te bestaan, of tot bloote dorpen werden, die slechts uit hutten bestaan. Intusschen vindt men het oude Parembole in het hedendaagsche Debus; de naam van Taphis is in Tafa bewaard gebleven; Kalabsché is het oude Tamis. Pselcis is het tegenwoordige Dakkeh, Metacompso het nieuwe Kobban; verder zuidelijk is Premis, thans Ibrim; deze alle liggen nog aan deze zijde van den eersten Nijl-val in Nubië.

Evenwel schoon de woningen der menschen verdwenen, zoo staan daarvoor die der goden. De rij van tempels aan beide zijden van de rivier begint weldra wederom boven den Aegyptischen Nijl-val. De eerste, die zich vertoont, is die van Debus, twee en eene halve mijl boven Philae aan de linkerzijde des Nijls. Op eenen gelijken afstand die van Cardasse, en reeds eene mijl van daar die van Tafa. Op gelijken afstand wederom de tempels van Kalabsché, de een boven den grond, de ander in de rots gehouwen. Reeds na twee mijlen de tempel van Dandur, en wederom op gelijken afstand de tempels van Girscheh, deels boven, deels onder den grond. Na twee mijlen de tempel van Dakkeh; op gelijken afstand die van Maharraga, en drie mijlen van daar die van Sebua, half boven, half onder den grond. Vijf mijlen verder de rotstempels van Ipsambul met hunne kolossale beelden, acht mijlen beneden den tweeden of eersten Nubischen Nijl-val van Wadi Halfa, bij welken wederom een tempel staat. Aan gene zijde van denzelven houdt de keten eenigen tijd op; eerst vijfen-

twintig mijlen verder, beneden het eiland Sai, ſtaat wederom een groote tempel, en na vijf mijlen ziet men den tempel van Soleb, dien Burkhardt voor den zuidelijkſten tempel van Aegypte hield. Alzins eindigt hier vooreerst de keten; doch ſlechts om aan de grenzen van het oude Meroë wederom te beginnen. Want vijfendertig mijlen verder, bij de plaats Merawé en den daar naast liggenden berg Berkal, komen met de tempels tevens de groepen van pyramiden te voorſchijn. Noch veertig mijlen verder komt men aan de vereeniging des Nijls met den Astaboras; en betreedt aan gene zijde van dezelve het eiland Meroë, van waar men nog vijftien mijlen tot aan de tempels en ruinen der pyramiden der oude ſtad Meroë heeft, welker ligging wij beneden naauwkeuriger bepalen zullen.

Wanneer ik het thans beproef om in bijzonderheden te treden, en mijne aanmerkingen over de gewigtigſte dezer gedenkſtukken mede te deelen, zoo als zij in de afbeeldingen voor ons liggen, zoo zullen de Lezers geene breedvoerige beſchrijvingen van dezelve verwachten, die, zonder de afbeeldingen voor oogen te hebben, zelfs niet eens zouden verſtaanbaar zijn. Mijn oogmerk is veel meer, om door de beſchouwing der bijzondere aanmerkingen ſlechts de ſtof tot eenige algemeene te verzamelen, die ik naderhand zal laten volgen. Ik zal daarbij de aardrijkskundige orde volgen, terwijl ik van de grenzen van Aegypte den Nijl opwaarts ga.

Het gedenkſtuk te *Debus*, een dorp, het eerſte, dat men boven den Nijl-val en wel aan den linker oever ziet, is een tempel geheel in den Aegyp-

ti-

tischen stijl gebouwd en versierd (*). Hij is geen der grootste en ook geen der oudste, en schijnt ook nooit geheel voltooid te zijn. In het heilige gedeelte des tempels staan twee graniet-blokken, ieder uit één stuk, met ingehouwene nissen, vermoedelijk tot de bewaring der heilige dieren. Het beeldwerk aan de muren laat geenen twijfel over, dat de tempel aan Ammon toegewijd was. Zij bevatten offeranden en geschenken, die hem en de verwante goden gebragt zijn.

De tempels van *Cardasse* (†) en van *Tafa* (‡) hebben te weinig overblijfselen meer, dan dat veel van dezelve zou kunnen gezegd worden. Ook zij zijn geheel in den Aegyptischen stijl en behooren slechts tot de kleine. Toen die van Cardasse nog geheel bestond, moet hij nogtans één der rijkste aanzigten opgeleverd hebben, zoo als naar de nog overige overblijfselen *Gau* dien heeft getracht te herstellen.

Des te gewigtiger worden de gedenkstukken, die bij Kalabsché (§) overig gebleven zijn. Men vindt er daar twee, het eene boven, het andere onder den grond. Het eerste is een tempel aan den linker oever van den Nijl, die tot die van middelbare grootte behoort. Hij is geheel in de Aegyptische manier van bouwen. Door hooge voorzalen komt men in eenen openen hof met zuilen, waar nog verscheidene zuilen overend staan, die *Gau* heeft afgeteekend (*); uit dezen in eene overdekte zaal met zuilen, en dan door twee kleinere zalen in het hei-

(*) Gau *Pl. I—V.* (†) Gau *Pl. VII. VIII. IX.*
(‡) Dez. *Pl X. XI.* (§) Dez. *Pl. XII—XXI.*
(*) Dez. *Pl. XIX.*

heiligdom. Doch belangrijk is dit gedenkstuk voor de reliefs, die de muren versieren. Zij zijn geschilderd en één van dezelve is in zijne kleuren gekopieerd (*). Zij stellen offeranden voor, die waarschijnlijk door den Koning, (want zijn hoofdsieraad is met den Ureus, de kleine vooruitstekende slang, het kenteeken van heerschappij, versierd) aan Ammon en zijne neven-godheden aangeboden worden. Het merkwaardige zijn hier de verwen. Bij de aanbiedende is de kleur steeds rood, zoo als ook anders; bij de godheden, groen, blaauw, graauw, violet en geel. Op alle gedenkstukken in den Aegyptischen stijl is, zoo ver ik weet, de kleur der mannen rood, die der vrouwen geel. Volgens onze kennis tot hiertoe hebben wij uit dien hoofde het regt, om de andere bonte kleuren als slechts aan de godheden eigen te betrachten. Doch nog gewigtiger is het tweede relief. Het bevat, wel is waar, ook offeranden aan de goden; doch deze niet alleen; want na dezelve volgt de zuivering en de inwijding der offeraars, het geheel in vier velden (†). Ik houd mij daardoor bevoegd, om het geheel als een vervolg van voorstellingen te beschouwen, die onderling in verband staan. In het eerste veld eene offerande in eene vaas, denkelijk in dadels bestaande, die aan Ammon (zonder ramskop, doch met de hoornen aan het hoofd versierd) achter hem Isis en den god met den sperwerkop gebragt wordt. De tweede offerande, de godin alleen, schijnt in struisvederen te bestaan; de derde in reukwerk in eene vaas,

(*) Gau Pl. XXI. (†) Dez. Pl. XXII.

vaas, wederom aan Ammon; de vierde is zeer zonderling, eene vaas, op welke een voorwerp ligt, dat den vorm van een oog heeft. Op deze beschenkingen of offeranden volgt in het vijfde veld de reiniging. Twee priesters begieten hem, die ingewijd zal worden, met water; in het zesde veld staat hij thans reeds met het priesterlijken hoofdsieraad; tusschen twee priesteresfen, die de ééne hand hem op den schouder leggen, en met de andere hem schijnen in te zegenen. Eindelijk op het laatste veld tusschen twee priesters, den eenen met het masker van den sperwer, die hem aanvatten en hem den sleutel, het teeken der inwijding, overgeven.

Van eenen geheel anderen aard is het tweede, wel kleiner, maar nog meer merkwaardig gedenkstuk van Kalabsché. Het is niet boven, maar onder den grond, geheel in de rots gehouwen; doch de muren zijn gedeeltelijk met reliefs bedekt (*). Het is zeer eenvoudig; bij eene lengte van negentig voeten heeft het eene breedte van bijna zestig voeten. Door eenen gang van zestig voeten komt men in eene voorzaal, en uit deze in eene kamer. Ik kan het geheel niet voor eenen tempel, maar wel voor eene begraafplaats, houden. In de kamer zijn aan den achtermuur twee groepen, iedere van drie personen, die op banken zitten (†). De middelste een mansperfoon, aan wiens zijde eene vrouw zit, die hem omvat. De gedaante aan de andere zijde is zeer verminkt; zij schijnt eenen sperwerkop gehad te hebben. De middelste mannelijke gedaante heeft den

(*) Gau. *Pl. XII. XIII. XIV.* (†) Dez. *Pl. XIII.*

den priesterstaf (lituus); de vrouwelijke op de eene zijde de maat (modius) op het hoofd; alles schijnt te kennen te geven, dat het priesters en priesteresfen zijn. Als ik het geheel voor eene familie-begraafplaats houd, geschiedt het niet slechts wegens het geheel zelve, maar omdat zich familie-graven, aan deze volkomen gelijk, te Eleuthias in Aegypte bevinden. Maar het belangrijkste aan dit gedenkstuk zijn de reliefs; waarbij ik vooraf moet aanmerken, dat deze met de zoo even bijgebragte groepen niets gemeens schijnen te hebben. Deze laatste zijn in eenen ruwen stijl bewerkt; de figuren kort en gedrongen, waar tegen de reliefs het volle karakter van de volmaaktheid der Aegyptische kunst dragen. De reliefs aan den eenen muur der rots bevatten in vier velden oorlogs voorstellingen, en vormen zamen wederom een vervolg. Het eerste: De koning of held, op zijnen krijgswagen staande, rijdt tusschen de vlugtende vijanden. Het zijn de oostelijke herdervolken, die aldus dikwijls voorkomen. Het tweede: De koning neemt den veldheer der vijanden gevangen, terwijl hij hem bij het haar grijpt; deze is als bevelhebber door zijne grootte kenbaar. Het derde: De koning op zijnen zetel laat de gevangenen voor zich brengen. Er zijn drie van hen, de twee eerste bijna ongekleed, de derde in een lang gewaad; alle met gebondene handen. In een lager veld is de togt van het zegevierende leger door eene groep van Aegyptische krijgslieden uitgedrukt. Het vierde: De koning offert den gevangenen bevelhebber, die biddend aan zijne voeten ligt. Hij is van voornemen om hem met eenen krommen dolk of zwaard te dooden. Dat zulk een

kring

kring van voorstellingen in de Aegyptische reliefs gewonelijk was, zal bij het onderzoek over dezelve duidelijk worden.

Maar nog veel merkwaardiger is het relief, het welk den anderen muur van de rots bedekt; niet alleen dewijl het, zoo veel wij tot hiertoe weten, het eenige in zijne soort is, maar ook dewijl de verklaring van hetzelve zoo duidelijk is. Het vult twee lange velden boven elkanderen; dat beide zamen een geheel vormen, valt van zelve in het oog (*). Het is noch eene omdragt van priesters, noch eene opbrenging van schattingen, zoo als te Persepolis; het is de voorstelling van eenen koning, voor wien na eenen zegevierenden veldtogt de buit gebragt wordt. De koning, kenbaar door zijne hooge gestalte, zit gekleed in zijnen geheelen koninklijken opschik op zijnen troon. Hij verschijnt, zoo als altijd buiten den slag, als priester-koning. In de regterhand houdt hij den schepter en den sleutel der inwijding, zijne linkerhand is opgeheven, hij schijnt te spreken; op zijn hoofd heeft hij den priesterlijken muts, met de sieraden der heerschappij en den wereldbal. Een heraut stelt hem eene vrouw voor. Zij is zonder opschik en smeekt met opgehevene handen. Twee jongelingen sluiten smeekende zich aan haar aan. Zal men in hen eene gevangene koningin met hare zonen — misschien tot een offer bestemd — niet erkennen? Eene gemeene gevangene kan het niet zijn. Zij gaat voor alle de overige vooruit; zij is het gewigtigste van den buit. Maar het is meer dan een bloot waarschijn-

(*) Gau Pl. XIV.

ſchijnlijk vermoeden. De geſchiedenis zoo wel als de gedenkſtukken bevestigen het; zoo als wij weldra bij Meroë zien zullen. Achter de koningin ſtaat de buit: Wapenen, huisraad, (als ſtoelen) vruchten, kleederen, vellen, fleſſchen, brood enz. op tafels geplaatst. Hierna wilde dieren met hunne geleiders, een leeuw, een ſteenbok; dan vee, een paar ſtieren met de kunſtig gebogene hoornen; daarachter de drijvers en mannen, die ebbenhout en vellen dragen. Dit in de eerſte rij. De tweede begint met eenige Aegyptiſche ſoldaten; eene tentoonſtelling van bloemen en vruchten; gevangenen, de eerſte met eenen ſtrik om den hals, de andere gebonden, beide geleid door Aegyptenaren, (ſteeds kenbaar door de Aegyptiſche manier van het hoofd te dekken) de gevangenen omgord met vellen van dieren; achter deze wederom dieren; een jagthond, een man met apen en ebbenhout beladen; achter deze een giraf, aan een touw geleid, eene gazel, wederom een paar ſtieren met kunſtig gebogene hoornen, en hunne geleiders. Hier op vrouwen met hare kinderen; het eene draagt eenen aap; twee andere worden in eenen korf gedragen; eene gazel, een ſtruisvogel, jagthond, ieder met zijnen geleider, die gedeeltelijk ook met ebbenhout beladen is. — Als over de wijze van den optogt geen twijfel zijn kan, zoo ook zekerlijk niet over het land, waarop het betrekking heeft. Alles brengt ons naar Aethiopië, naar Meroë, tot in het hart van Afrika. Eerst de gevangene koningin. De geſchiedenis zal ons leeren, dat Meroë dikwijls door koninginnen geregeerd werd; ja, nog meer; wij zullen haar als heldinnen en zegevierende weldra

op

op de gedenkſtukken aldaar beſchouwen. Dat het offeren van de gevangenen, vooräl der vorſten, gewoon was, leeren vele afbeeldingen. Niet zonder oorzaak dus ſmeekt zij voor haar leven en dat van hare zonen, die zich angſtig aan haar aanſluiten. De kostbare meubelen, tafels, ſtoelen, kleederen en wapenen enz., toonen, dat een rijk en beſchaafd volk overwonnen was. De ſtieren met kunſtig gebogene hoornen vindt men nog heden aan de oostkust van Afrika bij de Kaffers. De gevangenen, met vellen van dieren omhangen, verklaart ons Herodotus. „ De Aethiopers bij het leger van Xerxes," berigt hij ons, „ waren met panter- en leeuwen-vellen omhangen (*)." Vooräl echter de wilde dieren; de apen, ſtruisvogel en zelfs de giraf, die eerst aan gene zijde van Meroë in de woestijnen van het binnenſte van Afrika te huis behoort! Maar niet de geweldige rhinoceros, ook niet de olifant; een zeker bewijs, dat deze toen nog niet tam gemaakt werd. En aan wien wordt deze optogt voorgeſteld? Aan eenen Aegyptiſchen koning. Wie hij is, mag eens zijn ontcijferde naam aan den dag brengen. Vragen wij de geſchiedenis, zoo zegt zij ons, dat Seſostris, ook Rameſſes genoemd, het was, die Aethiopië veroverde, dezelfde, die zoo dikwijls op de Aegyptiſche gedenkſtukken voorkomt; en wel op die, welke, zoo als dit tegenwoordige, uit het bloeijende tijdvak der Aegyptiſche kunst zijn. Wat het gedenkſtuk zelve voorſtelt, kan niet meer twijfelachtig zijn: *De verovering van Aethiopië en Meroë door de Pharao's.*

Dat

(*) Herod. *VII.* 69.

Dat dit gedenkſtuk buiten Aegypte, dat het in Nubië, in het veroverde land gehouwen werd, kan niet vreemd ſchijnen, en dat men eenen muur van de rots daartoe koos, is overeenkomſtig met de gewoonte van de hooge oudheid. Of het ook in eenig verband ſtaat met de begraafplaats, hetwelk het gedenkſtuk oorſpronkelijk was, waag ik niet te bepalen. Voor de begraafplaats van den Aegyptiſchen koning, tot wiens roem het relief is, zal het niet ligt iemand houden. In het binnenſte van het zelve is de inwijding of reiniging en beſprenging van den Aegyptiſchen koning, even als op het relief des tempels, boven de aarde afgebeeld (*). Alzins ſchijnen dus ook godsdienſtige betrekkingen de keus regtſtreeks van dit gebouw bepaald te hebben. Vier koppen op het relief, naar eenen grooteren maatſtaf geteekend, en twee koppen van Nubiërs daar tegen over, gaven aanleiding aan Gau, om op de gelijkheid opmerkzaam te maken, die nog thans tusſchen de gelaatstrekken van verſcheidene Afrikaanſche volken en van die, welke op de gedenkſtukken voorkomen, gevonden worden (†).

De tempel te *Dandur*, hoe belangrijk op zich zelven, levert dezelfde afbeeldingen op, die wij reeds kennen (‡). Anders is het met dien te *Girſcheh* gelegen, die de rivier opwaarts op denzelven volgt. Wij vinden hier eerst een gedenkſtuk, waar de bouwkunst grot en tempel met elkanderen vereenigde. De oorſpronkelijke aanleg is een grot, in de rotſen gehouwen, vóór het welk naderhand een gebouw opgerigt werd.

Het

(*) Gau *pl. XIII.* (†) Dez. *Pl. XVI.*
(‡) Gau *Pl. XXIII–XXVI.*

Het plan van het grot is ook hier eenvoudig (*). Door eene voorzaal komt men in eene tweede zaal, en uit deze in één binnenvertrek. Maar ook hier vertoont zich wederom niet dubbelzinnig de oorspronkelijke bestemming. Het was eene begraafplaats, en wel voor verscheidene familiën. Want op den achtergrond vinden wij vijf groepen, die dit bewijzen (†). De bovenste, of hoofd-groep, stelt vier zittende beelden voor, de vier onderste groepen, iedere drie staande. In iedere is een man en eene vrouw, die hem omvat, en eene neven-figuur. Zij dragen de kenteekenen van het priesterschap; uit dien hoofde twijfel ik niet, dat het priester-familiën zijn. Het voorgebouw bestaat uit eenen openen voorhof met zuilen, waarin reusachtige beelden van priesters van Osiris als caryatiden aan de pilasters staan (‡). Aan hen, zegt *Belzoni* (§), kan men het onderscheid der oudste en latere beeldhouwkunde zien. De kunstenaar heeft slechts kunnen aantoonen, dat het mannelijke beelden waren; de figuren zijn zoo slecht, als zij slechts naar een Aethiopisch model konden uitgevoerd worden.

De tempel te *Dakkeh* is één der best onderhoudene (*). De groote poort van den ingang staat zoo wel, nog van den tempel afgescheiden, als de tempel zelf met zijne voorzalen. Allermerkwaardigst is het, dat boven den ingang een Grieksch opschrift en wel der Ptolemaeussen staat (**), of van

(*) GAU *Pl. XXVII.* (†) Dez. *Pl. XXX.* (‡) Dez. *Pl. XXIX.*
(§) BELZONI, *narrative of the operations in Egypt and Nubien p. 71.* (*) GAU *Pl. XXXIV. XXXVII.*
(§) Dez. *Pl. XXXIV.* Ἐυέρ βασιλ— — — θεῶ — ευς — — la-

van den eersten of tweeden Euergetes. De vergelijking met het opschrift te Rosette toont intusschen, dat het de eerste van dezen naam, of de derde in de rij der Ptolemaeussen is; en wij hebben dus hierin een bewijs, dat hij zijne veroveringen en zijne heerschappij tot in deze streek uitgestrekt heeft; het mag dan zijn, dat het gedenkstuk van Adule geheel, of dat het slechts half, op hem betrekking heeft. De beelden op de muren stellen offeranden voor, die aan Ammon en zijne neven-goden gebragt worden. Zij worden daardoor merkwaardig, dat niet alleen de koning, maar ook na hem zijne gemalin, als offers brengende voorkomen (*). Doch zij zijn in den zuiversten en volkomensten stijl der Aegyptische kunst.

De volgende tempel te Maharraga toont nog sporen van Grieksche kunst (†). Boven den ingang is een vrouwenbeeld, in eene half liggende houding, dat half Aegyptisch, half Grieksch is, en nevens haar is een Grieksch opschrift, dat eene aanbidding van eene geheele familie te kennen geeft,

laten daaraan geenen twijfel overig, hoe verminkt ook anders helaas! het opschrift is.

(*) Men zie, vooräl *Pl. XXXVIII.*, het grootere benedenste relief. De koning en de koningin, beide door den Ureus aangetoond, brengen hunne offers; hij eene drinkschaal met vazen, zij eene krans met bloemen. Achter hen twee van hun gevolg, ook man en vrouw, zonder het teeken van heerschappij, met vee en gevogelte. Hetzelfde relief wordt nog tweemaal op beide zijden naauwkeurig in het klein herhaald. Kan men nalaten, aan Ptolemaeus III. en zijne gemalin Berenice te denken?

(†) Gau, *Titelblad* Livr. VIII.

geeft, van welke een jongen als het offer dragende voorgesteld wordt. „Nergens," zegt ook *Belzoni* (*), „zag ik de vereeniging van den Aegyptischen en Griekschen eerdienst duidelijker."

Veel gewigtiger is het gedenkstuk te *Assebon* of *Sebua* (†), dat daar op volgt. Het is wel geen der grootste, maar een volkomene tempel. Eerst eene prachtige poort. Op deze volgde eene allee van sphinxen, en geleidde tot de eerste voorzaal, voor welke twee kolossale beelden zaten. Door deze kwam men in den onoverdekten voorhof met zuilen, en uit dezen in de overdekte zuilen-zaal, met priesters van Osiris in de plaats van de caryatiden aan de pilasters. Dan volgt het eigenlijke heiligdom met de voorstelling van het heilige schip. Dit alles is boven den grond; maar dan volgen eenige, daaraan belendende, kamers in de rotsen gehouwen. Aldus heeft hier eene omgekeerde betrekking met den tempel te Girscheh plaats. Als daar de tempel in de rots gehouwen, en slechts het voorgebouw vrij was, zoo staat hier de tempel vrij, en het nevengebouw is in de rots gehouwen. Maar het grootste gedeelte van den tempel is met zand bedekt. De sphinxen hebben eene bijzondere gedaante; zij dragen de hooge priestermutsen, wat ik mij niet herinner ergens anders gezien te hebben. De reliefs in het binnenste met hunne kleuren zijn uitnemend in stand gebleven. Zij verbeelden offeranden, die aan Ammon en zijne verwante godheden gebragt worden.

Ook

(*) Belzoni, *narrative p.* 73.
(†) Gau *Pl. XLII—XLVII.*

Ook zij behooren, volgens de afbeeldingen van *Gau*, tot die der volmaakte Aegyptifche kunst, offchoon zij naar het oordeel van *Legh* een ruw karakter hebben (*), ten minfte de hieroglyphen. „ Waarfchijnlijk," zegt hij, „ is dat gedenkftuk ouder dan de Aegyptifche."

De tempel van *Amada*, half door zand bedekt, heeft eenen koepel, een bewijs, dat hij voor den kristelijken eerdienst ingerigt was (†). Zijne hooge oudheid is evenwel thans door *Champollion* bewezen, die op denzelven den naam van Pharao *Thutmofis*, den verdrijver der Hykfos, ontdekte (‡).

Wel klein, maar des te merkwaardiger, is het gedenkftuk van *Deir* (§). Het is een gedenkftuk in de rots, zonder voorgebouw. Het plan is hoogst eenvoudig. Het was een tempel van Ammon. De omdragt met het heilige fchip is in het heiligdom voorgefteld (*). De koning komt die tegen en brengt knielende eene offerande. Maar op eenen anderen muur doodt hij eenen gevangenen, en duidelijk fchijnt het een offer te zijn. De god met den fperwerkop komt te gemoet en brengt den koning het zwaard of den dolk. Dezelfde voorftelling vindt men ook in de tempels van Theben.

Zoo naderen wij de ontzaggelijke gedenkftukken, die gedeeltelijk door aangewende moeite van *Belzoni* uit het zand, dat hen bedekte, aan het licht ge-

(*) Legh *p.* 66. (†) Gau *Pl. XLVIII.*
(‡) Champollion *Système hieroglyphique p.* 241.
(§) Gau *Pl. L. LI. LII.*
(*) Dez. *Pl. LI.*

gebragt, voor alle andere hunnen, waarschijnlijk bedorven, naam Ipsambul (*) in Europa beroemd gemaakt hebben. Het zijn twee gedenkstukken in rotsen, een klein en een groot. Het eerste, het naaste aan den Nijl, vertoont zich aan de voorbijvarenden door zes reusachtige beelden, die vóór het zelve als ware het schijnen de wacht te houden. Reeds Burkhardt en andere reizigers maken van hetzelve melding. Maar verder terug, evenwel bijna geheel onder het zand bedolven, uit hetwelke slechts nog de koppen van een paar der ontzaggelijk groote beelden, die vóór hetzelve de wacht hielden, uitstaken, vindt men den grooten tempel, dien Belzoni niet alleen vond, maar met verbazenden arbeid na het wegruimen van het zand opende. Welk een gezigt leverde het op, toen het licht er indrong, en in de schrikverwekkende schemering allengskens deze reusachtige gedaanten te voorschijn kwamen! Vóór den ingang zaten als bewakers de vier kolossale beelden, de grootste, die men kent, van vijf en zestig voeten hoog. Van binnen was eerst een voorhof met zuilen, met de reusachtige beelden der priesters van Osiris aan de pilasters, bijna dertig voeten hoog; de wanden waren vol beeldwerk, die veldslagen en zegepralen voorstellen. Uit deze kwam men in de zuilenzaal met dergelijke kolossale beelden; na deze eene voorkamer, op welke het heiligdom met verscheidene zijkamers volgde. Op den achtergrond eene zittende kolossale gedaante op eenen bank; en dergelijke voorstellingen in de zijkamers. In het midden

(*) Bij Gau *Abusambul Pl. LV.*

den van het heiligdom een voetſtuk (*). — Algemeen heeft dit gedenkſtuk een tempel. En toch waag ik het bepaaldelijk ſtaande te houden, dat het geen tempel, maar eene begraafplaats is. De voorſtelling in het heiligdom bewijst dit naar mijn gevoelen met zekerheid. Nooit ziet men in eenen Aegyptiſchen tempel aan deze plaats eene voorſtelling, als deze; gewonelijk echter is zij in de begraafplaatſen. Wij hebben de bewijzen reeds bij Kalabſché gezien. Maar daar waren het familie-begraafplaatſen, denkelijk van priesters; hier hebben wij hoogst waarſchijnlijk een koninklijk graf. Zoo dit gedenkſtuk een tempel oorſpronkelijk was, zoo zou in het heiligdom een ſteenblok uit één ſtuk moeten ſtaan. In de plaats hiervan vindt men hier een voetſtuk, op hetwelk waarſchijnlijk eens de doodkist ſtond. Wie de koning is, die hier zijne rustplaats vond, waag ik niet te beſlisſen. Was het een Aethiopisch koning, zoo hebben wij hier ook het voorbeeld der koninklijke graven in Theben, ſchoon deze, wel niet grooter, maar toch prachtiger, bewerkt werden.

Wat wij hier van het groote gedenkſtuk zeiden, geldt ook van het kleinere, en bevestigt zich hier nog meer, daar wij aan *Gau* de afbeeldingen in het heiligdom, zoo als ook het gezigt van den voorgevel, te danken hebben. Zes, evenwel kleinere, koloſſale beelden, drie aan iedere zijde, ſtaan hier als wachters, van welke de middelſte, op iedere zijde, van het vrouwelijke geſlacht is. Het

(*) Bij Belzoni de twee voorlaatſte Platen. Bij Gau *Pl. LIV. LV.*

Het zijn priesters en priesteresſen; niet alleen hun hoofdſieraad, maar ook de ſleutels, het teeken der inwijding, dat ook de vrouwelijke beelden hebben, (bij de mannen ſchijnt het bovenſte gedeelte ſlechts afgebroken te zijn) geven daarvan het bewijs. De voorſtellingen op de muren van den voorhof met zuilen zijn van dezelfde ſoort, als die in het groote gedenkſtuk; tooneelen van veldſlagen en zegepralen. Maar het belangrijkſte zijn de afbeeldingen, beſchilderde reliefs in het heiligdom (*). Vier gedaanten, alle zittend afgebeeld op eenen bank. Zij ſtellen evenwel geene familie voor. De roode hoofd-geſtalte, ik houd die voor den koning, zit tusſchen twee goden; die ter regter zijde wordt door zijne blaauwe kleur, die ter linker door zijnen ſperwerkop als zoodanig aangeduid. De vierde gedaante op de zijde van gele kleur weet ik niet te verklaren.

De tot hier toe vermelde gedenkſtukken lagen nog alle aan deze zijde van den tweeden Nijl-val, die van Ipſambul nog omtrent acht mijlen verwijderd is. Schoon nu aan gene zijde van denzelven de gedenkſtukken zeldzamer worden, zoo moeten wij toch nog den tempel te *Soleb* vermelden, 20° 20′, dien Waddington beſchreven (†), en Caillaud (‡) afgebeeld heeft. Hij behoort volgens de opmerking van den eerſten tot de tempels, die het ligtſte gebouwd zijn. Ons is hij wegens het beeldwerk belangrijk, dat Caillaud afgeteekend heeft. Er bevinden zich onder hen gevangenen met de armen op

(*) Gau *Pl. LIV.* (†) Waddington *p.* 171.
(‡) Caillaud *Pl. XII. XIV.*

op den rug gebonden, en onder deze een Neger, met het volkomene Neger-gezigt (*) Alles is hier nog geheel in den Aegyptischen stijl. Ook heeft Burkhardt regt, als hij op zijne kaart het voor het zuidelijkste gedenkstuk van deze soort verklaart, in zoo verre men die van Meroë, aan welke wij weldra zullen komen, daarvan onderscheiden wil.

Tot welke beschouwingen brengt de kennis dezer gedenkstukken ons? Welke gevolgtrekkingen kan men met zekerheid, en welke met waarschijnlijkheid daar uit afleiden? Zeker is het, dat Aegyptische godsdienst, vereering en kunst, zich niet tot Aegypte bepaalden, maar zich ook over het Boven-Nijldal uitstrekten. Wij zien hier dezelfde goden, die ook daar vereerd werden, offchoon hun kring meer beperkt blijft, dan in Aegypte. De vereering van Ammon is overäl de heerschende, nevens hem die van zijne tempelgenooten en aanverwanten. Hij zelf komt nu eens met den ramskop, dan eens in menschelijke gedaante voor, maar toch met de kenteekenen, die hem als Ammon vertoonen. Nevens hem zijn zoon Ósiris, kenbaar door zijne zweep en den schepter. Beide zijn steeds, waar het de ruimte toelaat, door eene vrouwelijke gedaante vergezeld. Ammon met den ramskop door zijne gemalin Satis. Dikwijls echter ook hij, zoo als Osiris, door Isis, kenbaar door het hoofdsieraad, de koehoornen, tusschen welke een wereldbal of zon ligt. De andere godheden hebben koppen van dieren, vooräl die van den sperwer en hond. Ik laat het verdere onderzoek aan hen over, die kundig in de

(*) Gau *Pl. XIV.*

de mythen zijn; hier was ſlechts het doel, om den heerſchenden eerdienst in het algemeen te bepalen.

Als van de gedenkſtukken zelve geſproken wordt, moet men de bouwkunst van de ſieraden, die zij door de beeldhouwkunst gekregen hebben, onderſcheiden.

Het karakter der bouwkunst is wel over het algemeen hetzelfde, maar men kan evenwel de voortgang in dezelve, mijns bedunkens, niet miskennen. Zoo wij in de gedenkſtukken van Aegypte haar ſlechts in hare hoogſte volkomenheid, en misſchien ſomtijds reeds in het begin van haar verval, beſchouwen, zoo zien wij haar hier in haren oorſprong en in haren voortgang. Als de eerſte pogingen komen de kleine aanleggen in de grotten, zoo als vooräl die te Derri, voor. Deze werden verder tot volkomenheid gebragt; doch hoe vele middelwegen moest de kunst niet betreden, eer zij tot die verſchrikkelijke grootheid kwam, waarin wij haar te Ipſambul zien! Ik geloof het intusſchen ook bewezen te hebben, dat deze grotten, ten minſte in hunnen oorſpronkelijken aanleg, geene tempels, maar begraafplaatſen waren. Of alle zonder onderſcheid dit waren, waag ik niet te beſlisſen; ik ſpreek ſlechts van die, waar in het heiligdom de bovengemelde voorwerpen zijn. Doch zeker waren het, naar mijne overtuiging, deze; zoo als namelijk die te Kalabſché, te Girſcheh en te Ipſambul. Bij die van Derri ben ik onzeker, dewijl het nog aan eene naauwkeurige afbeelding van het heiligdom ontbreekt.

Aan de grotten en de begraafplaatſen in dezelve had dus de bouwkunst haren oorſprong te danken, en

en beschaafde zich trapswijze. Geeft dit niet een bewijs, dat deze bouwkunst van geenen vreemden oorsprong, maar hier inheemsch was? En als wij zien, dat zij het eerste in begraafplaatsen zich vormde, ligt daarin niet het bewijs, dat zij namelijk *niet* van Indischen oorsprong was? Ook in Indië hebben wij ontzaggelijk aanleggen in grotten leeren kennen; doch nergens een spoor, dat het begraafplaatsen geweest waren. De aanhangers van den eerdienst van Brahma verbrandden hunne dooden, zij begroeven die niet.

Maar de gedenkstukken in de rotsen bepaalden ook reeds zeer natuurlijk haar hoofdkarakter, dat de Nubisch-Aegyptische bouwkunst hebben zoude, het karakter van het *kolossale.* In deze holen, die ten deele reeds door de Natuur gevormd waren, gewent het oog zich ligt aan groote vormen en massa's. De kunst, als zij hier de Natuur te hulp komt, kan niet in het kleine vallen, zonder zichzelve te vernederen. Wat zouden beelden van gewone grootte, wat sierlijke voorgebouwen in en vóór deze reusachtige zalen geweest zijn, voor welke kolossale beelden als wachters zitten, of inwendig tegen de pilasters leunende staan konden?

Maar uit deze grotten kwam de bouwkunst in de opene lucht te voorschijn. En is het niet zigtbaar, hoe de gedenkstukken van Nubië dezen overgang te kennen geven? Wij hebben daar gezien, hoe de gedenkstukken te Girscheh half in de rots en half in de open lucht staan. Doch deze vereeniging is nog om eene andere oorzaak van aanbelang, omdat zij ons het sprekendste bewijs oplevert, dat de gedenkstukken in de grotten de oudste zijn. Want geen

ver-

verstandig mensch zal wel willen staande houden, dat hier het voorgebouw ouder is, dan het grotgebouw.

Offchoon ik echter deze aanleggen in grotten in hunnen oorsprong voor begraafplaatsen houd, zoo lochen ik daarom niet, dat zij naderhand tempels geworden zijn. Aan de begraafplaatsen verbonden zich godsdienstige denkbeelden; en zoo aan de gestorvene koningen — zoo als wij thans door het opschrift van Rosette van de Ptolemaeussen zeker weten — (en zij waren immers slechts de opvolgers van de Pharao's) — een zekere eerdienst bewezen werd, zoo moesten hunne begraafplaatsen ook reeds tevens tempels zijn, in zoo verre zij niet soms opzettelijk ontoeganklijk gemaakt waren.

Maar van de verbindtenis met grotten maakte de bouwkunst zich los, doordien zij haren derden trap bereikte, en *geheel vrij staande gedenkstukken* oprigtte.

Alle deze gebouwen, zoo verre wij die kennen, zijn tempels zonder uitzondering. Wij vinden er verder geene, die wij ons het regt kunnen aanmatigen van begraafplaatsen te noemen, en geene, die wij, zoo als in Theben, paleizen mogen heten. Dat zij doorgaans het karakter der Aegyptische bouwkunst dragen, is reeds opgemerkt, en leert ook de beschouwing van dezelve. In hoe verre ook bij hen de vroegere of latere stijl der Aegyptische bouwkunst kan onderscheiden worden, moet ik aan de bouwkundigen ter beoordeeling overlaten. *Eene* verscheidenheid kan ik intusschen niet met stilzwijgen voorbij gaan. Zoo de Nubische

ſche tempels ons voorportalen, koloſsale beelden, voorhoven met zuilen, zuilen-zalen en heiligdommen, zoo als de Aegyptiſche, toonen, zoo is evenwel bij geenen derzelve een naaldzuil (*obelisk*), of ook ſlechts een ſpoor daarvan, gevonden. Deze trotſche gedenkteekens maken reeds de Aegyptiſche gedenkſtukken luisterrijk (*), en geven alleen ſlechts een bewijs, dat het eerst in *dit* land was, waar de bouwkunst van het Nijl-dal hare volkomenheid en haren hoogſten luister verkreeg.

Van de bouwkunst wenden wij ons tot de beeldhouwkunst of reliefs, met welke de muren en zuilen dezer gedenkſtukken, zoo wel boven als onder de aarde, zoo rijkelijk verſierd zijn. En hier ontſtaat dadelijk de vraag: In welk eene betrekking ſtaan deze tot de gedenkſtukken? Behooren zij oorſpronkelijk tot deze? Of zijn zij eerst van lateren tijd? Zijn zij door dezelfde kunſtenaars, of door anderen gemaakt? Wie zou niet dadelijk het eerſte aannemen, en gedenkſtukken en ſieraden voor een geheel aanzien, als er niet ééne zwarigheid in den weg trad. In de bouwkunst, en zelfs ook in de koloſsale beelden, hebben wij eenen voortgang gezien, van haar begin af tot bijna hare volkomene beſchaving. In de reliefs, zoo verre zij tot hiertoe bekend zijn, kan ik niets dergelijks ontdekken. Zij behooren alle tot het volmaakte tijdvak der Aegyptiſche kunst. Hoe is het echter te verklaren, dat deze reeds zoo volmaakt was, terwijl de bouwkunst eerst langzamerhand vorderingen

maak-

(*) Die van Axum behooren niet meer tot Nubië. Van dezelve zal beneden geſproken worden.

maakte? Ik weet tot hiertoe deze verschijning, zoo als bij de gedenkstukken in de rotsen, slechts daaruit te verklaren, dat derzelver wanden eerst naderhand mét reliefs versierd werden, die met hunne oorspronkelijke bestemming als begraafplaatsen in geene betrekking staan. Wie de zittende figuren, die de familie-groepen der gestorvenen voorstellen, met de figuren aan de wanden vergelijkt, zal zelfs geene gelijkheid vinden, noch in de gelaatstrekken, noch in de figuren. Deze zijn in de reliefs altijd lang en slank, daarentegen bij de zittende kort en dik. Het zijn vooräl de gedenkstukken van Kalabsché en Ipsambul, waar deze aanmerkingen zich aan ons opdringen; bij de gedenkstukken boven de aarde staan bouw- en beeldhouw-kunst in geene zulke tegenspraak, dat daartoe aanleiding zoude zijn. Zoo lang dus de verklaringen der hieroglyphe opschriften ons geene andere ophelderingen geven, houd ik het voor het waarschijnlijkste, dat Aegyptische koningen, die als overwinnaars en veroveraars in Nubië indrongen, van de reeds voorhandene gedenkstukken in de rotsen gebruik maakten, om aan derzelve wanden het aandenken van hunnen heldenmoed tevens en hunne godsdienstigheid te vereeuwigen. De laatste ontdekkingen van *Champollion* hebben dit gevoelen volkomen bevestigd. Het was Ramesses de Groote, anders Sesostris genoemd, wien deze reliefs vereeuwigen. Overäl aan de groote gedenkstukken van Ipsambul, Kalabsché, Derri, Girscheh en Sebua vond hij zijnen naam (*).

De

(*) CHAMPOLLION, *Precis du Systême hieroglyphique*, p. 220.

De voorstellingen op de gedenkteekenen laten zich grootendeels onder drie klassen brengen. Aanbiddingen, omdragten, en oorlogs- of zege-togten. Maar het is, voor dat wij van de bijzondere spreken, noodzakelijk, eenige algemeene ophelderingen over dezelve vooraf te laten gaan.

Alle berigten stemmen daarin overeen, dat deze tempels door koningen gesticht waren. Maar tot welk een doel werden zij opgerigt? Zij worden ons als gedenkteekens afgeschilderd, door welke bij de priester-kaste het aandenken aan de koningen bewaard werd; want van hen, die geene gedenkstukken hadden nagelaten, beleden de Aegyptische priesters zelve, dat zij niets dan eene rij van namen wisten optegeven (*). Doch in welken zin waren deze gehouwene gedenkstukken van hunne stichters? Waren zij het bloot in *dien* zin geweest, dat in het geheel het aandenken aan eenen koning door dezelve in wezen gebleven zoude zijn? Of zouden de voorstellingen op hunne muren, deze talrijke reliefs, waarmede zij bedekt zijn, niet een ander doel gehad hebben, dat namelijk, om de geschiedenis der regering des koning aan te toonen? Zoo dit reeds de aard der dingen schijnt te vorderen, zoo moet het nog door de geschiedkundige tafereelen, die wij op dezelve voorgesteld zien, deze oorlogs- en zege-togten, zich bevestigen. Maar in deszelfs volle licht zullen wij dit onderwerp eerst zien, als wij het ons duidelijk gemaakt hebben, wat onder de regeringsgeschiedenis *dezer* koningen verstaan wordt.

Het

(*) Herod. *II.* 101.

Het zijn *priester-koningen*, dat is, koningen, die, offchoon doorgaans niet zelve uit hunne kaste, toch in groote afhankelijkheid van de priesters ſtonden, die niet maar in bloote woorden, maar door daden, door geſchenken en offeranden, hun hunnen eerbied bewijzen moesten; die dit wel niet te vergeefs deden, maar van den kant der priesters wederom gunſten kregen, die in hunne oogen van aanbelang waren, onder welke misſchien de aanneming in hunne kaste, — zoo als bij de Indiërs, — de hoogſte was.

De geſchiedenis van zulke koningen was dus eene dubbele: Eene kerkelijke, die de hulde en belooningen, aan de priesters gebragt, bevattede, en eene ſtaatkundige, die de ondernemingen der koningen, inzonderheid hunne krijgstogten, inhield.

Welke van beide in de oogen der priesters de gewigtigſte was, heeft wel geen bewijs noodig. Zoo naar onze inzigten de ſtaatkundige boven aan ſtaat, zoo was volgens de hunne zeker die de minſte.

Zoo nu de tempels door de koningen tot het inſtandhouden van hun aandenken geſticht werden, zouden zij niet bovenäl hunne geſchiedenis in den zoo even verklaarden zin daardoor hebben willen vereeuwigen. Het tegendeel zoude onbegrijpelijk zijn. Maar eene meer naauwkeurige beſchouwing dezer gedenkteekens, naar onze tegenwoordige kennis, leidt ons ook tot geheel andere reſultaten.

Tevens evenwel bevestigt zich ook reeds de aanmerking, dat de ſtaatkundige geſchiedenis, of die hunner oorlogen, beneden de kerkelijke ſtond. Niet ſlechts de betrekking van het getal van beide leert dit; (hoe gering is niet dat van de geſchiedkun-

dige reliefs in vergelijking met de overige?) maar ook reeds de plaats, die aan de ééne en aan de andere ingeruimd is. Voor de ſtaatkundige geſchiedenis is ſteeds de buitenzijde der voorhoven en nog de tusſchenmuren der opene zuilen-zalen — doch ook deze in geenen deele uitſluitend — ingeruimd. Verder ſtrekken de voorſtellingen der veldſlagen zich niet uit. De zegetogten, die evenwel reeds als aanbiedingen aan de goden een kerkelijk karakter hebben, vindt men hoogstens nog in de overdekte zuilen-zalen; dus in de plaats, die tot de vereering en verzamelingen van het volk bepaald was; doch nooit in het binnenſte heiligdom. Wat het oog hier beſchouwt, zijn ſlechts voorſtellingen, die op den eerdienst betrekking hebben, offſchoon ook deze grootendeels reeds de muren en zuilen der voorhoven en zalen, ja, zelfs de voorzijde der voorhoven vervullen. Alles geeft te kennen, dat dit de hoofdzaak is, dat, wat wij daarentegen als het gewigtigſte zouden beſchouwen, ſlechts bijzaken zijn.

En zoo zullen het alzins het eerſte deze kerkelijke voorſtellingen zijn, die onze opmerking vereiſchen. En aan wien zou niet, ook bij de vlugtige beſchouwing dezer voorwerpen, de vraag zich opdringen? Zouden zij ſlechts ſieraden der wanden zijn? Of zouden zij ſlechts algemeene bedoelingen ter bevordering der godsdienſtigheid, zouden zij niet ook bijzondere bedoelingen hebben? Laten zich zonder deze vooräl de tallooze herhalingen van dezelfde voorwerpen verklaren?

Het komt mij voor, dat de nieuwe ontdekkingen, doch vooräl de Griekſche opſchriften, welker afſchrif-

schriften wij aan *Gau* en *Caillaud* te danken hebben, tot verdere uitkomsten ons leiden, zoodra wij die met dat gene vergelijken, wat wij op de oudste gedenkstukken afgebeeld zien. Deze Grieksche opschriften geven ons gewigtige berigten over de plegtige aanbiddingen (*) van de Aegyptische goden, over de vormen, onder welke deze geschiedden, hare betrekkingen op de tempels en de bedoelingen en oogmerken, die men — van wederzijden — daarbij had.

Deze aanbiddingen waren plegtige handelingen, die men voor zich zelven, of ook voor zijne familie, met toestemming der priesters volbragt. Doch men kwam daar niet met ledige handen; men bragt offeranden en geschenken. Voor deze verkreeg men, dat het aandenken aan dezelve, en ook de daarvoor gemaakte bewilligingen, door een opschrift aan de wanden des tempels bewaard werd. Tot deze klasse behooren de talrijke Grieksche, en gedeeltelijk ook Aegyptische, opschriften, die de zoo dikwijls gemelde reizigers afgeschreven hebben (†). „ Dit is de aanbidding van den- en van den

(*) De Grieksche uitdrukking is προςκυνήματα.

(†) Men zie vooräl bij *Gau* het opschrift van Gartasche. Men kreeg den titel van priester. Deze konde meermalen, ja, veelmalen, herhaald worden en verhoogde den rang, tot aan den titel van aartspriester (ἀρχιερεύς) en vader der priesters (πατὴρ τῶν ἱερῶν). Het is zeker, dat het voor geld geschiedde. Men vindt voorbeelden van 15, 20, 30 goudstukken. Een Macrinus betaalde 110 voor twee titels. Een ander geeft een talent en daarboven. In het opschrift N°. 24 wordt de prijs van den laagsten priester-titel op 30, den hoogeren op 60 goudstuk

den." — Somtijds met bijvoeging der ſom, die hij aan den tempel geſchonken heeft. Er was zelfs allengskens eene bepaalde ſom toe vastgeſteld, die men enkel of dubbel betaalde, naar mate men daar voor eer en bewilligingen van den tempel verkrijgen wilde. Deze beſtonden in priester-titels, en zeker ook in voorregten, die daaraan verbonden waren; omtrent op dezelfde wijze, als men nog tegenwoordig aan de bedevaart-gangers van het Islamisme naar de heilige ſteden geeft. De aanbidders waren ook hier voorzeker dikwijls bedevaart-gangers uit verre landen. (Men denke ſlechts aan het voorbeeld der Wijzen uit het Oosten, en aan den kamerling van de koningin Candace uit Aethiopië, die naar Jeruſalem kwam om aantebidden, in onze heilige Schrift) en het was zeker wel niet godsdienſtigheid alleen, die zoo menigeen van dezelve eene zoo verre reis deed ondernemen.

Uit de opſchriften blijkt, dat zij, die voor de aanbidding zulke titels kregen, meest lieden uit hoogere ſtanden waren, voorname ſtaatsdienaren, bevelhebbers, ſtadhouders en dergelijke, zoo als men dit reeds uit de kosten, die daartoe vereischt werden, verwachten kan, offchoon de giften der geringeren ook niet mogten verſmaad worden. Maar wat voor ons van bijzonder belang is, ook de koningen uit het geſlacht der Ptolemaeusſen namen deze gewoonte in acht. De tempels van Philae bevatten verſcheidene opſchriften van koningen, die zulke aanbiddingen gedaan hebben, en het aan-

ſtukken bepaald. Men vergelijke de verklaringen van Niebuhr in de *disſertation p.* 13.

aandenken daaraan door opschriften vereeuwigden (*). En zoo onze verklaring, die wij boven gegeven hebben, van Ptolemaeus Euergetes en zijne gemalin juist is, het mag dan de eerste, of tweede, van dien naam zijn, zoo blijkt daaruit, dat het niet slechts door opschriften, maar ook door voorstelstellingen van beelden aan de wanden geschiedde, hetwelk misschien in de laatste tijden dezer koningen ophield, toen de Grieksche taal bij de opschriften gewoon werd, die niet wel, zoo als anders de hieroglyphen, tot het uitdrukken door beelden geschikt was, zoo al niet ook, wat men onder de laatste Ptolemaeussen niet onwaarschijnlijk vinden zal, andere uitwendige oorzaken medewerkten.

Zoo wij deze aanmerkingen op de tijden der Pharao's en hunne gedenkstukken toepassen, worden ons dan niet deze beeldwerken in een helder licht geplaatst? Dat zij voor het grootste gedeelte zulke aanbiddingen zijn, is oogenschijnlijk waar. Of zij alleen door koningen, of ook door anderen, gedaan zijn, waag ik niet om te beslissen; doch dat het voor het grootste gedeelte offeranden van koningen zijn, leeren de kenteekenen der oppermagt, waar mede de brengers zoo dikwijls versierd zijn. Om deze geheel te kunnen verklaren, moesten wij het priesterlijk tempelgebruik hebben, dat wij missen. Wij zouden dan zien, hoe deze en gene aanbidding met deze of gene plegtige gebruiken verbonden was; hoe deze het regt gaf, om dit of dat hoofd-

(*) Men zie de bewijzen in de aangehaalde *dissertation p.* 21. De koningen behooren tot de laatste uit het geslacht der Ptolemaeussen.

hoofdſieraad, dit of dat eerteeken der priesterlijke waardigheid te dragen; hoe zij tot de reinigingen en wasſchingen, en na deze eindelijk zelfs tot het opnemen onder de priesters leidde, zoo als dit meermalen, zonder dat men zich vergisſen kan, voorgeſteld is. Men voege hierbij, dat Ammon de god van het orakel was, en dat vele dezer aanbiddingen geen ander doel konden hebben, dan gunſtige godſpraken, die zeker niemand meer dan de koningen bij hunne ondernemingen noodig hadden, van hem te ontvangen. Het onderſcheid der oudere en latere gewoonte beſtond dus ſlechts daarin, dat dit in den lateren tijd ſlecht door een opſchrift geſchiedde; doch in dezen vroegſten tijd door eene afbeelding van de daad zelve vereeuwigd werd; vergezeld nogtans door hieroglyphen-ſchrift, welkers beteekening misſchien weldra ons verdere uitkomſten geven zal. Doch wat voorgeſteld werd, kon natuurlijk ſlechts de voorgeſchrevene handeling zijn; de meeste geringe offeranden waren zeker nog zeer van de ſommen verſchillende, met welke de vrijheid hiertoe moest gekocht worden.

Ik houd deswege deze voorſtellingen niet voor bloote ſieraden en willekeurige ſcheppingen der kunst, ik houd die voor geſchiedkundige. Zij ſtellen het kerkelijke leven van deze priester-koningen voor. En als wij ons herinneren, hetwelk niet twijfelachtig is, dat de voleindiging van zulk een enkel ontzettend gedenkteeken eeuwen vordert, zoo wordt het begrijpelijk, hoe zulk een geſticht tevens de kerkelijke jaarboeken van een rijk kon bevatten.

En ſtaan deze denkbeeelden niet in volkomene over-

overeenſtemming met dat gene, wat de ſcherpzinnigſte beſchouwers tot hiertoe over het ontſtaan dezer gedenkſtukken gezegd hebben? „ Dezelve „ naauwkeurig gade te ſlaan leert," zegt *Champollion* (*), „ dat de Aegyptenaren eerst de groote „ masſa's der gebouwen in het algemeen oprigte„ den; die met groote platfonds bedekten, en in „ het begin ſlechts de ſieraden der bouwkunst „ voltooijden, terwijl zij al de vlakten van het ge„ denkſtuk polijſteden. Eerst na dezen arbeid wer„ den de reliefs bewerkt, en met ontelbare hiero„ glyphen-teekens verſierd, die de pilaren en mu„ ren bedekten. Dit was de verſiering van het „ gedenkſtuk. De tweede bewerking was de lang„ ſte en zorgvuldigſte. Verſcheidene regeringen „ verliepen er, verſcheidene dynaſtiën konden el„ kanderen opvolgen, eer de verſiering van éénen „ dezer verbazende gedenkſtukken voltooid was." Ik ſtem dit alles toe; de gedeeltelijk ſlechts voltooide werken geven daarvan een bewijs. Slechts geloof ik niet, dat deze blooté verſieringen geweest zijn. De bovengemaakte aanmerkingen ſtellen deze verſchijningen niet ſlechts in een heller, maar ook in een natuurlijk, licht.

Maar behalve deze kerkelijke zag men ook de ſtaatkundige geſchiedenis van deze priester-koningen aan de muren van deze gedenkſtukken; hunne krijgstogten, hunne overwinningen, hunne zegepralen. Intusſchen zijn deze voorſtellingen klaarblijkelijk navolgingen van die te Theben; zij ſtellen de daden der Aegyptiſche veroveraars voor, die

(*) *Nouvelles Annales des Voyages T. XIII. p.* 416.

die ook in de overwonnene landen aan de gedenkstukken aldaar het aandenken derzelve vereeuwigen wilden, waarvan boven reeds de bewijzen bijgegebragt zijn. Er zal dus voor dezelve eerst in het onderzoek over Aegypte uitvoeriger kunnen gesproken worden. Hier bepaal ik mij slechts tot éénе aanmerking, die Nubië betreft.

Het is van groot aanbelang, dat de Aegyptische kunst in deze voorstellingen steeds de overwonnene volken naar hunne kleur, gezigten, kleedingen en wapens, zoo zorgvuldig onderscheiden heeft. Op de Nubische gedenkstukken is intusschen de verscheidenheid van dezelve niet zoo groot, als op die van Theben (*). Slechts een paar malen komen Negers, kenbaar door hunne gelaatstrekken, hierop als gevangenen voor (†). De overige hebben doorgaans hetzelfde karakter van de kleur, gelaatstrekken, van den baard en de kleeding. De kleur is geelachtig, de kleeding lang, de baard kort, maar vooruitstekend, het haar zwart, en hangt bij de vrouwen in staarten neder (‡). Als het vreemd kan schijnen, dat wij hier dezelfde volken door de Aegyptische koningen, die zelfs dikwijls over Nubië heerschten, beoorloogd zien, zoo als zoo dikwijls in Aegypte zelve, zoo is dit niet te verwonderen, daar de bewoners beider landen dezelf-

(*) Men zie vooräl bij Belzóni, Tab. *VII. VIII.*, de reliefs uit de koninklijke begraafplaatsen, waar de volken der witte, roode en zwarte, kleur, tevens door hunne kleeding en gelaatstrekken kenbaar voorkomen.

(†) Zie boven bl. 378.

(‡) Men vergelijke bij Gau, Tab. *XIV.* en *LXI.*

zelfde vijanden hadden. Nubië, zoo als Aegypte, is door herder-volken omringd, van welke die naar den Arabischen zeeboezem toe de magtigste waren. Het te onderbrengen der herders, hetwelk in de Aegyptische geschiedenis een onderwerp van zoo veel belang is, is dit ook in die van Nubië. De meeste en meest aanhoudende oorlogen werden met deze gevoerd, en dus ook op de gedenkstukken afgebeeld. Dat het evenwel herder-volken zijn, is buiten twijfel. Niet alleen zijn zij door vrouwen en kinderen vergezeld, zoo als gewonelijk de Nomaden; maar zelfs de vlugtende kudden worden afgebeeld (*). Of zij Arabische, of Libysche, herdervolken zijn, durf ik niet beslissen; dat zoo wel deze als gene in deze streken hunne woonplaatsen hadden, is boven getoond; de gele kleur, kleeding en haar, schijnen Arabieren aan te duiden. Hoe zou het vruchtbare Nijl-dal met zijne schatten en tempels hen niet dikwijls tot roof-togten aangelokt hebben!

Van de omdragten is het gewigtigste boven reeds verklaard (†). Van de priesterlijke zal bij eene andere gelegenheid nog gesproken worden. Wij hebben de gedenkstukken van Nubië tot hiertoe leeren kennen. Er blijven buiten deze ons nog andere overig, tot welke wij thans overgaan, namelijk die op het eiland Meroë.

Waar zullen wij Meroë zoeken? Dit is de eerste en gewigtigste vraag, die wij moeten beantwoorden. Het geheele volgende onderzoek kan slechts door eene naauwkeurige opgaaf van het

(*) Dezelfde *l. l.* (†) Zie boven bl. 367.

het plaatfelijke zijne zekerheid en bepaaldheid verkrijgen.

Vragen wij eerst Herodotus, zoo heeft hij ons alzins in dat gene, wat hij van den loop des Nijls boven Aegypte ons zeide, reeds belangrijke wenken gegeven. Hij beval ons bij het eiland Tachompfo, om de watervallen te vermijden, het fchip te verlaten, en eene reis te land te beginnen, langs de oevers der rivier, die 40 dagen (*) duurt. Waarna eene nieuwe fcheepvaart van 12 dagen ons tot de ftad Meroë brengen zal. De bepaling langs de oevers der rivier wordt hier van groot gewigt. Wij vermijden aldus de Nubifche zandwoestijnen; doch volgen daarentegen den geheelen bogt van de rivier, waardoor de weg zoo zeer verlengd wordt. Er ligt nog wel altijd veel onbepaalds in deze opgaven, daar men de kromten der rivier niet naauwkeurig opgeven kan. Maar ook volgens de kaart van Waddington bedraagt de afftand van den waterval van Wadi Halfa tot de zamenvloeijing van de Takazzé omtrent 150 Geogr. mijlen, waarbij nog de 30 mijlen van Kalabfché, waar wij het eiland Tachompfo zochten, tot Wadi Halfa moeten geteld worden. Hoe onzeker uit dien hoofde ook deze rekening blijven mag, zoo brengt ons deze reis van veertig dagen toch fteeds tot aan het landfchap *Atbara*, tusfchen den Nijl en Astaboras, het noordelijke gedeelte van het koningrijk *Sennaar*. Het komt daarop aan, of men

(*) Eene dagreis bedraagt, bij Herodotus, 5 mijlen, wij zullen dus, naar aftrekking der rustdagen, eenen weg van ongeveer 150 mijlen af te leggen hebben. D.

men uit de getuigenissen van andere schrijvers nadere bepalingen kan maken.

Herodotus noemt slechts de *Stad Meroë*. Alle overige schrijvers nu beschrijven Meroë als een *eiland*; hetwelk evenwel toch eene stad van denzelfden naam heeft (*). Zij spreken dus Herodotus niet tegen; het gevolg zal veel meer toonen, dat de opgave van Herodotus nopens de ligging der stad met hunne berigten overeenstemt.

„ De Astaboras," zegt Agatharchides (†), „ die „ door Aethiopië loopt, vereenigt zijnen vloed „ met den grooten Nijl, en vormt daardoor het „ eiland Meroë, terwijl hij hetzelve omstroomt." Nog bepaalder is Strabo (‡). „ De Nijl," zegt hij, „ neemt twee groote rivieren op, die uit „ eenige meren van het oosten komen, en het „ groote eiland Meroë omgeven. De ééne heet „ de *Astaboras*, die aan de oostzijde voorbijstroomt, „ de andere de Astapus. Eenige noemen daar „ voor den Astosabas, en onderscheiden daarvan „ den Astapus, die bijna in eene gelijke lijn met „ den Nijl voortloopt. Zeven honderd stadiën „ boven de zamenvloeijing van den Nijl en den As- „ taboras ligt de *stad* Meroë, die eenen gelijken „ naam als het eiland draagt." — Deze opgaven zouden reeds volkomen toereikend zijn, om de ligging van Meroë te bepalen; doch ten overvloede haal

(*) DIOD. *I. p.* 38. STRAB. 1134. PLIN. *VI.* 29.
(†) In HUDS. *Geogr. min. I. p.* 37.
(‡) STRABO *p.* 1134.

haal ik nog de getuigenis van Plinius aan (*). „ Midden in Aethiopië," — volgens zijn zeggen — „ krijgt de Nijl den bijnaam van Astapus. Hij „ vormt hier groote eilanden, die hij naauwlijks „ in 5 dagen omſtroomen kan, inzonderheid het „ eiland Meroë, waar zijn linker arm Astabores „ genoemd wordt, en de regter Astuſapes. Eerst „ daar ter plaats, waar alle armen zich vereenigen, „ wordt hij de Nijl genoemd."

Een blik, die men op de kaart werpt, wijst ons thans oogenblikkelijk aan, waar het oude Meroë moet gezocht worden. De Astaboras, die het aan de oostzijde omſtroomt, is de tegenwoordige *Atbar*, of *Takazzé*; de Astapus, die de linkerzijde omgeeft en in eene evenwijdige lijn met den Nijl loopt, is de *Bahar el Abiad*, of de *witte ſtroom*, die misſchien eigenlijk de Nijl heten moest. Bij de bepaling der andere kleine rivieren zal ik mij niet ophouden, dewijl die niet tot de zaak behoort (†).

De berigten der Arabiſche aardrijkskundigen (‡) verſpreiden hier over een nog heller licht. Volgens dezelve verdeelt de Nijl zich in zeven rivieren, waar van er drie groote, en de overige kleine rivieren zijn. Tot de eerſte behoort er ééne, die uit het oosten komt, (dus buiten twijfel de Astaboras of Takazzé, anders ook wel de *blaauwe*

(*) Plin. *V.* 9. Deze verwisſelt den Astuſapes met den Astapus.

(†) Men zie over dit onderwerp het werk van Bruce *I. p.* 543 en *III.* 646.

(‡) Men zie Quatremère *l. l. II. p.* 7–21.

we rivier genoemd). De tweede dezer rivieren is de *witte Nijl*, die uit het westen komt, (dus de Astapus) welks water zoo wit als melk is. De derde is de *groene Nijl*, die uit het zuidoosten komt, (dus de eigenlijke Nijl der latere reizigers), welks groenkleurig water zoo klaar is, dat men de visschen in hetzelve op den grond zien kan. De vier kleine rivieren komen mede uit het zuidoosten en vereenigen zich met den groenen Nijl. (Men vindt dezelve op de kaart van *Bruce*). Het land, dat tusschen deze rivieren ligt, is het koningrijk *Alua;* hetwelk een begin neemt, waar de eerste dezer rivieren (de Takazzé) zich met den Nijl vereenigt. De hoofdstad des rijks, zij heet Sujah, eene fraaije en welgebouwde stad, is daar gelegen, waar de groene en de witte Nijl in een vloeijen (*). Tusschen deze rivieren is een eiland, welks omvang niet bekend is. Het is derhalve duidelijk, dat dit eiland, of het koningrijk Alua, het oude eiland Meroë is.

De *grootte* van het eiland Meroë heeft Diodorus van Sicilië ons bepaaldelijk opgegeven. „Hetzelve „heeft," volgens zijn zeggen (†), „eene lengte „van 3000 stadiën (=75 mijlen), en eene breedte „van 1000 stadiën (=25 mijlen)."

Eindelijk bepaalt Plinius den afstand van Syene in Aegypte zelfs volgens mijlen. „Eratosthe„nes," zegt hij (‡), „zou het op 625, Artemi„dorus op 600 Romeinsche mijlen gerekend heb„ben.

(*) BRUCE heeft hier op zijne kaart eene stad Halfaja, welker naam veelligt uit Alua ontsproten is.

(†) DIOD. *l. l.* (‡) PLIN. *VI.* 29.

„ ben (*). Kort vóór zijnen leeftijd echter, on-
„ der de regering van keizer Nero, was de af-
„ ſtand gemeten, en men zou bevonden heb-
„ ben, dat die tot aan het begin van het eiland
„ 873 Romeinſche mijlen bedroeg." — Al deze
maten kunnen goed zijn, naarmate men den weg
derwaarts nam. De Romeinſche gezanten hadden
den langſten weg gekozen, terwijl zij altijd den
loop des Nijls volgden; de Griekſche aardrijks-
kundigen rekenden naar den korteren weg, dien
de karavanen namen, die den Nijl verliet en
door de woestijn *Bahiuda* liep; de beroemde En-
gelſche reiziger kwam langs eenen nog korte-
ren weg van Meroë naar Syene, daar hij het
waagde in eene volkomen regte rigting, oostelijk
van den Nijl, dwars door de groote woestijn van
Nubië te trekken; denzelfden weg, die na hem
Burkhardt in eene omgekeerde rigting maakte.

Uit al de opgaven tot hiertoe kan men met de groot-
ſte zekerheid de volgende gevolgtrekkingen afleiden.

Vooreerst: Het oude eiland Meroë is de tegen-
woordige provincie *Atbar*, tusſchen de rivier van
denzelfden naam, of de *Takazzé* aan de regter,
en den witten ſtroom en den Nijl aan de linker-
zijde, gelegen. Het punt, waarvan dit eiland een
begin neemt, is de vereeniging van de Takazzé
met den Nijl; en ten zuiden wordt hetzelve door
eenen arm van de zoo even genoemde rivier, de
Walduhba, en door den arm van den Nijl, den
Bahad, ingeſloten, welker bronnen in elkanders
nabijheid zijn, offchoon zij naar verſchillende rig-
tin-

(*) 625 Rom. mijl. = 156, en 600 = 150 uren. D.

tingen heen stroomen (*). Het ligt tusschen 13—18° N. B. Thans maakt hetzelve het grootste gedeelte van het tegenwooordige koningrijk *Sennaar* uit, en het zuidelijke gedeelte behoort onder Abysfinië.

Ten tweede: Meroë was dus *een groot land, dat door rivieren omgeven was,* hetwelk volgens het beloop van deszelfs platten grond Sicilië ten minste voor de helft overtrof. In den strikften zin van het woord is het geen eiland, dewijl het niet geheel en al, maar toch bijna door rivieren, ingesloten is. Men hield het echter voor een eiland, hetwelk door den Nijl gevormd werd, uit hoofde dat men, ingevolge van de uitdrukkelijke getuigenis van Plinius, de verschillende rivieren, die het omgeven, gezamenlijk als armen van den Nijl beschouwde (†). Ook werdt het, volgens de berigten van *Bruce,* wanneer de rivieren in den regentijd buiten hare oevers traden, een volkomen eiland.

Ten derde: Op dit eiland lag de *stad* van denzelfden naam. Uit de opgaven van Herodotus is het nog niet mogelijk, om de plaats naauwkeurig te bepalen, waar wij haar zoeken moeten. Gelukkig worden wij echter door andere schrijvers geholpen. Volgens Eratosthenes (‡) lag dezelve

700

(*) Men zie de groote kaart van Bruce, waarop men ook al die kleine rivieren en derzelver armen, welker namen op onze kaarten niet stonden, aangeteekend vindt.

(†) Plin. *V.* 9. — Herodotus is ook hier weder de eenige schrijver, die volstrekt bepaaldelijk spreekt. Hij maakt slechts gewag van de *stad* Meroë, zonder het land, waarin zij gelegen is, een eiland te noemen.

(‡) Strab. *p.* 1134.

700 ſtadiën (=17½ mijlen) boven de plaats, waar de Nijl en de Takazzé of Astaboras in een vloeijen. Plinius rekent, volgens de berigten der beſpieders van Nero, 70 Romeinſche mijlen (=14 mijlen), en voegt er nog deze gewigtige bepaling bij, dat naast dezelve, in de rivier aan de regterzijde, ſtroom opwaarts gerekend, zich nog een klein eiland bevindt, *Tadu* genoemd, dat haar tot eene haven dient (*). Daaruit laat zich met zekerheid afleiden, dat de ſtad Meroë niet aan de Takázzé (zoo als men wegens de onbepaaldheid der namen dezer rivieren anders zou kunnen vermoeden) maar aan den eigenlijken Nijl te zoeken zij, en hare ligging wordt met de grootſte naauwkeurigheid, ondanks het geringe verſchil in de opgaaf van Plinius en Eratoſthenes, door het zoo even genoemde kleine eiland bepaald, dat *Bruce* niet vergeten heeft op zijne kaart aan te teekenen.

De *oude ſtad Meroë* lag eenigzins beneden het tegenwoordige *Chandi* onder 17° N. B. en 52½° O. L. De ridder Bruce zag hare puinhoopen in het verſchiet, en waagde ſlechts datgene te vermoeden, wat ik zoo even uit de getuigenis der Ouden volkomen klaar meen bewezen te hebben. Zeker zal een ieder mijner Lezers hier de eigene woorden van dezen vermaarden reiziger met genoegen lezen (†). „ Wij verlieten," zegt hij, „ in den avond van den 20 October *Chandi*, en ſloegen twee (Engelſche) mijlen van de ſtad ons nachtleger op. Den 21ſten, 's morgens vroeg, zetteden wij onze reis voort, en hielden om 9 uren

(*) Plin. *VI. cap.* 29.

(†) Bruce *IV. p.* 541.

uren halte, nadat wij 10 mijlen afgelegd hadden. Hier neemt een groot eiland deszelfs begin, hetwelk eenige mijlen ver vol dorpen, bosschen en korenvelden, is; hetzelve heet *Kurgo*. Daar tegen over ligt de berg Gibbairy, waar ik het eerste tooneel van bouwvallen vond, sedert ik die te Axum in Abyssinië gezien had. Wij ontdekten hier hoopen van gebrokene voetstukken, even als die te Axum, die tot gedaanten van honden bestemd waren; gelijk ook eenige stukken van eene gedenkzuil, even zeer met bijna geheel verteerde hieroglyphen bedekt. De Arabieren zeiden ons, dat deze bouwvallen van eenen wijdloopigen omvang waren, en dat er vele stukken van standbeelden en gedaanten van dieren opgedolven werden; de standbeelden waren meestal van zwarten steen. — Het is onmogelijk (voegt de Engelsche reiziger hier nog bij), om zich van het vermoeden te onthouden, dat hier de oude stad Meroë gestaan heeft."

Wat *Bruce* en na hem ook *Burkhardt* (*) slechts in het verschiet en in het voorbij gaan gezien hadden, is nu door de laatste reizigers niet alleen naauwkeurig onderzocht, maar ook door afbeeldingen

(*) De redenen, waarom BURKHARDT zoo weinig van de oudheden zag, geeft hij zelf op *bl.* 275. op. Hij durfde, daar hij als een arm koopman reisde, zich niet, zonder zich verdacht te maken, van de karavaan verwijderen. „, Al hadden ook de heerlijke gedenkstukken van Theben ter zijde van mij gelegen, ik zoude mij niet hebben durven ophouden." Boven Chandi kwam hij niet; hij kon dus de gedenkstukken ten zuiden van hetzelve niet zien.

gen ons voor oogen gesteld. Maar juist dit onderzoek heeft getoond, dat de oudheden van Meroë zich niet tot een dorp beperken, maar op verscheidene plaatsen aanwezig zijn. De geheele landstreek van Chandi tot Derry bezit dezelve, en moet als klassike grond beschouwd worden. Ook zullen wij nog noordelijk van het eiland eene groep, die van den berg Berkal, moeten bijbrengen, van welke het niet twijfelachtig zijn kan, dat dezelve tot Meroë behoort. Ik zal op deze laatste beneden terug komen, en eerst van die in het hoofdland, het eiland Meroë, spreken.

Zoo verre thans onze berigten gaan, laten deze zich in drie hoofdgroepen verdeelen, die Assur, Naga en Messura, genoemd worden. Van deze liggen die van Assur (*) een weinig noordelijk van Chandi, eene halve mijl van den Nijl; de beide andere zuidelijk naar de woestijn toe, en eenige uren van den Nijl af. De gedenkstukken, die nog voorhanden zijn, bestaan uit tempels en pyramiden; alle woningen van bijzondere menschen zijn reeds lang verdwenen. (Zij werden volgens Strabo (†), slechts uit gekloofd palmhout en baksteenen gebouwd); doch de grond is op verscheidene plaatsen zoo zeer met gebakkene steenen bedekt, dat daar eene stad moet gestaan hebben. De plaats der oude stad Meroë zoude, volgens de boven bijgebragte be-

(*) Den naam Assur vindt men alleen bij Cailland. Bij Bruce en Burkhardt heet de streek Dsebail, naar de bergen. Assur is de naam van een dorp aldaar aan den Nijl. In deszelfs nabijheid liggen de dorpen Danqueil en Tenetbey.

(†) Strabo *p.* 1177.

bepalingen, niet twijfelachtig zijn, als ook geene overblijfsels het bevestigden. Zij stond bij het tegenwoordige Asfur, omtrent vier mijlen noordelijk van het tegenwoordige Chandi, juist onder 17° N. B. De platte grond van de oude stad, die aan den Nijl tusschen de tegenwoordige dorpen Asfur en Tenetbey lag, wordt nog heden door de overblijfsels van een paar tempels en verscheidene andere gebouwen uit zandsteen aangetoond. De omvang van het geheel bedraagt volgens Cailland bijna 4,000 voeten (*). De vlakte laat ruimte genoeg voor eene veel grootere stad.

Doch zoo de woningen der levenden hier verdwenen, zoo zijn die der gestorvenen daarvoor in wezen gebleven. Ten oosten van Asfur is het groote *pyramiden-kerkhof* — ik weet het niet gepaster te noemen — dat tevens het bewijs van de nabijheid eener aanzienelijke stad geeft. Niet zonder verbazing ziet men de menigte van gedenkstukken, van welke er niet minder dan tachtig op de kaart van Cailland vermeld worden (†). Doch het getal kan men niet naauwkeurig opgeven, dewijl de overblijfsels van verscheidene onzeker zijn. Het schijnt eerder nog aanmerkelijk grooter te zijn. Men onderscheidt drie groepen. De ééne terstond oostelijk van de stad, de twee andere één uur van de rivier, de ééne zuidelijk, de andere noordelijk. De noordelijkste dezer groepen bevat de grootste, en

(*) 1,300 metres. Namelijk van den platten grond van de bouwvallen, die nog voorhanden zijn. Dat de stad grooter kan geweest zijn, begrijpt men van zelve.

(†) CAILLAUD *Pl. XXXI.*

en die het beste in ſtand gebleven zijn. Zij zijn wel klein, als men haar vergelijkt met die van Midden-Aegypte, de hoogte der grootſte bedraagt niet meer dan tachtig voeten (*); doch des te meer loopt hare menigte in het oog. Zij zijn, even als de Aegyptiſche, van zandſteen gebouwd, maar het inwendige ſchijnt niet zoo vast te zijn, als daar. De hoogſte derzelver werd beklommen, en daar haar toppunt ingeſtort was, toonde het inwendige ſlechts eenen hoop van ongevormde Masſa's. Niemand heeft evenwel het inwendige onderzocht, het zoude dus ook te vroeg zijn, om daarover reeds te willen beſlisſen. De grootere hebben meestäl een voorgebouw, even als eenen tempel, in den Aegyptiſchen ſtijl, een voorportaal met eene deur, die in eene gaanderij, en deze door een heiligdom tot in de pyramide geleidde. Het ſchijnt dus, dat men hier niet, zoo als in Aegypte, den ingang heeft willen verbergen, in zoo verre het gemelde de wezenlijke ingang was. Het onderzoek van het inwendige zal eerst leeren, of hier kisten met mumiën zich bevinden. Zoo veel mij bekend is, werd tot hiertoe geene mumie buiten Aegypte, zuidelijk van Philae en de Nijlvallen, gevonden. Volgens Strabo werden bij de Aethiopers de dooden niet tot mumiën gemaakt, maar op eene andere wijze begraven. Ook in aarden vaten bij de heiligdommen (†). De kanten der pyramiden zijn deels met ſieraden, de muren der voorzalen met beeldhouwwerk, voorzien. Die der grootſte pyramiden, die Caillaud afgeteekend heeft, ſtellen dooden-offers voor.

(*) Caillaud *Pl. XLV.* (†) Strabo *p.* 1178.

voor (*). Eene *krijgshaftige vrouw* met de koninklijke eerteekenen aan het hoofdsieraad, en in eene rijke kleeding, stelt een groot getal gevangenen op het eene veld aan de goden voor; op het andere is zij, in krijgshaftige kleeding, op het punt, om dezelfde groep, welker koppen zij bij de haren zamen gevat heeft, te verpletteren, zoo als wij het op de bouwvallen van Naga nog zullen wederzien. Op het derde relief in het heiligdom brengt zij aan de goden reuk-offers. Op een vierde veld verschijnt Anubis, vergezeld van den Schakal, den bewaker der onderwereld, met een brandend licht in de hand. Deze voorstelling, in verband met de grootte der pyramiden, maakt het waarschijnlijk, dat het de begraafplaats van eenen koning is. Dat alle pyramiden hier geene gedenkstukken van koningen waren, leert hun aantal. Ook andere grooten des rijks, voornamelijk priesters van den hoogsten rang, of zulke, die de priesterlijke wijding ontvangen hadden, zullen in dezelve hunne rustplaatsen gevonden hebben. In Aethiopië, in Meroë dus, was het bouwen van pyramiden van de oudste tijden inheemsch. Doch als wij deze bouwing van pyramiden met die der Aegyptische vergelijken, zoo blijkt ook hier, het welk wij reeds anders bevestigd gevonden hebben, en nog bevestigd zullen vinden: Wat in Aethiopië begonnen was, werd in Aegypte volmaakt.

De berigten van Caillaud zijn sedert door die van eenen Duitscher, den heer *Rüppel* uit Frankfort, die insgelijks tot aan Meroë doorgedrongen is,

(*) Caillaud *Pl. XLVI.*

is, niet alleen bevestigd, maar ook uitgebreid geworden, terwijl wij uit dezelve vernemen, dat ook op het eiland Kurgos dergelijke groepen van pyramiden gevonden worden. „ Nadat ik de bouwvallen van Kurgos (van welke ook Bruce reeds melding maakte) lang in het oog gehad had, gelukte het mij eindelijk, om dezelve onder een verzekerd geleide te kunnen bezoeken. Aan gene zijde van den Nijl ging ik 57 minuten door eene vlakte van Nijl-flijk. Men zag fporen van oude vervallene kanalen, die in dezelfde rigting, als het bed van den Nijl, op eenen fteeds evenwijdigen affland liepen. Een bewijs, hoe bebouwd eens deze ftreek was. Na tien minuten komt men aan eenen grooten hoop gehouwene en gebakkene fteenen. De tijd heeft alles verwoest. Naauwlijks kan men eenige fchachten van zuilen ontdekken, die met dierenkoppen verfierd waren. Bewijzen van voormalige tempels (*).”

„ Twaalf minuten verder eene groep van pyramidale graftomben. Er waren dertien van deze; alle van gehouwene fteenen, veertig voeten hoog, zonder ingang. Nabij dezelve zag men den kop van eenen leeuw van zwart graniet, klaarblijkelijk van eene zittende fphinx. — Dertig minuten van daar oostelijk, eene groep van vierentwintig begraafplaaten, die veel opmerkelijker is, dan de eerfte. Eenige hebben den vorm van pyramiden met ftompe hoeken, andere hebben fpitfe en met randen

(*) *Schreiben von* Eduard Rüppel *aus dem Lager bei Kurgos*, 29 Febr. 1824. In *Europäische Blätter*, Oct. 1824. S. 131—134.

den voorzien, die glad zijn bewerkt. Een eenig dezer gedenkstukken, het zuidelijkste, onderscheidt zich boven alle. Een toren in de gedaante van een prisma, staat op een hoog voetstuk van twintig voeten in het vierkant. Het heeft, even als de andere, eenen ingang aan de oostzijde, die tot eene zaal of gallerij dient, even als in de graven van Meroë (Asfur ?). De muren zijn met voortreffelijk beeldhouwwerk versierd; de reliefs, even als die te Meroë, maar van grootere volmaaktheid; zij stellen alle de vergodingen der gestorvenen voor. Onder deze pyramiden is er ééne, zoo als onder die te Meroë, die door haren ingang zich onderscheidt. Aan beide zijde van dezelve ziet men twee vrouwelijke beelden, die eene lans in de hand hebben, en op het punt staan, om eene schaar van gevangenen daarmede te doorbooren. Kleeding, stand en houding zijn van eene volmaaktheid, die alles overtreft, wat ik van die soort in Nubië en Aegypte gezien heb, zelfs de tempel van Tentyris niet uitgezonderd. Zij hebben de stijfheid niet van den Briareus aldaar. Deze gedenkstukken schijnen later te zijn, dan die van Meroë, ook naar den toestand van hunne instandhouding."

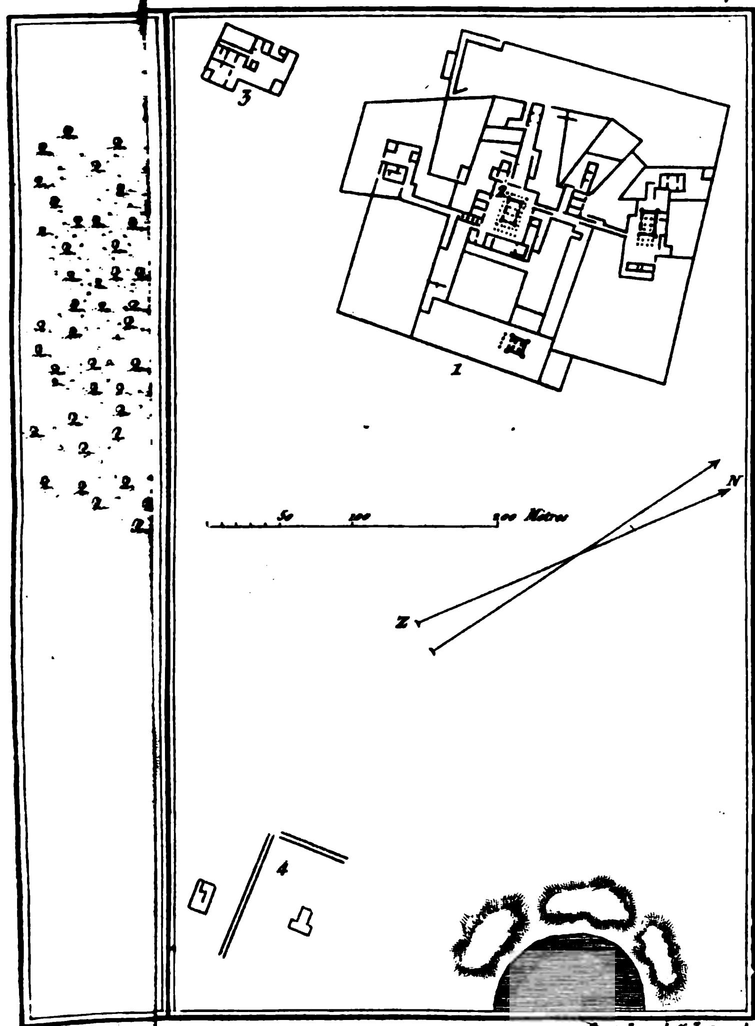
„ Eene derde groep vindt men vijf minuten zuidoostelijk van de overige. Er zijn negen pyramiden, ieder heeft haren ingang naar het oosten, welks muren van binnen met beeldwerk bedekt zijn. Hare reliefs stellen *slechts* vergodingen van *vrouwelijke* figuren voor, terwijl zij in alle andere vergodene helden voorstellen, aan welke offers gebragt worden. Ook zijn deze zuidelijkste begraaf-

plaatſen de kleinſte, de hoogſte zijn niet boven de veertig voeten. In de groep van eenentwintig pyramiden zijn er, die omtrent negentig voeten zijn. Alle deze gedenkſtukken zijn van gehouwene ſteenen zonder kalk gebouwd." Zoo verre het voorloopige berigt van den Duitſchen reiziger, wiens uitvoerige en naauwkeurige verhaal eerst na zijne terugkomst te wachten is.

Van eenen anderen aard zijn de oudheden ten zuiden van Chandi, die van *Naga* en *Messura*; het zijn *Tempels*. De ſtad Meroë was ook wel niet zonder tempels; door Caillaud zijn er twee van dezelve opgegeven, een groote en een kleine. Zij ſchijnen evenwel van geene bijzondere grootte geweest te zijn. De nieuwſte ontdekkingen hebben geleerd, dat de groote tempels niet in de ſtad, maar eenige mijlen daar van verwijderd waren. Ik zal eerst een kort berigt van enkele geven.

De gedenkſtukken van *Naga* of *Naka* liggen omtrent zes uren zuidoostelijk van Chandi, en even zoo ver oostelijk van den Nijl (*). Zij beſtaan uit verſcheidene tempels, van welke de grootſte in het midden ligt, en verſcheidene kleine rondom denzelven in verſcheidene rigtingen. De bouwvallen toonen, dat hier eens eene tamelijk aanzienlijke ſtad geſtaan heeft. — De overblijfſels van den hoofdtempel leeren duidelijk, aan welken god dezelve toegewijd was. Eene gallerij van liggende rammen brengt ons in eene opene gaanderij van tien zuilen, uit welke men door eene tweede dergelijke tot de voorzaal komt. Door deze komt men op een

(*) Caillaud *PA XL—XXI*.

TEMPEL TE EL-MEÇAOURÂH.

1 Groote oost. 1 Groot tempelgebouw. 2 Tempel in het midden. 3 N.W. tempel. 4 Bouwvallen.

een plein van acht zuilen, dan in eene zaal en door eene derde deur in het heiligdom. De deuren, de zuilen, en de muren van het heiligdom zijn uit gehouwene steenen, het overige uit baksteenen; met een overtreksel, op hetwelk men de sporen der beschildering ziet. De voorzalen en zuilen zijn met beeldwerk bedekt, die naauwkeurig bewerkt zijn. Zeer merkwaardig is dat aan de eerste voorzaal aan beide zijden van de deur (*). Een koning en eene koningin (zij hebben de kenteekenen van heerschappij) worden vriendelijk door de goden verwelkomd. Zij, door Ammon met het ramshoofd; hij door denzelfden in menschelijke gedaante; echter zonder verdere teekens. Boven in het fries offers door hem en haar aan dezelfde goden gebragt; beneden, aan den grond, dienaressen met vasen, uit welke zij water gieten. Het gebouw is in den Aegyptischen stijl, nogtans van zeer gematigde grootte. Het geheel van de eerste voorzaal tot aan het einde is omtrent tachtig voeten in de lengte. Ook heeft de toegang iets zonderlings. De dubbele gallerij met rammen vóór en achter de gaanderij is anders niet gebruikelijk, en het plan van het geheel schijnt te kennen te geven, dat de bouwkunst nog niet tot die hoogte, zoo als naderhand in de groote Aegyptische tempels, gekomen was. — Nog kleiner, maar rijker met beeldhouwwerk versierd, is de westelijke tempel. Wij zien aan de muren der voorzalen dezelfde tooneelen voorgesteld, zoo als wij reeds bij de pyramiden van Assur gezien hebben. Een oorlogsheld aan de

(*) CAILLAUD *Pl. XIX XX.*

de eene, eene krijgshaftige vrouw aan de andere zijde, werpen een aantal gevangenen neder, die zij bij de haren zamen gevat hebben (*). Het is een koning en koningin; want zij hebben de kenmerken der heerschappij, den Ureus aan het hoofdsieraad; boven ieder is een zwevende arend met eenen wereldbal; beide zijn prachtig gekleed. Het benedenste beeldhouwwerk bevat eene rij van enkele gevangenen, met de handen op den rug gebonden. De reliefs van binnen stellen de aanbiedingen der gevangenen aan de goden voor. De bovenste rij bevat de vijf mannelijke goden, Ammon en zijn gevolg; aan de spits de god met den leeuwenkop en het sieraad der ramshoornen; achter hem Ammon zelf; Ree, de zonnegod; zijn zoon Phtha, en wederom Ammon met den ramskop; de onderste, de vrouwelijke, in een gelijk getal; vooraan Isis, die de groep van de tot haar gebragte gevangenen reeds ontvangen heeft en vasthoudt. De brengers zijn boven de koning met mannelijk, beneden de koningin met vrouwelijk gevolg. Nog meer in het oog vallend is de volgende voorstelling. Dezelfde god met den leeuwenkop en de ramshoornen aan het hoofdsieraad, maar met een dubbel hoofd en vier armen (†). De *eenige* voorstelling van deze soort op alle mij bekende beeldwerken van de bronnen van den Nijl tot aan deszelfs uitwatering. Tevens de eenige, die eenigzins aan de voorstellingen van Indië ons herinneren kan. Van den éénen kant komt de koning, van den anderen de koningin, beide met

bla-

(*) Caillaud *Pl. XIV. XV.* (†) Dez. *Pl. XVIII.*

bladen in de hand, die waarschijnlijk de lijst van hunne geschenken en offers bevatten.

Dat deze voorstellingen veel eigenaardigs hebben, dat zij niet zuiver Aegyptisch zijn, ziet men dadelijk; wel is waar, niet ten opzigt van de vereering. De vereering van Ammon met zijne verwante neven-godheden komt hier voor, van die in Opper-Aegypte in niets wezenlijk verschillend. Het even te voren vermelde relief met de mannelijke en vrouwelijke godheden bevat deze goden-familie bijna volkomen. Maar de merkwaardigste verscheidenheid blijkt in de personen, die geschenken brengen. Nevens de koningen verschijnen de koninginnen, en niet bloot als offerende, maar als heldinnen en overwinnaressen. Niet dergelijks zag men tot hiertoe in de Aegyptische reliefs, noch in Aegypte, noch in Nubië. Met zekerheid kunnen wij dus besluiten, dat het eigenlijk Aethiopische afbeeldingen zijn, dat is, zulke, die op de oude heerschers en heerscheressen van Méroë betrekking hebben, en aan het aandenken *hunner* daden toegewijd zijn. Vragen wij de geschiedenis, zoo laat zij het ons ook niet aan ophelderingen in het algemeen ontbreken. „Bij de Aethiopers," zegt Strabo (*), waar hij van Meroë spreekt, „zijn ook de vrouwen gewapend." Niet minder weten wij, dat zij ook den troon beklommen. Onder de oude koningen van Aethiopië, die ook over Aegypte regeerden, kent Herodotus eene Nitokris (†). Op het boven verklaarde relief, hetwelk de verovering van Aethiopië door Sesostris voorstelt, is het eene konin-

(*) STRABO *p.* 1177. (†) HEROD. *II.* 100.

ningin, die als gevangene met hare zonen voor hem verschijnt (*). Eene lange rij van koninginnen, onder den titel van Candace, zal hier geregeerd hebben (†). En toen eindelijk de zetel des rijks van Meroë naar Napata, bij den berg Berkal, verplaatst werd, was het ook hier eene koningin, die onder den titel van Candace de heerschappij in handen had (‡). Op deze wijze zal het dus niet vreemd, maar echt Aethiopisch, voorkomen, als wij eene koningin ook als oorlog voerende nevens haren gemaal zien, offchoon al de geschiedenis ons daarover niets in het bijzonder bewaard heeft.

Zeer opmerkzaam is evenwel de beeldhouwkunst, die hier op eene hoogte van volkomenheid voorkomt. Zij geeft aan die op de Aegyptische gedenkstukken niets toe; in de stoutheid der standen schijnt zij haar bijna nog te overtreffen. — „Deze kolossale beelden" (zij zijn tien voeten hoog) zegt *Caillaud* (§), „zijn merkwaardig door den rijkdom hunner kleedingen, en door den stijl der teekening; hunne voeten en armen zijn sterker, dan de Aegyptische. Maar echter is het geheel in den Aegyptischen stijl." Eene dergelijke volkomenheid der kunst merkt ook *Rüppel* op de pyramiden te Kurgos op. Waren het Aethiopische kunstenaars, die deze volkomenheid bereikten? Of zijn deze gedenkstukken misschien uit het luisterrijke tijdperk van het rijk van Meroë in de achtste eeuw vóór on-

(*) Zie boven *bl.* 367. (†) Plin. *Hist. Nat. VI.* 35.
(‡) Strabo *p.* 820. *Act. Apost.* 8. 27.
(§) Caillaud *Pl. XVII*, *Explication*.

onze tijdrekening, toen de dynastie van Tirhako en Sabako ook over Opper-Aegypte den schepter zwaaide; aan welke het niet moeijelijk zijn moest, om Aegyptische kunstenaars ook naar Meroë te zenden, om ook in het vaderland zich door hunne kunstwerken te vereeuwigen? — Eerst de toekomst zal misschien daarover behoorlijk uitspraak doen (*).

Maar bijna nog merkwaardiger is de tweede plaats, thans *El Mesfura* genoemd, welker kennis en afbeelding wij aan *Caillaud* te danken hebben. „In een groot dal in de woestijn," zegt hij (†), „acht uren ver, zuidoostelijk van Chandi, en zes uren van den Nijl, zijn zeer aanzienelijke bouwvallen; zij bestaan in acht kleine tempels, die alle door gallerijen en terrassen vereenigd zijn. Het is een onmeetbaar gebouw, uit eene menigte van kamers, pleinen, tempels en gallerijen zamengesteld, en door eenen dubbelen muur omgeven. Uit den tempel van het middenpunt komt men tot den anderen door drie gallerijen of terrassen, die 185 voeten lang zijn. Ieder tempel heeft zijne bijzondere kamers. Deze gebouwen zijn lijnregt geplaatst, men telt acht tempels, negenendertig kamers, zesentwintig pleinen, twaalf trappen, enz. . . . . De

(*) Zeer merkwaardig is het, dat men hier naast de oudste gedenkstukken ook eene gaanderij in den Griekschen stijl vindt, CAILLAUD *Pl. XIII.* Voorzeker het duidelijkste bewijs van den hoogen ouderdom der andere.

(†) Uit zijne brieven in de *Nouvelles Annales des Voyages*, *Tom. XVI. p.* 128. Van de platen behooren hier *Pl. XXII–XXX.*

De bouwvallen beslaan eene plaats, welker omvang meer dan vijfentwintig honderd voeten bevat."

Maar in deze onmeetbaarheid van bouwvallen is alles naar eenen kleineren maatstaf, de gedenkstukken zoo wel als de gebruikte bouwstof. De grootste tempel is slechts achtendertig voeten lang; op de zuilen zijn figuren in den Aegyptischen stijl; andere in dezelfde gaanderij zijn gegroefd als Grieksche; op den grondslag van eene heb ik geloofd, het overschot van eenen dierenkring te erkennen. De verwoestende hand des tijds, die het oude Saba verdelgd heeft, schijnt ons het observatorium van Meroë te hebben willen bewaren; zonder ergens eene opruiming te maken, kan men het geheele plan daarvan opnemen. Men verwondert zich in alle deze overblijfsels zoo weinig hieroglyphen te vinden. Alleen de zes zuilen, die de gaanderij van den midden-tempel uitmaken, hebben hieroglyphen, al de andere muren zijn zonder beeldhouwkunst."

„Eenige honderd schreden van de bouwvallen zijn de overblijfsels van twee andere kleine gedenkstukken en de sporen van eene groote waterkom, door heuvels omgeven, die dezelve voor het zand beschermden. Men vindt hier geen spoor van eene stad, geene heuvels tot beschutting, geene begraafplaats. Had de stad Meroë hier gestaan, men zoude de pyramiden geene twee dagreizen ver gebouwd hebben. Ik geloof, dat hier de leer- of oefenschool van Meroë was, de vorm en bouworde bewijzen dit. De stad was in de nabijheid der begraafplaatsen, waar de pyramiden zijn."

Zoo verre de heer *Caillaud*. Ik wenschte in staat te zijn om den Lezers den platten grond in des-

deszelfs grootte te kunnen voorleggen (*). Doch hoop ik, dat ook het bijgevoegde kleine plan een denkbeeld van het geheel zal geven (†). Men ziet den omtrek der geheele insluiting. In het midden den hoofdtempel, maar de verscheidene zijden de neven-tempels, zoo het niet veel eer andere gebouwen zijn. Slechts de vele overdekte gangen, kamers en pleinen, konden niet geheel volkomen terug gegeven worden. De beide neven-tempels, met de waterkom, liggen iets van de omsluiting verwijderd.

Durf ik mijn gevoelen vrij en rond zeggen? *Het is de oude orakel-tempel van Jupiter Ammon.* Het beschouwen van het plan alleen moet tot dit denkbeeld geleiden. Slechts daaruit verklaart zich het zonderlinge van den aanleg. Dit doolhof van gangen en pleinen, die men doorgaan moest, eer men tot den geheimvollen tempel in het midden kwam. Bezwaarlijk kon er eene betere voorbereiding zijn, tot dat men aan het heiligdom kwam!

Maar wij hebben niet noodig om hier bij bloote vermoedens te blijven staan. Eene plaats van *Diodorus* bepaalt naauwkeurig het plaatselijke, waar de oude tempel stond, en bevestigt de vorige verklaring. Zij leert ons, dat deze tempel niet in de stad Meroë stond; maar daarvan verwijderd in de woestijn was, waar wij dien ook vinden.

Toen

(*) Cailliaud *pl. XXII.*

(†) Men zie den *platten grond.* — Bijna onwillekeurig herinnert men zich daarbij aan den Aegyptischen doolhof. Wie zal ook reeds bepalen, of ook niet hier onderaardsche aanleggen gevonden worden?

Toen in het tijdvak der Ptolemaeusſen (zoo als beneden zal getoond worden) de toenmalige heerſchers van Meroë de heerſchappij der priesters vernietigden, trok hij met eene gewapende bende naar de *afgelegene ſtreek*, waar het heiligdom met den gouden tempel ſtond; overviel de priesters en doodde hen (*). Kan men meer duidelijke bewijzen vorderen, dan dat de ligging, het gebouw en het plaatſelijke, overeenſtemmen?

De kleinheid van den hoofdtempel mag ons niet vreemd voorkomen. Wij hebben het zelfde reeds bij Ammonium in de woestijn van Libye gezien (†). Het was denkelijk ſlechts eene plaats tot bewaring van het *heilige ſchip*, dat op of tusſchen de pijlaren van het heiligdom ſtond.

De ligging in de woestijn is ons ook reeds uit het zoo even bijgebragte voorbeeld bekend, en zal nog

(*) Diodorus *l. p.* 178. Ὁ *βασιλεὺς παρῆλθε μετὰ τῶν στρατιωτῶν εἰς τὸ ἄβατον, οὗ συνέβαινε εἶναι τὸν χρυσοῦν ναὸν τῶν* Αἰθιόπων. En bij Strabo *p.* 1178. *ἐπιὼν μεθ' ὅπλων ἐπὶ τὸ ἱερὸν, ὅπου ὁ χρυσοῦς νεώς ἐστι.* — Wat heet het echter: In het heiligdom, waar de gouden tempel is? Zoo de lezing goed is, dan moet men daar onder eenen kleinen draagbaren tempel verſtaan, die mede tot de heilige zaken behoorde. Ik twijfel echter naauwlijks, dat in de plaats van *ναὸς* bij Diodorus *ναῦς* moet gelezen worden, en zoo ook bij Strabo, en overzet het dan: *Het gouden ſchip.* Dat dit in de tempels van Ammon niet mogt ontbreken, zal in het vervolg getoond worden. Men ziet ligtelijk, hoe deze bedorvene lezing ontſtond. Men vond die denkelijk reeds in de gemeenſchappelijke bron, uit welke beide geput hebben.

(†) Zie boven bladz. 217.

nog minder vreemd voorkomen, wanneer het duidelijk wordt, dat één der groote handelwegen daar voorbij liep.

Zoo de hoofdtempel reeds zoo klein was, zoo kunnen de andere zoogenoemde tempels slechts als kapellen beschouwd worden. Het is onzeker, tot welk een gebruik zij bestemd waren, zij worden uit dien hoofde door Cailliaud in de verklaring der platen met regt *constructions* genoemd. Het bijzondere was hier klein; doch het geheel was groot.

De zeldzaamheid der beelden en hieroglyphen is zeer merkwaardig. Wij zien hier geen spoor van deze Aegyptische kunst. De weinige, naauwlijks nog kenbare, figuren aan de zuilen hebben niets daarvan, ééne derzelve heeft klaarblijkelijk de breede Nubische haar-dragt (*).

In welk eene betrekking de aanleggen van Messura tot die van Naga stonden, kunnen wij slechts met waarschijnlijkheid zeggen. Als Messura de orakel-tempel was, zoo had natuurlijk die afdeeling der priesters, aan welke de bezorging van het orakel opgedragen was, hier haar verplijfplaats. Dit konde met betrekking tot het geheel slechts het geringste getal, misschien de hoogste klasse, uit deszelfs bedienaren zijn. Daarentegen wagen wij het, om Naga als den eigenlijken hoofd-zetel der kaste te beschouwen. Hier stond een aantal tempels, die niet alleen aan Ammon, maar ook aan de verwante godheden, toegewijd waren (†); hier

(*) Cailliaud *pl. XXX.*

(†) Herod. noemt Dionysos of Osiris; Strabo *l. l.* Hercules en Pan.

hier toonen zich de sporen eener stad, die het priesterkoor geschikte woonplaatsen kon verschaffen, waarvan wij in Mesfura geene sporen vinden.

Zoo stonden wij dus aan deze merkwaardige plaats, waar de Oudheid niet zelden de wieg der kunsten en wetenschappen plaatste; waar het hieroglyphen-schrift zal uitgevonden zijn; waar reeds pyramiden en tempels opstegen, voor dat Aegypte die kende. Wie doet zich zelven hier niet de vragen: Wat was hier eens? Wat ontstond hier?

Offchoon het onmogelijk is deze vragen zoo volkomen te beantwoorden, als de Lezer het zoude kunnen wenschen, zoo bieden zich toch verscheidene punten aan, die stof daartoe leveren. Gaan wij van dat uit, wat als eene zekere daadzaak daar staat, en verbinden dat gene daarmede, wat meer of min waarschijnlijk is!

Als eene zekere daadzaak staat daar, dat er, behalve de herder- en jager-volken, die westelijk en vooräl oostelijk van den Nijl tot aan den Arabischen zeeboezem een nomadisch leven leidden, naast deze rivier in het dal, door hetwelk zij stroomt, een meer beschaafd volk bestond, dat vaste woonplaatsen had; dat steden, tempels en begraafplaatsen, bouwde, welker bouwvallen ons nog thans na vele eeuwen in verwondering brengen.

Als eene zekere daadzaak mogen wij verder aannemen, dat de beschaving van dit volk voornamelijk aan hunnen godendienst, dat is, de vereering van zekere goden, verbonden was. Ook zelfs de overblijffels hunner aanleggen toonen dit nog te duidelijk, dan dat daarover eenige twijfel konde ontstaan.

Ook

Ook deze eerdienst zelf is in het algemeen niet onzeker. Het was de eerdienst van Ammon, en de met hem verwante goden. De kring dezer goden heeft omtrent denzelfden omvang, als die van den Olympus bij de Grieken; hij mag eerder nog zelfs wat grooter zijn. Hij verwijdt zich eigenlijk slechts daardoor, dat dezelfde goden in verschillende betrekkingen, en in de naar deze afwisselende eigenschappen, vooräl verscheidene hoofdsieraden, ook in eene veranderde gedaante voorkomen. Doch de vereering van Ammon is zoo de heerschende boven die der andere, dat men zijne eerteekenen, de ramshoornen, overäl verspreid ziet, en dat het zeldzaam is, dat niet ook de verwante goden ergens iets vertoonen, dat aan hem herinnert.

Zonder mij in de uitlegging der bijzondere godheden te verliezen, die ik aan de kenners der mythen overlaat, geloof ik ook nog, zonder voor tegenspraak te vreezen, eene schrede verder te durven gaan, als ik zeg, dat deze eerdienst oorspronkelijk eene vereering der Natuur was, met betrekking tot den landbouw. De groote voorwerpen der Natuur worden vereerd, in zoo verre zij dien bevorderen, of ook verzwaren en verhinderen. Dat de zon en de maan, in zoo verre zij de saizoenen en de jaren bepalen, de Nijl, de aarde, als de bronnen der vruchtbaarheid, de zandwoestijn, als de vijandin van deze, als personen voorkomen, is natuurlijk; merkwaardig is daarbij, dat op alle, tot hiertoe bekend gewordene, voorstellingen in Nubië er geene gevonden wordt, die naar onze wijze van denken de welvoegelijkheid kwetst.

 Maar

Maar deze eerdienst had nog buitendien, zoo als wij met zekerheid weten, een tweede beginsel: *Godspraken*. Ammon was de oorspronkelijke godspraak van Afrika; zoo al, gelijk naderhand in Aegypte, andere godheden godspraken gaven, zoo waren zij van zijn geslacht, zijne aanverwanten. Buiten Aegypte hooren wij evenwel slechts van godspraken van Ammon. „ Men vereert in Meroë," zegt Herodotus (*), „ alleen Zeus en Dionysos (die hij zelf voor Ammon en Osiris verklaart). Ook hebben zij eene godspraak van Ammon, en ondernemen hunne togten, wanneer en waarheen het de godheid hun beveelt." Hoe deze godspraken gegeven werden, weten wij gedeeltelijk uit berigten, gedeeltelijk uit afbeeldingen op de gedenkstukken. In het heiligdom stond een *Schip*. Op het zelve verscheidene heilige gereedschappen; bovenäl echter in het midden een draagbaar heiligdom, omgeven met gordijnen, die opgeslagen konden worden. In het zelve een beeld van den god, dat volgens Diodorus met edelgesteenten bezet was (†); echter, volgens het berigt van éénen, geene menschelijke gedaante zal gehad hebben (‡). Het schip schijnt in de groote tempels zeer prachtig geweest te zijn; Sesostris schonk' er één uit cederenhout aan den tempel van Ammon te Theben; van binnen met zilver, van buiten met goud overtogen (§).

Aan

(*) Herod. *II.* 29. (†) Diod. *II.* 199.

(‡) Curtius *IV.* 7. 23. zegt: *Umbilico similis.* Ik twijfel aan deze lezing, niet alleen wegens de getuigenis van Diodorus, als ook, om dat wij in een gedenkstuk, dat ik weldra zal aanhalen, het geheele beeld van Ammon zien.

(§) Diod. *I.* 67.

Aan het zelve hingen zilveren offerschalen benedenwaarts (*). Als er eene godspraak zoude gegeven worden, werd het door eene schaar van priesters in eene omdragt rondgedragen, en van zekere bewegingen, of van den god, of van het schip, welke beide de priesters wel in hunne magt hadden, werden de teekenen genomen, volgens welke dan de opperpriester de godspraak mededeelde (†). Zoo wel op de Nubische als Aegyptische gedenkstukken vinden wij dit schip, nu eens staande, dan eens rondgedragen, dikwijls afgebeeld; doch nooit ergens anders, dan in het heiligdom, waar deszelfs standplaats was. Op de, tot hiertoe bekend gemaakte, Nubische gedenkstukken zien wij het op twee plaatsen, te Essabua en te Derri, en op iedere twee malen. Die te Essabua zijn beide staande. Op de éénc is de tabernakel bedekt (‡); doch op de andere zonder voorhangsel; en hier komt in hetzelve Ammon op eenen stoel zittende voor; voor hem een altaar met geschenken (§). Op deze ligt voor het schip de koning op de knieën en aanbidt; op de andere gaat hij hem met een wierook-offer te gemoet. (Is het, om de godspraak raad te vragen?) In het heiligdom van het rots-gedenkstuk te Derri zien wij het ook tweemaal. Eens in eene omdragt,

(*) Zoo in Ammonium. Curt. *l. l.*

(†) Men vergelijke vooräl het verhaal van het bezoeken van Ammonium door Alexander bij Diod. *II.* 199. en Curtius *l. l.*

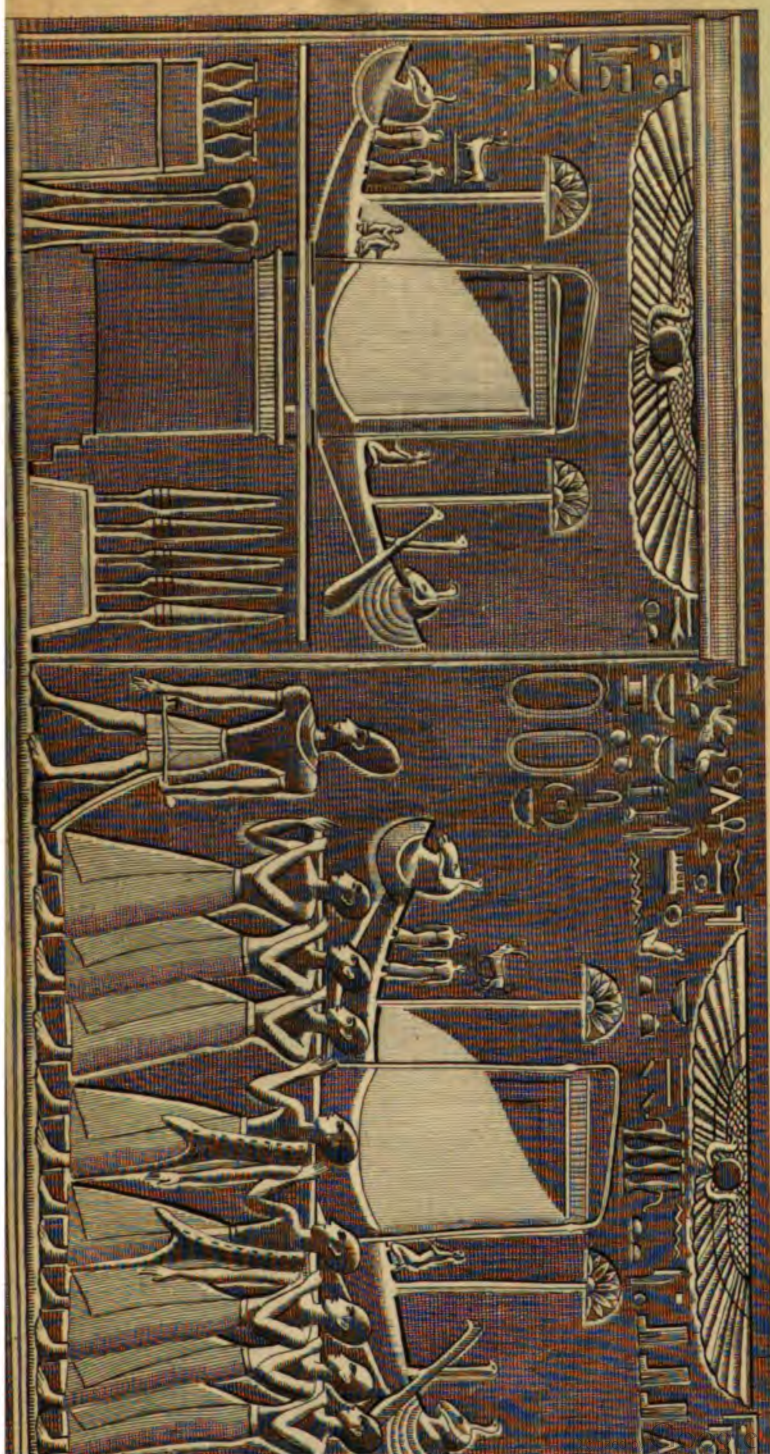
(‡) Gau *p. XLV.* B. Hier is het relief met zijne kleuren afgebeeld.

(§) Dezelfde A. Ammon komt hier voor met den ramskop.

dragt, door een aantal priesters gedragen (*); de tabernakel is bedekt; de koning komt het te gemoet en brengt reukwerk; eens stilstaande (†). In de groote Aegyptische tempels van Philae, Elephantine en Theben niet alleen (‡), maar ook op de groote Oase, ziet men dezelfde omdragt. *Het heilige schip was dus* het *godspraak-schip;* en waar wij hetzelve zien, moeten wij besluiten, dat de godspraak van Ammon daar was, of zijn moest. — Maar, vraagt men met regt, van waar dan toch het denkbeeld van een schip? Het antwoord daar op schijnt zich van zelve aan te bieden. Zoo wij reeds gezien hebben en nog verder zien zullen, hoe de vereering van Ammon zich door het stichten van tempels en volkplantingen langs den Nijl uitbreidde, zullen wij dan in dit schip en in de omdragt iets anders dan *de zinnebeeldige uitbreiding van dezen eerdienst langs dezen weg* zien? Verklaart zich dan niet van zelve de voorstelling van het geheel, als van het bijzondere? Verklaart zich dan niet de zoo menigvuldige herhaling, daar deze uitbreiding volgens het voorschrift der godspraak geschiedde, en als een heilige pligt beschouwd werd?

Zekerlijk waren deze godspraken de hoofdsteunsels van dezen eerdienst, En wanneer wij met dezen de gesteldheid van het plaatselijke in verband brengen, dan gaat er over den oorsprong van denzelven reeds een groot licht op. De vruchtbaarheid is hier, zoo als in Aegypte, tot den oever van den

(*) Gau *Pl. LI.* C. (†) Dezelfde *Pl. LII.*
(‡) *Description d'Egypte, Pl.* 13. 37. 69.

den Nijl bepaald. Op eenen geringen afstand daar van daan begint de woestijn. Hoe kon het anders zijn, dan dat langs de oevers van de rivier de menschen zich in groote menigten ophoopten, waar de doerra, bijna het eenige koorn, dat hier verbouwd wordt, groeide? En zoo zij van den opbrengst van deze beperkte landen hunne eerste behoeften moesten voldoen, was het ontstaan van eene vereering der Natuur, die daarop betrekking had; dan niet natuurlijk? Maar bij dit alles kwam nog eene andere hoogst gewigtige omstandigheid. Meroë was tevens, zoo als ik in de volgende afdeeling bewijzen zal, het voornaamste handel-land van dit werelddeel. Het was de hoofdzetel van den grooten karavanen-handel, dien eens Aethiopië met het noordelijke Afrika en Aegypte, zoo als ook met Gelukkig-Arabië en zelfs Indië, voerde. Maar eer wij op deze onderwerpen komen, willen wij vooraf nader onderzoeken, wat de uitdrukkelijke getuigenissen der Ouden ons van de geschiedenis en den toestand van Meroë melden.

Volgens hun berigt was Meroë een Staat, die zijne vaste inrigtingen en wetten, zijne opperhoofden en regering had. Maar de vorm van dezen Staat was dezelfde, dien wij bij zoo vele andere rijken in deze zuidelijke streken wederom vinden; het was een priester-staat; de regering was in handen van eenen priester-stam of eene priester-kaste, die uit haar midden eenen koning verkoos. Ik geef hier eene overzetting van de getuigenis van *Diodorus*, die onder alle de uitvoerigste en bepaaldste berigten aan ons heeft nagelaten.

„ De wetten der Aethiopers ," zegt hij (*), „ zijn in vele andere opzigten van de wetten van andere volken onderfcheiden, maar voornamelijk in de keus hunner koningen. De priesters namelijk verkiezen uit hun midden de voornaamfte uit, en wien van deze de godheid (Jupiter Ammon) bij eene groote feest-plegtigheid beftemt, wordt door het volk tot koning gemaakt. Hetzelve valt als dan oogenblikkelijk voor hem neder, en bewijst hem eene goddelijke hulde, dewijl hem door den wil der goden het rijksgebied overgegeven is. De nieuw verkozen koning nu geniet dan al de uiterlijke voorregten met opzigt tot zijne leefwijze, die hem door de wetten ingewilligd zijn. Hij mag niemand noch beloonen, noch ftraffen, dan in zoo verre dit met de voorouderlijke gebruiken en met de wetten overeenftemt. Het is eene gewoonte bij hen, om geenen der onderdanen met den dood te ftraffen, ook zelfs dan, wanneer hij des doods fchuldig verklaard wordt; maar men zendt aan den misdadiger éénen der geregtsdienaars, die hem het teeken des doods overbrengt. Als de misdadiger dit teeken ziet, gaat hij aanftonds naar zijne woning en beneemt zich zelven het leven. Maar de gewoonte der Grieken, om zich door de vlugt in een naburig land aan de ftraf te onttrekken, is dáár niet geoorloofd. Men verhaalt, dat de moeder van eenen zoodanigen misdadiger, die dit beproeven wilde, hem met haren eigenen gordel verworgde, ten einde hare maagfchap voor deze nog

(*) Diod. *I. p.* 177. *enz.* Hier wordt van *Meroë* gefproken.

nog grootere schande te behoeden. Doch het zonderlingste van alles is de inrigting, die den dood van den koning betreft. De priesters te Meroë namelijk, die den dienst der goden waarnemen, en die den verhevensten en voornaamsten rang bezitten, zenden, indien zij dit goed vinden, eenen bode naar den koning, die hem het bevel brengt, om te sterven. Zij melden hem, dat dit door de goden bevolen is, en het den sterveling niet vrij staat, om zich aan derzelver raadsbesluiten te onttrekken; en wat zij anderzins nog meer goed vinde hierbij te voegen, als beweeggronden, die voor eenen zwakken geest, die aan oude gebruiken gewoon is, en niets daar tegen in weet te brengen, genoegzaam overtuigend zijn."

Deze oorspronkelijke vorm van den Staat duurde voort tot op de tijden van den tweeden Ptolemaeus en onderging toen eene omwenteling, die niet minder zonderling, dan deszelfs vorming is. Het licht der Grieksche wijsbegeerte drong bij het groote verkeer met Aegypte tot in Aethiopië door. De toenmalige koning *Ergamenes*, deze heerschappij der priesters moede, overviel de priesters in hun heiligdom, doodde die, en verhief zich zelven tot hunnen wezenlijken koning (*). Eene uitwerking van de Grieksche verlichting — of ook misschien van de heerschzucht der koningen — die men in deze afgelegene oorden naauwlijks zoude verwacht hebben.

Uit de geschiedenis van dezen Staat, *voor* de zoo even gemelde omwenteling, zijn slechts weinige be-

(*) Diod. *I. p.* 178.

berigten overig gebleven, die evenwel toch deszelfs hoogen ouderdom en vroegeren luister aantoonen. „Door de oorlogen met de Aegyptenaren," zegt Plinius (*), „werd Aethiopië verwoest, terwijl het bij afwisseling heerschte en dienstbaar was; beroemd en magtig tot aan den Trojaanschen oorlog, toen Memnon regeerde. In de tijden van zijne regering" gaat hij naderhand voort, „zal Meroë 250,000 gewapende manschappen en 400,000 nering en handtering doende (artifices) gehad hebben. Men telt ook thans nog daar vijfenveertig koningen." Al verliezen zich ook deze berigten in het duistere van den mythen-tijd, zoo kunnen wij toch, als wij in de geschiedenis terug gaan, eenige zekere tijdsbepalingen geven. In het Perzische tijdperk was Meroë zekerlijk vrij en onafhankelijk, en een aanzienelijke Staat, daar Cambyses zoo groote toerustingen tot zijnen mislukten togt maakte (†). Gedurende de laatste dynastie der Pharao's uit Sais onder Psammetichus en zijne opvolgers, was niet alleen het rijk van Meroë in wezen, offchoon zijn zoon Psammis eenen togt tegen Aethiopië ondernam; maar wij hebben eene gewigtige daadzaak, die zelfs over den toenmaligen omvang van het rijk naar het zuiden hier ons opheldering geeft; het verhuizen van de Aegyptische pries-

(*) Plinius *H. N. VI.* 29.

(†) Herod. *II.* 25. De berigten bij *Strabo*, 1139 en op de aang. pl., volgens welke Cambyses tot aan Meroë zal gekomen zijn, laten zich misschien met die van Herodotus vereenigen, als men daar onder het noordelijke Meroë bij den berg Berkal verstaat, waar van beneden.

priester-kaste. Zij trok naar Meroë, welks koning haar woonplaatsen aan de bronnen van den Nijl in het landschap Gojam (zoo als ik beneden toonen zal) liet aanwijzen, welks onrustige inwoners uit hun land verdreven werden (*). Zeker strekte zich dus toen het gebied der heerschers van Meroë tot daar toe uit; maar hunne heerschappij aan de grenzen was onzeker, bij de herder-volken, die daar zwierven, en moest door volkplantingen bevestigd worden. Gaan wij nu nog eene eeuw verder terug, tusschen 800 en 700 voor Chr., zoo komen wij in het luisterrijke tijdperk van dat rijk, dat met de verdeelde rijken van Juda en Israël, vooräl met de regering van Hiskia, en den leeftijd van Jezaias, 750 tot 700, gelijktijdig is, waar deswege de Jaarboeken der Joden en de Godspraken der profeten ons een licht ontsteken (†), in verband met Herodotus. Dit is het tijdperk, waarin de drie magtigste koningen, *Sabako*, *Seuechus* en *Tarhako*, als veroveraars optraden, en hunne wapenen tegen Aegypte wendden, en dit land, ten minste Opper-Aegypte, aan

(*) Herod. *II.* 30.

(†) De tijdrekenkundige zwarigheden, die bij de vergelijking der Aegyptische en Joodsche tijdrekening ontstaan, heeft Gesenius voorgeslagen daardoor weg te nemen, dat de regering van Pharao Neko in plaats van op 6 jaren op 46 gerekend werd, waardoor het tijdperk van Psammetichus en de Dodecarchie zoo veel terug geplaatst werd. Wij moeten afwachten, of de nieuwste ontcijferingen van de Aegyptische gedenkstukken hierover eenig licht verspreiden zullen. Doch zeker blijft de opgaaf, die het luisterijke tijdperk van Meroë tusschen 800 en 700 stelt.

aan zich onderwierpen, waar de ongelukkige tijden, die de Dodecarchie voorafgingen, de verovering verligteden. Volgens Eusebius (*) regeerde Sabako twaalf, Seuechus insgelijks twaalf, Tarhako twintig jaren; bij Herodotus, die slechts Sabako kent, wien hij eene regering van vijftig jaren geeft, schijnt deze naam de plaats van deze geheele dynastie te vervangen, die niet zelden naar den eersten genoemd wordt. Uitdrukkelijk zegt Herodotus (†), hij heeft Aegypte ontruimd op bevel van zijne godspraak in Aethiopië. Men ziet hier dus uit, hoe groot zelfs bij deze veroveraars hunne afhankelijkheid van de godspraak van Ammon in hun vaderland was, aan welke zij, zelfs afwezend en als beheerschers van eenen veroverden Staat, gehoorzaamheid bewezen. Maar Sabako wordt ook door hem geenzins als barbaar of tijran, maar als weldoener door het aanleggen van dijken, afgeschilderd. De leeftijd van Seuechus en Tarhako bepaalt zich door de Joodsche geschiedenis. Seuechus was de tijdgenoot van Hosea, koning van Israël, wiens regering in het jaar 722 eindigde, en van Salmanassar(‡). Tarhako was de tijdgenoot van deszelfs opvolger Sanherib, en schrikte dezen in het jaar 714 door het gerucht alleen van zijnen aantogt tegen hem af (§). Maar ook aan de Grieken bleef zijn naam niet onbe-

(*) Chronic. *Tom. II.* 181. Cf. Marsham *Chronic. p.* 435.

(†) Herod. *II.* 137–139.

(‡) *Boek der Koningen II.* 17. 4. Hij heet in onze overzetting *So*; doch de naam kan ook *Seve* gelezen worden. Men zie Michaelis. Hij wordt hier ook koning van Aegypte genoemd.

(§) *Boek der Koningen II.* 19. 9.

bekend. Als veroveraar, die tot Europa en tot aan de zuilen van Hercules voortgedrongen is, dat is, als groote veroveraar, wordt hij door Eratosthenes bij Strabo (*) vermeld. Zeker dus bestond in dezen tijd het rijk van Meroë als een magtige Staat. Maar even zoo vinden wij het ook, wanneer wij twee honderd jaren terug treden. Onder Asa, den achter-kleinzoon van Salomo, die evenwel reeds twintig jaren na zijnen dood 955 aan de regering van het rijk van Judea kwam. Tegen hem, heet het in de Jaarboeken der Joden, trok op Serah de Moor, met eene legermagt van 1,000,000 man en 300 wagenen (†). Wanneer ook dit getal niets verder dan een groot leger beteekent, zoo geeft het toch een bewijs voor de magt van het rijk, dat toen misschien ook Gelukkig-Arabië omvattede. De krijgswagens nu, die in Arabië nooit in gebruik waren, doelen duidelijk op Aethiopië. De togt van Serah valt in het begin der regering van Asa voor; dus omtrent 950 v. Chr., en daar zulk een rijk zeker niet geheel nieuw zijn kon, zoo komen wij, geleid door zekere historische opgaven, tot in den leeftijd van Salomo, omtrent 1000 v. Chr., en terwijl wij nu het Trojaansche tijdperk naderen, bevat Plinius opgaven, offschoon slechts op den mythe van

(*) STRABO *p.* 1007.

(†) *II. Chron.* 14. 9. Men zie de aanmerkingen van *Michaelis*. Hij zet het over *Cuschiten*, welke naam zoo wel de bewoners van Gelukkig-Arabië als van Aethiopië omvat; doch merkt uitdrukkelijk aan, uit de vergelijking met *II. Chron.* 16. 8, dat hij koning van Aethiopië moet geweest zijn; misschien echter ook van Gelukkig-Arabië.

van Memnon gegrond, van geschiedkundig gewigt. Zwijgen nu hooger op de jaarboeken der schrijvers, zoo beginnen de gedenkstukken te spreken en bevestigen de hooge oudheid, die het algemeene gevoelen en het verhaal aan Meroë toekennen. Op verscheidene der Nubische gedenkstukken werd reeds de naam van den grooten Ramesses of Sesostris gevonden; dat hij de veroveraar van Aethiopië werd, is uit de schrijvers bekend (*). Zijn leeftijd kan niet later dan in de vijftiende eeuw vóór het begin onzer jaartelling gesteld worden. Maar ook uit de dynastie, die vóór hem regeerde, hebben wij den naam Thutmosis in Nubië gevonden (†), en wèl op één der oudste gedenkstukken in Amada. Op dit beeldwerk nu, zoo als in dezen optogt, die de overwinning over Aethiopië in het aanbieden van den buit voorstelt, komt een beschaafd volk voor, dat met de kunsten des vredes geenzins onbekend, en dus reeds zeer oud is. Zoo klimmen wij bijna tot den leeftijd van Moses op; in welken de Joodsche overlevering aan niemand anders, dan aan Moses zelven, de verovering van Meroë toeschrijft (‡). Overeenstemmend hier-

(*) Herod. *II.* 110. Strabo 1146. Dat de Pharao's als veroveraars in Aethiopië indrongen, kan wel in geenen leeftijd minder vreemd voorkomen, dan in den onzen, waarin wij hetzelfde schouwspel zien. Naauwlijks had de tegenwoordige heerscher van Aegypte zich in deszelfs bezit gevestigd, of liet ook reeds door zijnen zoon Ismael Pacha dezelfde verovering ten uitvoer brengen, die niet alleen tot Meroë, maar nog eens zoo ver tot Singue 10° N. B. voortdrong. (†) Zie boven bl. 374.

(‡) Men zie het romaneske verhaal van zijnen togt tegen Meroë bij Joseph. *Ant. Iud. II.* 10.

hiermede schreef het verhaal der Aegyptische en Aethiopische priesters aan Meroë zelve de grondvestiging der Aegyptische Staten toe. Doch wie zal hier nog verder kritische zekerheid vorderen? Maar de geschiedenis zelve heeft ons tot de tijden van het ontstaan der oudste Staten terug gevoerd, en heeft zoo veel ons getoond, dat ook Meroë tot dezelve behoorde.

In eenen Staat, welks regering voor ons zooveel vreemds bevat, zal men ook met betrekking tot het volk of de onderdanen hetzelfde vermoeden. Men zal hier geen beeld verwachten, hetwelk aan een beschaafd Europeesch koningrijk gelijkvormig is. Veel eer levert Meroë ons dezelfde beschouwing op, die ook tegenwoordig de meeste Staten van het binnenste van Afrika ons aanbieden; eene menigte kleine volken van de verschillendste leefwijze, met of zonder vaste woonplaatsen, vormen daar een zoogenoemd koningrijk, hoe zeer de algemeene staatkundige band, die hen verbindt, ten uiterste los en dikwijls naauwlijks voelbaar is (*). In Meroë was deze band van eenen dubbelen aard; *godsdienst*, dat is, een zekere eerdienst, die voornamelijk op *godspraken* gegrond was, en *handel*; onbetwistbaar de sterkste banden, die, na eene geweldige onderdrukkking, de barbaren boeijen kunnen. Deze eerdienst, met godspraken verbonden, bevredigde hunne nieuwsgierigheid en hun bijgeloof; even als de handel hunne zinnelijke behoeften. Eratosthenes heeft ons een naauwkeuriger ta-

(*) Men zie de beschrijving van het koningrijk *Bornu* in *Proceedings of the African association p.* 189. enz.

tafereel van de inwoners van Meroë van zijnen tijd ontworpen (*). Volgens zijne berigten, bevattede het eiland eene menigte ſtammen, van welke ſommige eenigen landbouw hadden, andere herders, en wederom andere jagers waren. Ieder hunner verkoos die leefwijze, die voor de woonplaats, welke hij in bezit had, de geſchiktſte was.

De Nomadiſche volken, die noordwaarts van Meroë in Nubië woonden, waren niet meer aan dezen Staat onderworpen (†). Maar het gebied over Nomaden kan zelden door vaste grenslijnen bepaald worden, en het zoude te voorbarig zijn, om dat gene, wat Eratoſthenes van zijnen tijd zegt, op alle voorafgaande eeuwen te willen toepasſen; inzonderheid daar wij uit de gedenkſtukken weten, dat de heerſchers van Meroë met deze Nomadiſche volken in bijna aanhoudende oorlogen leefden. Ten westen werd Meroë door zandwoestijnen begrensd, die het van *Darfur* ſcheiden, hetwelk in oude tijden onbekend bleef; en oostelijk woonden de wilde Shangalla's, en de Troglodyten of de ſtammen der Biſcharies, in de gebergten, als naburen, die van de *ſtad* Meroë 10 of 12 dagreizen afgelegen waren (‡). Het ſchijnt niet, dat deze nog onderdanen van Meroë geweest zijn, daar zij, volgens de hier boven gemaakte aanmerkingen, hunne eigene opperhoofden of koningen hadden.

Daar-

(*) STRAB. *p.* 1177.

(†) Dit wordt uitdrukkelijk verzekerd door ERATOSTHENES bij STRABO *p.* 1194.

(‡) ERATOSTHENES, *apud* STRAB. *l. l. p.* 1134.

Daarentegen paalde ten zuiden aan Meroë eene provincie, die door een buitengewoon toeval door eenen talrijken stam *Aegyptische kolonisten* bezet was. Toen Psammetichus in Aegypte door de hulp van buitenlandsche huurbenden tot de alleenheerschappij geraakte, stond het talrijke gedeelte van den Aegyptischen soldaten-stam tegen hem op, die ook reeds in de vroegere onlusten, waarin de priester-kaste den baas wilde spelen, en eenen tijd lang wezenlijk speelde, gevoelig was beleedigd geworden. — Deze Aegyptische krijgslieden — die men, in zoo verre zij tot het voorname gedeelte der natie behoorden, den Aegyptischen adel noemen konde, als men niet te ligt valsche nevendenkbeelden aan dezen naam hechtede — wilden liever hun vaderland verlaten, dan zich naar de nieuwe orde van zaken voegen, die met de regering van Psammetichus in Aegypte een begin nam. Vruchteloos poogde de koning hen terug te houden, zij bespotteden hem, en weken ten getale van 240,000 man, uit. Dit geschiedde in het jaar 650 v. Chr. Zij weken naar Aethiopië en verzochten den koning van Meroë, om hun eene nieuwe woonstede te vergunnen. Men nam hen gewillig op, en ruimde hun een land in, welks inwoners, uit hoofde van vroegeren onrustigen aard, verdreven werden, ten einde voor hen plaats te maken. Dit land was volgens verscheidene opgaven de tegenwoordige provincie *Gojam*, een eiland even als Meroë, dat de Nijl door de sterke kromte vormt, die hij aanstonds bij zijnen oorsprong maakt, terwijl hij bijna in eenen volkomen cirkel tot nabij zijne bronnen terugkeert.

Hier zettede deze talrijke volkplanting zich neder en vormde eenen afzonderlijken Staat, die echter van Meroë afhankelijk was, en door onderkoningen, of veel eer — ten minste in lateren tijd — door onderkoninginnen geregeerd werd. Reeds volgens de berigten van Herodotus, bragten zij de beschaving onder de daar zijnde Aethiopische stammen tot stand. Zij werden de aanleggers van steden, onder welke *Sembobytis* de voornaamste was; eene andere werd *Esar* genoemd. Hun Staat, die verscheidene eeuwen duurde, breidde zich verder oostwaarts tot aan het gebergte uit, en nog in de latere geschiedenis dezer landen worden er zeer duidelijke sporen van denzelven gevonden (*).

Alzoo omvattede de Staat van Meroë eene menigte van zeer verschillende stammen of volken, die gezamenlijk door den band eener gemeenschappelijken eerdienst omslingerd werden, die in de handen van den meest beschaafden, en daardoor heerschenden, stam, den priesterstam, berustte. Maar nog altijd blijft deze vraag onbeantwoord, welke mijne Lezers misschien reeds beantwoord verwachteden: Tot welk

(*) Ik moet mijne Lezers verzoeken, om deze aanmerkingen als resultaten van een zorgvuldig historisch onderzoek te beschouwen, die ik in derzelver geheelen omvang en met derzelver bewijzen bij eene andere gelegenheid heb medegedeeld. *Commentat. Societ. Scient. Goetting.* T. *XII.* p. 48 etc. De plaatsen der Ouden, op welke ik mij vooral beroep, zijn HEROD. *II.* 30., PLIN. *H. N. VI*, 29, 30, en STRABO p. 1134. Men zie des Schrijvers *Historische Werken III.* p. 323.

welk een volk behoorde deze heerſchende priester-kaste? Was zij inheemsch, of was zij van buitenlands hier gekomen? Den oorſprong en de herkomst van deze beſchaafde en heerſchende kaste, door uitdrukkelijke geſchiedkundige getuigeniſſen te bewijzen, is eene onmogelijkheid. Het bevolken, en de vroegere verhuizingen der volken naar deze afgelegene oorden, loopen te ver boven de tijden der geſchiedenis, dan dat men hier meer dan enkele vermoedens zou durven verwachten. Zoo veel weten wij echter, zij zelven hielden zich geenzins voor een buitenlandsch, maar voor een oorſpronkelijk inheemsch volk (αὐτόχθονες), en dit geloofde ook de Aegyptiſche priester-kaste (*). Meer kan men uit hunne getuigenis niet opmaken. De verdere weg, dien wij te bewandelen hebben, komt mij dus voor die te zijn van het onderzoek; of dat gene, wat wij van dezen ſtam weten, evenwel ons nog dringt, om het binnendringen van eenen vreemden ſtam aan te nemen; dan of wij in de nog aanwezige overblijfſels der volken de nakomelingen van dezen ſtam nog kunnen herkennen? Wij kennen dien ſlechts uit de gedenkſtukken, die dezelve ons nagelaten heeft; doch op deze in tallooze afbeeldingen, die ons in ſtaat ſtellen, om deszelfs uitwendig karakter te beoordeelen. Bij dezen vertoonen zich altijd dezelfde gelaatstrekken, dezelfde geſtalte (†), dezelfde kleur en, ofſchoon

(*) Diod. *I. p.* 178.

(†) Slechts bij de weinige beelden in de graven in de rotſen iets verſchillende; doch die over het algemeen de kindsheid der kunst verraden.

ſchoon met menigvuldige afwisſelingen, toch over het geheel genomen ook dezelfde rijke kleedingen. De gelaatstrekken hebben overäl niets negerachtigs; zij vormen een ſchoon aangezigt; het ligchaam is lang en ſlank; het haar regt nederhangend of gekruld; de kleur roodachtig-bruin. Dat de kleur op de geſchilderde reliefs alzins naar de volken genomen werd, die zij voorſtelden, kan niemand in twijfel trekken, die de afteekeningen van Belzoni uit het geopende konings-graf gezien heeft (*). Ik wil daarom niet ſtaande houden, dat de kleur in de natuur geheel naauwkeurig dezelfde was; de kunſtenaars werden hier door hunne verwen beperkt. Maar met overtuiging beweer ik, dat deze ſtam, noch een witte, noch zwarte was, maar met eene bruine kleur tusſchen deze beide ſtond. Ik geloof dien in den *Nubiſchen ſtam* weder te vinden. Zoo de kleur ook al door de vele vermengingen met neger-ſlavinnen iets donkerer geworden is, zoo ziet men toch in hen dezelfde geſtalte, het zelfde aangezigt, en dezelfde zedelijke aanleggen, zoo verre dit bij hunne tegenwoordige ontaarding nog mogelijk is (†). Zij waren eens, volgens Strabo (‡), een magtig volk, dat aan beide zijden van den Nijl zich uitbreidde. Thans zijn zij wezenlijk, terug gedrongen in het Nijl-dal, bijna nog maar het overſchot van een volk; maar geheel heeft men hen toch niet kunnen uitroeijen. Hunne oude beſcha-

(*) Zie boven bl. 392.

(†) Men vergelijke de berigten, die boven bl. 320 uit *Burkhardt* en andere over hen medegedeeld zijn.

(‡) Strabo *p.* 1134. 1135.

schaving was aan hunnen eerdienst verbonden, en moest met dezen te grond gaan; vermengingen met vreemdelingen, oorlogen, verdrukkingen deden het overige; wat kunnen wij meer dan slechts eene zwakke schaduw van dat gene verwachten, wat zij eens waren (*)? Maar wie hunne afbeeldingen in de nieuwe reizen met die op de reliefs verge-

(*) En toch is het zekerlijk zeer merkwaardig, dat zelfs nog thans in deze streken overblijfsels eener priester-kaste aanwezig zijn; het schijnt, als lag er iets in het plaatselijke, dat daartoe aanleiding gaf. Men leze, wat BURKHARDT, *Travels in Nubia p.* 266 enz., van het bestuur der priesters in *Damer*, eene stad van 500 huizen aan den zuidelijken oever van de Takazzé of Mogren, kort vóór deszelfs uitwatering in den Nijl, dus reeds op het eiland Meroë, verhaalt. Hier is de heerschappij (het is een kleine, maar onafhankelijke Staat) in de handen van eenen opperpriester (Faky el Kebir), die te gelijk overigheidspersoon en overbrenger der godspraak is. De plaats is erfelijk in eene familie. Hij leeft in zijne woning als een heremiet; de namiddag is voor de werkzaamheden bepaald. De woning is eene zeer bekrompen cel; doch daar naast is eene kapel. De opperpriester was een eerwaardig grijsaard in het wit gekleed. Onder hem stonden vele Faky's van verschillenden rang, die ook meer of min voor heiligen gehouden werden. Men vindt hier verscheidene scholen, tot welke vele jonge lieden uit Darfur, Sennaar en Sudan komen, om in den koran en de wetten onderwezen te worden. De scholen zijn op eene opene plaats bij de groote moské. — Men plaatse in de plaats van deze eenen tempel van Ammon, en in de plaats van den koran en de wetten de boeken van Hermes en priesterlijke gebruiken; gelooft men dan niet in eene van deze oude priester-

gelijkt (*), vindt toch in hen dezelfde vormen der gelaatstrekken en geſtalte weder. Nog heden dragen zij dezelfde wapenen, de lange dikwijls dubbele ſpeer, het groote ſchild uit de huid van den hippopotamus, waardoor de profeet hen reeds doet kenmerken (†), met hetwelk zij op de gedenkſtukken zoo dikwijls voorkomen; en als zij hunne prachtige kleeding met een ligter kleed verruild hebben, zoo was evenwel dit, overeenkomſtig het luchtgeſtel, meer ſieraad dan eigenlijke kleeding. Ik geef toe, dat al deze kenteekenen ſlechts waarſchijnlijkheid, geene hiſtoriſche zekerheid, geven. Maar ik zal die zoo lang voor de ware houden,

tot

koloniën te zijn? — „De belangen van deze kleine prieſter-ſtaat," gaat *Burkhardt* voort, „worden zeer ſchrander waargenomen. Alle naburige volken, zelfs de verraderlijke Bisharies, hebben eerbied voor de Faky's. Zij vreezen, dat zij hun den regen ontnemen; lieden uit Damer worden nooit door hen beleedigd. Het is ook een handel-Staat. Karavanen van Damer gaan van tijd tot tijd naar Dongola, Chandi en Suakem aan den Arabiſchen zeeboezem; want verſcheidene der Faky's zijn ook kooplieden. In het algemeen houden karavanen hier gaarne eenigen tijd ruſt; want het land is goed bebouwd, en men vindt hier levensmiddelen. Twee Faky's geleiden dan de karavanen midden door de roovervolken. Alleen het gezigt van hen, als zij ongewapend voor uit gaan, geeft volkomene veiligheid." — Kan men een beter bewijs voor de juiſtheid onzer voorſtelling der oude prieſter- en handel-Staten, hunnen oorſprong en hunne beſchaving, wenſchen? Zal men het nu begrijpen, hoe prieſter-koloniën den handel konden leiden?

(*) Men zie die bij Legh en anderen.

(†) Jerem. 46, 9.

tot dat men een meer waarschijnlijk gevoelen kan bijbrengen.

Aan deze vraag verbindt zich van zelve eene andere, die tot hiertoe nog niet beantwoord is; ofschoon ik mag hopen, dat de stof tot beantwoording van dezelve reeds in het tot hiertoe verhandelde grootendeels zal bevat zijn. De vraag namelijk: Of Aethiopië, en met name Meroë, de moeder der beschaving geweest is, die zich van daar over Aegypte verspreidde; dan of omgekeerd Aethiopië zijne beschaving uit Aegypte gekregen heeft? — Ik zoude gelooven, dat men bij onze tegenwoordige kennis der gedenkteekenen, in verband met de sporen in de geschiedenis, het daarover niet oneens zal kunnen zijn, als men vooraf een daar bij voorkomend misverstand uit den weg ruimt. Men schijnt aan hen, die van gevoelen zijn, dat alzins de zetel van deze beschaving — of, wat hetzelfde beteekent, de vereering van Ammon met haar toebehooren — in Meroë geweest is, en zich van daar den Nijl af naar Aegypte, en wel eerst naar Opper-Aegypte, uitgebreid heeft, waar zij in Theben hare volkomene vorming en beschaving kreeg, de stelling te willen opdringen, als of dit juist in die volgorde, als wij thans de gedenkteekenen kennen, als ware het schrede voor schrede geschied is. Eene zulke stelling zoude evenwel niet alleen met de gedenkteekenen — zoo als dit uit het vorige reeds blijken zal — maar ook met de geschiedenis strijden. Wij weten uit de geschiedenis, dat de beheerschers van Meroë op zekere tijden ook koningen van Aegypte, ten minste van Opper-Aegypte, geweest zijn, zoo als wij tevens weten, dat verscheidene

der Pharao's ook hunne heerschappij over Aethiopië uitgebreid hebben. Hoe kan het dus anders zijn, dan dat eene onderlinge verkeering tusschen beide landen plaats had; en daar de oprigting der gedenkstukken, tempels en hunne toebehooren, een zoo wezenlijk kenteeken van den eerdienst van Ammon was, dat de Pharao's, als zij over Aethiopië regeerden, hier zoo wel als in Aegypte, zich door gedenkteekens poogden luisterrijk te maken? Ik geloof dit reeds door de reliefs bewezen te hebben, die de wanden der Nubische tempels versierden, en zoo wel door de hooge volmaaktheid der kunst, als door de voorwerpen, die zij voorstellen, het bewijs geven, dat zij uit dit bloeijendste tijdperk van de heerschappij der Pharao's zijn. En wie zoude het wagen durven om tegen te spreken, dat zelfs eenige dezer tempels hun werk zijn?

Wie dus de beschaving van Aegypte en Aethiopië, en met name van Meroë, afleidt, zal niet meer willen staande houden, dan dat eenige volkplantingen van deze priester-kaste zich van Meroë naar Aegypte uitgebreid hebben. Dit geschiedde volgens de godspraak van Ammon. „ Zij ondernemen hunne togten (*)" zegt Herodotus, „ wanneer en waarheen de godheid het hun beveelt." Dat het stichten van volkplantingen over het algemeen naar de be-

(*) Herod. Στρατεύονται is zijne uitdrukking. Het stichten van zulke volkplantingen, in het midden van wilde volken, moest zeker dikwijls met oorlogen verbonden zijn. De krijgstogten van eenen priester-Staat hebben evenwel de uitbreiding van zijnen eerdienst tot een natuurlijk doel, dewijl zonder dezen geene veroveringen bestaan kunnen.

bevelen der godspraken in de oude wereld plagt te geschieden, is eene zaak al te bekend, dan dat het noodig zoude zijn, om daarvoor eerst bewijzen bij te brengen. Doch deze godspraken stonden onder eene hoogere leiding der opper-priesters, of misschien der koningen, of van beide; en met zekerheid mogen wij daaruit besluiten, dat deze volkplantingen niet naar het bloot toeval, maar volgens keus en tot bepaalde doeleinden, aangelegd werden. En dit bevestigen de geschiedenis en de gedenkteekenen.

Ééne dezer volkplantingen, de naaste bij Meroë ten noorden, is ons nu eerst bekend geworden. Zij is die bij den berg *Berkal* (*). Hier staat klaarblijkelijk als ware het een tweede Meroë; ja zelfs de naam is hier in wezen gebleven; want het dorp heet thans nog *Merawé*. Hier zijn de overblijfselen van twee tempels, aan Osiris en Ammon toegewijd. De grootste, met eene allee van sphinxen en al de afdeelingen van de groote Aegyptische tempels, overtreft in omvang en volmaaktheid dien in den moeder-Staat (†). De kleinste, door Caillaud een Typhonium genoemd, vertoont noch in zijn heiligdom Ammon met zijn geheel gevolg (‡). Maar wat buiten den naam deze plaats het duidelijkste als eene volkplanting van Meroë doet kennen, is het kerkhof van pyramiden, met bijna even zoo ve-

(*) De berg *Barkal* ligt aan de oostzijde van den Nijl; de gedenkstukken aan deszelfs voet. Wij kennen deze thans door de afbeeldingen en platte gronden van Caillaud *Pl. XLIX–LXXIV.*

(†) Caillaud *Pl. LXVII.* (‡) Dez. *Pl. LXXI.*

vele, maar nog grootere, pyramiden, dan te Assur (*). Het zijn de eenige, die men tusschen Meroë en Aegypte vindt. De reliefs der tempels hebben betrekking op den eerdienst van Ammon. Een held of koning offert hem eene schaar gevangenen aan den voorhof (†). In de binnenste voorstelling zijn rijke offeranden van vruchten, vee en andere dingen. In het voorgebouw der pyramiden Osiris, als koning der beneden-wereld, wien insgelijks offeranden gebragt worden (‡). Hier stond de latere residentie, — waarschijnlijk sedert de tijden der Ptolemaeussen — die den naam van *Napata* had, en nog ten tijde van Nero, toen de Romeinen haar innamen en verwoesteden, de zetel der toenmaals hier heerschende koninginnen onder den titel van *Candace* was (§). Eene tweede dezer volkplantingen was, volgens de uitdrukkelijke getuigenis van Herodotus (*), *Ammonium* in de woestijn van Libye, hetwelk, zoo als wij uit het boven vermelde weten, niet alleen eenen tempel en een orakel had, maar veeleer eenen kleinen Staat vormde, in welke ook de priester-kaste, die uit haar midden eenen koning verkoos, even als in Meroë, de heerschende was (**). En, volgens zijn berigt, was deze volk-

(*) CAILLAUD *Pl. LVI. LVII.* Ook daartegen over aan de westzijde van den Nijl bij *Nuri* is eene groep van pyramiden. CAILLAUD *Pl. XLVII.* (†) Dez. *Pl. LXI.*

(‡) Dez. *Pl. LIII. LIV. LV.*

(§) PLIN. *H. N. VI.* 35. Men vergelijke MANNERT *X. p.* 220.

(*) HEROD. *II.* 42.

(**) Eene beschrijving van dezen merkwaardigen Staat wordt gevonden in DIOD. *II. p.* 198. *enz.* D.

volkplanting gemeenschappelijk van Theben en Meroë gesticht. Eene hoogst merkwaardige getuigenis, welke niet alleen het stichten van zulke volkplantingen, en de doeleinden, die men daarbij had, maar ook de voortdurende naauwe verbindtenis, en het gemeenschappelijk belang van Meroë en Theben, buiten allen twijfel stelt.

Maar ook dit koninklijke *Theben* zelve was de derde, en op verre weg de gewigtigste volkplanting van deze priester-kaste, van waar zij zich over het overige Aegypte en de Oasen verspreidde. In Meroë, in de hoofdstad, hield het verhaal der priesters van Aethiopië en Aegypte staande, dat de eerdienst van Ammon en Osiris, met deszelfs feesten en omdragten, het eerste te huis behoorde(*). Van daar heeft Osiris (deze algemeene zinnebeeldige voorstelling van den Aegyptische beschaving) dien naar Aegypte gebragt. De vereering van Ammon en zijne tempelgenooten, dezelfde priester-heerschappij, dezelfde godspraken, gaven daarvan in den ouden tijd de bevestiging; en zien wij die niet thans door de gedenkstukken bevestigd, als wij in de tempels van Opper-, in de pyramiden van Midden-Aegypte de-

(*) Diodor. *I. p.* 175. Daar de geloofwaardigheid van de berigten van Diodorus altijd van zijne bronnen afhangt, zoo mogen wij deze niet onopgemerkt voorbij gaan. Hij haalt zelf die aan. Eens schriftelijke, namelijk de berigten van Agatharchides in zijn werk over de Roode zee; en van Artemidorus; ten tweede, de gezegden van de priesters in Thebais; en der *gezanten* van Meroë, die hij daar gelegenheid had om te spreken; allen stemmen met elkanderen overeen. Diod. *I. p.* 181.

dezelfde aanleggen in hunne grootste volmaaktheid aanschouwen, waar van de gedenkstukken van Nubië en Meroë ons het begin toonden? Doch dat omgekeerd Meroë eene volkplanting van Theben geweest is, daarvoor is niet het minste bewijs. En wanneer van het ontstaan der beschaving gesproken wordt, — wat zoude daarmede gewonnen zijn? Waarom zoude zij minder in Meroë, dan in Thebais, hebben kunnen ontstaan? Alzins moeten in het ééne, als in het andere land, zekere punten van aanraking van buiten gekomen zijn; doch dat deze even zoo goed, ja eerder in Meroë, dan in Thebais, konden plaats hebben, zal de naaste afdeeling leeren.

Eene niet geringe bevestiging moeten de resultaten, die reeds in de vroegere uitgaven van deze nasporingen op den weg der geschiedenis gevonden, thans slechts uitgebreid en door nieuwe bewijzen versterkt zijn geworden, daardoor verkrijgen, dat de laatste onderzoekers langs eenen anderen weg, door het onderzoek deels der gedenkstukken, deels der opschriften, naauwkeurig tot dezelve gekomen zijn. Ik kan niet voorbij, om de resultaten der nasporingen van eenen *Gau* en *Champollion*, offchoon slechts eerst voorloopig bekend gemaakt, hier eene plaats te geven.

„ Vooräl rijk aan gevolgen, heet het (*), schijnt de aanmerking van *Gau*, die hij door zijn werk tot overtuiging hoopt te brengen, dat de oorspronkelijke vorm der Aegyptische bouwkunst reeds in de Nu-

(*) Uit Hoogduitsche Journalen, den *Hesperus* en andere.

Nubische gedenkstukken gevonden wordt, van de ruwste gebouwen in de rotsen tot de hoogste volmaking; en dat men van al de drie tijdperken der bouwkunst, die men onderscheiden kan, de bewijzen in Nubië vindt. Van de eerste beginselen, het uithoolen der rotsen, die slechts in het vervolg allengskens met beeldwerk versierd werden, zouden de tempels van Derri, Ipsambul, en Girscheh getuigen. Van deze verhief de Aegyptische kunst zich tot hare volmaaktheid, die wij op de gedenkstukken van Kalabsché, Dakkeh en andere ontdekken, en verviel toen weder, zoo als de kleine gebouwen van Dandur en andere aantoonen."

„De geschiedenis," heet het in de brieven over de laatste ontdekkingen van Champollion, in de verzameling van Druet in Turin (*), „wint in omvang en zekere berigten. Champollion las de namen der grootste Aegyptische Pharao's op de gedenkstukken, door hen opgerigt, en verkreeg zekerheid ten opzigt der daden van eenen Thutmosis, Amenophis II, Ramesses Miamum, Ramesses den Grooten of Sesostris, en andere, die de nieuwere kritiek verdacht, en uit het boek der ware geschiedenis verstiet en in het rijk der mythen verplaatsen wilde (†); luid spreken voor dezelve de ge-

(*) Uit de *Lettres de Turin*, in het Hoogduitsch in de: *Europäische Blätter*, *Sept.* 1824. *S.* 224. Volgens latere berigten is onder de rollen van den papyrus een geheel Archief gevonden, met namen en de jaren der regering van de Pharao's.

(†) Dat dit niet de grondstellingen van mijne kritiek waren, leeren de vroegere uitgaven van dit werk, zoo als ook mijn *Handboek der geschiedenis der oude Staten.*

gelijktijdige getuigen, die men niet verwerpen kan, de overoude reliefs en ontelbare opschriften aan de voorhoven en lange muren van Theben's paleizen. Omtrent dertig dynastiën van regeerders worden opgeteld, van welke tot dien tijd tot op de zeventiende terug onafgebroken gedenkstukken gevonden worden."

„ Het bloeijendste tijdperk van den Aegyptischen Staat, en deszelfs hoogste volkomenheid, stelt *Champollion* ten tijde der achttiende dynastie, welker eerste koningen de herdervorsten of Hyksos uit Beneden-Aegypte verdreven, onder welke dit gedeelte des lands eeuwen zuchtte. De Pharao's dezer dynastie waren het ook, die Theben zoo hoog verhieven; die de onmeetbare paleizen van Karnak, Luxor, Medinat Abu, Kornu en het Memnonium bouwden. Welke eene beschaving! Welk een verbazing-waardig tijdperk der kunst, twee volle eeuwen voor de gouden eeuw van Rome! Het groote paleis te Karnak toont door zijne hieroglyphen, dat van Amenophis I. tot Nekao II, dat is, gedurende elf eeuwen, daaraan is gebouwd geworden. Amenophis I. was de derde, Amenophis *II*, die bij de Grieken Memnon heet, de achtste, en Amenophis III de zestiende van deze roemrijke dynastie. Maar de grootste held onder de Pharao's was Ramesses de Groote, bij Herodotus Sesostris genoemd. Hij is de eerste Pharao der negentiende dynastie, en regeerde 1500 voor Christus (*)."

„ Het

(*) De Pharao's der achttiende en negentiende dynastie zijn zij, die door den Schrijver onder den naam van *Sesostriden* bevat worden. *Handboek der oude geschiedenis*, *bl.* 71.

„ Het voordeel dezer naſpeuringen, die zoo rijk in gevolgen zijn, is evenwel niet bloot tot de Aegyptiſche oudheden beperkt; het ſtrekt zich verder zuidelijk uit, en er wordt een geſchiedkundige blik in landen geopend, die tot dezen tijd nog niet op de eeuwige tafels van het menſchelijke geſlacht geſchreven waren. In Nubië en Aethiopië ſpreken gewigtige, talrijke en overoude, gedenkſtukken voor eene beſchaving, gelijktijdig met Aegypte, ja zelfs nog vroeger, zoo dat men met de grootſte waarſchijnlijkheid vermoeden mag, dat uit Nubië het eerſte tot de binnenlanden Mizraim-kunst, wetenſchap en godsdienst, gekomen is; dat de beſchaving langs den Nijl afgedaald is, Memphis gebouwd heeft, en eindelijk later, insgelijks door volkplantingen, het Delta aan de zee ontwoekerd heeft. Van Meroë en Axum, langs den Nijl benedenwaarts tot aan de Middelandſche Zee, verhieven zich beſchaafde, magtige, Staten, die van elkanderen onafhankelijk, maar met elkanderen verwant waren, met eene en dezelfde taal, ſchrift en godsdienst, zoo als Diodorus dit reeds getuig.

„ *Champollion* is tot zekerheid gekomen, die uit de vergelijking van Aegyptiſche zeden, ſtaatsinrigtingen en natuurlijke geſteldheid, met die van andere volken verkregen wordt, dat de Aegyptenaren van eenen echt Afrikaanſchen ſtam afkomſtig zijn, zonder twijfel de oorſpronkelijke inwoners van dit werelddeel, dat zij zeer weinige en niets beduidende gelijkheden met de west-Aziatiſche talen, met het Sanskrit en Zend, met het Chineſche en Arabiſche, zoo weinig overeenkomt, als hun ſchrift met dat van eenig ander volk. Alles wijst ons op eenen

grooten volkſtam, die, van andere volken afgeſcheiden, zich zelven gevormd heeft, en het noordoostelijke Afrika, Nubië, de Oaſen en Aegypte, in bezit heeft genomen.

Hoe overeenſtemmend deze reſultaten met de mijne zijn, toonen de vroegere uitgaven van dit werk. Zoo evenwel de wijze der uitbreiding van deze priester-kaste nog iets raadſelachtigs heeft, zal alles in een veel heller licht verſchijnen, wanneer ik den Lezer hier aan eene reeds gemaakte aanmerking herinner, *dat juist deze drie plaatſen de hoofdplaatſen van den karavanen-handel waren.* Van twee derzelve, van Ammonium en Theben, heb ik dit bewezen(*); en over Meroë zelve zal het vervolg dezer naſpeuringen geenen twijſel overlaten.

Zoo ik mij niet bedrieg, valt hier een lichtſtraal in het nachtelijke duister, waarmede de Aethiopiſche en Aegyptiſche oudheden omgeven zijn, die nieuwe en onverwachte uitzigten voor ons opent. Wie gevoelt hier niet reeds vooraf eene verbindtenis tusſchen handel en eerdienst, die misſchien voor deze landen zoo veel natuurlijker was, hoe meer zij met onze inrigtingen ſtrijdt? Was deze priester-ſtam — ofſchoon zelf geen handeldrijvende ſtam (hetwelk ik in geenen deele ſtaande wil houden) — diegene, die door zijne aanleggen den gang van den zuidelijken handel leidde? Waren *zij* de bouwlieden van deze trotſche tempels en paleizen, langs de oevers van den Nijl en binnenlandſche handel-wegen, op dat zij hunne goden tot heiligdommen, hun zelven tot woningen,

(*) Zie boven bl. 213.

gen, en den karavanen tot rust- en handelplaatsen dienden? Ja, waren zij zelven de grondleggers van deze Staten, die weleer op dergelijke wegen in Aegypte, even als in Meroë, gevormd werden? — Dit alles zijn vragen, die misschien menig een mijner Lezers zich zelven reeds zal voorgelegd hebben! Indien wij dezelve nogtans niet eenzijdig beantwoorden willen, moeten wij een hooger standpunt nemen, en dezen oudsten Aethiopischen handel, waar van wij reeds meermalen melding gemaakt hebben, voor zoo ver het ons geoorloofd is door de nevelen der oudheid heen te dringen, in deszelfs geheelen omvang beschouwen.

DERDE AFDEELING.

HANDEL VAN MEROË EN AETHIOPIË.

De handel der Aegyptenaren en het gewin der Mooren zullen tot u toevloeijen.

Jesaias XLV. 14.

Wanneer de Aethiopers zelve tot de afgelegenste en minst bekende volken van den ouden tijd behoorden, wanneer meerendeels geruchten, en zeer onvolkomene verhalen van hen, slechts het westen bereikten, mogen wij ons dan wel verwonderen, wanneer dit even zoo ook omtrent hunnen handel geldt? Doch er bestaan verscheidene dingen in den ouden tijd, die door de uitdrukkelijke getuigenissen

der oude schrijvers zich slechts op eene gebrekkige wijze laten betogen; maar uit dien hoofde in de oogen van den oordeelkundigen navorscher der geschiedenis niet minder waar en zeker zijn; in de klasse dezer onderwerpen behoort ook de oudste handel der zuidelijke volken, van welke de Aethiopers een gedeelte uitmaken.

De Natuur zelve heeft de verkeering van deze natiën op eene merkwaardige wijze reeds vooraf bewerkt. Zij verrijkte de ééne helft der zuidelijke landen met schatten, die de andere helft niet bezat, en echter niet ontberen konde. Deze *behoefte* aan eene handelverkeering is nog volstrekt geen bewijs voor hare *wezenlijkheid*; doch ieder geschiedkundige grond voor de laatste verkrijgt ontwijfelbaar een veel grooter gewigt door de eerste; en uit dien hoofde is het reeds noodzakelijk, om hierbij eenigzins langer te vertoeven.

Onder de zuidelijke landen verstaan wij hier het schiereiland van Indië aan deze zijde, benevens Ceylon aan den éénen, en Gelukkig-Arabië, benevens Aethiopië, aan den anderen kant. *Indië* behoort tot die landen der wereld, die het rijkste aan voortbrengselen zijn, zoo als wij reeds elders aangetoond hebben (*); het was en is juist om die reden één der eerste, of veeleer het eerste handeldrijvend land. Buiten de waren, die tot kleeding dienen, en die het met andere landen gemeen heeft, gaf de natuur aan het zelve alleen de zoo gezochte specerijen, het kaneel en den peper. In koudere landstreken werden deze een onderwerp van weelde. Onder den brandenden

en

(*) Men zie het onderzoek over de Aziatische volken.

en tevens vochtigen hemel der zuidelijke luchtstreek zijn, of worden zij eene behoefte, als de natuur het bederf wederstaan zal; en geene der zich daar bevindende volken kan dezelve meer missen, wanneer zij die eenmaal hebben leeren kennen.

Wel door eenen wijden oceaan van Indië gescheiden, maar evenwel door de natuur zelve op eene wondervolle wijze daarmede in verband geplaatst, is *Yemen* of *Gelukkig-Arabië*. De helft des jaars, van de lente tot aan den herfst, waaijen hier regelmatig die winden (*), die de scheepvarende van Arabië naar Indië, de andere helft, van den herfst tot aan het voorjaar, die winden, die hen terug naar Indië brengen (†). Een bijna altijd heldere lucht doet de sterren tot wegwijzers voor hen dienen, en ontheft hen van de moeite, om langs de kusten te varen. Zoo Yemen door de natuur niet met specerijen bedeeld werd, zoo bezat het daarentegen andere, niet minder kostbare, waren. Het was, hoe wel niet uitsluitend, echter bij voorkeur het vaderland van den wierook, der myrrhe en andere kostelijke reukwerken. Als de zuivering der lucht in deze heete landstreken door welriekende gewassen, uit dezelfde oorzaken, als het genot der specerijen, eene behoefte is, zoo werd de waarde dezer voortbrengselen nog door den eerdienst verdubbeld. Niet ligt werd er een volk der oude wereld gevonden, hetwelk ook slechts maar

(*) De zoo genoemde *moussons*, die men niet met de steeds onveranderlijke passaat-winden der overige zeeën verwarren moet.

(†) Gene zuidwesten-, deze noordoosten- winden.

maar ten halve beſchaafd was, dat zonder wierook te gebruiken zijne offergaven den goden zoude aangeboden hebben.

Het *oostelijke Afrika* deelde, terwijl het insgelijks wierook voortbrengt, in eenen zekeren graad deze ſchatten met Yemen; doch het leverde ook andere op, die dit land even als Indië miste, en zonder welke het nogtans aan een middel van ruiling ontbrak, namelijk *het goud.* Als het ſchiereiland, Indië aan deze zijde, dit metaal in het geheel niet, en Arabië ſlechts *misſchien* (*), en zeker ſlechts ſpaarzaam opleverde, zoo bevattede daarentegen het oostelijke Afrika die goudlanden, die men nog heden voor de rijkſte der wereld rekent.

Deze omſtandigheden zamen genomen, zal men gemakkelijk inzien, dat misſchien geene andere der voornaamſte landen der wereld zoo veel aanleiding tot eene wederzijdſche verkeering hadden; en dat deze, wanneer zij plaats vond, nergens rijker aan winst konde zijn, dan hier. Maar het is tijd de geſchiedkundige ſporen te vervolgen, die van de zelve overig gebleven zijn.

Buiten kijf behoort hiertoe vooreerst de vroege verſchijning der Indiſche voortbrengſelen in de westelijke wereld. De Indiſche ſpecerijen, namelijk het kaneel, komen reeds voor in de Mozaiſche oorkonden, en wel in zulk eene menigte, dat zij noodzakelijk tot de artikelen van den handel moeten

(*) De oude Schrijvers ſtellen het goud als een eigen voortbrengſel van Gelukkig Arabië. Thans wordt dit metaal daar niet gevonden; en de zaak blijft alzoo ſteeds twijfelachtig.

ten behoord hebben (*). Wilde men echter ook tegenwerpingen deswege maken, hetzij uit de verklaring der namen (†), of uit de twijfelachtige oudheid der Mozaifche fchriften, zoo zouden de uitdrukkelijke berigten over den vroegen handel van Gelukkig-Arabië toereikende zijn, om dezelve uit den weg te ruimen.

Bij de Hebreeuwfche, even als bij de Griekfche, fchrijvers komt dit land nooit anders voor, dan één der rijkfte van de aarde. Wij hebben in de nafpeuringen over den Phoenicifchen handel reeds aangetoond, hoe bekend de Joden en de Phoenicers met hetzelve waren (‡). De Hebreeuwfche dichters weten de namen van alle bijzondere fteden en havens op te noemen, en zijn vol van de fchatten, die vandaar ingevoerd worden (§). Doch zoodra de Grieken flechts eenige kennis van deze oorden kregen, putteden zij zich ook uit in uitroepingen over de onmeetbare rijkdommen, die Gelukkig-Arabië in zich bevattede.

„ Deszelfs bewoners, de Sabaeërs," zegt Agatharchides bij Diodorus (**), „ overtreffen niet alleen de

(*) Men vergelijke in het II. Boek van Mozes 30, 23. de lijst en de menigte der fpecerijen, waaruit de heilige olie moest vervaardigd worden.

(†) Intusfchen, voor zoo ver mij bekend is, wordt dit niet in twijfel getrokken.

(‡) Men zie de afdeeling van den land-handel der Phoenicers.

(§) Men vergelijke Ezech. 27, 21—24. en de uitleggers aldaar.

(**) Diod. *I. p.* 215. Men vergel. Agath. *de Rubro mari p.* 65. *in Geogr. min.* Hud. *Vol. I.*

de naburige Barbaren, maar alle volken in rijkdom en in pracht. Want bij den koop en verkoop hunner waren krijgen zij onder alle handeldrijvende volken voor de geringste hoeveelheid evenwel den hoogsten prijs. Dewijl nu hunne afgelegene ligging hen reeds van oudsher voor alle plunderingen van vijanden beveiligde, zoo heeft zich bij hen eene onberekenbare menigte van edele metalen opgehoopt, en wel inzonderheid in de hoofdstad. Men ziet daar kostbare goud- en zilver-werken van velerlei aard; gouden drinkgereedschappen; zetels en drievoeten met zilveren onderstellen; en in het algemeen kostbaar huisraad in eene ongeloofelijke menigte. De gaanderijen en zuilen zijn rijk aan goud en hebben kapiteelen met zilveren snijwerk. De gevels en deuren zijn rijk aan gouden versiersels, met kostbare steenen bezet; gelijk er in het algemeen eene buitengemeene pracht in de opsiering der gebouwen heerscht, waartoe zij zilver en goud, edelgesteenten en elpenbeen, kortom alles, plegen te gebruiken, wat slechts als kostbaar bekend is. Reeds van *overoude* tijden geniet dit volk dit onafgebrokene geluk, vermits het genoegzaam verwijderd is van al diegene, wier hebzucht zich door de schatten van anderen poogde te verrijken."

Zoo waren dus de bewoners dezer landstreek door hunnen handel even zoo zeer tot een rijk als tot een beschaafd volk geworden, bij het welk zelfs de bouw- en beeldhouw-kunsten eene aanmerkelijke hoogte bereikt hadden. Dat zij echter dezen rijkdom niet alleen aan hunne eigene voortbrengselen, maar tevens aan de Indische wa-

ren,

ren, welker marktplaats hun land was, te danken hadden, leert reeds het verhaal van Herodotus van het kaneel, dat door hun land gevoerd werd (*); en zulks wordt nog uitdrukkelijk bevestigd door de getuigenis van eenen anderen schrijver, die zeer goed onderrigt was, den schrijver der zeereis op de Roode zee: „ Eer men" zegt hij (†), „ nog uit Indië naar Aegypte, en uit Aegypte naar Indië voer (dat is, zoo als ons de zamenhang leert, vóór de tijden der Ptolemaeussen), was Gelukkig-Arabië de stapelplaats, zoo wel van de

(*) Herod. *III.* 111. Men vergelijke de nasporingen over den land-handel der Phoenicers.

(†) Arrian, *Peripl. mar. Eryth. in* Hudson's *Geogr. min. I. p.* 15. Sedert de eerste verschijning dezer naspeuringen heeft dit belangrijke geschrift blijkbaar eene voortreffelijke en voor de geschied- en aardrijkskunde hoogst gewigtige uitlegging door *D. Vincent* verkregen. Het ging dezen zorgvuldigen en scherpzinnigen beoordeelaar, zoo als het zeker eenen ieder gaan zal, die met onzijdigheid en eenige kennis van het Oosten aan dit onderzoek begint. De hooge ouderdom en de omvang van eene groote verkeering tusschen deze zuidelijke landen staat weldra zoo duidelijk voor ons, dat er geen twijfel meer overig blijft. De gevolgtrekkingen van D. Vincent, — die overigens onafhankelijk van Profr. Heeren werkte; maar nog kort voor zijnen dood aan dezen Hoogleeraar in eenen brief zijne deelneming en zijne goedkeuring betuigde, en tevens de Bibliotheek te Göttingen met het hand-exemplaar der laatste uitgaaf van zijn werk met *bij geschrevene vermeerderingen* verrijkte; — stemmen in dit stuk volkomen met de zijne overeen. Men zie Vincent *Periplus of Erythrean sea*, in de *Preliminary Disquisitions*, *pag.* 57. enz.

de Aegyptische als van de Indische waren, gelijk Alexandrië dit tegenwoordig zoo wel voor de Aegyptische als voor de vreemde artikelen van koophandel is.

Als deze uitdrukkelijke getuigenisſen de handelbetrekkingen tusſchen Indië en Arabië bewijzen, zoo blijkt daaruit ook even zoo duidelijk, dat de zelve van oudsher beſtaan hebben, en reeds ſedert verſcheiden eeuwen moeten geduurd hebben (*). Door welke natie en langs welke wegen deze zeereizen tusſchen deze beide landen geſchiedden, kan, uit hoofde van gebrek aan bepaalde berigten, wel niet met volle zekerheid gezegd worden, maar alles ſchijnt hier zoo zeer op de *Arabieren* zelve toepasſelijk te zijn, dat men zich zeer bezwaarlijk vergisſen kan, als men hen daarvoor houdt. De Inders zelve komen in geen tijdperk als een zeevarend volk voor; de Arabieren daarentegen altijd (†). Zij waren niet ſlechts in al de middeleeuwen de natie, die den Indiſchen oceaan bevoer; maar zij waren ook zeer zeker in den tijd der Ptolemaeusſen, en die daar het naaste op volgde, die ge-

(*) Ofſchoon haar begin boven de tijd der geſchiedenis opklimt, zoo is toch zoo veel duidelijk, dat zij in de tijden van Jeſaias, Jeremias en Ezechiël, in de 7 en 8 eeuw vóór Chr., en dus ten tijde van den luister van het rijk van Meroë, zoo als in de vorige afdeeling getoond is, nog in haren vollen bloei waren. De omverwerping van den troon der Pharao's ſchijnt haar einde veroorzaakt te hebben; doch de vroegere groote oorlogen in Azië, door de Asſyriërs en de Babyloniërs, hadden ontwijfelbaar hetzelve reeds voorbereid.

(†) Men zie D. VINCENT, *pag.* 61. *enz.* En de *Inders*. D. III.

gene, die onmiddelijke verkeering met Indië hadden. Wanneer wij dus hooren, dat hun land reeds zoo veel vroeger de marktplaats der Indische voortbrengselen was, zoo moet het ten minste eenen hoogen graad van waarschijnlijkheid hebben, dat ook zij reeds toen, even als naderhand, de scheepvaart naar Indië dreven. Of deze scheepvaart slechts langs de kusten was, dan of zij, van de mousons gebruik makende, over de wijde zee stevenden? moet zeker wederom aan de gissing overgelaten worden; maar hoe kan men denken, dat het gebruik maken van deze winden, geheele eeuwen lang, onbekend heeft kunnen blijven, aan volken, die juist in die zelfde luchtstreeken, waar zij waaijen, hunne woonplaatsen hadden (*)? Iedere andere vaart

(*) Het bekende berigt van Arrianus, *Peripl. p.* 32., dat door den Griek *Hippalos* het eerste het gebruik maken der mousons ingevoerd is, maakt hier geene tegenwerping. Het heeft slechts betrekking op de Grieken in Alexandrië, en niet op de oudere tijden. In deze vroegere tijden had men ook de mousons niet op *die* wijze noodig, als in het Alexandrijnsche tijdvak, toen men van Myos Hormos en Berenice in den Arabischen zeeboezem uitvoer. Doch destijds was *Aden* de voornaamste haven, die door de natuur zelve daartoe bestemd werd, *buiten* de straat van Babelmandeb. Dit onderscheid is van het grootste gewigt. De vaart uit Aden naar Malabaar, en weder terug, is de gemakkelijkste der wereld, dewijl men met éénen wind henen, en met éénen wind terug komt; doch de vaart uit den Arabischen zeeboezem is veel moeijelijker, vermits men zoo wel op de heen- als op de terugreis tweederlei winden noodig heeft. Men zie hierover VALENTIA *Travels II. p.* 380.

vaart over den wijden oceaan moet in oude tijden wantrouwen verwekken; slechts deze kan dit wegens hare kortheid en gemakkelijkheid niet. Ook *met* de mousons konde men een groot gedeelte van den weg langs de Arabische kusten heen varen; de overige reis was op zich zelve niet aanmerkelijk, en de menigte kleine eilandjes, waarmede deze zee bezaaid is, dienden ook hier tot kenteekenen en ankerplaatsen. Maar het is voorzeker eene merkwaardige omstandigheid in de oogen van iederen denkenden waarnemer, dat de regtstreeksche overvaart van Yemen naar Indië, juist in die streeken van dit groote land voert, waar men nog heden te Elefanta en Salsette eenige der oudste en verwonderingwaardigste gedenkstukken ziet, die dit land aantoonen kan.

De verkeering tusschen Arabië en Aethiopië is zelfs niet eens aan deze geringe zwarigheden onderworpen. Het zijn naburige landen, die slechts door eene smalle zeeengte van elkanderen gescheiden worden. Aanstonds aan gene zijde van dezelve ligt het Aethiopische wierookland, hetwelk Herodotus reeds kende (*), en in welks nabijheid zich de goudlanden bevonden, van welke wij boven reeds gedeeltelijk gesproken hebben. Dat evenwel zoowel de eigene voortbrengselen van Aethiopië, als ook met dezelve die der landen, welke wij tot hiertoe vermeld hebben, naar Aegypte en het overige Noordelijke Afrika heen stroomden, wordt ons door zoo vele bewijzen aangetoond, dat daaromtrent geen twijfel meer overig blijven kan.

Hoe

(*) Herod. *II.* 8.

Hoe hooger wij in de Aethiopische oudheid opklimmen, in eene des te naauwere verbindtenis verschijnen steeds Aegypte en Aethiopië. De Hebreeuwsche dichters maken zelden gewag van het eerste zonder ook tevens het laatste te melden; en de bewoners van beide worden als handeldrijvende volken, geschilderd. Als Jesaias, of liever een latere onder zijnen naam, de overwinning van Cyrus verheft, zoo is hunne onderwerping het heerlijkste loon van dezelve, „De handel der Aegyptenaren (*), „ en gewin der Aethiopers en der lange lieden, „ van Seba, zullen tot u toevloeijen en uw eigen„ dom zijn!" — Als Jeremias de groote overwinning van Nebukadnezar over Pharao Neko bij Karchemisch bezingt, zoo worden de Aethiopers met de Aegyptenaren verbonden (†), Als Ezechiel den ondergang van Aegypte bedreigt, zoo beeft daarbij zelfs het verste Aethiopië (‡). De gansche Aethiopische geschiedenis is vol van bewijzen dezer naauwe verbindtenis, De oudste Aegyptische Staten leiden hunnen oorsprong daarvan af, Theben en Meroë legden *gemeenschappelijk* eene volkplanting in Libye aan, Aethiopische veroveraars hebben meer dan eens Aegypte ingenomen; Aegyptische koningen drongen daarentegen in Aethiopië binnen; gelijke eerdienst, dezelfde zeden, gewoonten en hetzelfde schrift, vindt men in beide landen; en nog onder de regering van Psammetichus, trok, zoo als boven getoond is, de voorname en talrijke misnoegde Aegyptische partij naar Aethiopië. Veronderstelt deze naauw-

(*) Jes. 45, 14. (†) Jerem. 46, 9.
(‡) Ezech. 30, 5. en Michaelis over die plaats.

naauwkeurige bekendheid niet eene voortdurende verbindtenis, die door niets anders, dan door eene langdurige en vreedzame verkeering, aangekweekt en onderhouden konde worden?

Ook was Aegypte, zoo ver als de geschiedenis reikt, met de waren der zuidelijke landen overstroomt. Van waar kreeg het deze speceryen en kruiden, met welke jaarlijks zoo vele hunner lijken gebalsemd werden? Van waar de reukwerken, die op hunne altaren rookten? — Van waar de ontelbare menigte katoen, waarvan deszelfs bewoners hunne kleederen vervaardigden, en die in het land zelve slechts schaars geteeld werd (*)?

Van waar kwam voorts in Aegypte dat vroege gerugt van de Aethiopische goudlanden, die Cambyses opzoeken wilde, en op dien togt de helft van zijn leger verloor? Van waar die menigte van ivoor en ebbenhout, die de oudste kunstwerken der Grieken en der Hebraeërs versierde (†)? En in het algemeen, van waar die vroege uitbreiding van den Aethiopischen naam, die in de geschiedverhalen van zoo vele volken uitblinkt, en die door de Joodsche dichters, even als door de oudste Grieksche Barden, bezongen wordt? Van waar dit alles, wanneer de woestijnen, die deze volken ter grens-

(*) G. Beckmann's *Vorbereitung zur Waarenkunde*, *St. I. p.* 19.

(†) Herod. *III.* 114. „Aethiopië, het afgelegenste aller „landen, brengt goud in menigte voort, alsmede ivoor, „ebbenhout en vele andere soorten van hout, en de groot„ste schoonste mannen, die het langste leven."

grensfcheiding dienden, hen voor altijd van de bewoners der noordelijke landen gefcheiden hadden? Maar wat beroep ik mij op dien klank van het verhaal, welks toonen reeds lang verdwenen zijn? Zij mogen zelve nu fpreken, die bouwvallen der trotfche gedenkftukken, welker rij bij Elephantine en Philae niet afgebroken wordt, maar tot aan gene zijde der woestijn, tot Meroë reikt. Hoe kort en eenvoudig hunne taal ook fteeds zijn mag, zoo zegt zij ons toch duidelijk genoeg, dat er eene verbindtenis tusfchen de volken beftond, die zoo wel de ééne als de andere oprigten konden.

Ik geloof thans mijnen Lezer in ftaat gefteld te hebben, om de zekerheid even als den omvang van deze verkeering der zuidelijke volken in de hoogfte oudheid te beoordeelen. Het was een verbindtenis juist tusfchen de rijkfte en vruchtbaarfte landftreken der wereld; de goudlanden van het Oostelijke Afrika, de fpecerij-landen van Indië, en het vaderland der reukwerken, der edelgefteenten en fpecerijen, in het zuidelijke Arabië. Er blijft ons nog een gewigtig onderzoek overig, namelijk om den *loop* van dezen handel door de uitgeftrekte landen van Afrika na te fpeuren. Hoe nieuwer en onverwachter de uitzigten waren, die reeds meer dan op eene plaats voor ons geopend zijn, zoo veel te bereidwilliger durf ik hoopen, zal de opmerkzaamheid van den Lezer bij deze overwegingen noch eenigzins langer vertoeven.

Zij veronderftellen echter noodzakelijk een ander onderzoek, waarop ik wel reeds bij voorraad opmerkzaam heb gemaakt, maar dat juist uit dien hoof-

hoofde eene verdere uitbreiding noodig heeft, dewijl het aan onze denkbeelden vreemd is, namelijk over het naauwe *verband*, *waarin de handel hier met den eerdienst stond*.

Deze band was en is in het Oosten voormaals, zoo als nog heden, onverbrekelijk vastgeknoopt. Alle handel en verkeering heeft eene veilige plaats noodig, waar dezelve gedreven wordt. In de beperkte landen van Europa, slechts door geheel, of ten minste toch door half, beschaafde volken bewoond, bieden aan dezelven alle steden, ja bijna alle dorpen, veiligheid aan. Hoe gansch anders is het daarmede in de onmeetbare landen van het oosten gelegen. De togt der rijk beladene karavanen gaat hier dikwijls honderden van mijlen midden door roofzuchtige Nomaden. Hunne marktplaats hangt niet van hunne keuze af, maar is daar, waar de natuur aan gene zijde der woestijn dezelve aanwees, zoo al niet in het midden, toch in de nabijheid van juist zulke volken. Wat kan hier den handel beschermen, wanneer die niet door de heiligheid van den oord beschermd wordt? Waar vindt hij zijne vrijsteden, dan onder de muren der tempels?

Voorts vordert de spoedige en goede aflevering eene zamenstrooming van menschen. Waar is deze grooter, dan op die plaatsen, waar de heiligdommen der volken zijn? Dan daar, waar geheele natiën hunne feesten vieren? Hier, waar men zich aan een vrolijk leven overgeeft, zijn de behoeften het grootste; en de winzucht wordt dus hier op het beste bevredigd. Nog heden, hoewel de grootere zee-handel den land-handel verminderd

heeft,

heeft, levert het Oosten, daarvan de meest in het oog loopende bewijzen op. Is Mekka door het heilige graf niet nog tegenwoordig de voornaamste plaats van den Aegyptischen handel? Zijn de groote karavanen van Pelgrims, die uit Azië en Afrika derwaarts trekken, niet geheel eigenlijk handelkaravanen? Zijn de markten, die door hare aankomst gehouden worden, niet de grootste van Azië?

Het is ongeloofelijk, tot welk eene hoogte eene plaats in Azië zich verheffen kan, zoodra als dezelve een heiligdom bevat, dat het doel der bedevaarten en daardoor tevens de plaats der verkeering wordt (*). De gansche inrigting van het gezellige leven brengt dit daar mede. In Europa kan

(*) Een enkel voorbeeld uit het tegenwoordige Aegypte van eene plaats, die men in Europa naauwlijks bij naam kent, mag als een bewijs verstrekken. *Tenta*, eene stad in Delta, is beroemd door het graf van eenen Mahomedaanschen heiligen, Seid Achmed; zijne vereering trekt eene ongeloofelijke menigte van pelgrims tot zich, die tijdens der voorjaars nachtevening, en des zomerzonnestands uit alle deelen van Aegypte, Abyssinië, Arabië en Darfur, komen; men berekent derzelver getal op 150,000. Deze zamenkomsten op zekere tijden hebben, behalve de vereering van den heiligen, ook den handel ten doel; en iedere derzelve is mede het tijdstip eener beroemde jaarmarkt, die verscheidene dagen duurt, waar men de voortbrengselen van Opper-Aegypte, van de kusten van Barbarye en uit het gansche Oosten tegen het vee uit Delta en het linnen, dat daar vervaardigd wordt, verruilt. *Mémoires sur l'Egypte T. III. pag. 357.*

kan zelfs de rijkste markt toch slechts de verzamelplaats van een grooter of geringer aantal van bijzondere menschen worden. In het Oosten, waar het grootste gedeelte der bewoners uit Nomaden bestaat, die hoe zeer niet vele, toch zekere, behoeften hebben, of zich ligtelijk daaraan gewennen, welke slechts door den handel bevredigd kunnen worden, zijn het geene enkele personen, maar geheele stammen, die als koopers verschijnen. Welk eenen toeloop van menschen moet eene zoodanige handelplaats onder dergelijke omstandigheden hebben, en welk een gewigt moet dezelve niet verkrijgen; hoe moet de mare van zulk een heiligdom uitgebreid worden; en als eens de handel daaraan verbonden is, hoe natuurlijk schijnt het dan, dat door den aanleg van dergelijke heiligdommen, waarin dezelfde eerdienst uitgeoefend wordt, in andere afgelegene plaatsen, de loop van denzelven bestierd wordt?

Over den godsdienst, of den eerdienst van deze volken, hebben wij getracht zoo verre onze kennis uit te breiden, als het tot dit onderzoek vereischt werd. Het was de eerdienst van Ammon, en de aan hem verwante goden, die zich langs de oevers van den Nijl, van den oorsprong zijner bronnen tot aan zijne uitwatering, door volkplantingen van dezelfde priester-kaste uitgebreid had, en dezelfde plaatsen, die als de hoofdplaatsen van den eerdienst van dezelfde goden voorkomen, worden ook als de hoofdplaatsen van de verkeering van dit wereld-deel vermeld.

Deze berigten geven ons uit dien hoofde juist zoo vele daadzaken tot de bepaling van den oudsten handel-weg uit Aethiopië naar Aegypte en het noorde-

delijke Afrika. Het heeft geen bewijs noodig, dat deze oude Aethiopische handel een karavanen-handel was; de ligging en gesteldheid van deze landen gedoogde geenen anderen. De Nijl, was volgens de getuigenis van Herodotus, boven Aegypte slechts met moeite bevaarbaar, (offchoon ook van oudsher alzins deze weg tot de handeldrijving gebruikt schijnt te zijn) en ieder koopman durfde het, in oude tijden even zoo weinig als tegenwoordig, wagen, om zonder een veilig geleide midden door dorre zandwoestijnen te trekken.

Ik heb in mijne nafpeuringen over den Carthaagschen landhandel de wegen, waarlangs de karavanen uit het noordelijke Afrika en de landen aan den Niger naar Opper-Aegypte trokken, opgespoord; waar, zoo als wij gezien hebben, *Theben* deszelfs verzamelplaats was. Wij mogen alzoo hier den draad slechts weder aanknoopen, om dien van daar naar Aethiopië en zijne hoofdplaats aldaar, naar *Meroë*, te leiden.

Meroë is uit hoofde van deszelfs *ligging* het *natuurlijke*, en juist daarom ook het *bestendige* hoofdpunt van den handel der karavanen tusschen Aethiopië en de landen aan deze zijde der woestijn van Nubië geweest. Het zijn drie voorname karavanen, die nog heden uit de binnenlanden van Afrika naar Aegypte trekken; die van Fezzan, of uit Barbarye; die van Darfur; en die van Sennaar en Atbar, het oude Meroë (*). Het is van Aegypte af het eerste vruchtbare land, dat na deze treurige woe-

(*) Uit de nieuwere berigten is dit algemeen bekend. Men zie intusschen *Mémoires sur l'Egypte IV. p.* 81.

woestijnen zich weder aan het oog aanbiedt, en uit dien hoofde de rustplaats der karavanen, door de natuur zelve bereid, die zij dikwijls slechts met moeite, en zelden zonder gevaar, bereiken. Echter is het niet minder ook tevens de natuurlijke stapelplaats der voortbrengselen der binnenlanden van Afrika, die naar de noordelijke gedeelten gebragt moeten worden. Het was zelfs het uiterste der goudlanden, naar den kant van Aegypte toe (*); en het had door de bevaarbare rivieren, die het aan alle zijden omgeven, eene gemakkelijke gemeenschap met de zuidelijke landen. Even zoo gemakkelijk was, wegens den matigen afstand, deszelfs verbindtenis met Gelukkig-Arabië, en daar door werd het alzoo weder, zoo lang dit land nog in het bezit van den Arabischen en Indischen handel was, de natuurlijke marktplaats der Arabische en Indische koopwaren voor Afrika.

Zoo nogtans Sennaar, of het *land* Meroë, als een gewigtig handeldrijvend land verschijnt, zoo komt ook de streek rondom de *stad* Meroë bij voortduring als het hoofdpunt van dezen handel voor.

„ Chan-

(*) Meroë wordt onder de landen gerekend, die goud voortbrengen. Diod. *l. p.* 38. Strab. 1177. Dit moet namelijk van de landschappen Guba en Nuba verstaan worden, die daaraan zuidwestelijk palen, en rijk aan goud zijn. Het is echter ook zeer waarschijnlijk, dat de rivieren in Meroë goud met zich voeren, dewijl zij gedeeltelijk uit deze bergachtige landen komen. Buitendien heeft Meroë ook mijnen van ijzer en koper. Diod. *l. l.* Strabo *l. l.* Zekerlijk geene onverschillige omstandigheid voor de geschiedenis van de beschaving aldaar.

„ Chandi, (thans het naastgelegene oord bij het oude Meroë)," zegt de ridder Bruce (*), die hier niet als geschiedschrijver, maar enkel als verhaler, spreekt, „ was anders eene plaats, waar men eene groote zamenstrooming van menschen vond. De karavanen van Sennaar, van Aegypte, Suakem en Guardafui plagten hier alle zamen te komen, inzonderheid sedert dat de Arabieren den weg over *Dongola* en door de woestijn Bahiuda hadden digt gemaakt."

. Nog uitvoeriger en naauwkeuriger zijn de berigten van eenen anderen, niet minder beroemden, reiziger, van den voortreffelijken *Maillet* (†), die in het begin der laatste eeuw schreef. Toenmaals kwam de karavaan ieder jaar tweemaal uit Sennaar aan, die stofgoud, ebbenhout, olifantstanden, balsem en twee tot drie duizend zwarte slaven, — alle welke waren de oude tijd niet minder kende en waardeerde (‡), — mede bragt. Zij verzamelden in *Gerri* (eene plaats, die eenige mijlen boven Chandi in het oude Meroë ligt). Hier kwamen de kooplieden uit Sennaar, uit Gondar, de hoofdstad van Abyssinië, en uit verscheidene andere plaatsen, op eenen bepaalden tijd bijeen. De karavanen lieten den Nijl oostelijk liggen, en namen haren weg midden door Libye, waar zij op den zeventienden dag een vruchtbaar dal vonden, hetwelk met palmboomen beplant was; vervolgens liep de weg door berg-

(*) Bruce *IV. bladz.* 532.
(†) Maillet *Description de l'Egypte pag.* 197. 216. *enz.*
(‡) Naauwkeurig dezelfde, die Herodotus *III.* 114 als de voortbrengselen van Aethiopië opnoemt.

bergachtige ftreken, en eerst in Monfelut, eene ftad in Opper-Aegypte, bereikten zij den Nijl weder.

De berigten, die door den Franfchen krijgstogt naar Europa gekomen zijn, ftaven dit niet flechts, maar geven over het gewigt van deze plaats voor den handel ook nog meerdere oplosfingen (*). Chandi, of het oude Meroë, is volgens hen de plaats, waar de karavanen-weg naar het noorden of naar Aegypte, en naar het Oosten of naar den Arabifchen zeeboezem en Suakem, zich fcheidt. Het moest dus reeds daardoor een hoofdpunt van den handel worden, en blijft nog heden de naastgelegene ftad na Sennaar zelve.

Even zoo was het in de midden-eeuwen tijdens den bloei van den Arabifchen handel. Uit Alua liepen ook destijds de wegen, langs welke de handel naar Suakem, Masfuah en de eilanden der Arabifche zee, gedreven werd (†).

Dit alles bevestigt niet alleen *Burkhardt*, die eene geheele maand te Chandi (Shendi) bleef (‡), maar deelt over den handel aldaar ook zulke uitvoerige berigten mede, dat ik den Lezer liever tot hem verwijs, dan een uittrekfel van hem geef. „De handel," fchrijft hij (§), „is het ware maatfchappelijk leven in deze landen; het volk van Berber en Chandi is een handeldrijvend volk in den volften

(*) *Mémoires fur l'Egypte IV. p.* 119.

(†) Uit Makrizi bij QUATREMÈRE DE QUINCY, *Mémoires II. p.* 16.

(‡) Van 17 April tot 17 Mei 1814. *Travels p.* 277 enz.

(§) *p.* 324.

ſten zin van het woord. Men vindt er geen huisgezin, dat niet bij eenen handel-tak belang heeft." Onder de voorwerpen van den handel, die hij naauwkeurig optelt, ſtaan zwarte ſlaven en ſlavinnen, doerra, goud, ivoor, ebbenhout, apen, en ſtruisveders (*) boven aan. Het land brengt niet genoeg doerra voort, maar heeft den invoer van buiten noodig. De andere meer gemelde waren komen hoofdzakelijk uit Sennaar, vanwaar alle zes weken eene karavaan aankomt; bijna even zoo dikwijls van Suakem; de handel met Yemen, Hadramaut en Malabaar, is zeer levendig (†). Hier bij komt de zout-handel, die ook voor den ouden tijd zoo gewigtig was. Weinige mijlen van Chandi is het groote *zoutbed*, dat geheel Abysſinië van zout voorziet (‡), dat ook reeds Strabo kent (§)." Het overige kan men bij hem nazien. Slechts eene aanmerking, ook voor ons belangrijk, kan ik niet met ſtilzwijgen voorbijgaan.

Zoo levendig het verkeer met Aegypte, Arabië en Sennaar is, zoo gering is dit westelijk met Sudan.

(*) Dat de handel in ſtruisveeren ook in den ouden tijd aanzienelijk moet geweest zijn, blijkt daaruit, dat zij op de hoofdſieraden der Aegyptiſche priesters zoo dikwijls voorkomen. Apen, tot vermaak gehouden, komen reeds boven bl. 368 voor onder den buit; zoo als in den handel met Ophir, *II. Chronic.* 9. 21.

(†) *P.* 319.

(‡) Burkhardt *p.* 276. Het is zeer wit. De kooplieden van Sennaar halen het, om Abysſinië daarmede te voorzien. Het gewigt daarvan voor alle tijden heeft geen bewijs noodig.

(§) Strabo *p.* 1177.

dan (*). De groote binnenlandſche handel van Afrika rigt zich hoofdzakelijk naar tweè kanten: de één langs het Nijl-dal van Sennaar naar Aegypte, de andere, die van Sudan, van de Joliba naar de Middellandſche Zee. Het rijk Bornu maakt tusſchen beide de ſcheiding. Zoo is het thans. En een blik op de handelwegen op mijne kaart zal toonen, dat het even zoo in den ouden tijd was. Alles komt hier overeen!

Het oord van *Gerri* en *Chandi* alzoo, dat is, het oord der oude ſtad Meroë, was en is nog altijd de verzamelplaats, of het doel der Aegyptiſche karavanen, die van of naar Aegypte trekken. Zoodra als deze verbindtenis van den koophandel tusſchen Aegypte en Meroë bewezen is, heeft het naauwlijks de herinnering noodig, dat dezelve zich noodzakelijk veel verder in het zuidelijke Afrika uitſtrekken moest. Meroë was ſlechts de plaats, waar de voortbrengſelen der afgelegen zuidelijke landen zamen gebragt werden, om langs den Nijl, of ook door karavanen, naar het noordelijke Afrika vervoerd te worden. De rijke goudlanden, die eerst verder zuidwaarts een begin nemen, waren het eigenlijke doel van dezen handel. Een duidelijk bewijs daarvan levert de natie der Macrobiërs op, wier woonplaatſen, zoo als ik boven aangetoond heb, veel verder op moeten gezocht worden. Er moet toch reeds lang eene verbindtenis tusſchen dit volk en Aegypte plaats gevonden hebben, als Cambyſes niet ſlechts het plan tot eenen veldtogt derwaarts ontwerpen, maar ook

(*) Burkhardt *p.* 322.

ook Aegyptische Ichthyophagen, die den weg daar henen kenden en de landtaal spraken, als verspieders derwaarts zenden konde. De onderlinge verkeering tusschen het noordelijke en zuidelijke Afrika wordt in het algemeen slechts door de woestijnen moeijelijk gemaakt; de landen, die aan gene zijde van dezelve gelegen zijn, staan in eene onverhinderde verbindtenis, zoo als zoo wel de berigten der ouden, als de nieuwe berigten van het Engelsche Genootschap, toonen (*).

Zoo velerlei en zoo menigvuldig zijn de sporen dezer verkeering tusschen Aegypte en Aethiopië! Er blijft ons nog overig, om de wegen, langs welke die gedreven werd, nog nader te bepalen. De gewone weg der karavanen loopt tegenwoordig oostwaarts van den Nijl, waar deze den grootsten bogt naar het westen maakt, door het midden der Nubische woestijn; en is dezelfde, waarlangs Bruce van Sennaar naar Aegypte, en Burkhardt van Aegypte naar Sennaar, reisde (†). Van de noordelijke grenzen van Sennaar en het begin der woestijn tot aan Assur aan de Aegyptische grenzen bedraagt deze weg 20 dagreizen (‡). Een andere weg, die bijna bestendig den Nijl volgt, is

(*) *Proceedings enz. bladz.* 259. *enz.*

(†) De bijzondere pleisterplaatsen op denzelven en de afstanden zijn naauwkeurig opgegeven in de *Mémoires sur l'Egypte IV.* 118.

(‡) Zoo vele had Burkhardt noodig, die met eene karavaan reisde. Zoo Bruce er minder noodig had, kwam dit hiervan daan, dewijl hij, niet door eene groote karavaan vergezeld, de reis deed.

is wegens deszelfs grooten bogt naar het westen veel langer (*). In hoe ver de eerste, of kortere, maar ook moeijelijker, weg in den ouden tijd bezocht werd, laat zich door geene uitdrukkelijke historische getuigenis bepalen. Echter wanneer Eratosthenes en Artemidorus den afstand van Syene tot aan de stad Meroë, gene op 625, deze op 600, Rom. mijlen opgeven (†), zoo is dit buiten kijf naar dezen regten weg berekend (‡); dezelve moest dus bekend zijn. Het is volgens Burkhardt de eenige weg, die van Chandi naar Aegypte loopt (§), en de gewone weg der karavanen van Sennaar. Al hoe wel niet zonder gevaren, scheen die hem toch op verre na niet zoo vreesselijk toe, als die door de groote Syrische woestijn. Men vindt toch hier en daar bronnen, en deze bepalen natuurlijk de onveranderlijkheid der rigting. Eene beschrijving evenwel van den langeren weg langs den Nijl, die, voor zoo ver het de plaatselijke gesteldheid veroorloofde, op de rivier gemaakt werd, is reeds boven door Herodotus opgegeven, wiens 40 dagreizen uit het bijvoegsel verklaard worden, dat men steeds den loop der rivier behoorde te volgen (⁎). De rij van plaatsen langs de rivier maak-

(*) Men vindt dien opgeteekend op de kaart van Bruce.

(†) Zie boven bladz. 398.

(‡) De dagreizen op 25 milliaria = 4 mijlen gerekend, zoo zou de gansche reis 24 dagen vereischen, hetwelk met bovengemelde opgaven overeenstemt, als men tot de 15 dagreizen nog de weg van Chandi tot aan de woestijn er bij voegt.

(§) Zie boven bladz. 395.

(⁎) Burkhardt *p.* 207.

maakte het waarſchijnlijk, dat hij ook toen de gewonelijkſte was, ten minſte voor hen, die den weg door de woestijn vreesden. Dezelve geleidde naar *Merawé*, waar de laatſte watervallen beginnen; en men vindt in deze ligging eene zeer natuurlijke aanleiding tot het aanleggen van deze volkplanting. Ook *Plinius* kent niet ſlechts denzelven, maar beſchrijft ook den aard der reis op den Nijl. „ Syene," zegt hij, „ is de verzamelplaats der Aethiopiſche ſchepen. Men vouwt dezelve zamen, en draagt die op de ſchouders, zoo dikwijls als men aan de watervallen komt (*)." Ja ook in latere tijden duurde deze gewoonte voort. „ In weerwil van de menigvuldige rotſen en watervallen," zegt *Maillet* (†), „ die de ſcheepvaart op den Nijl moeijelijk maken, liet men zich nogtans niet afſchrikken. Men bragt de boot zoo nabij mogelijk aan de watervallen. Dan laadde men alle ingeladene waren uit, en verſcheidene menſchen namen de boot, die men opzettelijk deswege zoo ligt en klein als mogelijk was maakte, op hunne ſchouders, en droegen die boven den waterval; middelerwijl anderen zich met de waren belasteden, en die naar dezelfde plaats droegen. Dan werd de boot weder beladen, men zettede die weder in den Nijl, en zoo ging het van waterval tot waterval, tot dat men alle voorbij was." De inrigting der reis zelve toont echter wel, dat dit bezwaarlijk de weg zijn kon, langs welken de ka-

(*) Maillet *bladz.* 215.

(†) *Plicatiles* Plin. *V.* 9. Dezelve waren dus vermoedelijk uit huiden zamengeſteld.

karavanen gingen. En het berigt van Herodotus leert uitdrukkelijk, dat men, om de watervallen te vermeiden, liever 40 dagen lang den weg langs de rivier maakte. De vele plaatsen toonen, dat deze weg steeds door bewoonde streken liep, en misschien door enkele reizigers zonder gevaar kon gemaakt worden.

De weg, die in oude tijden van Meroë naar den Arabischen zeeboezem en Yemen leidde, is door geenen geschiedschrijver opgeteekend. Doch deze verkeering dér volken heeft zelve sporen nagelaten, die de hand des tijds niet heeft kunnen uitdelgen! Juist in het midden van den weg verheffen zich de puinhoopen van *Axum*, en aan het einde van denzelven, aan de kusten, die tegen over Gelukkig-Arabië gelegen zijn, worden de overblijffelen van *Adule* en *Azab* vermeld.

De oudheid van Axum, deze voormalige hoofdstad van Aethiopië, heeft nog eenige naspeuring noodig. Deszelfs naam komt, voor zoo veel ik heb kunnen navorschen, niet eerder voor, dan bij de schrijvers van de eerste eeuw. Noch Herodotus, noch Strabo, kennen hetzelve. De eerste, die melding van hetzelve maakt, is de schrijver van den Periplus der Roode zee, die vermoedelijk onder de regering van Nero leefde (*); en naderhand Ptolemaeus. Naderhand in de zesde eeuw, toen

(*) Arrian, *Peripl. mar. Erythr.* in Hudson *Geogr. min. vol. I. pag.* 3. *Axum* wordt hier eene *hoofdstad* (*metropolis*) genoemd, en was destijds de hoofdplaats van den handel in ivoor; van daar tot aan de Roode Zee was de weg 7 of 8 dagreizen.

toen Iustinianus een verbond met Aethiopië aanging, is Axum zeer beroemd. Het was de toenmalige residentie der koningen van Abysſinië. Cosmas, Nonnoſus, Procopius en andere verhalen veel daarvan (*).

Dat het ſtilzwijgen der vroegere ſchrijvers evenwel niets tegen eenen hoogeren ouderdom bewijst, heb ik naauwlijks noodig te melden, en dat Axum wezenlijk ouder was, zou reeds door een opſchrift met den naam van Ptolemaeus bewezen worden, hetwelk Bruce verhaalt daar gevonden te hebben, ingeval het beſtaan van dit opſchrift naderhand niet ontkend was geworden. Offchoon evenwel de ſchrijvers der oudheid zwijgen, zoo blijven ons nog andere getuigen overig, die luid genoeg ſpreken, namelijk de puinhoopen van Axum zelve.

Deze merkwaardige gedenkſtukken trokken reeds vroeg de opmerkzaamheid der reizigers tot zich. De eerſte berigten van dezelve kregen wij door de Portugeſche reizigers, *Alvarez* en *Tellez* (†); op deze volgde de beſchrijving van *Bruce*, die echter door den laatſten reiziger, den Heer *Salt*, die Lord Valentia vergezelde, ſcherp beoordeeld en in vele ſtukken te regt gebragt is geworden.

De berigten der Portugezen, inzonderheid die van *Alvarez*, zijn uitvoerig; doch zonder ſcherpzinnige beoordeeling. De overblijffels van Axum zijn uit zeer verſchillende tijden; deels uit de grij-

2e

(*) Men zie Ludolf, *Hist. Aeth. II. cap.* 11., en den *Commentarius* etc. *pag.* 60 et 251.

(†) Men zie Alvarez, *viaggio della Etiopia C.* 38. en Tellez, *Historia general da Etiopia L. I. C.* 22.

ze oudheid, deels uit de eerste eeuwen na Christus geboorte, deels uit nog latere tijden. Het ontbrak *Alvarez* en *Tellez* aan kundigheden, om deze behoorlijk te onderscheiden. Doch hunne berigten zijn alleen om deze reden reeds zeer schatbaar, vermits zij duidelijk aantoonen, dat er toen hier nog meer oudheden voorhanden waren, dan er thans te vinden zijn. Behalve de gedenk-naalden ten deele nog staande, ten deele nog liggende, waarvan sommige met opschriften voorzien zijn, maakt *Alvarez* melding van verscheidene voetstukken en beelden van leeuwen, die water uitwerpen. *Tellez* spreekt niet slechts van de naalden en pyramiden, welker gelijkvormigheid met de Aegyptische niet kan ontkend worden; maar hij zag ook een opschrift met Grieksche en Latijnsche letters, hoogst waarschijnlijk hetzelfde, dat *Salt* bekend gemaakt heeft. — De berigten van den ridder *Bruce* wil ik het liefst met zijne eigene woorden mededeelen (*).

„ Op den 18 Januarij (1770)" schrijft hij (†), „ kwamen wij in eene vlakte, waarin Axum gelegen is, hetwelk voormaals, zoo als men gelooft, de hoofdstad van Abysinië was. Ik voor mij houd het daarvoor, dat het eene prachtige hoofdstad van een handeldrijvend volk, of van de Aethiopische Troglodyten, geweest is, en wel uit hoofde der reeds opgegevene oorzaken, dat de Abysiniërs nooit eene stad bouwden; er zijn in het gansche land ook geene overblijfselen van eene stad te vinden. Doch

(*) Bruce *III*. 132.
(†) Dez. *III*. 128 env.

Doch in dat gedeelte, waar Troglodyten of Negers woonden, vindt men ook op verſcheidene plaatſen gebouwen, die zeer hecht, groot en kostbaar zijn, inzonderheid te *Azab* (*), die met de pracht en de rijkdommen overeenkomen van eenen Staat, die ſedert de oudſte tijden het magazijn van den Indiſchen en Afrikaanſchen handel was."

„ De puinhoopen van Axum zijn zeer uitgeſtrekt; doch beſtaan gezamenlijk uit openbare gebouwen. Op eene vierkante plaats, die volgens mijne gisſing het middelpunt der ſtad was, ſtaan veertig gedenk-naalden, waarvan er geene met hieroglyphen voorzien is. Dezelve beſtaan alle uit één ſtuk graniet; en op de ſpits diergene, die overeind ſtaan, ziet men eene, zeer goed in den Griekſchen ſmaak gewerkte, offerſchaal enz."

„ Daarop reisden wij zuidwaarts langs eenen weg, die door eene rots van rood marmer gehouwen was, en hadden aan de linkerzijde eene masſive borstwering, die vijf voeten hoog en van denzelfden ſteen was. Op zekere afſtanden zijn er in dezen muur masſive voetſtukken uitgehouwen, waarop men ſporen ontdekt, dat hier kolosſale ſtandbeelden van Sirius geſtaan hebben. Men telt nog 133 zulke voetſtukken, met de overblijfſelen van de genoemde ſtandbeelden op hunne plaatſen; maar toen ik daar was, waren er ſlechts nog twee verminkte gedaanten van honden overig, waaraan men

(*) *Azab* ligt aan de Afrikaanſche kust, regt tegen over Gelukkig-Arabië, bij de zee-engte van Babelmandeb. Het is jammer, dat noch Bruce, noch eenig ander reiziger, tot nu toe deze puinhoopen onderzocht heeft.

men de Aegyptische wijze van beeldhouwen zeer gemakkelijk onderscheiden konde (*). Men vindt ook voetstukken, waarop gedaanten van sphinxen stonden. Twee prachtige trappen van eenige 100 voeten lang, geheel van graniet en ongemeen wel onderhouden, kan men nog op hunne plaats zien en zijn de eenige overblijfsels van eenen prachtigen tempel."

Deze berigten van den ridder Bruce zijn door den Heer *Salt*, den reisgenoot van Lord Valentia, die echter alleen naar Abyssinië ging, wel gedeeltelijk wederlegd, maar ook gedeeltelijk gestaafd geworden (†). Hij ontkent het bestaan eener borstwering van rood marmer en de sporen van 133 massive voetstukken in dezelve; dewijl datgene, wat Bruce voor een werk der kunst aangezien heeft, een werk der natuur was. Van de overblijfsels der oude kunst vond de Heer *Salt* vooreerst twee groepen van gedenk-naalden, die op eenen aan-

(*) Zouden deze verminkte honden-gedaanten ook geen sphinxen of misschien Aegyptische leeuwen voorgesteld hebben, zoo als men in Rome bij de *Fontana Felice*, ziet? Bruce gelooft, uit hoofde zijner vooronderstelling, dat men het hondsgesternte vereerde, op alle plaatsen gedenkstukken van deze dieren aan te treffen. Hoe zeer *Salt* deze twee beelden niet meer vond, zoo bewijst dit niets tegen hun aanwezen; dewijl *Alvarez* van verscheidene dergelijke leeuwen spreekt, die toen tot fonteinen dienden.

(†) Valentia *Travels*, *Vol. III. p.* 87 *ens.* 181. In de platen is zoo wel eene schets van den platten grond der plaats, als ook eene afbeelding van de groote gedenknaald, zoo almede van de, *moderne* kerk, gegeven.

aanmerkelijken afstand van elkanderen gelegen waren, ieder van 14 à 15 stuks. Van iedere groep staat slechts nog ééne naald overeind. De grootste, uit één stuk graniet gehouwen, is 80 voeten hoog, en eenige der omgevallene overtreffen deze nog; de kleinste heeft eene hoogte van 20 voeten. Verscheidene derzelve, ook de overeindstaande, zijn met beeldwerk overdekt, dat echter niet zoo zeer hieroglyphen-schrift, als veeleer sieraden schijnt te zijn; andere zijn daarvan ontbloot. De evenredigheid en het werk zijn verwonderingwaardig; de afbeelding in het werk van Salt geeft daarvan het juiste denkbeeld, en wederspreekt den zonderlingen inval van Bruce omtrent de Grieksche offerschalen enz. Het beeldwerk stelt bouwkundige sieraden voor; (iets dergelijks ziet men op de Indische rots-pagoden); van onderen eene deur, en boven openingen, of vengsters. Het voormalige getal der gedenk-naalden wordt op 55 opgegeven. Verscheidene voetstukken en altaren lagen in de rondte verspreid, en waren niet meer op hunne oorspronkelijke plaatsen. De beide prachtige trappen worden ook in de schets van den heer Salt opgegeven, even als een paar andere, die in de rots gehouwen zijn. Het Grieksche opschrift, hetwelk door hem nageschreven en opgehelderd is, behoort tot de latere overblijfsels, daar het uit de vierde eeuw van onze tijdrekening is.

De oude gedenkstukken van Axum zijn verwoest door geweldige oproeren, die door de geestdrijverij verwekt werden; ingevolge de berigten van geestelijken, die zich daar bevonden, werden dezelve veroorzaakt omtrent het jaar 1070 door eene koning-

ningin van Amhara, Gadit genoemd; of volgens een opschrift, daar ter plaatse gevonden, door eenen veroveraar Abun David, of wel misschien door beide. Daar Axum reeds sedert meer dan 1100 jaren de zetel eener Christelijke kerk was (de tegenwoordige werd in 1657 gebouwd), zoo kunnen ook vele der oude bouwstoffen tot deze nieuwe aanleggen gebruikt zijn, en slechts dat bleef, wat onbruikbaar was, of niet vervoerd konde worden. Maar ook dit is toereikend, om ons over den hoogen ouderdom van Axum geenen twijfel overig te laten. Offchoon nu het plan van het oude hoofdgebouw niet meer naauwkeurig kan daargesteld worden, zoo merkt Salt toch uitdrukkelijk op, dat al de oudheden, die zich in den omtrek der nieuwere kerk bevinden, slechts ééne groep vormen, en eenmaal tot één hoofdgebouw behoorden. Doch wie ontwaart niet, zoo wel in ieder afzonderlijk stuk als in het geheel, de meest in het oog loopende gelijkvormigheid met de oud-Aegyptische gedenkstukken? Deze rijen van naalden, die ook hier eenen dubbelen toegang vormen; deze voetstukken, die eens stand-, ja misschien wel kolossale beelden droegen; deze ontzettende omvang, dien het geheel moet gehad hebben, toont dit alles niet dezelfde wijze van bouwen, dezelfde kunsten in de behandeling der groote steenklompen, denzelfden smaak, als in de puinhoopen van Theben, van Elephantine en Meroë, met welke Bruce dezelve op eene andere plaats vergelijkt (*)?

En

(*) BRUCE *IV. bladz.* 542.

En evenwel ontdekt men wederom merkwaardige verſcheidenheden. Zoo Nubië en Meroë, zoo als wij boven opgemerkt hebben, geene ſporen van gedenk-naalden opleveren (*), zoo vinden wij hier geheele groepen van dezelve. Doch zoo daarentegen de Aegyptiſche gedenk-naalden met hieroglyphen bedekt zijn, zoo zijn die van Axum zonder hieroglyphen; doch in de plaats van deze met ſieraden voorzien.

Deze omſtandigheden hebben onlangs eenen geſchiedkundigen navorſcher op het vermoeden gebragt, dat Axum oorſpronkelijk tot de ſteden behoord heeft, die de weggetrokkene Aegyptiſche kaste van krijgslieden bouwde (†). En alzins heeft dit vermoeden veel voor zich. Zij lag binnen die ſtreken, die zij bezet had. Wij weten, dat zij zich oostelijk tot aan den Arabiſchen zeeboezem uitbreidde. En dan verklaart zich ook, waarom men hier geene hieroglyphen vindt, dewijl hier geene priester-kaste was. Axum klimt dan tot in het tijdperk der laatſte Pharao's. Dat het ſedert eene hoofdplaats van den binnenlandſchen handel was, weten wij met zekerheid. Aldus haalt Arrianus in zijne reis het aan. In hoe verre ook reeds

(*) Het ſtuk van eene gedenk-naald, dat Bruce bij Kurgo zal gezien hebben (zie boven bl. 401), zagen de volgende reizigers niet.

(†) MANNERT, *Geograph. der Griechen u. Römer*, *Th. X.* 166. Hij houdt Axum voor dezelfde ſtad als *Eſar*, die tot de ſteden behoort, die zij aangelegd hebben. Men vergelijke Profr. *Heeren's* Verhandeling in *Commentat. Soc. Gotting. Vol. XII. p.* 64.

reeds vroeger, moet men zekerlijk aan het vermoeden overlaten.

Het doelwit van den weg, volgens Bruce, was *Azab*, aan den ingang van den Arabifchen zeeboezem, waar men tot de overvaart naar Gelukkig-Arabië flechts weinige uren noodig had. Dergelijke puinhoopen, als waarvan ik de berigten reeds in de hier boven aangehaalde plaats van Bruce medegedeeld heb, duiden nog heden dit merkwaardig oord aan, dat eens de eerfte ftapelplaats der Indifche en Arabifche goederen was, die naar het onmeetbare Afrika gevoerd werden (*).

Maar behalve Azab was er nog eene andere zeer oude haven aan den Arabifchen zeeboezem, van welke wij met meerdere zekerheid fpreken kunnen, die van *Adule*. Zij lag op eenen kleinen afftand van het hedendaagfche *Arkeeko* 15° N. B.

„ Adu-

(*) Uit de, *hier boven* op bladz. 353. medegedeelde, berigten over de *Samalis* zal het reeds duidelijk geworden zijn, hoe zeer het te wenfchen is, dat het gedeelte der Afrikaanfche kust bij de ftraat van Babelmandeb nader onderzocht wordt. Al wilde men ook het gezag van Bruce met betrekking tot Azab (eenen naam, die wel hetzelfde is als Saba) verwerpen, zoo zoude het wel een wonder zijn, als de langdurige verkeering tusfchen Arabië en Afrika hier geene groote aanleggen voortgebragt had. Men zoeke dezelve flechts niet daar ter plaats, waar Azab op onze kaarten aangeteekend ftaat; dezelve kunnen even zoo gemakkelijk, en bijna nog waarfchijnlijker, buiten deze Straat geweest zijn, dewijl daarvan daan de gemeenfchap met Aden zoo veel gemakkelijker is.

„ Adule," zegt *Plinius* (*), „ volgens eenen ouden schrijver, is de grootste koopstad der Troglodyten en ook der Aethiopers. Derwaarts brengen zij ivoor, de hoornen van de rhinocerossen, de huiden van de hippopotamussen, schildpad en slaven." Zeker was Adule eene Aegyptische volkplanting. „ Aegyptische slaven, die hunne meesters ontloopen waren, stichteden dezelve." Zoude dit niet eene verwisseling met de weggetrokkene krijgslieden zijn? Nog geen reiziger is helaas! tot Adule gekomen; want *Stuart*, dien *Salt* zond, moest terug keeren, dewijl men hem niet wilde doorlaten. Maar eenstemmig verzekerden de Arabieren, dat daar de bouwvallen eener stad waren; en eene zuil, naar Arkeeko gesleept, toonde duidelijk den Aegyptischen stijl (†). Wie deze plaats bereikt, kan gewigtige ontdekkingen doen, en waarom zoude zelfs niet nog tegenwoordig het bekende gedenkteeken van Adule, welks afschrift wij aan *Cosmas* te danken hebben (‡), daar op zijne plaats zijn?

Het is eene gewigtige omstandigheid, die meer dan eens door den ridder Bruce opgemerkt is, dat er in gansch Abyssinië, slechts op de drie boven genoemde plaatsen, te Azab, Axum en Meroë, — waarbij nu nog Adule komt — overblijfsels gevonden worden van deze groote aanleggen, welker gedaante aanstonds derzelver hoogen ouderdom, even zeer

(*) Plinius H. N. *VI.* 34.

(†) Salt, *Voyage to Abyssinia p.* 452. De naam wordt thans *Zulla* uitgesproken.

(‡) Zie boven bl. 344.

zeer als haren gemeenſchappelijken oorſprong, verraadt. Het zijn alle overblijfſels van groote gebouwen; alles is kolosſaal; van gewone woonhuizen is er niet het minſte ſpoor te vinden, misſchien kunnen deze laatſte, vermits zij minder duurzaam waren, te gronde gegaan zijn. Maar het zal nog altijd zeer twijfelachtig blijven, of en in hoe ver men den vorm van onze ſteden op deze plaatſen mag toepasſelijk maken? Het grootſte gedeelte der bewoners van Aethiopië bleef Nomaden, zoo als het nog tegenwoordig is, en uit hoofde der geſteldheid van hun land ſteeds blijven zal. Wie zal het dus wagen te bepalen, of deze zoogenoemde ſteden eigenlijke ſteden waren? Konden deze plaatſen, met tempels en gedenk-naalden verſierd, misſchien ook niet wel hoofdplaatſen van den handel zijn, waar de karavanen uit verſcheidene ſtreken der wereld zamen kwamen, en afgelegene volken, onder de beſcherming der goden, die deze tempels bewoonden, de ſchatten hunner landen bragten, om dezelve aan elkanderen te verruilen? Zou deze manier van voorſtelling niet gepaster zijn voor de plaatſelijke geſteldheid van Aethiopië, en zou zij niet op de volkomenſte wijze aan de grootheid van deze gedenkſtukken beantwoorden? Het kan niet dikwijls genoeg herhaald worden, dat in deze afgelegene landen alles van gansch andere punten uitging, en alles uit dien hoofde ook geheel anders worden moest, dan in die oorden, die wij bewonen.

Wanneer wij het tot hiertoe gezegde overzien, zoo kunnen wij daar uit met volle zekerheid de volgende gevolgtrekkingen afleiden:

Voor

Voor eerst: Van oudsher bestond er eene handel-verbindtenis tusschen de landen van het zuidelijke Azië en Afrika, tusschen Indië en Arabië, Aethiopië, Aegypte en Libye, die op wederzijdsche behoeften gegrond was, en de moeder der beschaving voor deze volken is geworden.

Ten tweede: De hoofdplaats voor Afrika, waar deze handel der volken uitgeoefend werd, was Meroë, en de voornaamste weg van denzelven wordt nog door eene keten van puinhoopen gekenmerkt, die van de oevers der Indische tot aan de Middellandsche zee voort loopt. Adule, Azab en Axum, zijn de schakels van dezelve, tusschen Gelukkig-Arabië en Meroë; Theben en Ammonium tusschen Meroë, Aegypte en Carthago (*).

Ten

(*) Het is zeker eene zeer merkwaardige verschijning, dat deze geheele keten, bijna volgens al hare schakels, zich reeds in de vroegste Grieksche fabelkunde vervolgen laat. Het gerucht van de Aethiopers als een oud beschaafd volk was in de dagen van Homerus reeds tot de Grieken doorgedrongen, en heeft, zoo als bevorens aangetoond is, vooräl betrekking op *Meroë*. *Theben* met deszelfs honderd poorten wordt reeds door dienzelfden dichter bezongen. De verhalen van *Jupiter Ammon* in Libye zijn reeds in de oudste Grieksche Mythen ingevlochten (Diod. *I. p.* 237). en dat de *Carthaagsche kust* tot de voornaamste schouwplaatsen van deze Mythen behoort, is reeds algemeen bekend uit de fabelen van den togt der Argonauten, van het meer van Triton, van den tuin der Hesperiden, van de Gorgonen enz. Dit alles bewijst, dat verhalen uit deze oorden en plaatsen reeds vroeg naar het westen kwamen; en hoe natuurlijk laat zich dit niet verklaren van *die* plaatsen, die de zetel

Ten derde: De hoofdplaatsen van dezen handel waren tevens volkplantingen van deze priester-kaste, die,

van de verkeering der volken waren? Doch bij Herodotus is nog een hoogst merkwaardig spoor overgebleven, hetwelk duidelijk schijnt aan te toonen, dat er niet alleen verhalen van deze verkeering naar Griekenland kwamen, maar dat zelfs uit Afrika in de vroegste tijden eene *proef* genomen werd, om langs den daar gewonelijken weg, door het stichten van een heiligdom en orakel, zich in Griekenland zelve te vestigen; namelijk zijn verhaal van den oorsprong van het orakel te *Dodona* onder de Pelasgers II, 52—58. De *priesters van den Tempel van Ammon* in *Theben* gaven hem berigt, dat *dit* orakel, zoo wel als dat te Ammonium, door die van Theben gesticht was, en hij zelf getuigt, dat de godspraken te Dodona en te Theben op dezelfde wijze gegeven werden. Twee heilige vrouwen (waarzegsters) waren door de Phoenicers weggevoerd, en de ééne in Libye, en de andere in Griekenland verkocht, van welke gene het orakel van Ammonium en deze dat van Dodona gesticht zou hebben. In Dodona heeft men hem het op de volgende wijze verhaald: Twee zwarte duiven waren uit Theben in Aegypte, de ééne te Libye, de andere te Dodona gekomen, en hadden, met eene menschelijke stem de stichting van het orakel bevolen; hetwelk Herodotus zelf voor een zinnebeeldige vertelling verklaart, dewijl de profetessen eene vreemde taal gesproken hadden, en als Aegyptische vrouwen zwart geweest waren. Het berigt van den verkoop van deze vrouwen als slavinnen verhaalden de priesters zelve slechts als een onzeker verhaal. Van Ammonium weten wij uit andere zekere bewijzen, dat dit orakel eene volkplanting was, die Theben en Meroë gesticht hebben; het is dus wel de natuurlijkste uitlegging, om hetzelfde bij Dodona te vermoeden; en deze heilige vrouwen slechts als verte-

die, als de heerschende stam, haren voornaamsten zetel in Meroë had, en van daar volkplantingen uitzond, die wederom steden en tempels bouwden, en tevens nieuwe Staten stichteden.

Onloochenbaar is dus hier dit naauwe verband, hetwelk tusschen den handel en den eerdienst bestond; onloochenbaar tevens de weg, langs welken meer dan één Staat van het binnenste Afrika zich in de grijze oudheid gevormd heeft. Nogtans indien deze stam door zijne uitgezondene volkplantingen den loop van den handel bestierde, zoo bleef deze daarom niet de eenige, of in het algemeen ook slechts de onmiddelijke, deelnemer aan denzelven. Wij hebben boven aangemerkt,

tegenwoordigsters dezer volkplantingen aan te ziên, dewijl zij als waarzegsters zekerlijk de hoofdpersonen waren. Op deze wijze wordt het berigt van Herodotus (ter zelfder plaats) duidelijk: Het orakel te Dodona zou aan de Pelasgers bevolen hebben de namen der Aegyptische goden aan te nemen, die door hen vervolgens tot de Hellenen gekomen zijn. — Dat ik datgene, wat slechts eene gissing is, slechts daarvoor geef, heeft geene herhaling noodig; echter kan ik de zeer zonderlinge berigten van Herodotus, betreffende de aanneming van de namen der Aegyptische goden bij de Grieken, op geene meer natuurlijke wijze uitleggen, dan dat het orakel te Dodona uit nu bekende oorzaken er belang bij had, om den Aegyptischen eerdienst in Griekenland in te voeren. Dat dit geene gevolgen hebben konde, zoo als in Afrika, ziet men ligtelijk. Hier was in het algemeen eene andere wereld; en wat de Grieken ook ooit van vreemdelingen aannamen, dat stempelden zij steeds tot hun eigendom om.

merkt, dat het geenzins beweerd wordt, dat deze priesterſtam zelf tevens een handel-ſtam geweest is. Dit zou veeleer regtſtreeks ſtrijdig met de oosterſche gewoonten zijn. Maar ook zonder eigenen handel, konde nogtans de deelneming aan denzelven en het belang daarbij voor deze kaste zeer uitgebreid zijn; deels wegens de godſpraken, deels wegens de veiligheid en beſcherming, die zij verleenden, deels wegens de menigte en de verſcheidenheid der deelnemers (*). Het ligt in den aard van den karavanen-handel, dat er eene menigte menſchen door bezig gehouden wordt. De veiligheid op deze verre reizen vordert reeds, als eene noodzakelijkheid, van de kooplieden, dat zij talrijke ſcharen tot hunne bedekking met zich voeren; doch buitendien vereischt ook de ganſche inwendige inrigting der karavanen, de verzorging der kameelen en der overige lastdieren, het op- en afladen der waren enz., eene menigte helpers, die niet zelden van enkele voerlieden der goederen ook zelven kooplieden worden.

Menſchen, die aan vaste woonplaatſen en het verblijf in ſteden gewoon zijn, zijn niet geſchikt voor het onbeſtendige leven met de karavanen. In Arabië, even als in Afrika, werden deze handeldrijvende gezelſchappen uit dien hoofde reeds van oudsher uit *Nomadiſche* herder-volken zamengeſteld, met welke het grootſte gedeelte dezer uitgeſtrekte landen aangevuld is (†). Als deze door hun-

(*) Men herinnere zich ook hier aan datgene, wat boven bl. 437. van het tegenwoordige *Damer* verhaald is.

(†) Zie boven bladz. 195.

hunne leefwijze daar het geschikste toe zijn, zoo leveren hunne kudden hun tevens de kameelen en overige lastdieren op, die zij daarbij noodig hebben. Op deze wijze werden de waren der Sabaeërs in Gelukkig-Arabië door de Nabataeërs en de Midianiten vervoerd; zoo werden de Carthaagsche karavanen door de Lotophagen en Nasamonen gevormd; even als thans die van Tripoli naar Cairo door de bewoners van Fezzan. Het is niet eene bloote willekeurige veronderstelling, maar het ligt in den aard der zaak, dat het in Aethiopië even zoo was. Ook deze landen waren, zoo als wij reeds weten, met eene menigte zwervende herder-volken opgevuld, en er worden ten minste donkere sporen in den ouden tijd gevonden, die ons ophelderingen daarover geven.

De volken, die aan de westzijde van Meroë langs den Astapus woonden, stammen der Agows en Bejahs, moeten in Aegypte niet onbekend geweest zijn, maar hetzelve bezocht hebben. Zij verhaalden daar van de rivier, aan welker oevers zij woonden, en hielden staande, dat dezelve de eigenlijke Nijl was. Dit berigt heeft Diodorus uit hunnen mond gehoord (*); en zij kunnen niet wel anders dan in het gevolg eener karavaan deze verre reis gedaan hebben.

Maar de bewoners der oostelijke gebergten, de Troglodyten en derzelver naburen de Ichthyophagen, schijnen nog meer met dezen handel werkzaam geweest zijn; zij waren immers zoo naauwkeurig van

(*) Diod. *I. p.* 45. De Agows komen reeds in het gedenkstuk van Adule voor.

van de wegen tot in het afgelegenste Afrika onderrigt, dat Cambyses zijne verspieders, die onder het aanzien van een gezantschap naar de Macrobiërs reizen moesten, uit hen nam. Het konde ook niet wel de eerste maal zijn, dat zij tot dit volk kwamen, daar zij zelfs hunne taal magtig waren.

Deze oostelijke bergketen, hare bewoners en voortbrengselen, waren in het algemeen reeds van oudsher in Aegypte zeer bekend. Herodotus kon dezelve reeds tot boven de zee-engte van *Babel-mandeb* beschrijven; want hij kan ons niet alleen op het naauwkeurigste hare rigting melden, maar het was hem zelfs ook bekend, dat er dáár aan hare zuidoostelijke grenzen een land begon, hetwelk *wierook* voortbragt (*). Dit is het land van *Azab* tot aan *kaap Guardafui*; dus het land der Samalis. Ook hier zijn de berigten der Grieken door de berigten van den lateren Engelschen reiziger bevestigd geworden (†). Deze nadere bekendheid veronderstelt eene wederzijdsche verkeering, en het is uit dien hoofde wel eene hoogstwaarschijnlijke gissing, dat de karavanen, die uit Aegypte naar Aethiopië, even als die uit Aethiopië naar het noordelijke Afrika en naar Gelukkig-Arabië togen, uit deze Nomadische bergbewoners grootendeels zamengesteld waren. Tegenwoordig is het nog even zoo. De karavanen, die thans tusschen Aegypte en Abyssinië reizen, bestaan reeds sedert onheugelijke tijden meest uit de Bejahs en de Ababdee, die thans de ge-

(*) Herod. *II.* 8.
(†) Zie boven bl. 342.

gebergten en een gedeelte van Nubië in bezit hebben (*).

Intusschen werden deze Nomaden bezwaarlijk iets meer dan vervoerers der waren; want men treft onder dezelve geene rijke stammen aan. In deze gedaante verschijnen zij bij den optogt, dien Ptolemaeus Philadelphus na zijne troonbeklimming gaf, waarbij, benevens verscheidene andere voorstellingen, ook de togt eener Arabisch-Aethiopische karavaan afgebeeld werd (†). „Er kwam eene troep kameelen, die drie honderd ponden wierook, saffraan, kassia en kaneel, benevens twee honderd ponden andere kostbare specerijen, droegen. Op deze volgde eene schaar *van Aethiopers, met lanzen gewapend*, waarvan het eene gedeelte 600 olifantstanden droeg; een ander 2000 stukken ebbenhout, en een derde 60 vaten met goud, zilver en stofgoud." — In weerwil dezer deelneming der Nomadische volken aan den handel bleef dezelve toch in de handen der bewoners van Meroë en Axum, die denzelven door hunne buitenlandsche volkplantingen bestierden, en deze plaatsen zelve bleven datgene, waartoe de Natuur haar bestemd had, namelijk, de *hoofdplaatsen van den handel der zuidelijke volken.*

Op

(*) *Mémoires sur l'Egypte III. p.* 269.

(†) Athen. *p.* 201. — De Heer Bruce, I. D. *p.* 432. enz. verhaalt veel van deze gewapende herders. Het is bekend, dat de karavanen van de Nomadische stammen, zoo als thans van de Ababdee, eskorte nemen. Volgens eene andere lezing bij Athenaeus (δωροφόροι in de plaats van δορυφόροι) waren het Aethiopers, *die geschenken droegen.*

Op deze wijze komen wij dus van zelve tot de groote, voor de menschheid en derzelver geschiedenis zoo gewigtige, slotsom: De zetel der eerste volksverkeering was ook de *zetel der eerste beschaving.* De ruiling der goederen deed de ruiling der denkbeelden ontstaan, en door deze wederzijdsche wrijving steeg de heilige vlam der menschelijke beschaving het eerste opwaarts!

Dat deze beschaving der Aethiopers — dat is, van dezen heerschenden priesterstam — aan hunnen godsdienst verbonden was, is boven aangetoond. Zekerlijk ging daarmede noodzakelijk eenige wetenschappelijke kennis gepaard, zonder welke het oprigten van deze gedenkstukken niet mogelijk geweest was. Maar de hooge wetenschappelijke vorming, die eenige schrijvers hun toegekend hebben (*), rust op zeer onzekere gronden. Geen der Ouden heeft hen tot wijsgeeren of sterrekundigen gemaakt, alhoewel deze laatste kennis niet geheel buiten den gezigtkring van een volk liggen konde, hetwelk deszelfs gansche leven doorbragt met reizen door de woestijnen, waar de sterren des hemels de eenige wegwijzers zijn; en welks luchtgestel eene veel meer regelmatige afwisseling van het weder of der jaargetijden, dan het onze, medebragt. Diodorus leidt wel de beschaving der Aegyptenaren in het algemeen van de Aethiopers af (†); doch wie ziet niet in, dat dit slechts in eenen zeer beperkten zin waarheid kan zijn; en dat, schoon de kiem derzelve ook misschien uit Aethiopië

(*) Men vergelijke PLESSING *Memnonium. I. p.* 341 enz.

(†) DIOD. *I. p.* 174. 175.

opië was, de vrucht toch zeker eerst in Aegypte tot rijpheid kwam?

Intusschen volgens de uitdrukkelijke getuigenis van dezen zelfden schrijver hadden de Aethiopers *schrift*; doch geen letterschrift, maar slechts *beeldschrift* (*), waarvan de bewijzen nog tot op den huidigen dag op de puinhoopen van Meroë (†) zijn overgebleven; en volgens deze zelfde plaats zouden zij zelven de eerste uitvinders daarvan geweest zijn. De oordeelkunde onthoudt zich te regt van eene uitspraak over dit gezegde, welks waarheid of valschheid even onmogelijk te bewijzen is. De uitvinding van dit schrift was nergens gemakkelijker, dan bij een volk, hetwelk eene zoo stellige overhelling tot de beeldhouwkunst bezat, en het gebruik of de volmaking van hetzelve nergens natuurlijker, dan in eenen Staat, welks heerschappij naast den godsdienst op handel gegrond was.

Doch zeer merkwaardig is het berigt, dat Diodorus ons daarvan mededeelt, dat de kennis van het beeld-schrift in Aethiopië, niet zoo als in Aegypte, een uitsluitend voorregt der priester-kaste was, maar dat een iegelijk daartoe geraken konde, zoo als in Aegypte tot de kennis van het gemeene schrift. Zou dit *algemeene* gebruik niet een groot bewijs voor de toepassing van hetzelve bij den handel zijn? Geheel zonder het gebruik van schrift bleef

(*) DIOD. *I. p.* 176.

(†) Zoo wel de voorgebouwen der pyramiden te Axum, vooräl in het binnenste heiligdom, CAILLAUD *Pl. XLI. XLIII.*, als ook de hoofd-tempel te Naga, CAILLAUD *Pl. XX. Explications*, hebben hieroglyphen-schrift; het kon evenwel niet afgeschreven worden.

bleef toch bezwaarlijk ergens een groot handeldrijvend volk; en even zoo min het beeld-fchrift voor de menigvuldige behoeften van *onzen* handel toereikende zijn zoude, zoo overeenkomftig fchijnt het met den handel met karavanen geweest te zijn, bij welks regelmatigen gang, en eenvoudigheid der waren, ook een beperkter fchrift toereikend fchijnt te zijn.

Het gerucht van de *braafheid* en *geregtigheid* der Aethiopers, dat reeds in de vroegfte tijden tot aan de afgelegenfte volken, zelfs tot in Griekenland, doorgedrongen was, heeft naauwlijks eenige opheldering meer noodig! Het waren de eerfte deugden, die bij een volk moesten aangekweekt worden, het welk op handel en godsdienst, maar niet op eene geweldige onderdrukking, deszelfs heerfchappij grondde.

Het raadfelachtigfte, en nogtans het zekerfte, blijven de vorderingen, die dit volk in de *bouwkunst*, en in zeker opzigt in de *beeldhouwkunst*, gemaakt heeft. De overblijffels van de kolosfale gedenkzuilen liggen nog meer of min in ftand gebleven daar ter plaats, en zullen de altijddurende getuigen van de grootheid hunner bouwmeesters blijven.

Maar het is eene kortzigtige berekening, waarna wij maar al te dikwijls dat plegen af te meten, wat andere volken in andere landen en onder andere omftandigheden doen, of worden konden. Is dan de band tusfchen wetenfchappen, bouw- en beeldhouwkunften, alöm noodzakelijk zoo vast geknoopt, als bij ons? — Kunnen mechanike vaardigheden niet alleen op zich zelve zeer befchaafd worden? —

Zou

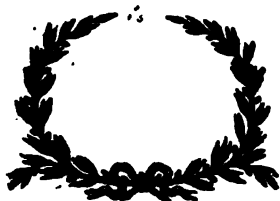
Zou het dan niet mogelijk zijn, dat de werkdadige kracht van een volk, door de omstandigheden geleid, tot één punt zamen getrokken werd, en juist uit dien hoofde hier werken voortbragt, die ons onmogelijk schijnen? — Ja, was niet zelfs in onze landen, toen in de midden-eeuwen die trotsche *Dommen* zich verhieven, die wij nog heden met verbazing aanstaren, zonder die te kunnen namaken, de betrekking tusschen wetenschappelijke beschaving en die van de kunsten geheel anders, dan zij thans is?

Evenwel bij al deze verscheidenheid in het bijzondere, hoe gelijkvormig zijn de Afrikaansche volken, over het geheel genomen, aan elkanderen gebleven! Tempels en heiligdommen moesten steeds het doel zijn, werwaarts hunne reizen voor den handel gerigt waren, even zoo als dit nog heden het geval is! Rondom deze gedenk-naalden, als zij hunne bedevaarten naar de tempels van Ammon deden, legerden zich eens de karavanen, die thans naar *het heilige graf* van den profeet te Mekka trekken. Anders kon de hand des tijds hier den band tusschen handel en godsdienst toehalen, maar dien los te maken, dit vermogt zij nooit!

En zoo verlaten wij de overblijfsels van Nubië en Meroë, de heilige gedenkteekenen der vroegste beschaving! Ook onder hunne schaduwe kwam eens hunne vrucht tot rijpheid, eene vrucht, zoo als *deze* grond dezelve dragen konde. Schooner en teederer werd zij in eene gelukkigere luchtstreek; beter gedijde zij, toen men haar in de vruchtbare vlakten van Aegypte verplant had.

Wij

Wij willen onze oogen van hare dorre velden afwenden, om haar ginds in eene veredelde gedaante, uit gelijkvormige kiemen, weder te zien voortspruiten!

BIJ-

BIJLAGEN.

CARTHAAGSCHE OORKONDEN (*)

DIE NOG VOORHANDEN ZIJN.

BIJLAGE I.

ARISTOTELES OVER DEN CARTHAAGSCHEN STAAT.

Aristot. Politica II. 11.

Ook de Staat der Carthagers ſchijnt voortreffelijk ingerigt, en in vele opzigten beter, dan andere. Inzonderheid komt hij in eenige ſtukken met de Spartaanſche overeen; want deze drie Staten, die van Creta, Sparta en Carthago, zijn aan elkanderen gelijk, en zeer verſchillende van de overige, en ve-

(*) Ik voeg deze ſtukken hier niet alleen deswege bij, omdat ik mij daarop in mijne naſpeuringen heb beroepen, maar ook, vermits ik geloof, dat dezelve beter, dan eene wijdloopige verklaring, den geest van Carthago kenſchetſen. De IIde en IIIde Bijlage zijn ook hoogstgewigtig voor de Romeinſche geſchiedenis. Zij zijn uit de vroegere tijdvakken van Rome, toen deze ſtad nog niet eens gansch Latium beheerschte; het eerſte verdrag werd één jaar na het verdrijven der koningen, het andere 161 jaren later geſloten, en beide toonen ons Rome destijds van eene eenigzins andere zijde aan, dan Livius en andere geſchiedſchrijvers hetzelve plegen af te ſchilderen.

vele hunner inrigtingen zijn uitſtekend. Het kenteeken nu van eenen wel ingerigten Staat is, dat het volk beperkt blijft, en dat er geen aanmerkelijke opſtand, noch tyrannij, ontſtaat.

De Carthaagſche regering nu heeft, even als de Spartaanſche, gastmalen der genootſchappen; verder de overheid der *honderdvier-mannen*, even als daar de *Ephori*, maar beter ingerigt; want een ieder kan Ephorus worden; doch de honderdvier-mannen worden uit de aanzienelijkſte gekozen. Verder *koningen* en eene *gerusia*, even als daar *koningen* en *gerontes;* doch ook beter ingerigt, daar de koningen niet uit hetzelfde geſlacht zijn; maar ook niet uit ieder geſlacht zonder onderſcheid. Is er evenwel een uitſtekend man, zoo kiest men (met regt) liever ſlechts dezen, dan volgens den ouderdom. Want daar de koningen de gewigtigſte zaken beſtieren, zoo brengen zij groot nadeel aan, als zij ongeſchikt zijn, en zijn reeds den Staat van Sparta zeer nadeelig geweest.

Het meeste, wat men laken kan, is aan gemelde Staten door afwijking (van den weg der wetten) gemeen. De Staatsregelingen nu met eene ariſtocratiſche regering ontaarden in democratie of oligarchie. Want over dat gene, wat aan het volk voorgeſteld, of niet voorgeſteld wordt, hebben de koningen of de gerontes te bepalen, zoo allen overeenſtemmen; doch zoo zij niet overeenkomen, beſliſt het volk. Wat nu aan het volk voorgeſteld wordt, hierbij wordt de meening van de overheid wel aan het volk te kennen gegeven, maar het volk neemt daarover een beſluit, en het ſtaat aan eenen ieder vrij, om hem, die de voordragt doet,

doet, openlijk tegen te ſpreken, dat in andere Staatsregelingen zoo niet is.

Doch dat de Pentarchiën, die vele en belangrijke zaken in handen hebben, zich zelven kiezen, en dat zij den raad der honderd-mannen, het hoogſte overheidsambt, kiezen, ook dat zij langer, dan de overige, in ambtsbediening zijn, dat is oligarchisch. Maar dat zij zonder bezoldiging dienen, en niet door het lot gekozen worden, en wat dies meer is, dat is ariſtocratisch. Zoo ook, dat alle regtsgedingen door alle overheden beſlist worden, en niet ſommige door andere, zoo als te Lacedaemon.

Doch de Carthaagſche ſtaatsregeling gaat, zoo als vele gelooven, in één opzigt van ariſtrocratie in oligarchie over; dewijl men daar gelooft, dat de overheden niet ſlechts naar hunne perſoonlijke waarde, maar ook naar hunnen rijkdom moeten gekozen worden; want het is niet mogelijk, dat een man zonder vermogen naar behooren en op zijn gemak dat ambt bekleeden kan. Zoo nu het kiezen uit de rijken oligarchisch is, en naar de perſoonlijke waarde ariſtocratisch, zoo ontſtaat daar door eene derde ſoort van regeringsvorm bij de Carthagers; want zij kiezen, terwijl zij op deze beide punten acht geven, vooräl hunne hoogſte overheids-perſonen, namelijk de koningen en veldheeren.

Deze ontaarding der ariſtocratie moet men als eene fout van de wetgeving beſchouwen; want het is allernoodzakelijkst om van het begin af daarvoor zorg te dragen, dat de voornaamſte ledigen tijd (tot de bezigheden van hun ambt) hebben,

ben, en dat zij zich, noch in hun ambt, noch in hun bijzonder leven, iets veroorloven, wat hun onbetamelijk is. Moet men nu wegens dezen ledigen tijd ook op den rijkdom zien, zoo is het (toch) een gebrek, dat de hoogste posten, die van koningen en veldheeren, koopbaar zijn. Want deze gewoonte verheft den rijkdom boven deszelfs waarde, en maakt den Staat geldgierig. Want wat de regerende klasse voor eerwaardig houdt, daarna bepaalt zij ook de meening der overige burgers. De regering nu, bij welke de persoonlijke waarde niet in de hoogste achting is, kan niet op den duur aristocratisch zijn. Maar het is te verwachten, dat zij, die overheids-ambten koopen, trachten zullen, om er winst mede te doen, als zij hunne posten slechts door hun geld verkrijgen. Want het zoude ongerijmd zijn te gelooven, dat de arme, maar brave man, zich zou willen verrijken; en dat de slechte rijke zijne gemaakte onkosten niet zoude trachten terug te krijgen. Daarom moeten zij regeren, die wezenlijk als de beste regeren. Doch beter is het, dat de wetgever, wanneer hij niet bewerken kan, dat de regerende lieden welgegoed zijn, toch daar voor zorgt, dat zij, die met ambten bekleed zijn, niet voor het noodzakelijke voedsel noodig hebben te zorgen.

Dit schijnt ook te moeten afgekeurd worden, dat dezelfde persoon verscheidene ambten bekleedt, hetwelk bij de Carthagers voor eene groote eer wordt gehouden; want iedere zaak zal het beste door ieder afzonderlijk persoon waargenomen worden. Daarvoor moet de wetgever zorg dragen, en

en niet bepalen, dat dezelfde perſoon muſikant en ſchoenmaker zijn moet.

In eenen niet kleinen Staat is het voor de burgers beter, dat vele aan de ambten deel hebben; want iedere zaak wordt hier, zoo als wij reeds gezegd hebben, meer tot algemeen nut, beter en ſpoediger, beſtierd. Men ziet dit bij krijgslieden en ſchippers, bij welke beide, bevelen en gehoorzamen, door allen geſchiedt.

Daar nu hunne regeringsvorm tot de oligarchie overhelt, zoo vermijden zij dit toch, daar zij een gedeelte van het volk ſteeds rijk maken, dat zij naar de hun onderworpene ſteden zenden. Want daardoor komen zij dit kwaad voor, en maken hunnen regeringsvorm duurzaam. Dit is zeker een toevallig middel; Staten moeten door de wetten voor omwentelingen beveiligd zijn; doch nu, als het ongeluk gebeurde, dat het grootſte gedeelte hunner burgers van de overheid afviel, is in de wetten geen middel, om de rust te herſtellen.

Met de ſtaatsregelingen van Creta, Sparta en Carthago, die met regt beroemd zijn, is het even zoo gelegen.

BIJLAGE II.

HANDELTRAKTAAT TUSSCHEN ROME EN CARTHAGO,

gesloten in het jaar 509. vóór Chr. (*).

Onder deze voorwaarden zal er vriendschap zijn tusschen de Romeinen en de bondgenooten der Romeinen, en de Carthagers en de bondgenooten der Carthagers; De Romeinen en de bondgenooten der Romeinen zullen geene scheepvaart mogen hebben verder dan het *Schoone voorgebergte* (†), ten zij

(*) Uit Polyb. *I. pag.* 434.

(†) Het *Schoone voorgebergte* wordt door Polybius zelven voor het voorgebergte, dat ten noorden voor Carthago ligt (τὸ προκείμενον αὐτῆς τῆς Καρχηδόνος ὡς πρὸς τὰς ἄρκτους), gehouden, en kan dus niet wel een ander zijn, dan dat, hetwelk anders *Promontorium Hermaeum* heet (kaap *Bon*) (men vergelijke de Verhand. van *Heyne* in *Opusc. II. pag.* 47., waar men de overige plaatsen, uit welke eenigen tot eene andere ligging hebben willen besluiten, bijeenverzameld vindt). Het gezag van Polybius gaat hier echter boven dat van latere schrijvers. De zin is dus: „ De Romeinen mogen niet zuidelijk van dit voorgebergte, langs de kusten van het Carthaagsche gebied, naar de kleine Syrtis, varen;" alwaar eene menigte steden, en de schoonste en vruchtbaarste van hun gebied, inzonderheid in Byzacium, gevonden werden. Zoo verklaart het ook Polybius zelf; en de verklaring moet nog veel waarschijnlijker worden, wanneer men zich uit het voorgaande herinnert, dat juist in die streken ook de stapelplaatsen van hunnen handel met het binnenste van Afrika waren. Eene zwarigheid ontstaat echter hierdoor, dat in het *tweede* verdrag nevens dit voorgebergte de steden *Mastia* en *Tarseium*

zij zij door storm of vijanden gedwongen worden. Doch zoo iemand door den nood gedrongen verder ge-

seium genoemd worden. Steden van dien naam zijn in het gebied van Carthago niet bekend, maar wel in het zuidwestelijke gedeelte van Spanje bij Tartessus (men zie *Steph. de Urb.* op Ταρσήϊον en Μάστια). Doch in hoe verre die steden ook hier mogen bedoeld zijn, zoo zal alsdan daaruit niet volgen, dat het Schoone voorgebergte nevens dezelve gelegen heeft en in Spanje moet gezocht worden (want dat de woorden van Polybius, πρόσκειται δὲ καὶ τῷ καλῷ ἀκρωτηρίῳ Μάστια καὶ Ταρσήϊον, niet moeten overgezet worden: „Doch nevens het Schoone voorgebergte *ligt* Mastia en Tarseium," maar liever: „Bij het Schoone voorgebergte *worden* Mastia en Tarseium *bijgevoegd*" heeft *Heyne* in zijne *Opusc. I. pag. 61.* juist opgemerkt). Maar de zin zou dan zijn: „Aan gene zijde „van het Schoone voorgebergte, naar den éénen kant, „namelijk naar het oosten, en aan gene zijde der steden „Mastia en Tarseium naar den anderen kant, namelijk naar „het westen, tot in de Atlantische zee, zullen de Ro„meinen geene scheepvaart hebben enz." Deze verklaring moet zekerlijk nog waarschijnlijker hierdoor worden, dat de Carthagers aan die westelijke bezittingen buiten de Zuilen zulk eene hooge waarde hechteden en zoo een groot geheim daaruit maakten. Ook de tegenwerping, dat de Romeinen tijdens dit verbond nog niet zoo verre voeren, schijnt mij van weinig gewigt toe; want waaruit weten wij dit? En vermits op dien tijd, toen dit tweede verbond werd gesloten, de Carthagers zich het verste hadden uitgebreid, daar hunne volkplantingen buiten de Zuilen juist in den tusschentijd van het eerste en tweede verdrag schijnen te vallen, zoo wordt daaruit blijkbaar, om welke reden deze steden als westelijke grenzen in het tweede, maar nog niet in het eerste, verdrag gemeld worden. Daartegen kan men zekerlijk tegenwerpen, dat deze woor-

 den

geland mogt zijn, zoo is het hem niet geoorloofd iets te verkoopen of mede te nemen, uitgenomen wat tot scheepsbehoefte of voor offeranden noodig is. Na verloop van vijf dagen moeten de gelanden weder afvaren. Kooplieden, die naar Libyë of Sardinië komen, zullen geenen koop kunnen sluiten, dan in het bijzijn van eenen geregtsdienaar en eenen schrijver. Wat in dezer tegenwoordigheid verkocht wordt, zal men bij openbaar krediet aan den verkooper schuldig zijn. Zoo eenig Romein in het Carthaagsche gebied in Sicilië komt, zal hij in alles gelijke regten (met de Carthagers) genieten. De Carthagers zullen noch het volk van *Ardea*, *Antium*, *Laurentium*, *Circeii*, *Terracina*, noch eenig ander volk van de Latijnen, aan de Romeinen onderworpen, beleedigen. Ook zullen zij zich onthouden van de steden der Latijnen, die den Romeinen niet onderworpen zijn; nemen zij echter dezelve, zoo zullen zij die schadeloos aan de Romeinen teruggeven. Zij zullen geene *sterkte* op den grond der Latijnen bouwen, en, wanneer zij gewapend komen, geenen *nacht* in het land mogen blijven.

BIJ-

den van het verdrag niet duidelijk genoeg bepaald zijn, en het dus waarschijnlijker vinden, dat er een paar aan ons onbekende steden van dien naam in het Carthaagsche gebied in de nabijheid van het Schoone voorgebergte kunnen geweest zijn, alwaar men zeker een veel grooter aantal van steden vond, dan men gewoonlijk gelooft. Het kon echter ook zijn, dat de overzetting van het verdrag bij Polybius niet geheel woordelijk naauwkeurig was, daar er slechts eene eenigzins veranderde woordschikking noodig

BIJLAGE III.

TWEEDE HANDELTRAKTAAT TUSSCHEN ROME EN CARTHAGO,

gesloten in het jaar 348. vóór Chr. (*).

Onder deze voorwaarden zal er vrede tusſchen de Romeinen en de bondgenooten der Romeinen, en het Carthaagſche vôlk, de Tyriërs (†), die van Utica, en de bondgenooten van deze, zijn. Aan gene zijde van het Schoone voorgebergte, Mastia en Tarſeium, mogen de Romeinen geene zeerooverij, noch handel drijven, noch eenige ſtad bouwen. Wanneer de Carthagers in Latium eene ſtad innemen, welke niet aan de Romeinen onderworpen is, dan mogen zij het geld en de menſchen behouden; maar de ſtad moeten zij terug geven. Indien de Carthagers gevangenen maken uit ſteden, die met de Romeinen wel in vrede, maar aan

dig zoude zijn, om de verklaring van de ſteden in Spanje waarſchijnlijk te maken. Met zekerheid kan men hier dus niets beſlisſen, en met eene bloote ontkenning wordt niets afgedaan.

(*) Uit Polyb. *I. pag.* 437.

(†) Het is niet waarſchijnlijk, dat hier Tyrus in Azië moet verſtaan worden. Men vond of een Tyrus in Afrika, of dit moet *Tysdrus* heten. Zie boven bladz. 44. Wil men echter het Phoeniciſche Tyrus hierdoor begrepen hebben, waarop Polybius zeker doelt, zoo lag de reden, waarom Tyrus in het verdrag mede ingeſloten werd, waarſchijnlijk in de pligten van wederzijdſche toegenegenheid, welke de moederſtad en de volkplantingen jegens elkanderen in acht namen.

aan dezelve niet onderworpen zijn, zoo mogen zij die in geene Romeinsche haven brengen. Wanneer zij die echter daar henen brengen, en een Romein eischt dezelve terug, moeten zij hen vrijlaten. Hetzelfde zullen ook de Romeinen niet doen. Neemt een Romein in eene aan Carthago onderworpene landstreek water of mondbehoeften in, zoo mag hij daarbij niemand beleedigen, met wien de Carthagers in vrede en vriendschap leven. Insgelijks ook de Carthagers. Ingevalle zulks gebeurde, zal het als eene openlijke beleediging worden aangemerkt. In Sardinië en Libye mag geen Romein handel drijven, noch eene stad stichten, noch binnenloopen, dan alleen om levensmiddelen in te nemen, of zijn schip te kalefateren. Wordt hij door storm derwaarts gedreven, dan is hij verpligt binnen vijf dagen weder af te varen. In Sicilië, zoo verre het aan Carthago toebehoort, en in Carthago zelve, mag de Romein koopen en verkoopen, en geniet gelijke regten als de burgers. Deze zelfde vrijheden moet de Carthager ook in Rome genieten.

BIJ-

BIJLAGE IV.

TRAKTAAT TUSSCHEN HANNIBAL EN PHILIPPUS, KONING VAN MACEDONIË,

gesloten in het vierde jaar van den tweeden Punischen oorlog (215. voor Chr.) (*).

Dit is het verbond, hetwelk bezworen is door *Hannibal*, den veldheer, en *Mago*, *Myrcal* en *Barmocal*, benevens al de raadsheeren, die bij hen waren, en alle Carthagers, welke in zijn leger dienden, met *Xenophanes*, den zoon van Cleomachus uit Athenen, die aan ons als afgezant is gezonden door *Philippus*, den koning van Macedonië, den zoon van Demetrius, voor zich, en de Macedoniërs en derzelver bondgenooten.

Voor de oogen van Jupiter, Juno en Apollo; voor de oogen van den beschermgeest van Carthago, en van Hercules en Iolaus; voor de oogen van Mars, van Triton en Neptunus; voor de oogen der goden, die met ons strijden, benevens de zon, de maan en de aarde; voor de oogen der rivieren, velden en wateren; voor de oogen aller goden, welke Carthago beschermen: benevens die, welke Macedonië en het overige Griekenland beschermen, en voor de oogen aller goden in dit leger, welke getuigen zijn van dezen eed!

Hannibal, de veldheer, heeft gezegd, en al de Car-

(*) Uit Polyb. *II. pag.* 598.

Carthaagſche veldheeren, die zich bij hem bevinden, benevens al de Carthagers in zijn leger, om met uw en ons goedvinden dit verbond van vriendſchap en toegenegenheid te bezweren, als vrienden, bondgenooten en broeders.

Beſcherming en hulp zal er zijn van koning Philippus en de Macedoniërs, en de andere Grieken, die derzelver bondgenooten zijn, voor het Carthaagſche volk en Hannibal, den veldheer, en allen, die zich bij hem bevinden, en de onderdanen der Carthagers, die dezelfde wetten hebben, en die van Utica en de aan Carthago onderworpene ſteden en volken, en het krijgsvolk en de bondgenooten, en al de ſteden en volken, met welke wij vriendſchap hebben in Italië, Celtië en Ligurië, en met welke wij in deze landen vriendſchap en bondgenootſchap mogten aangaan (*).

Beſcherming en vrede zal er ook zijn voor koning Philippus, en de Macedoniërs, en de overige Grieken, hunne bondgenooten, van de Carthagers, die in ons leger zijn, en van die van Utica, en van al de ſteden en volken, die aan Carthago onderworpen zijn, benevens derzelver bondgenooten en veldheeren; en van de ſteden en volken, die in Italië, Celtië en Ligurië onze bondgenooten zijn, of worden mogten.

Wij zullen tegen elkanderen niets kwaads ondernemen, noch elkanderen hinderlagen leggen; maar

(*) Hannibal ſtond toen ter tijd in Onder-Italië, en hoopte, door deze vereeniging met Philippus, die over de Adriatiſche zee in Italië zou invallen, Rome geheel te onder te brengen.

maar zullen met alle toegenegenheid en welwillendheid, zonder list en bedrog, vijanden zijn van hen, die tegen Carthago den oorlog voeren, met uitzondering der koningen, steden en volken, met welke gij in verbindtenissen en vriendschap zijt. Op gelijke wijze willen wij vijanden zijn van hen, die tegen koning Philippus den oorlog voeren, insgelijks met uitzondering der koningen, steden en volken, die onze bondgenooten zijn. Ook zult gij onze bondgenooten zijn in den oorlog tegen Rome, zoo lang tot dat de goden aan ons en aan u den vrede schenken. Gij zult ons hulp bewijzen, als de nood het vordert, en zoo als wij zullen overeenkomen. Indien de goden u en ons in den oorlog tegen de Romeinen en hunne bondgenooten zegenen, en de Romeinen vrede begeren te maken, zullen wij dien dus maken, dat gij daar ook mede onder begrepen zijt. Het zal hun niet vrij staan eenen oorlog tegen u te beginnen. Noch Corcyra, noch Apollonium en Epidamnus, noch Pharus, Dimalle en Atintania, zullen onder Romeinsche heerschappij zijn. Ook zullen zij aan Demetrius van Pharus al de zijne terug geven, die in het gebied der Romeinen liggen. Ingevalle echter de Romeinen den oorlog tegen u of ons beginnen, zullen wij elkanderen in den oorlog bijstaan, zoo verre de nood zulks wederzijdsch vordert. Insgelijks ook, indien anderen den oorlog beginnen, uitgenomen de koningen, steden en volken, met welke wij een verbond en vriendschap hebben. Zoo het ons echter mogt goeddunken iets van dit verbond af te nemen, of bij te voegen, zoo zullen

wij

wij het er afnemen of bijvoegen met wederzijdsche goedkeuring.

BIJLAGE V.

BERIGT VAN HANNO, KONING VAN CARTHAGO, *van de Libysche landstreken, aan gene zijde der Zuilen van Hercules, hetwelk hij heeft opgehangen in den tempel van Kronos.*

De Carthagers besloten, dat Hanno buiten de Zuilen van Hercules varen zou en volkplantingen aanleggen van Liby-Phoenices. Hij dan zeilde af en voerde eene vloot met zich van zestig schepen, en eene menigte van mannen en vrouwen, ten getale van 30,000, en mondbehoeften en alle benoodigdheden.

Toen wij nu afgevaren waren, zeilden wij twee dagreizen verre buiten de Zuilen van Hercules, en stichteden eene stad, die wij *Thymiaterium* noemden. Bij dezelve was eene groote vlakte. Hierop stevenden wij naar het westen, naar het Libysche voorgebergte *Soloeis*, het welk met digte bosschen bezet was. Wij bouwden hier eenen tempel, aan Neptunus gewijd, en stevenden wederom naar het oosten eenen halven dag: hier kwamen wij aan een meer, het welke niet verre van de zee gelegen en vol riet was, waarin olifanten en vele andere wilden dieren weidden. Hierop het meer, ééne dagreis verre, voorbij zeilende, stichteden wij steden aan den oever der zee, welke wij *Caricum-Teichos* en *Gytta* en *Acra* en *Melitta* en *Arambe* noem-

noemden. Wij zeilden hier van daan en landden aan de groote rivier *Lixus*, die uit Libye komt. Aan derzelver oevers woonden Nomaden, *Lixitae* genoemd, welke hunne kudden hoedden, waar wij eenigen tijd bij vertoefden en vriendſchap ſloten. Boven deze nu woonden wilde Aethiopers, wier land dierrijk is en vol bergen, in het welk de Lixus ontſpringt. In de bergen woonden *Troglodyten*, menſchen van eene vreemde gedaante, en van welke de Lixitae zeiden, dat zij ſneller dan paarden liepen. Wij namen tolken van de Lixitae, en zeilden de woestijn voorbij, twee dagreizen verre. Van daar ſtevenden wij weder eene dagreis verre naar het oosten. Hier vonden wij, in het binnenſte van eenen zeeboezem, een klein eiland, dat vijf ſtadiën in deszelfs omtrek had; het welk wij met kolonisten bezetteden, en noemden het *Cerne*. Wij berekenden uit onze vaart, dat het op eenen gelijken afſtand als Carthago moest liggen; want de vaart van Carthago tot aan de Zuilen duurde even zoo lang, als daarvandaan tot Cerne. Daar kwamen wij aan een meer, terwijl wij eene groote rivier, *Chretes*, opzeilden. Het meer bevattede drie eilanden, grooter dan Cerne. Van hier bereikten wij, in ééne dagreis, het einde van het meer. Over hetzelve ſtaken hooge bergen hunne kruinen op, met wilde menſchen bezet, met dierenhuiden omhangen, welke ons met ſteenen wierpen en verhinderden aan land te komen. Van daar zeilden wij verder en kwamen aan eene andere en grootere rivier, die vol krokodillen en rivierpaarden was. Hierop keerden wij weder terug naar Cerne.

Van Cerne zeilden wij weder naar het zuiden, twaalf

twaalf dagreizen verre, altijd langs de kusten. De geheele ſtreek werd door Aethiopers bewoond, die ons ontvloden en niet afwachtten. Zij ſpraken eene onverſtaanbare taal, ook voor de Lixitae, die bij ons waren. Op den laatſten dag landden wij aan hooge bergen, welke met welriekend houtgewas digt begroeid waren. Nadat wij twee dagen verder deze bergen rondgezeild waren, bereikten wij eenen zeer uitgeſtrekten zeeboezem, die aan beide zijden vlak land had, op hetwelk wij des nachts allerwegen, op eenen zekeren afſtand, vuren zagen branden, nu eens meer, dan eens minder. Aldaar namen wij water in en zeilden langs den oever vijf dagreizen verder, tot dat wij aan eenen grooten boezem kwamen, welke onze tolken den *Westhoorn* noemden. In denzelven was een groot eiland, en op het eiland een meer, en in het meer wederom een groot eiland. Hier landden wij en zagen den ganſchen dag niets anders dan bosch, des nachts echter vele brandende vuren, en hoorden het geluid van fluiten, ſnareninſtrumenten en tamboerijns, alsmede een geweldig geſchreeuw. De vrees greep ons deswege aan, en daar onze waarzeggers ons geboden het eiland te verlaten, ligteden wij terſtond het anker en zeilden voorbij eene zeer heete landſtreek, *Thymiamata*, waaruit vuurſtroomen in de zee vloeiden. Het land nu was wegens deszelfs hitte ontoegankelijk. Ook van hier verwijderden wij ons zeer ſnel uit vrees. Wij bevonden ons vier dagen in zee en ontwaarden des nachts het land vol vuren. Een zeer hoog vuur zagen wij in deszelfs midden, hetwelk tot aan de ſtarren ſcheen

ſcheen te reiken. Bij dag zagen wij daar eenen zeer hoogen berg, welke men den *Godenwagen* noemde. Drie dagen lang zeilden wij daarvandaan de vuurſtroomen voorbij en kwamen aan eenen zeeboezem, welke de *Zuidhoorn* genoemd werd. In deszelfs inham was een eiland, gelijk de vorige, hetwelk een meer in zich bevattede, en in hetzelve een tweede eiland, vol wilde menſchen. Op verre na de meeste waren vrouwen, met ruige ligchamen, die door onze tolken *Gorillae* werden genoemd. De mannen konden wij niet bereiken; want zij ontvloden op de bergen, die zij ligtelijk beklommen, en verweerden zich met ſteenen. Van de vrouwen grepen wij er evenwel drie, die wij, als zij hare geleiders beten en krabden en niet wilden volgen, doodden en haar hare vellen aftrokken, die wij naar Carthago bragten (*); want verder konden wij niet varen, vermits het ons aan mondbehoeften ontbrak.

AANMERKINGEN.

De gevoelens over den Periplus van Hanno, zoo wel over zijne echtheid als zijnen inhoud, wijken anders zeer van elkanderen af. Intusſchen geloof ik niet, dat deszelfs echtheid in zijn *geheel* tegenwoordig nog door éénen oordeelkundigen wordt in twijfel getrokken; maar wel deszelfs ongeſchondenheid. De beknoptheid daarvan heeft bij vele het gevoelen doen ontſtaan, hetwelk ook Rennel nog aanneemt, dat het ſlechts een uittrekſel uit

(*) Waarſchijnlijk waren dit apen. D.

uit een grooter geschrift is, dat door de plaats uit Plinius (*) nog schijnt bevestigd te worden, waar hij zegt: Hanno zou van Gades, om Afrika henen, naar Arabië gezeild zijn en zijne reis beschreven hebben; doch reeds een ander schrijver heeft met regt herinnerd, dat Plinius zelf den Periplus niet gelezen, maar zich op zeer onwaarschijnlijke getuigenissen van anderen verlaten heeft; en dat inzonderheid de plaats van Mela (†) duidelijk aantoont, dat Mela *onzen* Periplus had gelezen (‡). De Periplus was zeker, over het algemeen, geene reisbeschrijving in onzen zin van het woord, maar een openlijk aandenken van dien togt; namelijk één *opschrift*, in eenen voornamen Carthaagschen tempel opgehangen. Zulks blijkt gedeeltelijk daaruit, dat het, in het algemeen, eene gewoonte bij de Carthaagsche veldheeren was, om dergelijke aandenkingsteekenen natelaten, zoo als hier boven (§) uit het voorbeeld van Hannibal is aangetoond; en anderdeels, uit het opschrift van den Periplus zelven: Ἄννωνος περίπλους, ὃν ἀνέθηκεν ἐν τῷ τοῦ Κρόνου τεμένει, d. i. „ zeereis van Hanno, die hij in „ den tempel van Kronos heeft *ten toon gehangen.*" Want dus moet het woord ἀνέθηκεν worden vertaald, hetwelk blijkbaar de eigenlijke uitdrukking bij de Grieken voor de giften in de tempels is; weshalve zij ἀναθήματα genoemd worden. Dit opschrift was ongetwijfeld in de Carthaagsche taal. Wij echter hebben slechts de Griek-

(*) *Hist. Nat. II.* 67. (†) *III.* 9.
(‡) *Gosselin*, *Recherches*, *I. pag.* 64.
(§) Bladz. 268.

Griekfche overzetting, welker opfteller onbekend is. Hoogstwaarfchijnlijk was het dus een reizende Griek, misfchien een koopman, die zich voor eigen gebruik eene vertaling daarvan vervaardigde, en wie weet, welk eene reeks van toevallen er nog noodig was, om deze merkwaardigheid, het eigene berigt des bevelhebbers, van de eerfte ontdekkingsreis aan de westkust van Afrika, misfchien vijfhonderd jaren vóór Christus, tot de nakomelingfchap over te brengen! Op rekening van dezen vertaler moeten, mijns bedunkens, ook de onregelmatigheden worden gefchoven, die in den vorm gevonden worden; zij kunnen ons doorgaans niet wettigen, om daaruit tot inlasfchingen te befluiten.

Buiten de oudere verklarers van den Periplus (*), welke allen de reis van Hanno tot aan de kusten van Guinée laten uitftrekken, hebben onlangs twee onzer beroemdfte aardrijkskundigen, de Heeren *Gosfelin* in Parijs (†) en *Rennel* (‡) zich met den Periplus bezig gehouden, die op eene merkwaardige wijs in derzelver gevolgen van elkanderen afwijken. De eerstgenoemde *verkort* de reis van Han-

(*) Bochart in de *Geogr. Sacr. I.* 33., Campomanes in de *Antiguedad Maritima de Carthago, Vol. II.*, Doddwell in *Disfert. I.* in *Geograph. Min.* Ed. Hudfon, *Vol. I.*, en Bouguainville, *Mémoires fur les Descouvertes d'Hanno*, in de *Memoires de l'Academie des Infcriptions, Tom. XXVI.* en *XXVIII.*

(†) Zie zijne *Recherches fur la Géographie des Anciens, Vol. I. pag* 63. *enz.*

(‡) Zie *Geography of Herodotus, pag.* 910. *enz.*

Hanno dermate, dat het eiland *Cerne*, de zuidelijkste der door hem gestichte volkplantingen, het eiland *Fedal*, 33½° N. B., zou zijn; de andere verwijdert die daarentegen zoo zeer, dat hij juist dit zelfde eiland, dertien graden verder zuidelijk, onder 20½° N. B. plaatst; waarna ook de grenzen der verdere vaart zeer onderscheiden moesten uitvallen, die Gosselin slechts tot aan kaap *Nun*, 28° N. B.; Rennel echter tot aan *Sierra Leone*, 8° N. B., laat uitstrekken. Eene verscheidenheid van berekeningen, die zoo veel te meer moet in het oog loopen, wanneer men ziet, dat Hanno de afstanden toch meest volgens dagreizen heeft opgegeven. De berekening van Gosselin berust intusschen op twee vooronderstellingen, waarin hem weinige oordeelkundigen zullen toestemmen. *Voor eerst* zou de uitdrukking *buiten de Zuilen* nog de zeeëngte zelve mede in zich bevatten, terwijl de Zuilen van Hercules de twee rotsen, Calpe en Abyla, aan den binnensten ingang van de zeeëngte beteekenen. Dien te gevolge begint Gosselin hier zijne berekening reeds en plaatst niet slechts de stad Thymiaterium in de zeeëngte, bij het tegenwoordige Ceuta, maar houdt ook het voorgebergte Soloeis, hetwelk Hanno eerst na twee dagen zeilens buiten de Zuilen bereikte, voor kaap Spartel, welke den uitgang der Straat aan de Afrikaansche zijde vormt. Doch gewoonlijk wordt de uitdrukking *de Zuilen* niet zoo naauwkeurig voor de rotsen, maar voor de Straat in het algemeen gebruikt; en het Carthaagsche volkbesluit, dat Hanno koloniën buiten de Zuilen zou stichten, had voorzeker geen anderen zin, dan dat hij

volk-

volkplantingen langs de westkust van Afrika, aan den Atlantifchen Oceaan, zou aanleggen, zoo als de volgende fteden, naar de eigene opgaven van den Heer Gosfelin, ook aldaar gelegen waren. *Ten tweede:* Gosfelin geeft eene berekening op, volgens welke eene dagreis met een fchip niet meer dan vijf groote uren, of zeemijlen (20=1°), zouden bedragen hebben; want toen Cook langs de oostkust van Nieuw-Holland voer, had hij niet meer dan 17 uren in 24 uren kunnen afleggen; weshalve wij Hanno, die des nachts ftil lag en eene geheele vloot bij zich had, niet meer dan vijf zulke zeemijlen kunnen toeftaan. Doch deze vergelijking is zeer weinig pasfende. Cook voer langs eene met koraalrotfen bezaaide kust, van welke hij naauwkeurige kaarten wilde vervaardigen, en bijna altijd met het dieplood in de hand. Hanno had geen oogmerk, om kaarten te vervaardigen, maar alleen, om plaatfen, gefchikt tot volkplantingen, uit te zoeken, en voer in eene ftreek, waar de regelmatige winden en de ftroom, die, zoo als bekend is, beiden uit het noorden komen, hem gunftig waren. Ook is Gosfelin in tegenfpraak met het uitdrukkelijke gezag der geloofwaardigfte fchrijvers, welke de dagreizen ter zee veel grooter opgeven (*). Zoodra als in deze vooronderftellingen de Heer Gosfelin dwaalt, verliezen ook zijne bijzondere bepalingen hare geloofwaardigheid. Daarentegen breidt Rennel, mijns bedun-

(*) Namelijk Herod. (*IV.* 86.) op 700 ftadiën = 17 geogr. mijlen, en Scylax (*pag.* 30.) op 500 ftadiën = 12½ mijl.

dunkens, de zeereis van Hanno eenigzins te ver uit. Doch ik wil mij deswege niet inlaten, om zijne bepalingen in het bijzondere te bestrijden, zoo weinig als ik eene eigenlijke uitlegging over den Periplus leveren kan, die buitendien zonder bijzondere kaarten niet eens verstaanbaar zou zijn. In plaats van deze wil ik daarentegen eenige aanmerkingen bijbrengen, die, mijns bedunkens, als algemeene grondleggingen ter verklaring kunnen dienen. Dus:

1. Men geloove niet alle punten met zekerheid te kunnen bepalen; want deels heeft de schrijver zelf niet altijd het getal der dagreizen en dus de afstanden opgegeven; deels hebben wij, voor zoo verre als mij bekend is, nog geene zoo naauwkeurige beschrijving van dit gedeelte der kusten van Afrika, dat zij ons tot eene naauwkeurige geleidster kan dienen. Men zal zich dus met eenige hoofdzakelijke bepalingen moeten vergenoegen.

2. Om tot deze te geraken, moet men de beide voorname deelen der reis onderscheiden, die een dubbel doel had: *deels*, om volkplantingen aanteleggen, en deze, zoo als oogenschijnlijk is, niet verre buiten den ingang der Straat; *deels*, om verdere ontdekkingen langs de kusten te doen. Dien ten gevolge konden dus de dagreizen bij de eerste en tweede helft, onder overigens gelijke omstandigheden, niet eens gelijk zijn. Want de eerste helft werd met eene zeer zwaar beladene vloot, de tweede ongetwijfeld met één, of een paar schepen gedaan. Het *eerste* gedeelte der reis gaat tot aan het eiland *Cerne*, het *tweede* tot aan den zeeboezem, den *Zuidhoorn* genoemd.

3. In

3. In de *eerste* helft komen voor: *a*) De stad *Thymiaterium*, twee dagreizen van den uitgang der Straat, of kaap Spartel. Rekent men hier de dagreis met de geheele vloot omtrent op tien zeemijlen — na de voorgaande aanmerkingen eene zeer matige veronderstelling — zoo moet deze stad bij Larache, of tusschen Larache en Mamora, zijn gebouwd geweest. — Veel kan men zich in hare ligging niet vergissen. *b*) Het voorgebergte *Soloeis*. Hoe verre het van Thymiaterium tot aan Soloeis was, zegt Hanno niet. Doch het is duidelijk uit zijn verhaal, dat dit het eerste westelijke vooruitspringende voorgebergte zijn moet, dat men bereikt. Dit laatste blijkt ook duidelijk uit Herodotus, die het niet slechts kent, maar als het uiterste westeinde van Afrika plaatst (*). Dien ten gevolge twijfel ik niet, dat het *kaap Blanco* bij Azimur, 33° N. B. is (welke men niet moet verwarren met de zuidelijke kaap Blanco, 20° N. B.), welke men van Thymiaterium ook, volgens de bovengenoemde berekening, in twee dagen bereiken kon, en geef deze uit voormelde gronden boven kaap Cantin den voorrang, welke eene dagreis verder zuidelijk ligt, die Rennel daarvoor neemt. *c*) De volgende koloniën, Acra, Gytta, Caricum-Teichos, Melitte en Arambe, lagen 1½ dagreis aan gene zijde van dit voorgebergte. Zij moeten dus in de streek van Safy of Asafy gelegen geweest zijn, aanstonds aan gene zijde van kaap Cantin, omtrent 32° N. B. De groote rivier *Lixus*, tot welke men van haar kwam, moet als dan de rivier Marokos (aan welke de

(*) Herod. *II.* 32.

de stad van dezen naam is gelegen), of, zoo als zij ook genoemd wordt, *Tersif* zijn. Van hier tot aan de laatste volkplanting op het eiland *Cerne*, worden de dagreizen ter zee niet opgegeven, echter daarvoor de bepaling: De vaart van de Zuilen was even zoo lang geweest, als de vaart van Carthago naar de Zuilen. Wilde men daarvan op gelijke lengte van den weg besluiten, zoo zou het eiland Cerne aan gene zijde van het voorgebergte Bojador mooten gezocht worden, waar Rennel hetzelve, tot onder 20° N. B., plaatst. Dooh ik geloof niet, dat uit gelijke lengte van tijd hier tot de gelijke lengte van den weg de gevolgtrekking kan gemaakt worden, daar men van Carthago tot aan de Zuilen door eene welbekende zee voer, waar niets hen ophield, en men dus de nachten doorvaren kon; van de Zuilen af echter door eene onbekende, waar veel grootere voorzigtigheid noodig was. Ik houde het dus voor waarschijnlijk, dat het eiland, of eilandje, *Cerne*, of bij Mogador, 31½°, of bij Santa Cruz, 30½°, moet gezocht worden. Wanneer echter ook de ligging dezer laatste plaats eenigermate onzeker blijft, zoo kan men bij bepaling der overige zeker niet zeer veel dwalen.

4. De *tweede* helft der reis, van Cerne af, is alleen eene *ontdekking-reis* en moet als zoodanig worden beschouwd. Het was echter eene *dubbele* vaart. De eerste maal voer Hanno zuidelijk, en kwam aan eene groote rivier, die vol krokodillen en rivierpaarden was. Het getal der dagreizen wordt niet opgegeven; men vindt echter geene zoodanige rivier eerder dan den *Senegal*. Ik houde die alzoo voor deze. Doch van hier ging men, uit niet gemel-

melde oorzaken, weder naar het eiland Cerne terug; ondernam echter van daar de tweede vaart, die meest, hoewel niet geheel, volgens dagreizen is aangemerkt. Namelijk eerst twaalf dagreizen zuidelijk langs de kust, tot aan hooge bergen; dan twee dagreizen tot aan eenen zeeboezem, waar men water innam; dan vijf dagreizen verder tot aan eenen anderen boezem, die den *Westhoorn* genoemd werd; zamen negentien dagreizen. Vervolgens ging de vaart langs het heete land *Thymiamata*, zonder bepaling van het getal der dagen. Dan vier dagreizen tot aan den hoogen berg, den *Godenwagen*; en daarna tot aan den zeeboezem, den *Zuidhoorn* genoemd, waar men terugkeerde. Wil men vóór de vaart langs het land Thymiamata vier dagreizen aannemen, zoo zou het geheel, van Cerne af, eenendertig dagreizen bedragen. Op deze geheele vaart nu was, zoo als men op de kaart van Rennel aangeteekend vindt, de ſtroom, even als de wind, gunſtig voor de reizigers; het is dus zeker een zeer matige aanſlag, wanneer wij de dagreis op 10 geogr. = 12½ zeemijlen rekenen. Zoo zou het dus, van Cerne af, 300 geogr. mijlen bedragen. Dit leidt ons, wanneer wij het eiland Cerne bij St. Cruz zoeken, tot aan den mond van de Gambia, en het is een zeer waarſchijnlijk vermoeden, dat de boezem, welke de *Zuidhoorn* heet (blijkbaar noemden de Grieken de armen der rivieren derzelver horens), niets anders is, dan de mond van de Gambia, zoo als misſchien de *Westhoorn* die van den Senegal is. Hoe het dan ook zijn mag, zoo brengt ons de opgegeven afſtand reeds aan de kusten van *Sene-*

gambië, welke ik dus voor het heete land Thymiamata houde; en dat alles, wat van deszelfs gesteldheid verhaald wordt, met de waarheid volkomen instemt, is reeds door Rennel zoo grondig betoogd geworden, dat het overbodig zou zijn, om daarbij stil te staan. Tegen Gosselin, wien deze zeereis veel te ver schijnt, wil ik slechts nog aan dit ééne herinneren, wat bevorens (*) door mij is aangetoond, door hem echter over het hoofd is gezien, dat in den leeftijd van Herodotus de Carthagers eene regelmatige scheepvaart naar de Goudkust hadden, werwaarts de ontdekkingreis van Hanno misschien het eerste den weg heeft gebaand.

BIJLAGE VI.

FRAGMENTEN UIT HET BERIGT VAN DEN CARTHAAGSCHEN BEVELHEBBER HIMILCON, OVER DE LANDEN VAN EUROPA AAN GENE ZIJDE VAN DE ZUILEN VAN HERCULES (†).

Te gelijk met Hanno werd er te Carthago eene tweede onderneming uitgerust, en tot gelijke doeleinden, naar de westkust van Europa (‡). Ook van

(*) Bladz. 182.

(†) Volgens Rufus Festus Avienus, *ora maritima*, Wernsdorf *poëtae Latini minores*, *T. V. P.* 3.

(‡) Plinius *II.* 67, zegt: En Hanno voer, toen de magt van Carthago in haren bloei was, van Cadix tot aan het einde van Arabië, en beschreef deze reis, even als op denzelfden tijd Himilcon gezonden werd, om de uiterste grenzen van Europa op te sporen.

van deze las men in den ouden tijd een dergelijk berigt, als dat van Hanno, hetwelk niet tot ons gekomen is. Doch *Festus Avienus* heeft er intusschen gebruik van gemaakt in een poëtisch werk: *Ora maritima*, dat tot onderwijzing van zijnen nabestaanden Probus door hem ontworpen werd. Het gedicht heeft zijne waarde, doordien de dichter verscheidene oude aardrijksbeschrijvers gebruikt heeft; doch het is vol slechte lezingen tot ons gekomen, en schijnt bijna meer eene verzameling van bouwstoffen, dan een afgewerkt dichtstuk, geweest te zijn. Er heerscht gebrek aan orde in; het heeft dikwijls herhalingen van het vorige; en de schrijver schijnt zelf geen duidelijk begrip van de kusten, die hij beschrijft, gehad te hebben. Men vergelijke daarover de verhandeling van Prof. *Ukert*, welker waarde door eene kaart nog grooter is geworden in: *Geographie der Griechen und Römer*, *Th. II. Abth. I.*, de tweede bijlage. Ik neem er slechts de plaatsen uit, die op het geschrift van Himilcon en op Carthago betrekking hebben (*).

I. Ora maritima V. 80—130.

De zee stroomt rond den wijd- verspreiden aardbol heen;
Maar waar de zee zich kromt, en loopt van d'oceaan
Naar binnen toe, opdat de Middellandsche zee
Gevormd werd, is de golf, die men naar Atlas heet (†).
Hier

(*) Ik heb deze plaatsen naar het Latijn gevolgd. D.

(†) De zeeboezem tusschen kaap *Vincent* en *Trafalgar*.

Hier ligt de ſtad Gaddeir, Tarteſſus eerst genoemd;
Hier ſtaan de Zuilen van den ſterken Hercules,
Op de Afrikaanſche kust ligt Abyla, en links
Ligt Calpe, aan 't gebeuk der ſtormen blootgeſteld,
Die 't noorden wekt, zij ſtaan nogtans onwankelbaar.
Een punt nu van den berg ſteekt hier zeer ver vooruit,
Men heeft in d'ouden tijd *Oeſtrymnis* die genoemd (*),
En onder deze kaap vormt zich de wijde golf,
Waarin de eilanden zijn (†), *Oeſtrymnides* genoemd.
Zij liggen wijd verſpreid, zijn rijk aan tin en lood,
En met een magtig volk bezet, dat, trotsch van aard,
En vlijtig, overäl een zucht tot handel toont.
Zij klieven met hun kiel, die niet uit dennenhout
Gemaakt is, maar uit leér, o wonder! zaamgehecht,
Dikwijls bij ſtormen zelfs, deez' golf en d'oceaan.
Een vaart, twee dagen lang van hier, brengt hunne kiel
Naar 't *heilig* eiland toe, (zoo noemde de oudheid dit),
Dat, uitgeſtrekt in grond, zich uit de zee verheft,
En wijd en zijd ook door *Hiberners* is bewoond.
Niet ver van hier weêr ligt het eiland *Albion* (‡).

Men

(*) Het voorgebergte *Oeſtrymnon* moet men aan de noordkust van Spanje zoeken. Men kan kaap *Finis terrae*, of eene andere, daar onder verſtaan; want hoe kan men hier naauwkeurig bepalen, waar de dichter zelf een verward denkbeeld heeft?

(†) *Sinus Oeſtrymnicus* en *inſulae Oeſtrymnides*.

(‡) Deze opgaven geven ten minſte duidelijk te kennen, dat de *eilanden* Oeſtrymnides in de nabijheid van *Hibernia* en *Albion* liggen; zij pasſen alleen op de *Scilly-eilanden*, die 18 mijlen van de kust van Ierland verwijderd zijn.

Men zag *Tartesfiërs* tot aan de *Oestrymnides*
Hun handel drijven; ook Carthaagfche handelaars
En kolonisten van Carthago varen door
De ftraat van Hercules naar deze zeeën toe.
Zoo als de Puniër *Himilcon* heeft beweerd,
Kan men bezwaarlijk in vier maanden tijds de vaart
Hier henen doen, gelijk hij zelf eens ondervond;
Omdat geen wind, hoe klein, de fchepen voorwaarts drijft,
En 't water van de zee zich hier flechts traag beweegt.
Hij voegt er dit nog bij, dat overäl op zee
Het wier zeer welig groeit, en dikwijls zelfs het fchip
Door zijne menigte terug houdt in zijn vaart.

II. V. 263—274.

Men ziet van ver den burg van d'ouden Geryon;
Hier ftrekt zich wijd de golf van den Tarfesfus uit,
En van gezegden ftroom vaart men in éénen dag
Naar deze plaatfen toe. Hier ligt de ftad *Gaddeir*,
Dat in het Punisch heet eene *ingedamde plaats.*
Te voren was zij ook Tartesfus bijgenaamd.
Zij was in ouden tijd een groote en rijke ftad,
Nu klein en arm, bijna ontvolkt, een hoop van puin,
Wij zagen buiten 't feest van Hercules hier niets
Verwondringwaardig.

III. V. 304—317.

De zee ftroomt tusfchen door den burg van Geryon
En tempel, zoo als ik reeds boven heb gezegd.
Hier vormt zich, tusfchen hooge rotfen in, de golf,

In

In welke, bij de tweede rots, de groote ſtroom
Tarteſſus zich ontlast; dan volgt een hooge berg,
Met bosch bedekt; dan doet zich *Erytheja* op (*),
Een eiland vet van grond; 't was eens Carthaagsch gebied;
Want in den ouden tijd vond men het al bezet
Door kolonisten van Carthago; doch de zee,
Die 't van de vaste kust en van den Burg affcheidt,
Naar 't westen toe, is hier vijf ſtadiën ſlechts breed;
't Is Venus (†), uit de zee geboren, toegewijd;
Zij heeft haar tempel en haar godſpraak hier.

IV. V. 375—412.

Aan de Europeſche kust, aan gene zij' der *Straat*,
Bezat Carthago eens veel dorpen en veel ſteên.
Men bouwde hier de kiel der ſchepen doorgaans plat,
Opdat zij over bank en klip in deze zee
Gemakklijk glijden zou; maar meer naar 't westen toe
Van deze Zuilen, is eene onafmeetbre zee,
Zoo als *Himilcon* zegt; geen zeeman heeft nog ooit
Die zee bevaren, noch zijn ſchip daar heen gewend,
Omdat geen wind hier meer de zeilen ſpannen doet,
En nevel hier altijd de lucht en zee bedekt,
Zoo dat men op den dag de zon hier zelden ziet.
Dit is die oceaan, die wijd het land ombruischt,

Die

(*) Dus een klein eiland in de nabijheid van Tarteſſus, tegen de kust over, misſchien *St. Pedro* tegen over *Chiklana*.

(†) Waarſchijnlijk *Astarte*. Zie boven bladz. 144.

Die onafmeetbre zee, — Dit heeft de Puniër
Himilcon zelf gezien, getuigd, verhaald,
En uit kronijken van de Puniërs, die ik
Van hen uit d'ouden tijd gezien heb, deel ik dit
U mede —

Tot de Carthaagsche oorkonden behoort ook een Punisch opschrift, dat men van daar gebragt heeft, het welk de Heer *Hamaker*, Prof. te Leiden: *Diatribe aliquot monumentorum, nuper in Africa repertorum, interpretationem exhibens*, Lugd. Bat. 1822, op den wijnoogst toepast. De Heer kabinetsraad *Kopp* (*) houdt dit, zoo als ik geloof, met meerder grond, voor een grafschrift en overzet het: *Deploravit familia traditum, (positum) dum operata est (intulit) ad lapidem nostrum. Baal Haman (Deus Solis) vos subiecit succidendo tempora. Lex (fatum) Hasfad filium Abamel subiecit.* Dit geschrift moest vergeleken worden met dat, het welk door *Brès* is in het licht gegeven in: *Malta antica.* — Een ander grafschrift, door den Heer *Münter* medegedeeld, is te onzeker; dan dat de Heer *G. Kopp* het beoordeelen kon. Er wordt in hetzelve van een *priester-collegie* melding gemaakt.

(*) *Heidelberger Jahrbücher* 1824, St. 28.

BIJLAGE VII.

FRAGMENTEN UIT HET WERK VAN MAGO, *over de Landhuishoudkunde* (*).

Uit meer dan eene reden oordeelde ik het raadzaam eene verzameling van fragmenten uit het eenige werk der Carthaagfche literatuur, waarvan er eenige zijn overgebleven, hier mede te deelen. Dezelve leveren leerzame uitkomften op. Het blijkt daaruit, dat de landhuishoudkunde in Carthago als de edelfte bezigheid werd aangemerkt, welke de eerfte ftaatsmannen zelven beoefenden. Men befpeurt verder, dat alle takken der landhuishoudkunde, en wel op eene kunstmatige wijze, werden behandeld. Dat het werk van Mago niet het eenige van deze foort was, wijl nevens hem *Hamilcar* en over het algemeen de *Carthaagfche fchrijvers* genoemd werden (†), blijkt tevens. Hoe veel moest er ook al niet reeds gefchreven zijn, alvorens een werk van zulk eenen omvang, als dat van Mago in 28 boeken, in het licht kon verfchijnen! Deszelfs waarde is door de getuigenis van Columella genoegzaam geftaafd, die Mago den *Vader der Landhuishoudkunde* noemt. Indien er onder zijne voorfchriften enkele gevonden worden, die onze landbewoners geene inlichting verfchaffen, zoo moet men bedenken, dat hij in Afrika fchreef, en zonder kennis van den grond en de luchtgefteldheid zulks niet tegenfpreken.

De

(*) Zie boven bladz. 103. in de Aanteek.

(†) Zie N°. 16.

De namen van *Mago* en *Hamilcar* waren zeer gewoon bij de Carthagers. Welken Mago en Hamilcar men hieronder verstaan moet, wordt ons niet gezegd; maar zoo veel weten wij, dat beide beroemde *veldheeren* waren, en de ledige uren, welke de wapenhandel hun overig liet, aan den landbouw wijdden. Dat bij *dezen* Hamilcar niet aan den vader van Hannibal moet gedacht worden, zal ieder ligtelijk toestemmen, welke zich herinnert, dat deze zijn leven meest buiten zijn vaderland doorbragt. Ik geloof niet te dwalen, wanneer ik onder *Mago* den veldheer versta, welke het eerst de heerschappij van Carthago grondvestte (*), den tijdgenoot van Cyrus en stamvader van het huis, dat meer dan eene eeuw aan het hoofd der Republiek stond, en welks geslachtrekening in het naastvolgende *aanhangsel* wordt gevonden. *Hamilcar* is dan zijn zoon. Dezelfde, die, in het jaar 480, in den slag tegen Gelo in Sicilië sneuvelde. Wanneer men het hoogstwaarschijnlijke vermoeden wil laten gelden, dat *deszelfs* zonen, *Hanno* en *Himilcon*, de ontdekkers en stichters der volkplantingen aan de kusten van Afrika en Europa zijn, die ieder het aandenken daarvan in hunne zeevaart (Periplus) hebben levendig gehouden, zoo valt er een lichtstraal in het luisterrijkste tijdvak der Carthaagsche geschiedenis; en de voorspoed van eenen Staat wordt opgehelderd, aan welks hoofd een heldenhuis stond, hetwelk aan dezen, door drie geslachten heen, hoofden gaf, die als veldheeren, schrijvers en ontdekkers, schitterden; en, vol-

(*) IUSTIN. *XIX.* 2.

volgens de gewoonte van waarlijk groote mannen, daarom niet minder aan de natuur getrouw, zoodra als het vaderland hun zulks vergunde, wederom tot hunne ploegschaar terugkeerden.

I. Uit VARRO *de re rustica*.

1. *Mago*, de Carthager, overtrof alle de tot hiertoe bijgebragte schrijvers in beroemdheid, daar hij in de Punische taal velerhande zaken in 28 boeken bevattede, die *Cassius Dionysius* van Utica in 20 boeken overzettede en in de Grieksche taal aan den Praetor Sextilius zond; waarin hij uit de Grieksche schrijvers niet weinig bijvoegde, en van Mago daarentegen 8 boeken wegliet. *Diophanes* uit Bithynië bragt dezelve in 6 boeken over, en zond die aan den koning Deiotarus (*).

2. *Mago* en *Dionysius* schrijven, dat de muilezelin en merrie, wanneer zij gedekt zijn, eerst in de twaalde maand hunne veulens werpen (†).

3. Over de gezondheid van het rundvee heb ik veel uit de boeken van *Mago* uitgeschreven, het welk ik mijnen veehoeder vlijtig laat lezen (‡).

4. Dat er twee soorten van voedering bestaan: De ééne op den akker, waar het vee is, de andere op den bouwhof, waar hoenders, duiven, bijen en de overige, die op de landhoeve zijn, gevoed worden, over welke *Mago* de Carthager en Dionysius, benevens andere iets, afzonderlijk en verspreid in hunne werken geschreven hebben, zoo schijnt

(*) *Varro I.* 1. 10. (†) *Varro II.* 1. 27.
(‡) *Varro II.* 5. 18.

schijnt Seius in Sicilië deze gelezen, en daardoor van eene landhoeve meer getrokken te hebben, dan anderen van een geheel landgoed (*).

II. Uit Columella *de re rustica.*

5. Diophanes van Bithynië heeft den geheelen Dionysius van Utica, den vertaler van den Carthaagschen *Mago*, wiens werk verscheidene deelen bevat, in zes boeken zamengetrokken (†).

6. Nevens de opgenoemde willen wij echter ook *Mago* den Carthager, *den vader der landhuishoudkunde*, boven allen vereeren, wiens merkwaardige achtentwintig boeken, volgens een besluit van den Senaat, in de Latijnsche taal overgezet zijn (‡).

7. Dit wilde *Mago* de Carthager, mijns bedunkens, te verstaan geven; welke zijn werk met de volgende uitspraak begon: „Wie een landgoed „koopen wil, die verkoope zijn huis, op dat hij „zich over zijne stadswoning niet meer dan over „zijne landwoning bekommere. Wien zijne wo„ning in de stad meer aan het hart ligt, dien „is geen landgoed dienstig (§)."

8. Democritus en *Mago* prijzen voor den wijnstok de noordzijde, vermits zij gelooven, dat dezelve daar het meest draagt; in voortreffelijkheid van wijn wordt hij echter door andere overtroffen (⁂).

9. Bij het planten van eenen wijngaard moet men

(*) *Varro III.* 2. 13.
(†) *Col. I.* 1. 10.
(‡) *Col. I.* 1. 13.
(§) *Col. I.* 1. 18.
(⁂) *Col. III.* 12. 5.

men de kanten der groeven met eenige ſteenen beleggen, die echter niet boven de vijf ponden zwaar moeten zijn. „ Want dezelve," zegt *Mago*, „ houden zoowel in den winter het water, als in den zomer de dampen van de wortelen af." — Juist dezelfde ſchrijver is van gevoelen, dat de uitgeperste druiven, met mest vermengd, de in de groeven gelegde zaden kracht geven, om dat deze de nieuwe worteltjes uitlokken; dat deze in koude en natte winters ter regtertijd warmte, in den zomer aan den groenenden wijnſtok voedſel en vochtigheid geven. Doch wanneer de grond, waarin men den wijnſtok plaatst, mager is, meent hij, dat men vettere aarde, van elders aangebragt, in de groeven moet leggen (*).

10. Tot het ſnoeijen van den wijnſtok zijn twee jaargetijden gepast; het beste nogtans is, volgens het zeggen van *Mago*, de lente, vóór dat de ranken lang voortſchieten, vermits zij, vol ſappen zijnde, het gemakkelijkſte en gelijkſte kunnen geſnoeid worden, en het ſnoeimes niet wederſtaan (†).

11. Een voorſchrift voegt *Mago* de Carthager voor de bezaaijing van den wijnſtok er nog bij: namelijk, dat de zaden zoodanig worden gelegd, dat niet aanſtonds de geheele groef met aarde gevuld, maar de helft daarvan eerst in het volgende jaar allengskens aangevuld worde; want op deze wijs wordt de wijnſtok, volgens zijn gevoelen, gedwon-

(*) *Col. III.* 15. 4. 5.
(†) *Col. IV.* 10.

dwongen, om deszelfs wortelen benedenwaarts te schieten (*).

12. Bij den aankoop van runderen voor den ploeg moet de landman zekere regelen in acht nemen, die *Mago* de Carthager zoo heeft opgegeven, als wij die hier laten volgen. De stieren moeten zijn jong, van eene goede lengte, sterk van leden, met lange, zwarte en sterke hoornen, een breed en krullend voorhoofd, ruige ooren, zwarte oogen en lippen, wijde en geopende neusgaten, lange en gespierde nekken, lange kosfems, die bijna tot op de knieën hangen, eene breede borst, sterke heupen, eenen ruimen buik, als of hij vol was, gespannene zijden, breede lendenen, regte en effene ruggen, rond van achteren, met ingedrongene en regte beenen, meer kort dan lang, vaste knieën, groote klaauwen, zeer langen en hairigen staart, digt en kort van ligchaam, rood of bruin van kleur, en week in het aanvatten (†).

13. Het snijden der kalveren moet, volgens *Mago*, geschieden, wanneer zij nog jong zijn, niet met een ijzer, maar met eene gespletene houten mik, terwijl men de ballen zamendrukt en allengskens krachteloos maakt (‡).

14. Eenige schrijvers, die men noemen mag, gelijk Cato, en vóór hem Dionysius en *Mago*, melden, dat het werpen der muilezelinnen in de landen van Afrika zoo weinig voor een voorteeken wordt

(*) *Col. V.* 5. 4. (†) *Col. VI.* 1. 2. 3.

(‡) De verdere kunstmatige behandeling vindt men bij *Col. VI.* 26. 1. sq.

wordt gehouden, dat het veel meer even zoo gewonelijk als van de merriën is (*).

15. *Mago* zegt, even als Democritus en Virgilius, dat in den buik van eene gedoode jonge koei, op zekere tijden van het jaar, bijen ontstaan kunnen. Mago verzekert, dat zulks mede in de ligchamen van osſen plaats heeft (†).

16. Eenigen zijn van gevoelen, dat het oude broedſel bij de bijen geheel verdelgd moet worden, hetwelk ik, met *Mago* overeenſtemmende, oordeel, dat niet geſchieden moet (‡).

17. De geſchiedenis meldt, dat de Carthaagſche en de Griekſche ſchrijvers (over de landhuishoudkunde), als mede de Romeinen, de opmerkzaamheid op kleine dingen niet veronachtzaamd hebben; want *Mago* de Carthager en *Hamilcar* achteden het niet beneden hunne waardigheid, wanneer zij rust na het oorlogen hadden, om daardoor, als ware het, eene zekere ſchatting aan het menſchelijke leven te brengen (§).

18. *Mago* leert, dat men dus den besten rozijnwijn (*pasſum*) vervaardigt, zoo als ik zelf gedaan heb. Men zoeke de vroegrijpe druiven uit, werpe de verdroogde of rottige daaruit; vervolgens rigt men een ſtellaadje op van palen, of gaffels, waarover riet wordt uitgeſpreid; men ſpreidt hierop de druiven in de zon uit, en dekt die 's nachts voor den daauw. Wanneer zij vervolgens droog zijn, plukt men de beziën af, werpt die in een vat en doet van den besten most daarop, zoodat dezelve on-

(*) *Col. VI.* 37. 3.
(†) *Col. IX.* 14. 6.
(‡) *Col. IX.* 15. 3.
(§) *Col. XII.* 4. 2.

onder liggen; als dezelve zijn volgetrokken, doet men die, op den zesden dag, in eene kuip, perst die en verkrijgt dus den besten rozijnwijn. Na hier weder geheel frisschen most te hebben bij gedaan, die men uit andere druiven gemaakt en drie dagen lang in de zon gezet heeft, worden de druiven vervolgens weder gestampt en geperst, en men doet terstond dezen tweeden rozijnwijn in gepekte vaten, op dat hij niet zuur worde. Voorts na twintig of dertig dagen, wanneer dezelve is uitgegist, klaart men die in andere vaten over, welker stoppen terstond met kalk toegesmeerd en met eene huid gesloten worden (*).

19. *Mago* de Carthager wil, dat men zeewater zeer heet make en de granaatappels allengskens er in doope, nadat zij met vlas of werk zijn omwonden, tot dat zij de kleur verliezen, en die dan drie dagen in de zon drooge, vervolgens op eene koele plaats ophange en eenen nacht en dag, tot het uur, dat men die gebruiken wil, in koud zoet water weeke. Maar Mago raadt ook aan, dat men dezelve versch met welgekneede pottebakkers-aarde dik besmere en, als de aarde gedroogd is, op eene koele plaats ophange, en vóór het gebruik in het water legge, en de aarde er af late weeken: deze manier bewaart den appel als zeer versch. Hij gelast verder, dat men denzelven in eene nieuwe aarden kruik, in meerdere lagen, op elkanderen zal pakken, met daar tusschen gestrooid populieren- of eiken-zaagsel, tot dat de kruik vol wordt,

(*) *Col.* *XII.* 39. 1. 2.

wordt, waarop men eenen dekſel legt en met dikke pap van klei zorgvuldig toeſmeert (*).

20. *Mago* wil liever, dat men den olijfboom in eenen droogen grond zal planten, en wel aanſtonds na de herfstnachtevening, of vóór den kortſten dag (†).

III. Uit Palladius *de re rustica*.

21. *Mago* wil, dat de groef, waarin men den wijnſtok plant, niet op eenmaal, maar allengskens zal vol gemaakt worden, wijl hij dan zoo veel dieper wortelen ſchiet (‡).

22. *Mago* leert over het ſnijden der kalveren enz. (§).

IV. Uit de Ἱππιάτρικα (*).

23. Wanneer een paard aan ſterke aamborſtigheid lijdt, zoo trekt het de zijde in, heeft fletſche oogen, of ten minſte het regter, deszelfs bek is heet, en zijn gang is niet vast. Deze ziekte kan in het begin gemakkelijk genezen worden, hoewel niet dan op eene zeer zorgvuldige wijze. Men neme dus zijne geſtalte naauwkeurig waar. Is deszelfs regterzijde ingetrokken, zoo zal het genezen worden, wanneer het in tegendeel de linker is, zoo zal het bezwaarlijk in het leven kunnen blijven. In-

(*) *Col. XII.* 44. 5. 6.
(†) *Col. de Arb.* 17. 1. (‡) *Pallad. Febr. X.* 3.
(§) Zie boven nº. 13. *Pallad. Mai VII.* 1.
(*) *Basil.* 1538.

Intusſchen moet men het paard aderlaten en het eenen drank ingeven, die bereid wordt uit ſaffraan, myrrhe, nardus, witte peper, zuiveren honig, oude olie en rozenolie; al hetwelk men met honigwater kookt (*).

V. Uit Plinius *Histor. Natur.*

24. Bij boomen, die uit pitten voortkomen, is *Mago* bijzonder uitvoerig bij de noten. Amandelen moeten in weeke klei, op het zuiden geplant worden. Zij beminnen ook eenen harden en warmen grond; in eenen vetten of vochtigen ſterven zij, of zijn onvruchtbaar. Bovenäl moet men de zikkelvormige, die versch zijn, planten, nadat men dezelve drie dagen in gier, of daags vóór dat zij geplant worden, in mede geweekt heeft. Hij moet, met de punt naar beneden, in den grond geſtoken worden, de ſcherpe zijde naar het noorden; men moet er drie te gelijk planten, in eenen driehoek, een handbreed van elkanderen; men begiet die alle tien dagen, tot dat zij groot worden (†).

25. *Mago* wil, dat de populieren in groeven moeten geplant worden, die een jaar van te voren moeten gemaakt worden, op dat zij de zon en den regen inzuigen. Kan zulks niet geſchieden, dan moet men twee maanden te voren vuur daarin in het midden aanleggen, en de boomen er eerst na den regen in planten (‡).

26. Vol-

(*) *Medicinae Veterinariae*, *L.* II. *pag.* 95.

(†) Plin. *XVII.* 11.

(‡) Plin. *XVII.* 16.

26. Volgens *Mago* moeten de olijfboomen 75 voeten van elkanderen geplant worden, of in eenen schralen of harden en aan den wind bloot staanden grond, ten minste 45 voeten (*).

27. *Mago* zegt, dat de olijfboomen moeten geplant worden op heuvels, in eenen droogen en kleiachtigen grond, tusschen den herfst en winter; of, in eenen vetten en vochtigen, van den oogsttijd tot den winter. Men ziet ligt, dat hij dit voor Afrika heeft vervaardigd (†).

28. Ook koningen hebben over den landbouw geschreven, zoo als Hiero, Attalus Philometor en Archelaus; ook veldheeren, als Xenophon, en *Mago* de Carthager, wiens werk door den Senaat zoo hoog geschat werd, dat, toen deze, na de verovering van Carthago, de bibliotheken van hetzelve aan de toenmalige koningen van *Afrika* schonk, dezelve alleen zijn werk in 28 boeken door kundigen in de Punische taal, onder welke D. Silanus uit één der aanzienlijkste geslachten allen overtrof, in het Latijn liet overzetten (‡).

29. Dat, wie een landgoed koopt, zijn huis moet verkoopen, heeft *Mago* eenigzins hard en niet tot het algemeene best van den Staat verlangd. Terwijl hij daarmede zijne voorschriften aanvangt, blijkt

(*) Plin. *XVII.* 19.

(†) Plin. *XVII.* 30. Hierbij kan men nog voegen §. 4. Dezelfde *Mago* wil, dat men de amandelen zal zaaijen bij den ondergang des Beerenwachters tot aan den kortsten dag. D.

(‡) Plin. *XVIII.* 5.

blijkt hier ten minste uit, dat hij ijver en aanhoudendheid vordert (*).

30. Wat de wijze zelve van malen of stampen aanbelangt, wil *Mago*, dat de weit vooraf met water begoten, vervolgens gereinigd, dan in de zon gedroogd, in den mortier zal geworpen worden; insgelijks de gerst. Twintig maten daarvan zullen met twee maten water bevochtigd worden. Linzen worden eerst gedroogd, dan ligt met zemelen gestampt; wikken even als linzen. De sesamus moet eerst in warm water geweekt, dan gewreven en in koud water geworpen worden, opdat de basten er boven op drijven, vervolgens op linnen doeken in de zon gedroogd worden (†).

31. *Mago* wil, dat de grassoort Albucus op het einde van Maart, of in het begin van April, zal afgemaaid worden, als die gebloeid heeft, maar deszelfs zaad nog niet gezwollen is. Dezelfde schrijver zegt: De Grieken noemden *Pistana*, wat wij *Sagitta* onder het lies noemen (‡). (De verdere vertaling van deze plaats, die aantoont, hoe naauwkeurig Mago van de verschillende soorten van biezen geschreven heeft, vereischt botanische uitlegging. Dat hij ook met de Grieksche letterkunde niet onbekend was, blijkt uit het bovenstaande.)

(*) Plin. *XVIII.* 7. (†) Plin. *XVIII.* 23.
(‡) Plin. *XXI.* 68. 69.

BIJ-

BIJLAGE VIII.

OVER DE GESLACHTREKENING VAN DE REGERENDE HUIZEN IN CARTHAGO (*).

Het geheele aanzien der Carthaagsche geschiedenis wint zeer hierdoor, wanneer men ziet, hoe reeds in de bloeijendste tijden der Republiek, vóór het begin der oorlogen met Rome, enkele huizen hier, door verscheidene geslachten henen, aan het hoofd stonden. Onder deze was, zoo als te voren is opgemerkt (†), het huis van *Mago* het eerste en belangrijkste, hetwelk gedurende een tijdvak van meer dan 150 jaren aan de Republiek hare veldheeren gaf. De geslachtrekening van deze huizen is aan groote zwarigheden onderworpen, vermits men in Carthago geene familie-namen vond; en de afkomst van eenen ieder is dus slechts in zoo verre bekend, als de vader genoemd werd. Zij laat zich nogtans, en vooräl die van het geslacht van Mago, uit Iustinus en Diodorus zamenstellen, gelijk de volgende poging, waarbij telkens de bewijsplaatsen zijn bijgebragt, zal aantooonen.

1. Mago, de stamvader van het geslacht, grondvester der Carthaagsche heerschappij, door de invoering der krijgstucht en krijgskunst (‡). Zijne zonen waren tijdgenooten van Darius Hystaspis; hij moet dus een tijdgenoot van Cambyses en Cy-

(*) Opheldering tot bl. 118.

(†) Zie boven bl. 119. (‡) Iust. 19. 1.

Cyrus geweest zijn, tusſchen 550—500 vóór Chr. Hij liet *twee* zonen na, *Hasdrubal* en *Hamilcar*, te gelijk erfgenamen van zijne magt en grootheid. Zij voerden beiden oorlogen in Sardinië en in Afrika (*). De eerſte van hen,

2. HASDRUBAL, was elfmaal veldheer en viermaal zegepralend (†). Hij bleef, zwaar gewond, in Sardinië, en gaf het bevel over aan zijnen broeder

3. HAMILCAR. Deze voerde zware oorlogen in Sicilië, gedurende welke gezanten van Darius naar Carthago kwamen. Hij ſneuvelde eindelijk in de Siciliſche oorlogen. Dit geſchiedde tegen Gelo van Syracuſen, 480 vóór Chr. (‡).

Ieder der broeders liet wederom *drie* zonen na (§). De zonen van Hasdrubal waren:

4. HANNIBAL, 5. HASDRUBAL, 6. SAPPHO. Alle drie veldheeren; waarſchijnlijk in de Afrikaanſche oorlogen tegen de inlandſche volken, waardoor Carthago van zijne ſchatting werd bev[illegible]id (**).

D[illegible] drie zonen van Hamilcar heten HIMILCON, [illegible]ANNO, GISGO (††). De eerſte,

[illegible]ILCON, volgt zijnen vader op in het be[illegible] in Sicilië, verl[illegible] [illegible] leger door de peſt; [illegible] zelven om het leven (‡‡). (Dit laatſte [illegible] de geſchie[illegible]nis anders eerst van den [illegible] jon-

(*) IUST. ib.
(†) IUST. ib. Men noemt hem ook ASDRUBAL.
(‡) IUST. 19. 2. HEROD. *VII.* 165. DIOD. *I. pag.* 420.
(§) IUST. 19. 2.
(**) IUST. 19. 2.
(††) IUST. ib.
(‡‡) IUST. 19. 2. 3.

jongeren Himilcon, den kleinzoon van dezen (*). Het is dus zeer waarschijnlijk, dat Iustinus hier gedwaald heeft.)

8. Hanno, de tweede zoon van Hamilcar, is niet verder dan bij naam uit Iustinus bekend. Volgens een, niet onwaarschijnlijk, vermoeden kan men hem voor den schrijver van den beroemden Periplus houden, in welk geval zijn broeder Himilcon als dan de schrijver van den anderen verlorenen Periplus, langs de kusten van Spanje, zou zijn (†). Men moet hem niet met dien Hanno verwisselen, van wien Iustinus verder (‡) verhaalt. Echter hoogstwaarschijnlijk is hij de vader van Himilcon, waarvan hier onder (n°. 11.) gesproken wordt.

9. Gisgo, de derde zoon van Hamilcar, is met zekerheid uit de geschiedenis bekend, zoowel uit Iustinus als Diodorus (§). Wegens de nederlaag van zijnen vader werd hij onschuldig met verbanning gestraft en bragt zijn leven te Selinus door (**). Zijn zoon was

10. Hannibal (††), veldheer en overwinnaar in den Sicilischen oorlog, 410 vóór Chr. Op nieuw tot veldheer gekozen in 406, in den eersten oorlog tegen Dionysius I., koos hij zich, wegens zijnen ouderdom, tot ambtgenoot zijnen neef, Himilcon.

11. Himilcon (of, zoo als hij ook meermalen genoemd

(*) Zie N°. 11. (†) Zie boven bl. 94.

(‡) 20. 5. en 21. 4.

(§) Iust. 19. 2. Diod. *I.* pag. 574. 588.

(**) Diod. l. l. (††) Diod. *I.* pag. 590.

noemd wordt, HAMILCAR), was de zoon van Hanno, uit dezelfde familie (*). Hij was dus hoogstwaarschijnlijk de zoon van zijns vaders broeder Hanno; echter in allen geval uit het geslacht van Mago. Hij voert den oorlog zegevierende en eindigt dien 405. Het is niet twijfelachtig, dat hij dezelfde Himilcon was, die in den tweeden oorlog met Dionysius, in het jaar 398, als koning van Carthago het bevel bekwam (†); maar, in het jaar 396, zijn leger door de pest verloor, met de nog overgeblevene Carthagers zich eenen vrijen aftogt voorbedong, en de hulptroepen aan hun lot overliet; maar na zijne terugkomst in Carthago zich zelven van kant maakte (‡).

Waarschijnlijk ging met dezen Himilcon het huis te grond; het kan ten minste niet bewezen worden, dat de latere veldheeren nog tot hetzelve behoord hebben. Zijn opvolger in het bevel was MAGO (§), wiens vader niet genoemd wordt. Hij eindigde den oorlog door een verdrag (**). In den derden oorlog tegen Dionysius I., 383 vóór Chr., bekwam hij, toenmaals als koning, het bevel weder; werd echter geslagen en sneuvelde, terwijl hij zijnen nog jongen zoon, van denzelfden naam, ten opvolger had (††), die den oorlog in hetzelfde jaar zegevierend door een verdrag eindigde.

Zoo veel wij uit de fragmenten der Carthaagsche geschiedenis in de naastvolgende tijden kunnen afleiden, schijnt het niet, dat een eenig huis, tot

(*) DIOD. *I.* pag. 605. (†) DIOD. *I.* pag. 681.
(‡) DIOD. *I.* pag. 700. 701. (§) DIOD. *I.* pag. 711.
(**) DIOD. ibid. (††) DIOD. *II.* pag. 15.

tot op den tijd van Hamilcar Barcas toe, wederom zoo lang, als dat van Mago, zich in het staatsbestuur heeft staande gehouden. Wat over de verwantschap van de hoofden en veldheeren der Republiek nog kan gezegd worden, komt op het volgende neder.

In den oorlog tegen Timoleon komen als veldheeren voor: Mago, die, wegens nalatigheid, het opperbevel verloor en zich zelven het leven benam, 341 jaar vóór Chr. (*). Of dit nog dezelfde Mago is, die den oorlog in het jaar 383 eindigde, is onzeker. Zijne opvolgers waren Hasdrubal en Hamilcar, die door Timoleon werden geslagen, 340 jaar vóór Chr. (†). Hunne familie is onbekend.

Thans verheft zich weder een enkel huis, en wordt zoo magtig, dat het zelfs voor de vrijheid gevaarlijk kon worden; dat van Hanno, die eenen zoon, Gisgo, en deze weder *twee* zonen had, Hamilcar en eenen ongenoemden, wiens zoon wederom Bomilcar genoemd was.

1. Hanno, de stamvader, is niet verder bekend, wanneer men hem niet voor dien Hanno houden wil, wiens mislukte poging, 340 jaren vóór Chr., door Iustinus (‡) wordt beschreven. Men moet, wel is waar, als dan het berigt van Iustinus, dat met hem ook al zijne zonen zijn ter dood gebragt, in zoo verre veranderen, dat dezelve zijn gestraft geworden, namelijk met ballingschap, waaruit zijn zoon Gisgo, dan nog in het zelfde jaar

(*) Plut. *Op. I.* pag. 244. (†) Plut. *Op. I.* pag. 248. (‡) 21. 4.

jaar, zou zijn terug geroepen. Dit gevoelen wordt waarſchijnlijk door de verwijtingen, die Bomilcar den Carthagers over hunne onregtvaardigheid doet (*), waar hij de voorbeelden uit zijne familie neemt en daarbij Hanno bijbrengt. Hoe het dan ook zij, de zoon van Hanno was

2. GISGO. Hij werd uit zijne ballingſchap teruggeroepen, om het bevel over te nemen, 340 jaar vóór Chr. (†). Zijn ééne zoon,

3. HAMILCAR (‡), één der voornaamſte Carthagers (§), werd veldheer tegen Agathocles in Sicilië; geraakte echter in gevangenſchap bij de Syracuſers en werd door hen omgebragt (**). — *Iustinus* (††) verwart hem met eenen anderen Hamilcar, die Agathocles eerst onderſteunde; doch wien Diodorus zorgvuldig van den anderen onderſcheidt.

4. Deszelfs BROEDER (de geſchiedenis noemt niet eens zijnen naam) is ſlechts bekend door zijnen zoon

5. BOMILCAR, die, volgens *Iustinus* (‡‡), als veldheer tot Agathocles wilde overloopen, en daarom door de Carthagers werd ter dood gebragt, 308 jaar vóór Chr. Volgens Diodorus (**) gegeſchiedde zulks echter, om dat hij zich met geweld van de hoogſte magt wilde meester maken.

GE-

(*) IUSTIN 22. 7.
(†) DIOD. *II.* pag. 144. PLUT. in Timol., *Op. I.* pag. 248.
(‡) IUSTIN. 22. 3.
(§) DIOD. *II.* pag. 399. (**) DIOD. *II.* pag. 426.
(††) 22. 7. (‡‡) 22. 7. (**) *II.* pag. 437.

Geslacht van Mago.

1. *Mago*. (tusschen 550—500 v. Chr.)

2. *Hasdrubal*, veldheer op Sardinië en Sicilië.

- 4. *Hannibal*. 5. *Hasdrubal*. 6. *Sappho*. veldheeren, waarschijnlijk in Afrika.

3. *Hamilcar*, † op Sicilië, 480 jaar v. Chr.

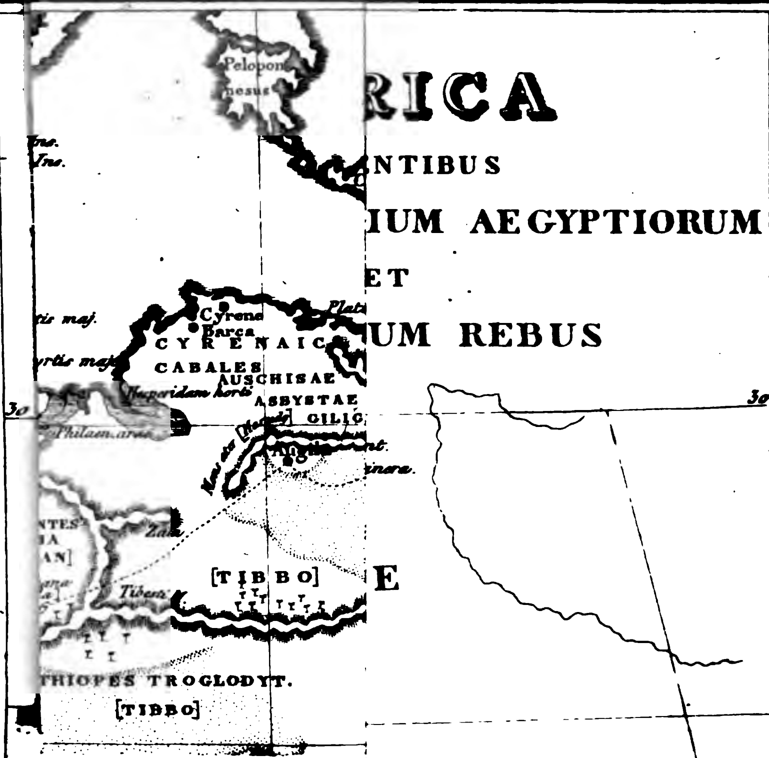
- 7. *Himilcon*. Veldheer, in Sicilië.
- 8. *Hanno*.
  - 11. *Himilcon*, veldheer, 406 en 396., brengt zich zelven om in het jaar 395.
- 9. *Gisgo* † in Selinus in ballingschap.
  - 10. *Hannibal*, veldheer, 410 en 406 v. Chr.

Geslacht van Hanno.

1. *Hanno*, ter dood gebragt 340 v. Chr.

2. *Gisgo*, veldheer, 340 jaar v. Chr.

- 3. *Hamilcar*, veldheer, 311., gevangen genomen en ter dood gebragt in Syracusen in 309.
- 4. *ongenoemd*.
  - 5. *Bomilcar*, ter dood gebragt in 308.

40
Pelopon nesus
RICA
NTIBUS
IUM AEGYPTIORUM
ET
UM REBUS
Cyrene
Barca
CYRENAIC
CABALES
AUSCHISAE
ASBYSTAE
GILIG
Hesperidum horti
30
Philaen. arae
Zala
Tibesti
[TIBBO]
E
THIOPES TROGLODYT.
[TIBBO]
30

Sedert dezen tijd komen in de naaste zestig jaren, tot op het tijdſtip, dat het huis van *Barca* aan het hoofd kwam, ſedert 247 vóór Chr., geene regerende familiën in Carthago voor. De geſlachtrekening van dit huis, het welk uit HAMILCAR BARCAS, den zoon van Hannibal (dien wij echter niet kennen), zijn behuwd zoon HASDRUBAL, en zijne drie zonen, HANNIBAL, HASDRUBAL en MAGO beſtond, is algemeen bekend. Van het geſlacht van HANNO *den Grooten*, die hen zoo lang tegenſtand bood, heeft de geſchiedenis daarentegen geheel geene berigten bewaard.

